

незалежний культурологічний часопис "І"
15 рік видання

31
2004

незалежний культурологічний часопис "І"

Число вийшло за участі
ФОНДУ ГАЙНРІХА БЬОЛЛЯ
(Берлін)

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА

Тарас Возняк
(головний редактор)
Ірина Магдиш
(куратор числа)
Євген Жеребецький
(куратор числа)
Антон Борковський
Вальтер Моссманн
Володимир Єшкілев
Ян Чайковський
Оксана Дацаківська
Євген Троян

Думки авторів публікацій
не завжди збігаються з позицією
редакції

У часописі використано
редакційну версію українського
правопису

Адреса редакції:
e-mail: ji@litech.lviv.ua
e-mail: ji@is.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

© Редакція журналу «І», 2003

Україна. Не Росія?...

Хоче чи не хоче Україна, але її
великим безпосереднім сусідом є
і залишиться Росія. За умови, що
Україна достатньою мірою збереже
свій суверенітет. Однак, цей сусід
не тільки великий, але й проблема-
тичний. Росія є проблемою не тіль-
ки для себе, але й для інших.
Оскільки це все ще країна, що пре-
тендує на глобальні ролі, то вона
є проблемою для гравців цього
рівня – США, ЕС, Китаю. Щоправ-
да, обґрунтованість таких претензій
все більш сумнівна. Все частіше Ро-
сійська Федерація, з огляду на об’-
єктивні глобальні процеси, перетво-
рюється з суб’єкта глобальної полі-
тики на її проблемний об’єкт.

У XIX столітті “хворою люди-
ною Європи” називали імперію
Османів. Вона теж була проблемою
для всіх, поки не трансформувалася
у національну державу – Турецьку
Республіку. Однак, на це потрібна
була воля як народу, так і політич-
ної еліти. Щось подібне ось уже два
десятьки років відбувається з ССРСР
/Росією. Вона теж пробувала транс-
формуватися у національну держа-
ву, що, з огляду на її реалії, вияви-
лося просто неможливим. Вона не
була і не є чисто національним ут-
воренням. Пошуки нової політичної
структури, що дала б можливість
Росії розвиватися, ні до чого, окрім
конфліктів, не призвели.

Щораз очевиднішим стає те, що
Росія не має власне демократичного
трансформаційного потенціалу
і прагне відповідати на непрості

виклики сучасності у відповідності
зі своєю імперською політичною
традицією та культурою. Особли-
во це стосується тих політичних
еліт, що діють у реальному політич-
ному просторі й утвердилися при
владі після останніх виборів до
Думи. Однак, такі пропозиції репре-
зентантів путінської колони (сфор-
мованої, головню, з колишніх пред-
ставників спецслужб, крайніх на-
ціоналістів і популістів) повністю
відповідають очікуванням більшос-
ти російського народу, що той і під-
твердив. Йому потрапляє реставра-
ція звичного і зручного імперського
дискурсу, імперського міту. Ба
більше – навіть ліберальне крило,
таке нечисленне тепер, відчувши ре-
ваншистську кон’юнктуру, теж ба-
виться імперськими сентиментами
– Анатолій Чубайс напередодні
краху на виборах спробував потра-
фити як виборцям, так і владі, ви-
творивши та запропонувавши, як
модель розвитку РФ, такого дивно-
го покруча як “ліберальна імперія”
з її головним елементом – економіч-
ною експансією на всьому постсо-
ветському просторі. Байдуже, що це
насправді тільки міт – свою функ-
цію він виконує. Тим більше, що,
якщо говорити про безпосереднє
оточення Російської Федерації, яке
вона вважає своєю сферою впливу,
то тут стагнують (щоправда, не без
допомоги у сенсі власне втягуван-
ня у цю стагнацію) менш “успішні”,
ніж у самій Росії, режими.

Однак, одна справа – імперські
сатисфакції, а інша – економічні
та політичні реалії. Мало сказати,

що після завершення “ліберальної” епохи Єльцина Росія залишилася зі своїми великими проблемами. Важливо сказати, що для нас, поки що сусідів Росії, ці проблеми надзвичайно небезпечні. Згадаймо Шевченкове “Польща впала Та й вас роздавила!” Продовження дезінтеграції чи нестабільності Росії у тій чи іншій формі може підпалити не тільки наш східний фланг, але й оголити фланг усього Євро-Атлантичного співтовариства у новому протистоянні ісламського і постхристиянського (хай вибачать мені вірні) світів. Ще більш реальним виглядає посягання на безмежні простори Росії з боку Китаю. Чи вдасться їй утримати Сибір? І чіими руками? Чи не нашими? У цьому сенсі всі ми – і ЕС, і США, і невизначені Україна і Росія плывемо в одному човні.

Однак, кожен робить все, щоб його потопити. Великі риби пожирають малих. Згадаймо хоча б мікрореванш Тузли. Ну, запустили кіготь законсервованого конфлікту в Україну, але які з того дивіденди? Хоча, може, слід користатися саме російською максимою “кого-ток увяз – всей птичке пропасть”. Тут проявляється саме конспіраційна генеалогія сучасної влади Росії. Агентура, провокація, непрозорість є головними засобами вирішення проблемних питань і завдань саме такої влади. У Росії проходять процеси “упорядочивання” влади, її централізації та зосередження, за відомим сталінським рецептом в одних руках. Росія набирає нового/старого формату. По суті, знищується саме диверсифікація влади, розподіл її між різними гілками, делегування владних повноважень на нижчі рівні. У Думі нарешті до-

сягнуто абсолютно безкомпромісної однопартійності. Повністю підпорядковується владній бюрократії і “незалежний” бізнес. Практично знищена більш-менш політично вагома незалежна преса та телебачення. У цьому сенсі Росія є незаперечним лідером у русі назад.

Що і відрізняє Росію від України. В Україні радше розвиватиметься консенсус між фінансово-промисловими групами, ніж централізація влади за російським зразком. Україна – не Росія...

Попри всю іронію, це дві різні країни, і різниця між ними часто не на користь України. Український варіант перед виборами і після них мав би радше нагадувати беларуський, ніж російський, – у сенсі його підпорядкованості саме російським, а не українським інтересам. Для Росії і так званого світового співтовариства беларусизація України (з усіма її перверсіями) – чи не найліпший вихід. Беларуський неоколоніальний проект себе стовідсотково виправдав. Усі, як виявилось, дійсно радше схильні мати справу з Москвою, ніж з незрозумілим Мінськом. Те ж може стосуватися й Києва. Бо хто ж, як не Захід, санкціонував такий масований російський вплив на Україну? Бо ж хто, як не Захід (а не тільки Росія), послідовно блокує найменші спроби вступу України до НАТО, СОТ, і врешті-решт до ЕС? Тож бульдозери у Керченській протоці тільки тимчасово припинили свою роботу над “єднінням”.

Звичайно, осмислити такий феномен, як сучасна Російська Федерація Владіміра Владіміровича Путіна, підійшовши до нього з однією міркою, неможливо. Дуже часто ця мірка неадекватна новим реаліям.

Дуже часто при цьому спрацьовує не скрупульозний аналіз, а штамп, упередження чи, навпаки, сентименти. Розгортання світових процесів відбувається щораз швидше і починає нагадувати калейдоскоп – за останніх два-три роки Росія та США кілька разів радикально переглянули свої стосунки від союзу до протистояння. Тому ми спробуємо показати сучасну Росію ВВП стереоскопічно, з чотирьох сторін – представити американський, європейський, український та російський погляди. З тим, що кожен з них теж є диверсифікованим. Ми хочемо показати Росію з огляду на її роль у світовій економіці, системі безпеки, глобальній та регіональній політиці, показати перспективи розвитку російського суспільства, окреслити її роль для сучасної України. Можливо, саме такий підхід дасть змогу більш адекватно оцінити майбутню роль Росії у мінливому світі, в якому живемо.

Тарас Возняк

Ukrajina. Ne Rosija?...

Xoče čy ne xoče Ukrajina, ale jiji velykym bezposerednim susidom je i zalyšyťša Rosija. Za umovy, ščo Ukrajina dostatnoju miroju zbereže svij suverenitet. Odnak, cej susid ne til'ky velykyj, ale j problematycnyj. Rosija je problemomu ne til'ky dľa sebe, ale j dľa ynšyx. Oskil'ky ce vse šče krajina, ščo pretenduje na globalni roli, to vona je problemomu dľa hravciv čoho rivnia – SŠA, ES, Kytaju. Ščopravda, obruntuvanist' takyx pretenzij vse bil'sh sumnivna. Vse častiše Rosijska Federacija, z ohľadu na ob'jektyvni globalni procesy, pertyvoťuťša z sub'jekta globalnoji polityky na jiji problemnyj ob'jekt.

U XIX stolitti “xvorozu ľudynozu Evropu” nazyvaly imperiju Osmaniv. Vona tez bula problemomu dľa vsix, poky ne transformovalaša u nacionalnu deržavu – Turečku Respubliku. Odnak, na ce potribna bula vol'a jak narodu, tak i polityčnoji elity. Ščoś podibne oś uže dva dešatky rokiv vidbuvajet'ša z SSSR/Rosijeju. Vona tez probuvala transformovatyša u nacionalnu deržavu, ščo, z ohľadu na jiji realiju, vyjavuloša prosto nemožlyvym. Vona ne bula i ne je čysto nacionalnym utvorennám. Pošuky novoji polityčnoji struktury, ščo dala b možlyvist' Rosiji rozvyvatyša, ni do čoho, okrim konfliktiv, ne pryzvely.

Ščoraz očevydnišym staje te, ščo Rosija ne maje vlasne demokracyčného transformacijnoho potencialu i prahne vidpovidaty na neprosti vyklyky sučasnosti u vidpovidnosti zi svojeju imperškoju polityčnoju tradycijeju ta kulturoju. Osoblyvo ce stosujet'ša tyx

polityčnyx elit, ščo dijut' u real'nomu polityčnomu prostori j utverdyl'sja pry vladi pisľa ostannix vyboriv do Dumy. Odnak, taki propozycji reprezentantiv putinškoji kolony (sformovanoji, holovno, z kolyšnix predstavnykiv specslužb, krajnix nacionalistiv i populistiv) povništ'u vidpovidajut' očikuvanám bil'shosty rosijškoho narodu, ščo toj i pidtverdov. Jomu potraťaje restavracija zvyčného i zručného imperškoho dyskursu, imperškoho mitu. Ba bil'she – navit' liberalne krylo, take nečyslenne teper, vidčuvšy revanšyst'sku kon'junkturu, tež bavyťša imperškymy sentymentamy – Anatolij Čubajs naperedodni kraxu na vyborax sprobuvav potraťyť jak vyborčám, tak i vladi, vytvoryvšy ta zaproponuvavšy, jak model rozvytku RF, takoho dyvnoho pokruča jak “liberalna imperija” z jiji holovnym elementom – ekonomičnoju ekspansijeju na vsomu postsovjet'skomu prostori. Bajduže, ščo ce naspravdi til'ky mit – svoju funkciju vin vykonuje. Tym bil'she, ščo, jakščo hovoryty pro bezposerednie otočenná Rosijskoji Federaciji, jake vona vvažaje svojeju sferozu vplyvu, to tut stahnujut' (ščopravda, ne bez dopomohy u sensi vlasne vřahuvanná u ču stahnaciju) menš “uspišni”, niž u samij Rosiji, režymy.

Odnak, odna sprava – imperški satysfakciji, a ynša – ekonomični ta polityčni realiji. Malo skazaty, ščo pisľa zaveršenná “liberalnoji” epoxy Jel'cyna Rosija zalyšylaša zi svojimy velykymy problemamy. Važlyvo skazaty, ščo dľa nas, poky-ščo susidiv Rosiji, ci problemy nadzvyčajno nebezpečni. Zhadajmo Ševčenkove “Polšča vpala Ta j vas rozdavyla!” Prodivčenná dezintegraciji

čy nestabil'nosti Rosiji u tij čy ynšij formi može pidpalyty ne til'ky naš sxidnij flanh, ale j oholyty flanh ušoho Evro-Atlantyčného spivtovarystva u novomu protystojanni islamškoho i postxrystyjanškoho (xaj vybačať meni virni) svitiv. Šče bil'sh real'nym vyhľadaje pošahanná na bezmežni prostory Rosiji z boku Kytaju. Čy vdaťša jij utrymaty Sybir? I čyjimy rukamy? Čy ne našymy? U čomu sensi vsi my – i ES, i SŠA, i nevyznačeni Ukrajina i Rosija plyvemo v odnomu čovni.

Odnak, kožen robyť vse, ščob joho potopyty. Velyki ryby požyrajut' malyx. Zhadajmo xoča b mikrorevanš Tuzly. Nu, zapustyly kihot' zakonservovanoho konfliktu v Ukrajinu, ale jaki z toho dyvidendy? Xoča, može, slid korystatyša same rosijškoju maksymoju “kogotok увяз – всей птичке пропасть”. Tut projavľajet'ša same konspiracijna henealohija sučasnoji vlady Rosiji. Agentura, provokacija, neprozorist' je holovnymy zasobamy vyrišenná problemnyx pytaň i zavdaň same takoji vlady. U Rosiji prohodat' procesy “упорядочивания” vlady, jiji centralizaciji ta zoseredženná, za vidomym stalinskym receptom, v odnyx rukax. Rosija nabyraje novoho/staroho formatu. Po suti, znyščujet'ša same dyversyfikacija vlady, rozpodil jiji miž riznyx hilok, delehuvanná vladnyx povnovažen na nižči rivni. U Dumy narešti došahnuto absol'utno bezkompromisnoji odnopartijnosti. Povništ'u pidpořadkovujet'ša vladnij bjurokratiji i “nezaležnyj” biznes. Praktyčno znyščena bil'sh-menš polityčno vahoma nezaležna presa ta telebačenná. U čomu sensi Rosija je nezaperečnym liderom u rusi nazad.

Ščo i vidrizňuje Rosiju vid Ukrajinu. V Ukrajinu radše rozvyvatymeťša konsensus miž finansovo-promyslovymy hrupamy, niž centralizacija vlady za rosijškim zrazkom. Ukrajina – ne Rosija...

Popry vsu ironiju, ce dvi rizni krajiny, i riznyča miž nymy často ne na koryst' Ukrajinu. Ukrajinskij variant pered vyboramy i pisla nux mav by radše nahaduvaty bjelaruškij, niž rosijškij, – u sensi joho pidpořadkovanosty same rosijškim, a ne ukrajinskym interesam. Dľa Rosiji i tak zvanoho svitovoho spivtovarystva bjelarusyzacija Ukrajinu (z usima jiji perversijamy) – čy ne najlipšij vyxid. Bjelaruškij neokolonialnij proekt sebe stovidsotkovo vypravdav. Usi, jak vyjavuloša, dijsno radše sxyľni maty spravu z Moskvoju, niž z nezrozumilym Mińskom. Te ž može stosuvatyša j Kyjeva. Bo xto ž, jak ne Zaxid, sankcionuvav takij masovanyj rosijškij vplyv na Ukrajinu? Bo ž xto, jak ne Zaxid (a ne tilky Rosija), poslidovno blokuje najmenši sproby vstupu Ukrajinu do NATO, SOT, i vrešti-rešt do ES? Tož buľdozery u Kerčens'kij protoci tilky tymčasovo pryropyly svoju robotu nad "jedińenijem".

Zvyčajno, osmyslyty takij fenomen, jak sučasna Rosijška Federacija Vladimira Vladimiroviča Putina, pidijšovšy do ňoho z odnijeju mirkoju, nemožlyvo. Duže často ča mirka neadekvatna novym realijam. Duže casto pry čomu spracovuje ne skrupuloznyj analiz, a štampy, uperedženňa čy, navpaky, sentymenty. Rozhortanňa svitovyx procesiv vidbuvajeťša ščoraz švydše i počynaje nahaduvaty kalejdoskop – za ostannix dva-try roky

Rosija ta SŠA kilka raziv radykaľno perehľanuly svoji stosunky vid sojuzu do protystojanňa. Tomu my sprobujemo pokazaty sučasnju Rosiju VVP stereoskopično, z čotyřox storin – predstavty amerykans'kij, evropejs'kij, ukrajinskij ta rosijškij pohľady. Z tym, ščo kožen z nux tež je dyversyfikovanym. My xočemo pokazaty Rosiju z ohľadu na jiji roľ u svitovij ekonomici, systemi bezpeky, globalnij ta regional'nij polityci, pokazaty perspektyvy rozvytku rosijškoho suspil'stva, okreslyty jiji roľ dľa sučasnoji Ukrajinu. Možlyvo, same takij pidxid dasť zmožu bilš adekvatno ocinyty majbutňu roľ Rosiji u minlyvomu sviti, v jakomu žyvemo.

Taras Vozňak

Надежда Арбатова	8	Ще раз про Росію і «велику Європу»
Олександр Дергачов	16	Випробування Росії і випробування Росією
Анжела Стент	24	Америка і Росія: партнерство після Іраку?
Олександр Сушко	34	Якої України хоче Росія, або «Російський проект»
Патрік Бюкенен	40	«Катастрофка»
Владімір Каганській	44	Спектр сценаріїв для Російської Федерації
Анатолій Чубайс	48	Що чекає Росію?
Франк Умбах	54	Путін ставить на Америку
Євген Жеребецький	58	Кінець Імперії
Юрій Борко	78	Двозначне партнерство
Владімір Гутнік	82	Від партнерства до асоціації?
Девід Мошер	88	Основи ядерної безпеки і спонуки її створення
Єнс Зігерт	94	Посягання на свободу преси
Олександр Гринкевич	104	Російська Федерація: новий етап перерозподілу власності і влади
Неллі Кузнцова		
Олександр Клітченко		
Фіона Гілл	130	Заправляємо майбутнє: розвідка російської газової і нафтової промисловости
Флоренс Фі		
Леонід Грігор'єв	138	Розмова про майбутнє. Енергетичний діалог Росії й Європейського Союзу
Анна Чаплигіна		
Девід Віктор	148	Чи потрібна нам «нафтова вісь»?
Надежда Віктор		

Дмитро Горюнов	158	Що маємо, не бережемо...
Михайло Міщенко	166	Месіянiзм i нацiоналiзм у формуванні сучасної російської національної ідеї
Ігор Лосєв	172	Росія після відлиги: спогади про майбутнє
Рустем Жангожа	178	Москва, как много в этом слове...
Боріс Парамонов	188	Російська влада як основа культурної ідентичности
Ігумен Веніамін (Новік)	194	РПЦ і проблема модернізації суспільства
Петер Бертеро	200	Сучасна трансформація російської політичної культури
Стiвен Вайт	204	Путін і його прихильники
Ян Мак Алістер		
Віталій Пономарьов	214	Між «зачисткою» і спокутою
Андрей Горних	218	Росія як справа смаку
Андрей Пустогаров	222	Who are You, Miss Russia?
Деніел Ранкур-Лафер'єр	226	Чи розпадається Росія
Деніел Ранкур-Лафер'єр	232	Зміна постсоветської ідентичности
Тарас Прохасько	238	Безвідповідальність периферії
Леонід Кітасєв-Смик	242	Синдром заручника
Ігорь Клех	248	Рождество в Третьем Риме, или Чудо о Снеге
Ігорь Клех	252	Большой секрет
Александр Пушкін	254	Переспіви з Піндемонті
Сергей Мостовщиков	256	Нелегальная перепись: русские

Надежда арбатова

ще раз
про Росію
і
"велику
Европу"

Доповідь “Розширена Європа – країни-сусіди”, що містить нову стратегію Європейської комісії щодо сусідів розширюваного ЕС, є, у певному сенсі, знаковим документом. Нас він цікавить насамперед з огляду на можливі наслідки нової стратегії Європейського Союзу щодо Росії. Схоже, що ця стратегія має два серйозні недоліки.

По-перше, країни, що сусідують з Європейським Союзом, розглядаються як єдине ціле без виокремлення пріоритетів і диверсифікованості політики ЕС щодо цих країн. Доповідь не містить чітких критеріїв і оцінок ролі тих чи інших держав для майбутнього Союзу, не враховує повною мірою всі географічні, історичні, політичні й економічні фактори. Прийняття ЕС нової стратегії без повного обліку цих факторів може спричинити помилки у зовнішній політиці ЕС, і передовсім стосовно Росії.

Як не дивно, цей підхід ЕС до своїх сусідів нагадує позицію російського керівництва початку 1990-х років щодо постсоветського простору, що навіть після розпаду СРСР за інерцією сприймався як єдиний простір без визначення пріоритетних напрямків і найбільш важливих для Росії держав-партнерів. Російське керівництво також чи не оцінило, чи не зрозуміло значення процесу регіоналізації на теренах колишнього СРСР, що після краху советської системи розкололися на окремі групи країн. В остаточному підсумку, це призвело до провалу політики стосовно СНД і перестановки акцентів наприкінці 1990-х років на двосторонні відносини.

По-друге, нова стратегія ЕС лише підтверджує підозри, що політика Союзу щодо Росії не має чітких стратегічних цілей. Незважаючи на декларовану важливість партнерства Росії і ЕС у різних сферах, як і раніше залишається відкритим питання про міру, якою Росія може бути інтегрована в Європейський Союз. Ясності з цього питання немає ні в ЕС, ні в Росії.

Росія як особливий випадок

Зрозуміло, що для ЕС важливі добрі стосунки з усіма сусідами. Однак, це не означає, що всі країни однаково важливі для ЕС. Чи є Росія особливим випадком для Європейського Союзу? Звичайно, теза про російську “особливість” і винятковість використовується супротив-

никами інтеграції Росії у “велику Європу” для обґрунтування несумісності російських і європейських цінностей, пошуку “свого євразійського шляху” за принципом російської самодостатності. “Росія сама по собі – космос, окрема цивілізація”, – говорять “євразійці”, а найчастіше просто націоналісти і консерватори, що не визнають і не розуміють суті процесу глобалізації як економічної і соціальної модернізації і демократизації, невід’ємною частиною якої є європейська інтеграція. У даному контексті термін “особливий випадок” має інше значення, що пояснює особливу роль Росії для Європи і для ЕС як головного європейського інституту.

Якими ж є передумови, що визначають особливе місце Росії для Європейського Союзу? Очевидно, що серед безлічі можливих критеріїв принципове значення мають два. Перший – приналежність країни до Європи, що визначає не тільки кордони Європи, але і сумісність даної країни з процесами європейської інтеграції. Другий – сучасний і потенційний внесок країни у зміцнення Європейського Союзу як світового економічного, а у майбутньому і військово-політичного центру, що не протистояв би США, але був би більш незалежним і володів власним проектом раціональної світобудови.

Незалежно від існуючих політичних визначень Європи, що можуть включати чи не включати Росію, Росія – історично, культурно і географічно – невід’ємна частина Європи. “За своїм географічним розташуванням, за історією, культурою, ментальністю населення Росія – європейська країна. І ми, звичайно, [...] будемо прагнути до розширення нашої взаємодії з ЕС”, – сказав президент Росії Володимир Путін в інтерв’ю з ведучим програми Бі-бі-сі Девідом Фростом напередодні державного візиту до Великої Британії.

Більше того, одна з реальностей постбіполярної Європи – неподільність її безпеки. Неможливо забезпечити процвітання і стабільність у західній частині Європи, якщо її східна частина залишиться джерелом економічної відсталості і нестабільності. Ця обставина повинна бути могутнім стимулом для поступової, але послідовної інтеграції заходу і сходу Європи. Крім того, з розширенням Європейського Союзу на країни Центральної і Східної Європи подовжиться і спільний кордон між Росією і ЕС, що з особливою гостротою порушує питання про характер подальшої взаємодії Росії і ЕС.

Після розпаду СРСР у російській політичній еліті не було єдності думок щодо національної ідентичності Росії і вибору моделі для її системної трансформації. Для ельцинського керівництва, у якому особливу роль грали ліберальні економісти, еталоном були США. Саме цим визначалися і джерела стратегії “шокової терапії”, що її так і не сприйняла більша частина російського населення. Для комуністів і націоналістів ліпшою моделлю було євразійство як нова версія советської моделі. Для частини прозахідного демократичного спектра, що брала до уваги історичні і культурні корені Росії, головним центром тяжіння була Європа, і насамперед ЕС як основна організація, відповідальна за трансформацію постбіполярної Європи. Іншими словами, політичні дискусії у Росії 1990-их років велися у двох площинах: між євразійцями і західниками і між європейцями й американістами.

У першому випадку дилема “Європа чи Азія?” була не стільки питанням пошуку географічних преференцій Росії, скільки вибором шляху її подальшого розвитку. Властиво, це була не стільки дилема “Європа чи Азія”, скільки дилема “Північ чи Південь”. Політично чітку відповідь на це запитання російська влада дала після трагічних подій 11 вересня 2001 року, коли Росія зробила свій стратегічний вибір. У другому випадку дискусія точилася усередині російського “західного співтовариства” навколо вибору моделі економічної і соціальної модернізації. Як показало перше десятиліття системної трансформації Росії (насамперед провал стратегії “шокової терапії”) соціально орієнтовані моделі країн ЕС, при всіх національних розходженнях, у силу соціальних, культурних і інших причин найбільш повно відповідають інтересам російського суспільства. Крім того, коли мова йде про інтеграцію, а не про торгівлю, це, як правило, регіональна інтеграція. Навіть така могутня країна, як США, із найбільш розвиненою економікою у світі, що має величезний обсяг торгівлі і з Європою, і з Азією, посправжньому інтегрується тільки в регіональному аспекті. З цієї точки зору у керівництва Росії, яке ставить за мету побудову ефективної демократії і ринкової економіки в країні, немає альтернативи ЕС. Безсумнівно, співробітництво, інтеграція і повноправне членство в ЕС – поняття різного порядку. Однак, як відзначав Отто Граф Ламбсдорфф, голова Ліберального Інтернаціоналу, “навіть

нижче рівня членства [у ЕС] можна досягти дуже високого рівня інтеграції” [1].

Європейська орієнтація Росії чітко виявляється і на рівні її торгових і економічних відносин із зовнішнім світом. Цілком зрозуміло, що торгові й економічні інтереси Росії, як і інтереси інших великих держав, розташованих на периферії Європейського континенту, не обмежуються тільки рамками Європи. Але реальність сьогодення полягає в тому, що саме Європейський Союз залишається головним торговим партнером Росії і важливим джерелом інвестицій у російську економіку. На країни ЕС припадає близько 40% зовнішньоторговельного обороту і 50% усіх іноземних інвестицій у Росію. Є й інші показові цифри: 60% усього телефонного міжнародного трафіка з Росії – Європейський Союз, 60% усіх міжнародних авіарейсів у Росію припадає на Євросоюз, 60% російських туристів виїжджають у країни ЕС і країни-кандидати [2]. Крім того, Росія залишається головним експортером енергоносіїв і сировини до країн ЕС. Звичайно, у торгових відносинах Росії і ЕС зберігається значна як кількісна, так і якісна асиметрія. Проте, як відзначав колишній прем'єр-міністр Фінляндії Еско Ахо, “статистика свідчить, що [...] частка Росії в експорті до ЕС серед інших країн-сусідів становить 40 відсотків, що у процентному співвідношенні відповідає населенню. Для мене – це чітка ілюстрація того, що деякі країни відіграють більш важливу роль з погляду ЕС, ніж інші. У цьому сенсі Росія є особливим випадком” [3].

З огляду на внесок Росії до економічного потенціалу ЕС визначальними є її ресурси – як людські, так і природні. Якщо говорити про останні, то близько 50-60% усіх доступних для економічного використання ресурсів планети є за Уралом. На сьогодні для Росії освоєння цих ресурсів й інтенсивний розвиток Сибіру неможливий без Європи. У той же час, без освоєння цих ресурсів Європі у XXI столітті буде важко конкурувати з іншими світовими економічними угрупованнями.

Росія у своїх відносинах з ЕС виходить з того, що європейська інтеграція – закономірний, об'єктивний процес розвитку Європи, що сприяє розширенню зони стабільності економічного процвітання на Європейському континенті. Закінчення епохи біполярності й узятий російським керівництвом курс на побудову життєздатної демократії і ринкової економіки поклали кінець політич-

ному й ідеологічному розколу Європи. Держави Центральної і Східної Європи, Росія почали розвиватися (хоча і різними темпами) в одному напрямі. Це надзвичайно важливо для розуміння ставлення Росії до Європейської інтеграції в цілому і до розширення ЄС зокрема.

Більше того, Росія, будучи носієм дезінтеграційних сил щодо ССРСР, водночас була інтеграційним чинником щодо Європи. Росія сприяла ліквідації советської загрози і катастрофи біполярної моделі набагато більше, ніж будь-яка інша держава, зігравши роль каталізатора інтеграції в Європі. Що б не говорили про Росію сьогодні, не можна не визнати, що саме завдяки зусиллям російських демократів, які перемогли путчистів у серпні 1991 року, колишні республіки ССРСР здобули незалежність, а балтійські держави сьогодні вступають до ЄС.

Усунення ідеологічних бар'єрів у Європі виявилось могутнім каталізатором розширення і поглиблення європейської інтеграції. Цим визначається позитивне в цілому ставлення Росії до процесу розширення ЄС, незважаючи на конкретні проблеми, що виникають при цьому. Проте, нова хвиля розширення ставить перед ЄС завдання сформулювати свою стратегію стосовно Росії, що до сьогодні залишається поза рамками цього процесу.

У Росії і ЄС немає фундаментальних протиріч у сфері безпеки. Навпаки, Росія і Європа мають спільні зовнішньополітичні цілі й інтереси, пов'язані необхідністю відповіді на нові виклики, що виникли після закінчення біполярної епохи, включаючи етнорелігійні і територіальні конфлікти, поширення зброї масового знищення, міжнародний тероризм й інші транскордонні загрози (організована злочинність, нелегальна імміграція й інші).

І Росія, і ЄС зацікавлені у розвитку узгодженого співробітництва міжнародного співтовариства на основі загальноновизнаних норм міжнародного права і виступають проти односторонності у вирішенні найважливіших проблем міжнародних стосунків. Позиції Росії і більшості країн ЄС збігаються й у підході до інструментів впливу на країни, що підозрюються у підтримці тероризму, Росією надається пріоритет погодженим діям міжнародного

співтовариства, заснованим на повній і об'єктивній інформації про факти підсобництва (сприяння) тероризму. Це вимагає нового рівня політичних та відомчих відносин і контактів між Росією і ЄС. Тільки взаємодія Росії і ЄС у ключових питаннях міжнародної безпеки (такі, як криза навколо Іраку, протидія міжнародному тероризму, врегулювання конфліктів, заклик до миру і миротворчість) є необхідною умовою для запобігання односторонніх акцій США. Інакше "велика Європа" ризикує залишитися заручницею політичних помилок і амбіцій США, а це викличе втягування у нові конфлікти, розкол у рядах союзників, ослаблення інституту ООН, нові проблеми, зокрема збільшення кількості нежиттєздатних держав.

Крім того, й інтересам ЄС, й інтересам Росії відповідав би розвиток практичної співпраці у сфері безпеки й оборони: участь у "Петерсберзьких місіях" [4], військово-технічне співробітництво. Росія могла б зробити неоціненний внесок у формування військово-політичного виміру ЄС у сфері стратегічної мобільності, космічних систем управління й інформаційного забезпечення, спільних сил швидкого реагування для миротворчих і антитерористичних операцій.

Вибіркова співпраця чи партнерство?

З початку 1990-х років керівники Росії і лідери провідних Європейських держав, що утворюють ядро ЄС, говорили про важливість діалогу, партнерства і співробітництва з Росією, інколи згадувалася навіть інтеграція Росії в Європу, однак ні в ЄС, ні у Росії не було чіткого концептуального бачення цілей і суті цих відносин. Відносно ЄС із сусідніми державами можуть бути на одному з трьох рівнів: співробітництво, асоціація і повне членство.

Очевидно, що питання про членство Росії не стоїть на порядку денному ні Росії, ні ЄС, оскільки ні та, ні інша сторона не готові до цього. Росія не відповідає Копенгагенським критеріям, ЄС зосереджений на розширенні і поглибленні європейської інтеграції.

Більше того, порушувати питання про членство Росії в ЕС контрпродуктивно, оскільки сьогодні це лякає і брюссельську, і московську бюрократії. Найчастіше це питання свідомо виноситься на обговорення супротивниками партнерських відносин Росії і ЕС з обох боків.

Контрпродуктивними є і заяви з боку ЕС про те, що Росія ніколи не буде членом ЕС. Коли лідер однієї з провідних країн ЕС, скажімо, Німеччини, приїжджає до Москви і привселюдно заявляє про це на російському телебаченні, це грає на руку тільки націоналістам у Росії, що говорять: “Бачите, ніхто не хоче мати справу з Росією, ніхто нас у Європі не чекає, тому нам потрібно йти своїм шляхом”.

Проте, питання про членство Росії в ЕС нерідко розглядається у теоретичному плані і має своїх супротивників і прихильників у наукових колах, як у Росії, так і в країнах ЕС. Один з аргументів проти потенційного членства Росії в ЕС – розміри Росії, що “завжди буде надто велика для Європи”.

Контраргумент прихильників поступової інтеграції Росії в ЕС полягає в тому, що Росія і за своїм економічним потенціалом, і за демографічними тенденціями, і за еволюцією збройних сил наближається до середньої європейської держави, тому головною умовою є не розмір країни, а відповідність Копенгагенським критеріям.

Нинішній рівень відносин між Росією і ЕС юридично є на нижчому рівні – рівні співробітництва. Угода про партнерство і співробітництво (УПС) набрала сили 1 грудня 1997 року [5]. Це був перший повномасштабний правовий акт, що заклав основи рівноправних відносин Росії з Європою і Заходом у цілому. Цей документ і донині є юридичною основою відносин Росії і Європейського Союзу, що дозволила розширити набір форм співробітництва, об'єднала економічний діалог з політичним. Тим часом, відносини Росії і ЕС у політичній сфері давно вийшли за рамки УПС. Щодо сфери економічного співробітництва, то хоча Росія і ЕС зробили крок у деяких напрямках, однак так і не змогли реалізувати весь потенціал УПС: деякі положення Угоди безнадійно застаріли, деякі не виконуються як одною, так і іншою стороною. У цілому під цю класифікацію підпадає 64 положення Угоди [6].

Якщо говорити про Стратегії, прийняті ЕС і Росією стосовно один одного у 1999 році після конфлікту

у Косово, то, широ кажучи, реальність їм не відповідає. Криза у відносинах Росії з НАТО поставила під сумнів усе, що було досягнуто в сфері безпеки між Росією і Заходом після закінчення холодної війни. ЕС у цих умовах як суто Європейське об'єднання, на відміну від НАТО, взяв на себе ініціативу збереження рівня співробітництва з Росією.

На жаль, Стратегія ЕС стосовно Росії, схвалена в червні 1999 року в Кьольні, так само, як і російська Стратегія щодо Європейського Союзу, що з'явилася у вересні того ж року, не містили стратегічних цілей і мали всі шанси залишитися чисто декларативними документами, свого роду переліком добрих намірів. Цілями російської Стратегії, виходячи з формулювання у цьому документі, є “розвиток і зміцнення стратегічного партнерства між Росією і ЕС у Європейських і міжнародних справах, запобігання і врегулювання, шляхом спільних зусиль, локальних конфліктів у Європі з акцентом на верховенство міжнародного права і принципу незастосування сили. Це передбачає будівництво об'єднаної Європи без бар'єрів і взаємозалежне збалансоване зміцнення позицій Росії і ЕС у рамках міжнародного співтовариства XXI століття” [7]. Таким чином, у російській Стратегії головний акцент робився на цінності ЕС як одного з полюсів багатополярного світу й альтернативи монополярності.

ЕС вбачав своє стратегічне завдання у побудові в Росії “стабільної, відкритої, плюралістичної демократії [...], керованої на принципах правової держави, що спирається на процвітаючу ринкову економіку, на благо як народів Росії, так і Європейського Союзу” [8]. Завдання настільки ж правильне, наскільки ж незрозуміле за своєю суттю, оскільки воно не відзеркалює специфіки відносин між Росією і ЕС. Насправді, підтримка демократії в Росії після розпаду СРСР була метою всіх розвинутих держав світу.

Відсутність концепції відносин між Росією і ЕС, стратегічних цілей, відповідно до яких повинна вибудовуватися поточна політика, залишається головною перешкодою у виробленні ефективної політики як ЕС, так і Росії стосовно один до одного. Сьогодні й у Брюсселі, і в Москві переважає тактика “вибіркового співробітництва”. Прихильники цього підходу й у Росії, і в ЕС вважають, що необхідно використовувати потенціал УПС,

змусивши “працювати” ті статті, що не виконуються, не висуваючи нових “амбіційних” планів і ініціатив.

Такий підхід з боку ЕС пояснюється, головним чином, тим, що в Європі дотепер зберігаються сумнівні і побоювання щодо перспектив демократичних перетворень Росії. Надзвичайно важливим у зв'язку з цим є усвідомлення лідерами Європейських країн того факту, що подальший розвиток Росії буде залежати не тільки від здатності і бажання російського керівництва здійснювати ці перетворення, але і від політики Заходу, і в першу чергу ЕС. Існуючі на Заході сумніви щодо майбутнього демократії в Росії визначаються трьома факторами. По-перше, стереотипами про несумісність російських і європейських цінностей, неодноразово спростованими історичним ходом подій минулого десятиліття. По-друге, “совєтським синдромом”, збереженням свого роду фантомних болів. Насамперед, це властиво посткомуністичним країнам, що не можуть позбутися комплексу жертви стосовно Росії навіть десять років опісля зникнення СРСР із карти світу. І, по-третє, помилки, що зробило російське керівництво за минуле десятиліття (силове вирішення внутрішньополітичної кризи в Росії у жовтні 1993 року, війна в Чечні, запровадження контрольованої демократії) і які змусили Європу засумніватися в прихильності Росії принципам демократії.

Виглядає, що з трьох факторів тільки третій має реальне значення. Разом з тим варто визнати, що країни ЕС, як і Заходу в цілому, не були сторонніми спостерігачами, нерідко виявляючи зневажливе і цинічне ставлення до інтересів Росії. З одного боку, вони ігнорували той факт, що створення сприятливого зовнішнього середовища для Росії є однією з головних умов успіху для розвитку російської демократії. З іншого боку, вони демонстрували зневір'я у майбутнє демократичних перетворень у Росії, надаючи перевагу будь-якій стабільності російського суспільства перед реальною демократією.

Яка ж сьогодні альтернатива “вибірковому співробітництву”? Не ставлячи нереалістичних у найближчому майбутньому завдань (таких, наприклад, як членство Росії в ЕС), необхідно подумати про нову юридичну основу відносин Росії і ЕС. Цією основою могла б стати Угода про створення особливої асоціації між РФ і Європейським Союзом. Асоціація з ЕС, що не припускає автоматичного членства Росії в спільноті, сприяла б збли-

женню політичних, економічних і правових систем Росії і ЕС, стійкому зросту економіки і розвитку демократії в Росії, більш тісній взаємодії партнерів у всіх напрямках, включаючи безпеку. Вона допомогла б здійсненню реальної інтеграції Росії в “Європейські простори” у сфері економіки, внутрішньої і зовнішньої безпеки, розвитку ініціативи Путіна-Проді про перехід у перспективі до безвізового режиму, вирішенню Калінінградської проблеми й узгодженню позицій про умови вступу Росії у СОТ.

Формулювання “особлива асоціація” передбачає, що угода з Росією повинна відрізнитися від існуючих угод про асоціацію і враховувати вагу і статус Росії, її роль у закінченні холодної війни, її внесок у “антитерористичну коаліцію”, а також те, що керівництво Росії, на відміну від керівництва України чи Молдови, не ставить за мету вступ до ЕС у доступному для огляду майбутньому. Саме тому необхідна особлива угода про асоціацію Росії і ЕС, що заклала би фундамент для інтеграції Росії в економічний, правовий, культурний та інші “простори” Союзу на довгі роки, однак створювала рівень взаємодії нижче рівня членства в ЕС. Така угода дозволила б скоротити існуючий розрив між об'єднаною Європою і Росією, який може спричинити появу нової роздільної лінії на Європейському континенті.

Безсумнівно, відносини між ЕС і Росією будуть великою мірою залежати не тільки від успіхів внутрішньої системної трансформації Росії, але також і від прямої еволюції самого Європейського Союзу і від того, як будуть розвиватися міжнародні відносини і світова економіка. Головна стурбованість Росії пов'язана з тим, як процеси розширення і поглиблення Європейської інтеграції вплинуть у цілому на життєдіяльність і життєздатність ЕС, що є головним партнером Росії в Європі. Тому і процес розширення, і процес поглиблення Європейської інтеграції (особливо в сфері безпеки й оборони) повинні мати російський вимір, тобто містити в собі комплекс програм і заходів, спрямованих на скорочення розриву між об'єднаною Європою і Росією.

Тільки послідовна інтеграція Росії в євро-атлантичне партнерство, а не вибіркоче, поверхнєве співробітництво може стати найважливішим зовнішнім фактором демократизації Росії. Бути партнером – значить поводитися відповідно до певних визначених норм і, виконуючи ці правила у себе вдома, впливати і на поведінку інших.

Чекати, коли Росія стане процвітаючою демократичною державою, і тоді лише відкрити їй свої обійми – чергова утопія Заходу.

Доповідь Комісії при всіх благих цілях залишає за дужками головне питання – питання про знаходження Росією гідного місця у “великій Європі”, де поняття “сходу” і “заходу” усе більше належать тільки географії, а традиційні розходження стираються під впливом нових реальностей економіки, безпеки й інформаційної революції.

Переклала Ірина Магдиси

1. *No Great Europe Without Russia – No Great Russia Without Europe. Report of the Commission for Greater Europe 1994. Finland: Gummerus Printing, 1995. P. 9, 19, 29.*

2. *Россия и Европейский союз: как углубить стратегическое партнерство? // Доклад Комитета "Россия в объединенной Европе". М., 2002. С. 9.*

3. *Семинар Комитета "Россия в объединенной Европе": "Россия и Европейский союз: добрососедство без права на родство?" Конференц-зал "Александр-Хаус", Берлин. 16 июня 2003 года. См.: Россия и Европейский союз: добрососедство без права на родство. М.: Комитет "Россия в объединенной Европе".*

4. *"Петерсберзькі місії" – гуманітарні та рятувальні операції для врегулювання кризових ситуацій, включно з миротворчими операціями. У Петерсберзькій декларації члени Західноєвропейського Союзу зобов'язуються підтримувати заходи, здійснені НБСЄ та Радою Безпеки ООН з метою запобігання конфліктам і підтримки миру. Очікується, що "Петерсберзькі місії" з часом стануть миротворчим та гуманітарним "інструментом" всього ЄС (прим. ред.)*

5. *Процес ратифікації СПС з Росією затягувався деякими країнами ЄС у зв'язку з подіями у Чечні і завершився лише у грудні 1997 року.*

6. *Иванов И.Д. Какая интеграция нужна России? // Россия и Европа: курс или дрейф? Дискуссии. М.: Комитет "Россия в объединенной Европе", 2002. С. 7-8.*

7. *Стратегия развития отношений РФ и ЕС на среднесрочную перспективу (2000-2010).*

8. *Коллективная стратегия Европейского союза в отношении России. Европейский совет. Кёльн, 1999. С. 5.*

Олександр

Дергачов

випробування

Росії

випробування

Росією

Сучасна Росія вступила в період визначеності, але при цьому залишилась країною з надзвичайно суперечливим шляхом розвитку та складною роллю у системі міжнародних відносин. Цілком утвердилась парадигма її сучасного етапу еволюції, що поєднує великодержавність, націоналізм і окремішій цивілізаційний шлях. Віднайдено модель керованої демократії, що базована на особливому статусі чиновництва, приниженій ролі права, і що цілковито віддаляє країну від європейської спільноти. Остаточо склалося й відповідне бачення своєї геополітичної ролі, принципи та стиль ведення зовнішніх справ. Однак, залишилась безліч невідповідностей між намірами, можливостями і результатами зусиль.

Політика Росії відображає її небажання відмовитись від особливих прав і ролі і залишитись при цьому в ізоляції. Це передбачає не тільки співпрацю, а й суперництво, намагання продемонструвати свою окрему позицію з актуальних питань світового розвитку, щодо яких провідні держави прагнуть досягти консенсусу. У багатьох випадках Москва діє не стільки з урахуванням об'єктивних обставин і власних реальних інтересів, скільки з “принципових міркувань”, фактично заради демонстрації власного високого міжнародного статусу. Такий курс цілком утвердився і так чи інакше підтримується всіма основними політичними силами. Питання про переосмислення імперського минулого, історичну відповідальність, необхідність якісного оновлення відносин з найближчими сусідами у Москві навіть не виникло. Проте, невідповідність обраних орієнтирів об'єктивним процесам на глобальному і регіональному рівнях, так само, як і обмеженість ресурсів, окреслюють глибоку суперечливість геополітичної ролі нашого північного сусіда.

Глобальні іспити

Так само, як розпад ССРСР створив проблему збереження рівноваги загальносвітових відносин, яку мали вирішувати його колишні опоненти, політика на глобальному рівні перетворилась для Росії на найбільш складне питання. Її реальна роль і потенціал знизилась радикальніше, ніж це передбачалося втратою контролю над Центрально-Східною Європою, унезалеженням союзних рес-

публік та економічною кризою. Головне – була втрачена ідейна самобутність, можливість запропонувати іншим націям оригінальну модель розвитку, якісно іншу історичну перспективу. Росія змушена сама орієнтуватись на зразки, які нещодавно відкидала, використовувати чужий досвід і враховувати наявні реалії і правила світової політики й економіки, не нею створені і в межах яких її конкурентоспроможність суттєво обмежена.

Росія прагне використати усі переваги держави-спадкоємця ССРСР, хоча об'єктивно не здатна цього зробити, а якщо б змогла, то це обмежує можливості більш адекватно оцінити власні довгострокові інтереси та оптимізувати стратегію. Одночасна втрата економічних й ідейно-політичних важелів міжнародного впливу при високій самооцінці і прагненні відігравати роль самостійного центру глобального впливу створює крен у бік використання суперечливих та неефективних засобів. Статус ракетно-ядерної держави та постійного члена Ради Безпеки ООН безумовно дозволяє бути задіяною у великій політиці, але цього недостатньо для того, щоб відігравати дійсно істотну роль.

Російська зовнішня політика, незважаючи на активні намагання реалізувати ідею великої світової держави, значною мірою втратила реальну зовнішню мотивацію. Коли повномасштабне входження у систему глобальних відносин, передовсім у світову економіку, гальмується, і фактично далеко не повністю відповідає інтересам творців чинного політичного режиму, важко зрозуміти, які раціональні цілі переслідує Росія, намагаючись внести власні корективи у глобальний баланс сил. Для торгівлі енергоносіями і навіть зброєю цього непотрібно. Масштаби її участі у міжнародних справах переважно віртуальні, а реальна роль перебільшується, що пов'язано з особливостями національної ментальності, психологічним станом еліти, традиціями московської дипломатичної школи.

Самонавіювання щодо власної величі є почасти кумедним, але не є безпечним. Спроби поставити під сумнів воз'єднання Європи цілком марні, але гіперболізація російських інтересів і відмінне від абсолютної більшості європейських держав розуміння проблем безпеки і співробітництва створюють певну напругу. У військовій доктрині Російської Федерації прямо зазначено, що “спроби ігнорувати (обмежувати) інтереси

Російської Федерації у вирішенні проблем міжнародної безпеки, протидіяти її зміцненню як одного з впливових центрів багатопольярного світу” належать до числа основних зовнішніх загорз¹. Сьогодні у Москві обговорюються нові концептуальні підходи до військово-стратегічних питань та засобів безпеки, що базуються на розширенні ролі ракетно-ядерного потенціалу, зокрема можливості нанесення превентивного удару з використанням стратегічної зброї, продовженні (відновленні) змагань з США і НАТО у сфері озброєнь.

У стосунках із Заходом Росія має дуже складний, суперечливий набір інтересів і змушена шукати компромісу сама з собою. Один блок інтересів відображає пріоритет цивілізаційної самобутності та геополітичної самодостатності. Він живиться ностальгічними почуттями і антизахідництвом, що цілком утвердилось як складова російського патріотизму, активно експлуатувалось уже в період другого президентського терміну Єльцина і набуває дедалі виразніших рис останнім часом. Це передбачає елементи автаркії, протекціонізму в економіці, жорсткості у підходах до проблем розширення НАТО та американської військової присутності у традиційних зонах російського впливу. І це цілком відповідає суспільним настроям.

Інший блок пов’язаний з об’єктивною потребою нарощування ресурсів розвитку, відвоювання більш вигідного місця у міжнародному розподілі праці, що можливо лише шляхом інтенсифікації міжнародної співпраці і пристосування до умов, що склалися за переважного впливу західних держав. Цей напрям за логікою внутрішньої політичної боротьби втратив пріоритет і має лише напівприховану підтримку частки політичної еліти. Сьогодні у Росії спостерігається певне сп’яніння від перспектив використання сировинних ресурсів та інфраструктури постсовєтського простору як у суто економічних, так і геополітичних цілях. Економічне зростання відбувається переважно за рахунок активізації законсервованих під час кризи потужностей. Приток капіталу залишається незначним, тоді як його відтік – суттєвим. Така ситуація безпосередньо пов’язана зі свідомим дозуванням реформ, їх пристосуванням до потреб функціонування політичного режиму. Виразна тенденція до згорання навіть тої недосконалої демократії, що була відвойована ліпшими представниками російської інтелігенції після 1991 р. за-

кріпилась під завершення першого президентського терміну Владіміра Путіна². У результаті грудневих виборів 2003 р. в останньому оплоті політичного плюралізму – Державній Думі, не залишилось представників демократичних сил. Натомість міцні позиції завоювали ліві та умовно праві націоналісти-державники. Відмова від демократичних перетворень, характер впливу політики на економіку та її основних акторів, фактична маргіналізація і без того слабких елементів громадянського суспільства погіршують умови розвитку і використання творчого потенціалу нації і містить серйозні ризики помилок у визначенні національних пріоритетів, неоптимального розподілу зусиль та ресурсів. Фактично відбулась відмова від демократизації як основи стратегії ліквідації відставання від провідних держав, яка спонукала Горбачова і навіть отримала друге дихання у перші роки президентства Єльцина. Потім демократизація була – частково свідомо, частково стихійно – підмінена технологічною, поверховою лібералізацією³. Сьогодні є сумніви у тому, чи влаштує оновлену владну еліту такий компромісний витвір як “ліберальна імперія”. Більш вірогідно, що нове російське видання керованої демократії міститиме основні родові ознаки досить жорсткого авторитаризму. Це неодмінно обмежить можливості повернення країни на провідні ролі у міжнародній політиці.

Захід уважно спостерігає за Росією і вже неодноразово корегував свою стратегію щодо неї. Певний час давався взнаки чинник несподіваного розпаду СССР. Різке послаблення Росії набагато перевершувало нещодавні сподівання її суперників і навіть створювало певні незручності, наприклад у питаннях ефективності системи договорів про обмеження озброєнь чи у підтриманні стабільності у регіонах, де була втрачена певна рівновага сил. Фіксація нової ситуації, утвердження нового співвідношення сил, видавалося більш раціональним, ніж квапливе використання власної переваги для досягнення ще більших вигод. Істотну роль відігравали й розрахунки на реформи у Росії і перетворення її на передбачуваного, надійного партнера, що діє на спільних, ціннісних засадах. Останні роки засвідчили, що ця держава не готова до демократичного розвитку і значною мірою зосереджена на проблемах пошуку нової оригінальної національної ідеї і зручної для владної верхівки моделі суспільного ладу.

Сьогодні ставлення до Росії поєднує в собі настоженість щодо можливості відновлення масштабного суперництва у разі її посилення і побоювання у випадку її послаблення і дестабілізації. І США, і провідні західноєвропейські держави продовжують здійснювати політику “залучення” Росії, хоча вже цілком зрозуміло, що її перехід до загально визнаних демократичних цінностей відкладається на невизначене майбутнє. Співпраця розвивається при збереженні дистанції, що зафіксовано у непевному і негарантованому статусі Росії у “великій вісімці”, специфічних механізмах взаємодії з НАТО і ЄС. На Росію не тиснуть заради її демократизації, адже це не прагматично, проте, поступово розбудовують систему асиметричної економічної взаємозалежності і впливу на неї, що має гарантувати від серйозних викликів з її боку.

Потенціал Росії є дійсно значним. Але він є некомплектним, а сама країна недосконало керованою. Внутрішня консолідація на основі авторитаризму, пожвавлення економіки за рахунок нарощування сировинного експорту є чинниками, що підвищують її загальну дієздатність як міжнародного актора, але не відкривають добрих геополітичних перспектив. Цілком очевидно, що навіть за найбільш сміливими прогнозами Росія не стане самостійним глобальним економічним і політичним центром. Більше того, вона не досягне цього й у випадку певних успіхів у реінтеграції постсовєтського простору. Розповсюджена свого часу думка, що “Росія без України ніколи не відтвориться як імперія” фактично втратила актуальність. Констатуємо, що це означає не тільки слабкість Росії, а й слабкість нашої держави. Глобальне значення процесів у постсовєтських країнах та у їхніх взаєминах помітно знижується.

Периферійна наддержава

Роль, яку Росія залишила за собою і яку за нею загалом визнали провідні світові держави, – це лідерство на постсовєтському просторі. Тут вона отримала досить велику свободу рук, неформальний мандат на чорнову роботу з підтримання стабільності і навіть розглядається як можливий провідник інтересів Заходу. Так само слід визнати, що Росія насправді досить успішно реалізовує свої інтереси на постсовєтському просторі. Однак, об'єктивно, домінування в такому регіоні, не надає їй достойного статусу, і при цьому потребує чималих зусиль

і коштів для протидії тенденції до дезінтеграції. При цьому активність Росії у “ближньому зарубіжжі” практично вичерпує її міжнародні можливості і сприяє її відтисканню на другорядні ролі в усіх інших регіонах, що особливо наочно відбулося на Балканах і Близькому Сході.

В обмеженому просторі постсовєтського світу Росія беззастережно домінує. Її політика тут є більш цілісною, а потуга достатньою. Цьому сприяє відносна ізольованість та слабка реформованість регіону. Значні соціокультурні відмінності між колишніми республіками дедалі більше доповнюються особливостями їх політичного та економічного розвитку. Зв'язки між ними залишаються міцними лише за рахунок подібності формування та засад функціонування владних еліт. Як наслідок, зберігається якісна схожість у відносинах власності, загальних умовах і практиці ведення бізнесу, рівні його тінізації і криміналізації, стосунках між бізнесом і політикою, соціальному статусі та ролі бюрократії, розвитку корупції. Регіон складають недемократичні держави: від керованих демократій Росії і України, до тоталітарних режимів Туркменістану, Узбекистану, Таджикистану. Дії виконавчої влади, як і великого олігархічного бізнесу, полегшені припущеною роллю права, слабкістю законодавства, браком контролю з боку суспільства.

Обмежена готовність до спротиву нових незалежних держав перетворює простір СНД на полігон демонстрації спроможності влади проводити “сильну” зовнішню політику. Крім того, у випадку “близького зарубіжжя” наявний збіг поглядів вищого чиновництва, що формує державну політику, інтересів і можливостей значної частини бізнесу, зокрема олігархічних угруповань і перебільшених громадських очікувань щодо підтримки особливої ролі Росії⁴.

Регіональна політика Росії найбільш наочно демонструє особливості її загальної стратегії на міжнародній арені. Передовсім це: а) екстенсивний, кількісний підхід до відновлення власної потуги, концентрація наявних ресурсів, використання колишніх досягнень, а не орієнтація на нові; б) чіпляння за “старі”, ставка на використання слабкостей партнерів, залишків того, що відходить. Звідси перенесення на терени колишнього Союзу деяких прийомів, що колись застосовувалися Москвою для контролю за східним блоком. СНД дійсно має чимало спільного з Радою Економічної Взаємодопомоги, і Таш-

кентський договір про колективну безпеку і цілеспрямовану підтримку російської військової і загалом “силової” присутності у колишніх советських республіках, – з системою Варшавського Договору. Додамо, що й відносини між Єльциним, Путіним та рештою президентів країн регіону надзвичайно схожі з тими, що існували у східному блоці.

Попри те, що Росія випереджає решту постсоветських держав в економічних реформах, про її роль локомотива перетворень не йдеться. Усі інтеграційні проекти на постсоветському просторі є спробою повернути минуле, чи законсервувати сучасне, адже не ґрунтуються на глибоких реформах. Вони є часткою регіональної політики Росії і не пристосовані до збалансування інтересів потенційних учасників. Прагнучи розбудувати механізми економічного і політичного контролю над колишніми союзними республіками, Росія, водночас, в усіх варіантах міждержавних об’єднань завжди гальмувала впровадження цивілізованих прозорих форм співпраці. Продовжуючи переговори про створення єдиного економічного простору з Європейським Союзом, вона не має на увазі відповідну гармонізацію власного законодавства і фактично ухиляється від наближення до європейських стандартів, не просуває цю ідею в стосунках з новими незалежними країнами. Обмеженість уніфікації в торговельно-економічній сфері має суттєве доповнення – фактичне відкидання європейських політичних цінностей. В Єдиному економічному просторі (ЄЕП) Україна опиниться наодинці з державами, що не мають наміру і підстав для вступу до ЕС і, більше того, безальтернативно прямують іншим шляхом.

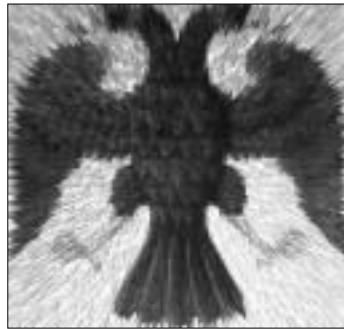
У випадку з Україною, вони, до того ж становлять альтернативу, по суті – перешкоду інтеграції європейській, а отже, – містять виклик, який, у разі недостатньої протидії може стати безпосередньою загрозою. Так, Дмитрій Рагозин, один з героїв подій навколо Тузли і лідер блоку “Родіна”, що за підтримки Кремля впевнено пройшла до Державної Думи і очевидно матиме значний вплив на російську зовнішню політику, відверто висловлюється щодо найближчих цілей: “Чотири держави – Росія, Україна, Білорусь і Казахстан – повинні створити альянс, більш чіткий, ніж ЕС. І разом рухатися назустріч Європі. Одним кулаком ми зможемо вибити з Європи більше”⁵.

Прагматизація міжнародної діяльності Москви, що проявилася за Путіна, у випадку “ближнього зарубіжжя” полягає в цілеспрямованій економічній експансії⁶. Це вже породило нове складне завдання для України – відстоювання економічної незалежності, захист своїх економічних і геополітичних інтересів як транзитної країни. ЄЕП йде далі від попередніх євразійських проектів і є спробою припинення руйнації зони особливих російських інтересів і використання з цією метою як економічних проблем, так і суспільно-політичних характеристик партнерів. Він особливо небезпечний тим, що створює офіційну надбудову, зручний інструмент взаємодії національних партій влади, яку доповнюють міжолігархічні бізнесові зв’язки.

Водночас, наявні ознаки того, що Росії не вдасться встановити в регіоні однополюсний лад, який вона категорично засуджує у глобальному форматі. Спротив цьому не є тотальним і скоординованим, проте, він пов’язаний з впертими чинниками, – об’єктивними інтересами та законами конкуренції. Перший з них – завуальований, але принциповий спротив нових незалежних держав (ННД), переслідування їх лідерами власних інтересів. Скажімо, Нурсултан Назарбаєв і Александр Лукашенко, легко погоджуючись на черго-

вий експеримент з інтеграцією, мають свої резони. Казахстан потребує тривалого періоду для національної консолідації, набуття самодостатності, так само, як і його еліта – для самоутвердження та опанування складними внутрішніми процесами. Зближення з Китаєм, зміцнення зв'язків зі Сполученими Штатами та Європейськими державами так само відбувається

поступово і час для остаточного збалансування геополітичних орієнтирів, вивільнення від російської опіки ще не при-

йшов. Для беларуського президента ЄП – це зручний засіб відсторонитись від дедалі жорсткіших об'єм (нерівноправного державного союзу з Москвою), зберегти маневр і забезпечити ще кілька років свідомої “здачі в оренду” суверенітету за конкретне економічне відшкодування. В обох випадках питання про те, хто кого більше використовує – Москва Астану і Мінськ, чи навпаки – не має однозначної відповіді.

Другий чинник – зростаюча конкуренція за вплив на окремі ННД сусідів з того боку колишнього советського кордону. Нарешті, закономірно посилюється зацікавленість молодших партнерів Росії до більшої заангажованості в їх проблеми США і таких потужних колективних гравців як НАТО і ЄС. Наявність зворотного інтересу підтверджується активізацією на постсоветському просторі авангардних міжнародних організацій – ОБСЕ і Ради Європи.

У листопаді-грудні 2003 року у Росії виникли проблеми з Грузією, Молдовою, Беларуссю. Мінськ зупинив процес розширення її економічної присутності, Кишинів відкинув розроблений у Москві план вирішення придністровської проблеми. У Тбілісі взагалі відбулась непогоджена зміна влади. Посилився міжнародний тиск на Росію, щодо виведення її військ з Придністров'я і Грузії. Поступово змінюються й геоекономічні параметри постсоветського простору. Ситуація в регіоні стає дедалі різноманітнішою, тоді як Росія, не уловлюючи ритму його еволюції покладається на прості шляхи реалізації своїх тимчасових переваг і ризикує втратити стратегічну перспективу.

Україна як об'єкт російської політики

Україна нічого не виграє від недосконалості російської політики і має зробити серйозні висновки з практики останніх років. Залежність від Росії не зменшується і фактично перетворилась на постійний чинник внутрішніх процесів. Вона об'єктивно обмежує Києву свободу геостратегічного вибору, можливості використання міжнародних засобів для національної безпеки. За сучасної моделі національного розвитку ця залежність навіть набуває природного характеру. Якщо не відбудеться оновлення влади і реальна демократизація, Україні може бути нав'язана маріонеткова політична й економічна система.

Вітчизняна правляча верхівка завжди програвала російській і йшла на поступки на державному рівні, досягаючи задоволення групових інтересів. Переважно це пов'язане з нездатністю і небажанням перевести україн-

сько-російські відносини у цілком офіційну площину, коли вони мали б регулюватись виключно міжнародним правом, відповідний протокол і процедури створювали б безпечну дистанцію, а механізми ухвалення рішень дозволяли б контролювати дії виконавчих структур. Сьогодні ж реально існує ситуація, коли наші можновладці у контактах з московськими колегами почуваються не тільки і не стільки уповноваженими суверенної держави, скільки представниками напіваавтономного підрозділу ширшої касти, зобов'язаними до того ж, керуватися особистими домовленостями вищих керівників та враховувати інтереси свого клану. Тут цілком збереглася ієрархія, а прояви зверхності одних і меншовартості інших сприймається як норма.

В Україні східний вектор зовнішньої політики має додаткову опору у ментально-психологічних особливостях значної частки населення, у проявах советської субкультури, що досі збереглася. Залишаються усталеними ілюзії щодо сучасної Росії, сентименти щодо східнослов'янського братства, суттєві елементи антизахідництва. Даються взнаки й складності адаптації до змін, пов'язаних з інтернаціоналізацією, острах перед малознаним новим. Саме це визначає популярність пріоритетної співпраці з Росією і Беларуссю. На цьому паразитують ортодоксальні ліві, а чинна влада не здатна артикулювати і забезпечити реальні довгострокові національні інтереси. Це додатково утруднює вироблення консолідованої позиції і, тим більше, чіткої довготермінової стратегії щодо Росії.

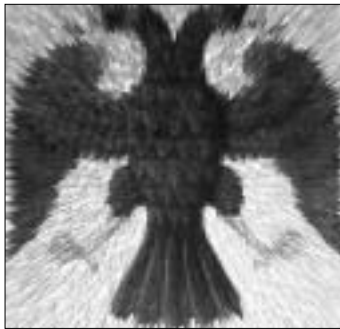
За президентства Леоніда Кучми російський бізнес, значна частина якого тісно пов'язана з державою, заволодів багатьма стратегічними об'єктами української економіки. Північний сусід здійснює системний вплив на наш інформаційний простір, зберігає безпосередній чи опосередкований вплив на політичну еліту і широкі верстви населення. Як вважають учасники експертного опитування, головними провідниками російського впливу є політики лівої орієнтації – (56,6% опитаних), лідери українсько-російських бізнесових груп – (54,7%), регіональні лідери Сходу і Півдня – (22,6%). Стійкості проро-

сійських настроїв, на думку експертів, сприяють зubo- жіння населення – 56,6% і вплив російських ЗМІ на українському інформаційному просторі – 56,6%, історична спадщина, інерція мислення – 45,3%, зневіра в європейській перспективі України – 43,4%, засилля російської масової культури – 41,5%⁷.

Особливість ситуації полягає у тому, що й сучасному російському керівництву немало українських громадян довіряє більше, аніж власному. Так, за результатами загальноукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2003 році, діяльність і російського, і беларуського президентів оцінюється набагато вище, ніж українського: за десятибальною шкалою – 6,73, та 5,37 проти 3,06 відповідно⁸. Доводиться констатувати, що багатьох задовольнило б більш вправне управління саме такої влади, а не її зміна, певна корекція сучасної політики, а не її перегляд на принципово інших засадах. Звідси – прихильність до Росії у розрахунку отримати ліпших правителів і долучитися до ресурсів.

Ситуація навколо Тузли продемонструвала, що понад третину населення не сприймають Росію як джерело загрози, або байдужі до цього. Лише у 18% наших громадян ставлення до Росії погіршилось, а серед варіантів гарантування національної безпеки на користь військового союзу з країнами СНД висловлюється 35,8%, тоді як за вступ до НАТО – 22,8%, за позаблоковий статус – 21,1%⁹. Очевидно, резерв російського впливу на українське суспільство є значним, тоді як можливості протидії йому сьогодні все ще обмежені.

Росія об'єктивно зацікавлена у блокуванні реальних демократичних перетворень в Україні і з огляду на блокування альтернативних геополітичних орієнтацій, і внаслідок небажання втратити таку зручну подібність, котра гарантує дійсно особливі відносини і надійний контроль. Водночас, внутрішньополітичні події в Україні восени 2003 року, позначили загрозу штучного використання владою російського чинника (тобто без реального втручання Москви) окремими політичними силами, тактично зацікавленими у поглибленні відмінностей у на-

строях мешканців окремих регіонів, розпалюванні протистояння між “націоналістами” і “антинаціоналістами” з тим, щоб дискредитувати демократичну опозицію і виступити в ролі прибічників злагоди, стабільності, збалансованого зовнішньополітичного курсу.

Ще одним чинником слабкості позицій України у постсовєтському просторі є брак успіхів і чітких перспектив у стосунках з європейськими і євроатлантичними структурами. Зволікання з реформами не створює тих якісних відмінностей між Україною і Росією, що могли б засвідчити практичну пріоритетність західного вектору відносин і заклали б підґрунтя для підпорядкування йому решти напрямів співпраці. Сьогодні ж доводиться реагувати на загрозу байдужості Заходу до не-реформованої України і збереження Росією певної свободи рук як компенсацію за поступки у більш важливих для Заходу питаннях¹⁰. Такий ризик зберігатиметься, поки Україна відставатиме від Росії у внутрішніх перетвореннях і не зможе запропонувати західним партнерам якісно ліпшу модель відносин, яка б вийшла за межі геополітичних розрахунків. Взаємини Росія – Захід не будуть більш тісними, довірчими, ніж стосунки Україна – Захід, але вони, очевидно, будуть набагато більш вагомими. Сьогоднішній рівень зближення з НАТО та ЄС є недостатнім для створення реальної альтернативи. Якісна перебудова українсько-російських відносин може бути здійснена тільки за підтримки демократичних країн, власне на основі входження України до їх спільноти.

1. *Військова доктрина Російської Федерації. Затверджена Указом Президента Російської Федерації від 21 квітня 2000 року № 706. Известия 25 квітня 2000.*

2. *Freedom in the World. Country Ratings, 1972-73 – 2001-02. – New York: Freedom House, 2002.*

3. Див.: І. Клямкін., В. Смірнов. *Політико-державна трансформація в Росії.// Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Kennan Institute. Москва, 2003. – С. 159–167.*

4. *Концепція національної безпеки Російської Федерації// Дипломатический вестник, № 2, февраль 2000, Москва. – С. 6.*

5. <http://www.pravda.com.ua/> 08.12.2003.

6. *Тенденції зовнішньополітичного курсу Російської Федерації при президенті В.Путіні. //Центр миру, конверсії і зовнішньої політики України. Моніторинг зовнішньої політики України і політики в галузі безпеки, Київ, 2000, <http://www.cpcfpu.org.ua>.*

7. *Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. Міжнародне становище України, зовнішня та безпекова політика: підсумки 3-го кварталу 2003 року. <http://www.foreignpolicy.org.ua>.*

8. *Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003, С. 20.*

9. *Загальноукраїнське опитування Фонду демократичні ініціативи та компанії “Тейлор Нельсон Софрез Україна” 30 жовтня - 06 листопада 2003 р., репрезентативна вибірка 1200 осіб, похибка не більше 3%.*

10. *Arkady Moshes. Ukraine in tomorrow's Europe // The Finnish Institute of International Affairs. 2003. FIIA Report 2003, #4, P. 29-30.*

анжела СТЕНТ

Америка
і Росія:
партнерство
після Іраку?

Упродовж року після терактів 11 вересня 2001 р. відносини між Сполученими Штатами та Росією, здавалося, розвивалися по висхідній. Офіційні особи стверджували, що нове партнерство у рамках антитерористичної коаліції – найліпший період за всю історію відносин між обома країнами. Основою для різносторонньої співпраці в економічній і політичній сфері стали тісні особисті зв'язки між американським та російським президентами. Однак, потім почалася війна з Іраком. У передвоєнні місяці Сполучені Штати розраховували на підтримку Росії, коли домагалися від Організації Об'єднаних Націй схвалення резолюції №1441, яка б зобов'язувала Ірак допустити в країну військових інспекторів та обеззброїтися. Військові інспектори мали б шукати докази того, що Ірак володіє зброєю масового знищення (ЗМС). Із затягуванням інспекцій адміністрація Буша втрачала терпець, було очевидно, що Росія не підтримає намірів США та Великої Британії застосувати військову силу. На момент спалаху війни відносини між США та Росією значно погіршилися. Однак, американська сторона все ще розраховувала, що після припинення воєнних дій, відносини між Росією та США знову налагодяться. Та поки що відносини між ними залишаються натягнутими, жодних змін не відбувається. Наскільки можливо їх відновити? Наскільки Сполучені Штати зацікавлені у партнерстві з Росією? У той час, коли відбувається відновлення політичної та економічної інфраструктури Багдада, майбутнє американсько-російських відносин залишається невизначеним.

Хоча Сполучені Штати прагнуть відновити діалог з Росією, дії Путіна з моменту закінчення війни свідчать про те, що Росія і далі дотримується двозначної позиції щодо відносин з Вашингтоном. Адміністрація Буша могла б у короткостроковій перспективі зробити ряд кроків для поліпшення російсько-американських відносин і ще раз продемонструвати, що партнерство з Росією для неї залишається важливим. Однак, аби відродити американсько-російське партнерство і вивести його за ті обмежені рамки, у яких воно перебуває останніх два роки, у довгостроковій перспективі обидві сторони мають серйозно зайнятися розвитком співпраці у більш широкому спектрі глобальних проблем.

Партнерські відносини Буша і Путіна

Коли президент Путін лише обійняв посаду, він вагався у виборі стратегії щодо США. Охолодження у відносинах між США та Росією почалося у 1999 році – під час та після війни у Косово; у 2000 році спад продовжувався. Частково це пояснюється очевидним наміром Кремля дочекатися результату президентських виборів у США перш ніж починати розбудову більш активних відносин з Америкою [1].

У ході виборчої кампанії-2000 Джордж Буш-молдший заявив про намір “нормалізувати” відносини з Росією і відмовитися від клінтоновської дипломатії, що будувалася на особистих контактах. Більше того, радники Буша ратували за новий підхід до проблем міжнародної безпеки. Вони стверджували, що контроль над озброєнням і концепція стримування часів Холодної війни застаріли і закликали відмовитися від них. Росія більше не становила загрози для Сполучених Штатів, діючий режим обмеження озброєння позбавляв Америку можливості належним чином протистояти новим загрозам: державам – “ізгоям” і недержавним акторам, які мають у своєму розпорядженні ЗМС і не піддаються класичному стримуванню. Звідси – потреба у протиракетній обороні та виході з договору по ПРО У цій новій картині світу Росії відводилася інша роль, ніж за часів адміністрації Клінтона, особливо, якщо мати на увазі тридцятилітню історію переговорів про обмеження озброєння. Більше того, радники Буша в цілому досить скептично оцінювали роль, що у забезпеченні міжнародної безпеки можуть і повинні зіграти міжнародні інститути, і, перовсім, Організація Об'єднаних Націй. Вони вважали, що ООН позбавляє Америку свободи дій і вона не може рішуче захищати свої інтереси у цілому світі.

Упродовж кількох перших місяців після приходу до влади адміністрації Буша Росія не була пріоритетним напрямом для США. Адміністрація віддала розпорядження про перегляд раніше прийнятих програм сприяння Росії та всіх інших аспектів політики стосовно цієї країни. Однак, непохитна рішучість Білого дому розгорнути систему протиракетної оборони у рамках нової стратегічної доктрини вимагала продовження переговорів з Росією у питаннях Договору ПРО. Переломним моментом стала перша зустріч Буша з Путіним у червні 2001 року в Любляні. Багато європейських засобів масової інфор-

мації і деякі офіційні особи говорили про Буша поблажливо, наголошуючи на його недосвідченості у міжнародних справах. Європейці розходилися з США у широкому колі питань, включено до глобальних потеплінням та стратегічними проблемами, й звинувачували Вашингтон в устремлінні до “однополярного світу”. Позиція президента Путіна різнилася від позиції багатьох європейських політиків: замість критики США він, прагнучи нормалізувати відносини з Вашингтоном, згладжував гострі кути, і ставився до Буша з повагою.

Зустріч у Люблянці заклала особисті стосунки між лідерами двох країн, яким вдалося досягти взаєморозуміння. З настанням літа 2001 року США знову відкрили для себе Росію. Після першої зустрічі Буша з Путіним їх взаємна симпатія лише зміцнювалася. Певну роль тут зіграло визнання, що завдяки своєму географічному положенню та ядерному арсеналу Росія і надалі займає важливу позицію у світі, крім того, європейські країни схвально поставилися до зближення Америки з Росією. Союзники США були занепокоєні, що охолодження відносин між Вашингтоном і Москвою може негативно позначитися на їх безпеці.

Очевидне бажання Путіна стати ближче до Заходу, його чисельні заяви про намір Росії інтегруватися до євроатлантичних інститутів, а також здійснені Росією, більшою мірою з економічних міркувань, кроки – закриття військово-морської бази у бухті Камрань і станції спостереження у Лурдесі (Куба) – сприяли більш доброзичливому ставленню США до Росії. Та все ж не вистачало стимулів для зміцнення двосторонніх стосунків.

11 вересня і після нього

Теракти 11 вересня дали Путіну нагоду активізувати відносини з США. На думку Кремля, терористична атака “Аль-Каїди” підтвердила неодноразові попередження Москви про небезпеку ісламського фундаменталізму, до якого, як вважає російське керівництво, США відносилося недостатньо серйозно. Фактично з вересня путінська Росія офіційно стала союзницею США. Вона не лише приєдналася до антитерористичної коаліції, але й схвалила розташування американських військ у Центральній Азії та Грузії. Більш того, Путін спокійно сприйняв вихід США з Договору ПРО і перспективи подальшого розширення НАТО.

Чому президент Путін зміг розпочати зближення з Америкою? Вирішальну роль зіграв його прагматизм [2]. Він розумів, що з огляду на обмеженість ресурсів, Росія не може претендувати на більш важливу роль. Головним завданням Путіна стала економічна модернізація Росії та її інтеграція до світової економіки. Він не прагнув нагадати світу про минулу військову міць Росії та могутність совєтської імперії, намагався знайти нові економічні ресурси для відродження Росії. На думку Путіна, Америка і Росія не є більше суперниками. Їх цілі є взаємодоповнюючими: боротьба з тероризмом є для Путіна центральним завданням становлення нового світового порядку. Задовго до промови Буша про “вісь зла”, Путін висунув концепцію “дуги нестабільності”, що пролягла вздовж південних рубежів Росії, є сприятливим ґрунтом для міжнародних конфліктів та релігійного фундаменталізму, що становить загрозу миру у світі. Він використовував цей аргумент для виправдання війни у Чечні, що її Москва розцінювала як боротьбу з міжнародним тероризмом. Проголосивши прямий зв'язок між чеченською проблемою в Росії та “Аль-Каїдою”, Путін фактично змусив замовкнути тих американських

критиків, що засуджували російську військову операцію у Чечні [3].

Угода обмеженого масштабу

Як Сполучені Штати відреагували на поворот Росії у бік Заходу? Ситуація, що склалася після вересневих подій, дала змогу США запропонувати світу новий підхід до міжнародних відносин, що базувався на консенсусі та включенні Росії до спільних дій західних країн. Після 11 вересня риторика й атмосфера американо-російських відносин зазнала суттєвих змін. Але справа не обмежилася лише риторикою і атмосферою. Гострі питання порядку денного – підтримка державизмої, поширення ЗМЗ, тиск Росії на сусідні держави проти ракетної оборони – врівноважувалися спільними діями у боротьбі з тероризмом, обміном даними розвідки, обіцянками прискорення вступу Росії до СОТ та іншими заходами.

Після ревізії заходів сприяння Росії, що були прийняті в епоху Клінтона, адміністрація Буша, всупереч початковим намірам, зберегла і спільну програму Нанна-Лугара зі зменшення загрози, і всі програми економічної допомоги, і навіть збільшила фінансування деяких з них. Це сприяло розширенню кола ділових знайомств США та Росії, що було спрямовано на залучення приватних інвестицій до російської економіки. Адміністрація звернулася до Конгресу з проханням про повну відміну поправки Джексона-Веніка (названа на честь авторів членів Конгресу Henry M. Jackson

Charles A. Vanik) стосовно Росії, це дозволило усунути перепону у розвитку нормальних торговельних відносин, що виникла за часів Холодної війни [4]. Ядром нових економічних відносин стала співпраця у сфері енергетики. У жовтні 2002 року на “енергетичному саміті” у Хьюстоні, роль Росії як світового постачальника енергоресурсів та як альтернативи ОПЕК, отримала оптимістичну оцінку. Було заявлені такі великомасштабні проекти, як прямий експорт нафти з Мурманська до США, і адміністрація Буша оголосила, що саме це є головним у становленні нових партнерських відносин.

В основі нових американо-російських відносин лежала негласна домовленість: в обмін на підтримку Росією антитерористичної кампанії Сполучені Штати практично не висловлювалися з приводу внутрішнього порядку Росії: від війни у Чечні до обмежень незалежних ЗМІ. У відповідь Путін не заперечував проти таких політичних кроків США, як вихід зі Договору ПРО, розширення НАТО із включенням до його складу прибалтійських держав, значної військової присутності у Центральній Азії, що раніше викликало б активний протест з боку Росії. Цей союз був заснований на спільності інтересів і наявності у Росії та Америки спільного ворога – ісламського тероризму.

Перед війною в Іраку

Розбіжності з приводу можливої участі російських компаній у постачанні матеріалів, необхідних для виробництва ЗМЗ до країн, що їх президент Буш включив до “вісі зла”, – Ірану, Іраку та Північної Кореї, існували навіть за найкращих часів американо-російських відносин [6]. Хоча Сполучені Штати і Росія в принципі домовилися про необхідність боротьби з поширенням ЗМЗ, на практиці вони розходяться в уявленнях про те, що саме є загрозою. Такі розбіжності найчастіше з’являються тоді, коли російські структури, такі як Мінатом, беруть участь у продажу ядерних матеріалів та устаткування, що, як заявляє Росія, призначені для використання у мирних цілях, однак, на думку Сполучених Штатів, ці матеріали мають подвійне призначення і можуть застосовуватися державами-покупцями для виробництва зброї. Щодо Іраку, то хоча російський уряд визнав, що режим Саддама є потенційно небезпечним, але як і уряди інших країн, наполягав, що міру загрози зброї Саддама мають визначити інспектори ООН.

У передвоєнні місяці адміністрація Буша виходила з того, що Росія підтримає зусилля ООН із роззброєння Саддама. Звідси – початкові спроби досягти згоди щодо резолюції № 1441 у Раді безпеки ООН. Хоча в адміністрації розуміли, що Росія не є прихильницею військової операції проти Іраку, тим не менше вважали, що резолюція № 1441 змусить Саддама роззброїтися, чи то за допомогою інспекторів, чи за посередництвом військової сили. Коли стало зрозуміло, що робота інспектора займатиме місяці, якщо не роки, Сполучені Штати та Велика Британія прийшли до висновку, що потрібна рішуча військова акція [7]. Адміністрація Буша не розраховувала, що Росія активно підтримає військові дії, однак, вона також не чекала активного опору, особливо, коли США почали вимагати прийняття другої резолюції РБ ООН, що надавала право застосування сили. Франція очолила групу противників війни, США були зненацька захоплені могутньою підтримкою, що надала Москва Парижу і Берліну, у результаті чого сформувалася “вісь противників війни”.

Історія цієї війни і дипломатичних маневрів ще має бут написана, однак, зазначимо, що адміністрація Буша не надто наполегливо переконувала Росію, як і багато інших країн, змінити точку зору або послабити протидію війні. Не було ані візитів на високому рівні до Москви з метою обговорення проблеми, ані спроб запросити президента Путіна до Вашингтону. Вашингтон до останнього сподівався, що Москва чинитиме приблизно так, як Китай, тобто на тлі прихованого неприйняття буде публічно демонструвати нейтралітет; Росія ж виявила явний протест, ще й вступила у відкритий альянс з Францією і Німеччиною. Певною мірою американська дипломатія – або її відсутність – у передвоєнний період відображала розходження думок Міністерства оборони і Державного департаменту США з приводу того, як потрібно будувати взаємодію з партнерами. Вона відображала також впевненість у тому, що російсько-американські зв'язки досить важливі для Росії, щоб змусити її відмовитися від об'єднання зі “старою Європою проти Сполучених Штатів” [8].

Хоча напередодні війни публічна критика у США була спрямована, передусім, проти Франції, а в другу чергу проти Німеччини, було і явне розчарування реакцією Росії. У Сполучених Штатах багато розмірковували,

чому Путін настільки активно виступив проти війни. Однією з можливих причин вважалися економічні інтереси Росії в Іраку – його борг у 8 млрд. доларів і можливі майбутні контакти у сфері енергетики. Вашингтон не міг давати обіцянки стосовно майбутньої економічної ролі Росії в Іраку, оскільки це мало б бути прерогативою “постсаддамівського” уряду. Інші вважали, що багато радників Путіна відразу виступали проти його курсу на зближення зі США після 11 вересня, а тепер зуміли скористатися з антивоєнних та антиамериканських настроїв у країні, щоб переконати його в необхідності зміни курсу. Деякі американці визнали, що, з російської точки зору, партнерство з Америкою поки що не принесло Росії користі, якої очікував Путін, а за відсутності суттєвих результатів, мало що сприяло збереженню партнерських відносин. Були також і міркування внутрішнього порядку. Путін, можливо, був стурбований тим, як поразка Іраку вплине на активізацію ісламського фундаменталізму у регіоні і як це відобразиться на ситуації всередині Російської Федерації. Крім того, наближення парламентських і президентських виборів означало, що Путін змушений був враховувати громадську думку [9]. Для Росії, як і для інших європейських держав, було дуже важко змиритися з наслідками формування однополярного світу.

На протигагу тиску США, що прагнули підтримати військових дій, з'явилася можливість вступити в альянс з Францією і Німеччиною, які економічно важливіші для Росії, ніж США, та можуть наблизити Росію до Європи. Путін завжди прагнув зміцнення зв'язків з Європейським Союзом, але після 11 вересня, здавалося віддав перевагу Сполученим Штатам перед Європою. Тепер же він вирішив, що розумніше погодитися з франко-німецьким підходом. Окрім цього, позиція Путіна підкреслювала важливість Організації Об'єднаних Націй – інституту, до якого деякі представники адміністрації Буша ставляться скептично. Вимога продовження інспекції зміцнювала позиції Ради Безпеки ООН – одного з небагатьох міжнародних інститутів, де Росія ще залишає за собою право вето і виступає на рівних зі Сполученими Штатами.

Після Іраку

Америка стримано відреагувала на негативну позицію Росії щодо війни в Іраку. Після завершення роботи самітів у Санкт-Петербурзі та Евіані у травні 2003 року, коли президенти Буш і Путін проголосили твердий намір “будувати нові стратегічні відносини”; обидві сторони заявили, що після війни в Іраку почався процес відновлення двосторонніх зв'язків. Однак, у зв'язку з тим, що Росія була проти війни і продовжувала критикувати присутність США в Іраку, виникають серйозні питання: якого роду відносини потрібно відновлювати і як обидві сторони уявляють собі взаємні зв'язки. Для США Росія залишається важливим партнером у боротьбі з тероризмом. У цьому – головне значення Росії для Сполучених Штатів, і така точка зору досить поширена в адміністрації. У цих умовах значення Росії полягає у користі, якої від неї слід чекати: наприклад, чи ділиться вона даними розвідки про діяльність “Аль-Каїди” і руху “Талібан” у Афганістані й у регіоні в цілому, чи підтримує дії США у Центральній Азії? Визначальним для статусу Росії є те, що при бажанні вона здатна перешкодити діям Америки у цьому регіоні. Росія продовжує відігравати суттєву роль тому, що вона, як і колись, володіє могутнім ядерним потенціалом. Адміністрація Буша, можливо, більше не надає такого важливого значення ядерній зброї у своїй глобальній стратегічній доктрині, але, тим не менше, визначає потенційну значимість країн, що володіють ядерною зброєю. Її політика стосовно Росії будується на класичних розрахунках “реальної політики” (Realpolitik), і, на відміну від адміністрації Клінтона, вона не робить наріжним каменем двосторонніх відносин внутрішні зміни в Росії [10].

Росія зберігає свою значимість також у силу ряду негативних обставин, а саме у зв'язку з проблемою поширення ЗМЗ. Існувала певна надія, що Москва виступить активним посередником у середньокорейській кризі, однак, не дивлячись на зустрічі Путіна з Кім Чен Іром, Кремль не виявив особливого бажання стати важливою дійовою особою у справі врегулювання цієї кризи і в прихоту займатися проблемами ядерної зброї Пхеньяна.

Складнішою проблемою, через яку можуть бути серйозні розходження між Росією та Сполученими Штатами, є Іран [11]. На думку США, Іран небезпечний, оскільки наполегливо опрацьовує потенціал ЗМЗ, зокрема,

ядерний, і тому, що надає активну підтримку терористичним угрупованням, що здійснюють диверсії в Ізраїлі та дестабілізують ситуацію в інших регіонах Близького Сходу. Росія наполягає, що атомна електростанція в Бушері, устаткування для якої постачається з Росії, призначена виключно для мирних цілей і, що Росія сама може виступити гарантом цього. Однак, Сполучені Штати не згодні з цією заявою і вважають, що станція в Бушері будеться як об'єкт подвійного значення. Більше того, російські компанії повідомили про намір домагатися укладання контрактів на будівництво в Ірані інших атомних реакторів. Тим не менше, коли США висловили стурбованість з цього приводу, Росія погодилася призупинити свої поставки в Бушер до того часу, доки Іран не надасть міжнародним інспекторам переконливих доказів того, що не має намірів використовувати реактор для будь-яких інших цілей, окрім як виробництва атомної енергії. Після війни в Іраку американський тиск на Іран буде збільшуватися. Однак, на відміну від ситуації з Іраком європейські союзники США, включно з Великою Британією, не підтримають політику Америки щодо Ірану, і залишається незрозумілим, якого роду заходів Вашингтон здатен вжити проти Ірану. Очевидно, що ця проблема може стати предметом серйозних розбіжностей між Сполученими Штатами і Росією. Інтереси Росії та її взаємовідносини зі Сполученими Штатами водночас співпадають з американським інтересами в Росії і відрізняються від них. Співпадають вони у тому, що завдяки партнерству у рамках антитерористичної коаліції, Росія може розраховувати на більш стабільну ситуацію в Афганістані і Центральній Азії, а це дозволяє знизити небезпеку для далеких околиць країни. З економічної точки зору, Росія також зацікавлена в енергетичному діалозі із США та у збільшенні експорту нафти як до Європи, так і до Сполучених Штатів. Однак, економічна зацікавленість Росії в Америці, а особливо бажання залучити побільше американських інвестицій, значно перевершують економічну зацікавленість США в Росії. Окрім того, партнерські відносини зі Сполученими Штатами піднімають престиж Росії у міжнародній політиці і зміцнюють її становище у світі. Та все ж можна стверджувати, що Росія могла б мати серйозний економічний і політичний зиск за умови більш тісних зв'язків із Францією, Німеччиною і Європейським Союзом, навіть за відсутності міцних партнерських відносин із США.

Таким чином, ставки для обох сторін є високими, але вони обмежені питаннями співпраці у рамках анти-терористичної кампанії. На даний момент партнерські відносини, що встановилися після 11 вересня, так і не вийшли за ці досить вузькі межі. Саміт у вересні 2003 року у Кемп-Девіді буде присвячений як подальшій співпраці у боротьбі з тероризмом (при цьому, одним із напрямів цієї співпраці є ситуація в Іраку), так і розвитку російсько-американських зв'язків у сфері енергетики й економіки. Саміт повинен зміцнити враження, що взаємовідносини поліпшуються, що це є більш важливим завданням, аніж висунення нових ініціатив.

Якщо Сполучені Штати вирішать надати новий імпульс партнерству і поширити його, вони зможуть зробити ряд конкретних кроків. У економічній сфері адміністрація Буша могла б чинити більш жорсткий тиск на Конгрес, щоб остаточно вивести Росію з під дії поправки Джексона-Веніка, що є пережитком часів Холодної війни. Хоча голова комітету сенату з закордонних справ сенатор Річард Лунар і виступає за таке рішення, ставлення до поправки Джексона-Веніка, як завжди, визначається політичною ситуацією, а оскільки Росія виступила проти війни в Іраку, відміна поправки була відкладена. Це не відіграватиме великої економічної ролі, але мало б велике символічне значення, оскільки поправка є негативним подразником в американо-російських відносинах. Більш важливу роль у економічному плані зіграли б подальші зусилля зі сторони адміністрації Буша щодо прискорення вступу Росії до СОТ, зокрема, обговорення з Європейським Союзом заперечень щодо такого прискореного вступу.

Якщо Сполучені Штати хочуть поглибити співпрацю з Росією у питаннях боротьби з тероризмом, можна напрацювати організаційні форми для більш широкого обміну даними розвідки про терористичну діяльність і суміжні з нею проблеми; це є одним із способів зміцнення двосторонніх зв'язків. Також можна розширити рамки двосторонньої співпраці у військовій сфері, спираючись на можливості Ради Росії – НАТО і водночас доповнюючи їх більш активними двосторонніми контактами, що дозволило б полегшити проведення Путіним військової реформи у країні. Це не є великі кроки, їх недостатньо щоби суттєво зміцнити партнерство між двома країнами, однак вони певною мірою сприяють становленню

довіри, що була втрачена напередодні війни в Іраку та після неї.

І все ж, до сьогодні зберігаються принципові відмінності у міркуваннях про структуру майбутнього устрою світу, зокрема, про роль Організації Об'єднаних Націй. Вашингтон вважає, що у післявоєнному Іраку ООН повинна займатися наданням гуманітарної допомоги, а не керувати політичним та економічним відновленням країни. Адміністрація Буша вважає, що ООН може мати обмежене застосування і це у ліпшому випадку, її не розглядають як механізм, що здатен розв'язувати серйозні стратегічні проблеми на міжнародній арені. З іншого боку, для Росії ООН залишається провідною міжнародною організацією, чийм завданням є врегулювання глобальних стратегічних питань, втіленням принципів міжнародного права, що їх Сполучені Штати сьогодні ставлять під питання. Тому організаційна структура майбутнього світового устрою залишається предметом суперечок між єдиною у світі наддержавою, з одного боку, та її партнерами – з іншого.

Чи можемо ми вийти за рамки обмеженого партнерства?

Головне завдання після закінчення війни в Іраку полягає у тому, щоб повернути американо-російські відносини на довоєнний рівень і якимось чином стимулювати Росію до подальшої співпраці. Та навіть якщо це можливо, відносини між США і Росією залишаться обмеженими і головним їх змістом буде боротьба з тероризмом. Для того, аби піднятися на якісно новий рівень, розширити і поглибити американо-російські відносини обом країнам доведеться вийти за рамки сьогоднішнього партнерства і займатися розширенням контактів і розвитком нових напрямів співробітництва. Відроджені партнерські взаємозв'язки повинні охоплювати ті сфери, в яких США і Росія вже ведуть спільну діяльність, і деякі нові. Однак, завданням є не лише розширення сфери співпраці, але й зміна її характеру таким чином, щоб Росія більш повно інтегрувалася у західне суспільство.

Безпека на постсовєтському просторі

Аби антитерористична кампанія досягла стабільного результату, держави регіону мали б співпрацювати зі Сполученими Штатами для забезпечення спільними

зусиллями миру в Євразії. США варто діяти разом з Росією, Китаєм, ЕС і всіма державами регіону, що хочуть і можуть зробити внесок у створення нової структури безпеки на території колишнього СРСР [12]. Тим самим Росія буде прагнути стати гарантом стабільності у Центральній Азії і на Кавказі, замість того, щоб піддатися спокусі її порушити. Таким чином, імперські амбіції, що зберігаються в Росії, можуть бути задоволені за рахунок нових держав – партнерів у регіонів. Росія буде змушена визнати, що відносини з Центральною Азією більше не повинні будуватися за принципом гри з нульовою сумою. Можливість виникнення криз як результату зміни влади і ризик нестабільності у країнах регіону наполегливо вимагають партнерства, а не суперництва.

Європейська безпека

І Америка, і Росія зацікавлені у зміцненні безпеки в Європі. Одним з можливих способів підвищити ефективність партнерських відносин є формат “двадцятки”, у рамках якої Росія відповідає за певне коло питань, що ретельно опрацьоване спільно з НАТО, до якого, зокрема, входять, боротьба з тероризмом, поширення ЗМС, співпраця у сфері ПРО – ТВД, організація пошуково-рятувальних операцій і суміжні питання. Рада Росія – НАТО працює ліпше, ніж цього очікувалося, оскільки на відміну від колишньої Постійної спільної ради, цей орган передбачає проведення реальних дискусій між партнерами НАТО, а не ознайомлення Росії з уже прийнятим у рамках НАТО рішенням. Рада Росія – НАТО могла б також зосередити увагу на крайній необхідності військової реформи в Росії, дати можливість російським військовим більш активно взаємодіяти з колегами з НАТО і співдіяти для напрацювання нових підходів до проблем європейської безпеки. Росія також у міру можливості повинна залучатися до співпраці у системі європейської безпеки і оборони ЕС, що розвивається. Головним завданням Росії буде забезпечення того, щоб призначені нею офіційні особи повною мірою керувалися інтересами структур безпеки, згідно з якими відбувається співпраця, у даному випадку ЕС і НАТО.

Коли прибалтійські держави стануть членами НАТО, це буде інша організація, що не несе загрози Росії. Семеро нових членів володіють неоднаковим військовим потенціалом, і Сполучені Штати вже продемонструва-

ли, що вони не хочуть використовувати військову силу НАТО у своїй війні з тероризмом. Війська НАТО мають займатися миротворчими операціями, а також відновленням регіонів, що постраждали від конфліктів, так як у Афганістані. Це ті сфери діяльності, де Росія і НАТО можуть діяти спільно, прикладом чого є Балкани. “Старий” НАТО, якому Росія не довіряла, канув у лету, час покаже, яким шляхом розвитку піде “новий” НАТО, до складу якого вже буде входити 26 держав, але потенціал для співпраці між НАТО і Росією буде істотніший.

Близький Схід

Після війни в Іраку наступною гострою проблемою є врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. Російська політика у цьому питанні за останні десятиліття стала більш виваженою, і це зіграло свою роль у виробленні “четвіркою” (Росія, Сполучені Штати, Організація Об’єднаних Націй, Європейський Союз) “Дорожньої карти” для регіону. Майбутнє “Дорожньої карти” величезною мірою залежить від того, чи буде Америка і надалі так активно брати участь у світовому процесі, і чи зуміє вона схилити до компромісу прем’єр-міністра Шарона і прем’єр-міністра Аббаса. Тим не менше, Росія могла б зіграти свою роль, сприяючи успішному здійсненню заходів, що передбачені “Дорожньою картою” з метою підтримання миру в регіоні.

Співпраця в енергетиці і світові ринки

Упродовж останніх місяців стало очевидним, що перспективи російського паливно-енергетичного комплексу значно розширилися. Росія володіє необхідним потенціалом, щоб бути стабілізатором на нестійкому енергетичному ринку [13]. Обсяг видобутку нафти у Росії за останні три роки виріс на 25%, а це робить Росію більш серйозним конкурентом ОПЕК та близько-східних країн. Для Сполучених Штатів та їх союзників значення Росії як світового стабілізатора у сфері енергетики і головного виробника енергоресурсів, буде постійно зростати. Оголошення про укладання угоди між “Бритиш петролеум” та ТНК, як про найбільше західне капіталовкладення в Росію за всю історію, вже є виявом довіри до російського ринку і співпраці у сфері енергетики. Разом з тим, історія з ЮКОСом може надовго підірвати довіру Заходу до становлення правової держави у Росії

та завадити появі нових інвестицій на російському ринку. Якщо приплив західних інвестицій у енергетичну галузь все ж збільшуватиметься і зростатиме обсяг видобутку і експорту нафти і газу, Росія зможе конкурувати з країнами ОПЕК і близькосхідними державами, особливо на ринках Європи та Америки.

Окрім цього, позиція як США так і Росії щодо використання запасів нафти і газу у Каспії протягом минулого року зазнали значних змін. Те, що раніше розцінювалося як “велика гра” у Центральній Азії, коли США переживали занепокоєння з приводу російського експансіонізму, а Росія обурювалася втручанням Америки у традиційно російську зону впливу, сьогодні втратило політичний аспект. Розробка ресурсів Каспії сьогодні все більше розглядається як звичайний бізнес. Американські і російські нафтові компанії співпрацюють у рамках міжнародних консорціумів з видобутку енергоресурсів на Каспії і їх транспортуванню на нові ринки. Якщо каспійський проект виправдає надії своїх інвесторів, він послужить укріпленню американо-російської економічної співпраці.

Нові питання безпеки

Хоча сьогодні увагу спрямовано на традиційні питання безпеки, стосовно Заходу і Росії все більшого значення набуватимуть проблеми, що можуть мати далекосяжні наслідки для безпеки Росії, її європейських та азійських сусідів. До кола таких проблем належать поширення інфекційних захворювань, передусім туберкульозу і СНІДу (в обох випадках фактично можна говорити про епідемію), наркоторгівля, торгівля жінками і дітьми, організована злочинність і, звичайно, тероризм. Сполучені Штати і Росія могли активізувати спільні зусилля у боротьбі з цими проблемами тою мірою, якою російські офіційні особи і неурядові організації ведуть відповідну роботу. Таким чином можна було б розширити рамки, в середині яких співпраця стане звичним явищем. Така допомога – не альтруїзм і не романтичні мрії: створення нового, більш сприятливого міжнародного клімату відповідає довгостроковим інтересам Сполучених Штатів.

Чи можна це здійснити?

У ситуації, що виникла після війни в Іраку, ідея зміцнення американо-російських відносин може видатися відірваною від реальності. Адже між двома державами існують глибокі розбіжності з ряду питань, таких, як роль Організації Об'єднаних Націй і Ради Безпеки, превентивне використання військової сили. Ці розбіжності мають серйозний характер і стосуються основоположних проблем майбутньої структури міжнародних відносин. І все ж, пошук нової моделі взаємодії у контексті реструктуризації Іраку і – ширше – Близького Сходу, а також існуюча проблема боротьби з тероризмом змушують обидві сторони відновити співпрацю. Як мінімум, їм необхідно відновити статус кво, що потребує від обох сторін мудрої дипломатії. У кінцевому рахунку, їм варто піти ще далі і досягнути поглиблення взаємовідносин. Із врахуванням труднощів, з якими зіштовхуються обидві сторони, і не дивлячись на різницю їх могутності, вони будуть потрібні одне одному упродовж більшої частини нового століття.

Переклала Оксана Дацаківська

1. *Russia After the fall/A.S.Kuchins (ed.)/ Wash., D.C.: Carnegie Endowment for International peace, 2002. Chs.14, 15*

2. *Lynch A.C. The realism of Russia's foreign Policy // Europe-Asia Studies 2001. Vol 53. №1. P. 7 – 31; надруковано у Pro et Contra. 2001. Vol. 6, C.136-170.*

3. *Упродовж останнього часу офіційні особи США відкрито визнали зв'язок деяких чеченських бойовиків з терористичними організаціями, і навіть з “Аль-Каїдою”.*

4. *Згідно з поправкою Джексона-Веніка, надання ССРСР, а згодом Росії, режиму найбільшого сприяння у торгівлі, було пов'язано з готовністю країни дозволити вільний виїзд за кордон. У 90-ті роки дія цієї поправки щодо Росії щорічно призупинялася, і тому вона не повинна доводити факт збереження цих вимог. Однак, і уряд Путіна, і адміністрація Буша виступають за остаточну відміну цієї поправки.*

5. *Детальніше ця негласна домовленість розглядається у статті: Stent A., Shevtsova L. America, Russia and Europe: A Realignment? // Survival. Winter 2002 –2003. Vol.44. №4. p. 121 – 134.*

6. *Wallander C. Russia's Trade with the “Axis of Evil” // PONARS Policy paper. Wash., D.C., Dec.2002.*

7. Ці проблеми обговорюються у статті: Gordon P., Indyk M., O'Hanlon M.E. *Getting Serious About Iraq* // *Survival*. 2002. Vol. 44. № 3. P. 9 – 22.

8. Міністр оборони Дональд Рамсфельд назвав країни, що виступили проти дій США – головним чином Росію, Німеччину і Францію “старою” Європою, а країни, які підтримали США, влючно з Великою Британією, Італією, Іспанією, Польщею, Угорщиною та іншими державами, що раніше входили до Варшавського договору, “ноюю” Європою.

9. Обговорення можливих мотивів дій Росії див.: Aron L. *Russia, America, Iraq* // *Russian Outlook*. Wash., D.C.: *American Enterprise Institute for Public Policy Research*, Spring 2003.

10. Офіційне роз'яснення політики адміністрації Клінтона див.: Talbott S. *The Russia Hand*. N.Y.: *Random House*, 2002

11. Kat M. *Russian-Iranian Relations in the Putin Era* // *Demokratizasiya*. 2002. Vol. 10. №1. P. 69 – 81.

12. Аналіз цих параметрів див.: Rumer B. *The Powers and Central Asia* // *Survival*. Autumn 2002. Vol. 44 № 3. P. 57 – 68.

13. Morse E. C., Richrd J. *The Battle for Energy* // *Foreign Affairs*. March – April 2002. P. 6 – 32. протилежну точку зору див.статтю: Victor D.G., Victor N.M. *Axis of Oil*, // *Foreign Affairs*. March – April 2003. Vol. 82. P. 47 – 61.

ОЛЕКСАНДР

СУШКО

якої
України
хоче Росія
або
"російський
проект"

За своєю інтенсивністю українсько-російські відносини 2003 року набули небаченої динаміки. Амплітуда коливань вражає: від бездонних глибин ЄЄПу до космічних висот Тузлинської дамби. Від готовності віддати все і одразу (через той же ЄЄП) до небажання поступитись клаптиком піщаного суходолу у Керченській протоці. Так чи інакше, ми маємо дякувати Російській Федерації за її прагматичний максималізм, що дозволяє нам прозоро розуміти логіку поведінки однієї з найнепрозоріших політичних машин у світі. Українське питання – ідеальний сюжет для аналізу ціннісного й інструментального підходу правлячої російської еліти до навколишньої реальності.

Серед зовнішніх партнерів України Російська Федерація демонструє рідкісну послідовність у втіленні свого бачення “проекту Україна”. Свіжоспечений проект “Єдиного економічного простору” лише унаочнює і без того очевидні відповіді на питання “що”, “як” і “коли” прагне зробити Росія для України.

Незважаючи на вельми проблематичну якість “проекту Росія”, у якому екзотично поєднуються домодерні, модерні і постмодерні риси, у своєму ставленні до України як домодерна, так і постмодерна Росія демонструє доволі цілісний і несуперечливий підхід. Якщо у внутрішній політиці, у стосунках с Заходом і Сходом в середовищі російських еліт існує широка амплітуда ціннісних і прагматичних альтернатив, то щодо України вже оформився майже довершений консенсус, останнім свідченням чого стала нещодавня заява Анатолія Чубайса про побудову “ліберальної імперії” на основі ЄЄП (Чубайс є одним з лідерів праволіберального (!) блоку СПС).

На відміну від Заходу, де ставлення до України коливається від повного ігнорування до вибагливої зацікавленості, від відвертого сприйняття нас як частини Росії до найвної поетизації нашої самотності, в Росії принципові питання щодо сприйняття України вже вирішені. Не лише вирішені, але й оформлені у неформальний проект майбутнього, який ми спробуємо окреслити в рамках цього аналізу.

Методи дій нашого стратегічного партнера можуть різнитися: від умовного і потенційного “пряника” ЄЄП до цілком реального “батога” Тузли. Різноманітність інструментарію лише унаочнює серйозність намірів тих, хто його послідовно застосовує.

Звісно, хотілося б, щоб даний текст допоміг українським правлячим елітам сформулювати раціональну (з точки зору національних інтересів) відповідь на “російський проект”. Тим більше, що ми упевнені у незрівнянній простоті цього завдання порівняно з карколомним пазлом стосунків з Європейським Союзом часів безнадійно туманної “Wider Europe”. Вести себе правильно на російському напрямку об’єктивно легше, оскільки російський проект України є надто простим і відвертим, щоб заблукати у ньому. Однак, проблема в тому, що значною мірою цей проект оформився з урахуванням якості саме сучасних українських еліт, які непомітно для себе втягнулися у хаотично зрежисований і вельми неякісний спектакль. Ні, ми далекі від припущення про чарівну силу кремлівських режисерів, які майстерно керують світом, навіть постсоветським. Очевидно, російська влада є слабкою і неефективною навіть усередині Росії. Однак, шанс російського проекту в Україні полягає у принциповій готовності українських еліт слідувати російській матриці поведінки: українська влада слідує не наказам, а навіюванню і прикладу РФ, інстинктивно приймаючи його за умовний еталон. Неодноразово було підмічено

схильність України слідувати так званим “російським сценаріям” у політиці із запізненням на 2-3 роки. Це, звісно, перебільшення, але у ньому є частка правди.

Отже, російський проект для України – це не підступний задум хитромудрих стратегів, а російська дійсність як така, звісно, адаптована до “національної специфіки” українських еліт. Росія може запропонувати Україні лише, те, що в неї є, і не більше. Але для когось і це – приваблива річ. Особливо на тлі глибокої провінційності тубільного повсякдення. Звичка дивитись на світ крізь призму Кремля – ось той мотив, що змушує підписувати “єдині економічні простори”, навіть коли наявність пастки є абсолютно очевидною. А чому, власне, пастка? Адже вести самостійну гру на глобальних ринках чи долати стіну нерозуміння в ЕС – це важко. Дається взнаки незнання мови – в прямому і переносному сенсі. Мови світу, не обмеженого ментальними горизонтами “совка”.

Отже, який він є, простий і невибагливий російський проект для України? Щоб дати відповідь на це питання, достатньо уважно прослідкувати тенденції розвитку самої Росії і спроектувати їх на певні сценарії майбутнього України.

Зовнішня провінція

З формальної точки зору факт існування України як суб’єкта міжнародного права вже не підлягає сумніву. У Росії усвідомили, що статус України як незалежної держави – це всерйоз і надовго. Навряд чи в осяжному майбутньому Києву запропонують, як білорусам, розділити державу на кілька губерній і включити їх на правах суб’єктів до Російської Федерації. Синьо-жовтий прапор, ймовірно, і надалі майоритиме над офіційними установами обабіч Дніпра. Державний гімн “Ще не вмерла України...” будуть вчити у школах, звісно, в частині, що не суперечить достойним текстам Міхалкова на музику Александрова.

Але державний суверенітет в умовах глобалізації та регіоналізації – явище гнучке. І якщо “розмиття суверенітету” є універсальним фатумом сучасності, то чому б українцям не розмити свій суверенітет у звичному для них російському кориті? Адже іншої альтернативи в них немає (не вірите – спитайте в Брюсселі, що там вони сьогодні кажуть про перспективу членства України в ЕС?) Як доречно, що нині процес *поглинання* можна подати вже не в брудному лахмітті неокolonіалізму, а в модному прикиді “регіоналізму”. Виявляється, що процеси, які в усі часи називалися *імперською експансією*, нині дивовижним чином окультурились і тепер називаються “*інтеграцією*”.

Лещата митного союзу, який, за висловом прем’єра Касьянова, є мінімальною стадією ЄЄП, є достатнім інструментом для вирішення вузлового завдання

нинішнього моменту – виключити саму можливість будь-якої економічної інтеграції України у напрямку, відмінному від російського. З теорії регіональної інтеграції відомо, що митний союз – це та стадія економічної інтеграції, яка жорстко фіксує прив'язку країни до певного економічного простору. Починаючи з цієї стадії вже митний союз (а не його держави-учасники окремо) виступає суб'єктом міжнародних торговельно-економічних відносин. Звісно, ніхто не відбере в Україні її місце в ООН, дароване Сталіним, але ніхто вже не буде вести з Києвом переговори про лібералізацію торгівлі, про доступ на ринки: їх вестимуть з тим ЄЕСПом, куди Київ вступить.

Отже, в міжнародно-політичному сенсі Росія прагне бачити Україну інтегрованою у спільний простір, що має статус *не нижчий за митний союз*. Цього достатньо, щоб припинити на практиці українську “багатовекторність”, яка справедливо дратує Кремль, та унеможливити самостійний курс України у стосунках із Заходом. Щоб досягти цього, Росії не потрібно вводити війська в Київ чи піднімати триколон на Банковій. В принципі, заради створення митного союзу не так вже й важливо засновувати якісь спільні керівні органи – достатньо лише *об'єднати митні території і запровадити спільний зовнішній тариф* (так, як це написано в угоді про ЄЕСП).

Але росіяни прагнуть перестрахуватися – тому в тій же угоді з'явився пункт про регулюючий орган, рішення якого є обов'язковими для сторін. Голоси в даному органі будуть розподілятися “з урахуванням економічного потенціалу сторін”. Якщо взяти до уваги, що економічний потенціал Росії складає біля 80% сумарного ВВП “четвірки”, то зрозуміло, що йдеться не про взаємне делегування повноважень, а про односторонню відмову від частини суверенітету на користь Росії. РФ, володіючи контрольним пакетом голосів в регулюючому органі, зможе самостійно приймати будь-які рішення, що будуть обов'язковими для виконання Україною. Те, що при цьому Україна збереже свої герб, прапор та гімн, нікого вже не перейматиме. Навіть заклинання щодо спільної валюти, про що люблять говорити російські офіційні особи – це зайві деталі, викликані підвищенням під час їжі апетитом.

Росії Україна потрібна не як внутрішня провінція, а як формально незалежна країна-сателіт, яка виконуватиме на міжнародній арені ті завдання, які самій Росії виконувати небажано і неперестижно.

Пітерські критерії замість Копенгагенських

Посткомуністична Росія зайшла настільки далеко у формуванні власного набору суспільно-політичних цінностей, альтернативних європейським, що можна вже спробувати звести їх в умовний перелік, запропонувавши для виконання усім, хто їх поділяє.

Нині очевидно, що надії на розвиток російської політичної системи в напрямку конкурентної демократії не справилися.

Підготовка до цьогорічних парламентських виборів засвідчує, що пересічні росіяни мають у своєму розпорядженні що завгодно, тільки не право обирати собі владу. У Росії остаточно оформилась система, в якій влада сама себе призначає і реалізує, а суспільству при цьому дозволяється любити або не любити владу. Право пасивно-кухонної “нелюбови” – це все, що залишилось громадянам РФ від демократії. Правда, цей кухонний привілей не поширюється на тих, хто робить у Росії великий бізнес: вони зобов’язані любити владу такою, якою вона є, і щоденно обслуговувати її інтереси. Сумна історія комсомольського олігарха Ходорковського, який відважився мати самостійну позицію – тому приклад. Його менш самовпевнені колеги з ТНК працюють мудріше – вони любіють збитковий для себе реверс нафтогону Одеса-Броди заради геополітичних інтересів Росії з тим, щоб заслужити індульгенцію Кремля і, можливо, відтяти шматок активів зруйнованого “ЮКОСа”.

Закріплення подібної моделі в Україні – стратегічна мета “старшого брата”. Нікого вже не цікавить, наскільки “проросійською” є та чи інша політична сила. Цікавить лише та сила, що є владою. Інвестувати у самозбереження української влади – єдино можлива стратегія Росії. Тому хай не турбуються вітчизняні можновладці, переживаючи за ускладнення, викликані Тузлою: їм все простять. Не тому, що люблять, а тому що без них не можна законсервувати рух України у напрямі концептуалізованої Павловським “керованої демократії” – єдино прийнятної моделі, в межах якої може бути ефективно реалізовано сценарій реінтеграції совєтського простору. Основні характеристики цієї моделі:

1. Правляча еліта – корпоративне позапартійне (або мультипартійне) об’єднання привілейованих громадян, позбавлене тягаря колективної відповідальності перед виборцями.
2. Декоративна демократія: вибори зберігаються, але не як інструмент ротації влади, а як засіб її періодичної самолегітимації. Реальна конкуренція за владу відбувається у позапублічній сфері, “під килимом”.
3. Великий капітал має право не існування, лише якщо він працює на владу і інвестує у владу. Великий бізнес і влада – єдине ціле.
4. Єдність виконавчої, законодавчої і судової влади як цілісного механізму контролю над суспільством і гарантування незмінності становища панівних груп. Прикладний інструмент такого контролю – непідконтрольні суспільству “силові структури”.

Ці чотири пункти можна вважати “пітерськими критеріями” на честь переможної команди ФСБ з північної столиці, яка ці критерії явочним порядком встановила і успішно реалізує у себе в країні, і до того ж допомагає своїм однодумцям у “близькому зарубіжжі”.

Серед цих неформальних критеріїв можна назвати й вельми вибірковий підхід до проблеми дотримання прав людини в Україні. Наприклад, з російського

боку було багато скарг на порушення мовних прав російськомовного населення, щодо “закриття російських шкіл” тощо. Водночас, російську сторону не надто цікавлять порушення громадянських прав російськомовних українців в інших галузях. Наприклад, якщо такого російськомовного “примушують” говорити українською – це проблема, але якщо його ж таки катують у СІЗО, переслідують податковими органами чи позбавляють доступу до об’єктивної інформації – це не така вже й проблема. Це теж до питання про “критерії”.

Отже, образ “ідеальної” України з погляду Росії є надто специфічним і дуже нагадує Беларусь. Звісно, більшості раціонально мислячих росіян не хотілось би бачити у Києві ще одного непередбачуваного і неконтрольованого “батьку”. Тому сценарій для України є більш м’яким, максимально наближеним до нинішньої російської дійсності.

І не варто забувати, що невід’ємним елементом російської дійсності є колоніальні війни на етнічно-релігійному ґрунті, які виконують функцію мобілізації нації та підтримки суспільного тону, згуртовують суспільство навколо влади. І що там Леонід Грач каже про бази ісламських бойовиків на Ай-Петрі?

патрік бюкенен

“катастрофка”

Жодна з європейських держав не перебуває у такій катастрофічній ситуації, як Росія. Кількість населення у цій країні прогнозовано повинна зменшитися до 2050 року зі 147-ми до 114-ти мільйонів. Росіяни вмирають, а населення Китаю, незважаючи на жорстку державну політику “не більше однієї дитини на сім’ю”, зростає на 250 мільйонів осіб. Уже сьогодні у Китаї кількість чоловіків переважає кількість жінок шлюбного віку на 40 мільйонів осіб. Росії є чим непокоїтися, оскільки територія Росії все ще, навіть після розпаду ССРСР, удвічі більша, ніж територія Китаю.

Три чверті велетенських російських просторів лежать на схід від Уралу, хоча лише вісім мільйонів росіян заселяють безкраї простори Далекого Сходу, а це менше, ніж населення Чехії. На південь від них проживають 1,25 мільярда китайців, число яких скоро збільшиться ще на 250 мільйонів осіб. Жменька росіян займає північну частину найбільшого континенту Землі, що містить великі поклади корисних копалин, нафти, золота, до того ж площа якої є більшою від площі Сполучених Штатів Америки.

“Росія у мирний час зменшує кількість населення темпами, недопустимими для розвиненої індустріальної держави”, – пише англійський журналіст Джон О’Махоні. Взимку 2001 року він вирушив на російський Далекий Схід і на Камчатку, звідки повернувся з сумною повістю про відчай і смерть. З моменту розпаду комуністичної імперії столиця Камчатки втратила одну чверть свого населення. У сусідніх районах віртуальна смерть цивілізованого суспільства здається неминучою:

“Проблема браку населення найгостріше проявляється на околицях Росії; саме там це найпомітніше. Мабуть, найжахливіший приклад – це Чукотка, площа якої дорівнює трьом площам Великої Британії. Кількість населення Чукотки зменшилася від 180 000 станом на 1990 рік до 65 000 станом на сьогодні. Згідно з оцінками експертів через наступні п’ять років ця цифра зменшиться ще на 20 000 осіб, внаслідок чого інфраструктуру регіону вже буде неможливо підтримувати у відповідному стані”.

Китай з давніх часів розглядав Сибір, як свою “втрачену територію”, відрізану від Піднебесної у дев’ят-

надцятому столітті, коли слабкий, роздертий революціями Китай грабували західні імперіалісти. Під час повстання тайпінів (Тайпіни – учасники політично-релігійного руху в Китаї, що призвів до великого народного повстання проти панування Маньчжурської династії. – *Ред.*), яке забрало двадцять п’ять мільйонів людських життів, царські агенти позбавили Китай території, площею 350 тис. квадратних миль на північ від Амуру, між річкою Уссурі і морем. Це територія теперішнього Приморського краю, що за розмірами є удвічі більшою від штату Каліфорнія, і, наче долоня, огортає Маньчжурію. Владивосток, головний порт Росії в Японському морі, база Тихоокеанського флоту, був заснований у 1860 році на землі, що до цього належала Китаю. Після розпаду ССРСР Росія повернула казахам, киргизам, узбекам, таджикам і туркменам колись захоплені території; Китай посиляється на це повернення, як на прецедент і обов’язково і собі буде вимагати “відшкодування втрат”.

У перші місяці правління президента Ніксона у 1969 році росіяни і китайці воювали між собою на межі Амуру й Уссурі. Незважаючи на сьогоднішні дружні відносини між Москвою і Пекіном, китайці нічого не забули. Ще до кінця першої половини цього століття вони, напевно, спробують повернути собі втрачені території; вже сьогодні китайські поселенці перебираються до Росії, як колись це робили американці, що заселяли північ мексиканського штату Техас, який згодом перейшов до США.

“Ставлення росіян на Далекому Сході до китайців все більше нагадує параною, – повідомляє газета “Financial Times”. – Результати голосування, що відбулося у 2001 році у Примор’ї – області навколо Владивостока, на південь від Хабаровська – показують, що 74 відсотки населення очікують від Китаю швидкого приєднання цих територій до своїх володінь”.

Джерелом інших загроз для Росії є колишні советські республіки на півдні – Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизія, Туркменістан. До цього переліку слід внести і Афганістан, де ісламські екстремісти нанесли нищівного удару советській імперії. Москва намагається відновити свої впливи в цьому регіоні, який називають “ближнім закордоном”, але ж росіяни історично – європейці і православні християни, натомість азіатські народи Центральної Азії сповідують іслам і з ненавистю згаду-

ють періоди колонізації і примусової “комунізації”. Цілком очевидно, не Росія знову рушить на південь, приєднуючи до себе колишні советські республіки, а ісламські іммігранти прямуватимуть на північ, не без підтримки ісламських воїнів, вириваючи з середини Росії шматки, як наприклад, Чечня. Союзником Росії на Кавказі є християнська Вірменія, яка вже давно приєдналася до “клубу вимираючих націй”, членами якого є Росія, Латвія, Болгарія й Іспанія – країни з найнижчим рівнем народжуваності.

До 2025 року кількість населення Ірану буде дорівнювати кількості населення Росії. Іранці вже втручаються у справи колишньої советської республіки Азербайджан. Відступ Москви з Азії здається настільки неминучим, як проникнення китайців й ісламських народів на території, що були колись завойовані російськими царями і комісарами. Коли були опубліковані прогнози щодо кількості населення країни на найближчий час, Російська Академія Наук запропонувала новий науковий термін – “катастрофіка”. Учені розуміють: демографія – це доля країни. Пропорційно зменшенню кількості населення в Росії збільшується кількість населення у країнах Центральної Азії.

Сьогодні кількість населення цих країн становить половину кількості населення Росії, а через двадцять п’ять років співвідношення буде майже рівним, водночас росіяни будуть старіючим народом, а ісламські нації – молодими і живими.

У дев’ятнадцятому столітті велика, могутня і густонаселена Росія рушила на Отаманську імперію – її ще називали “європейський хворий” – і повалила її. Згідно з сучасними прогнозами кількість населення Росії і Туреччини до 2050 року стануть приблизно рівними. А до 2100 року росіян залишиться всього вісімдесят мільйонів. Хто тоді стане “європейським хворим”, хто опиниться на місці хижака, а хто – жертви?

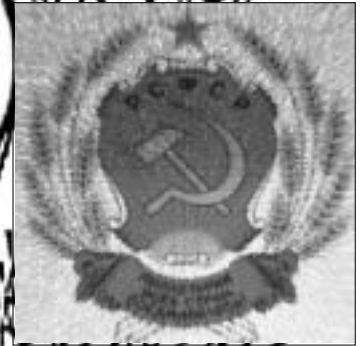
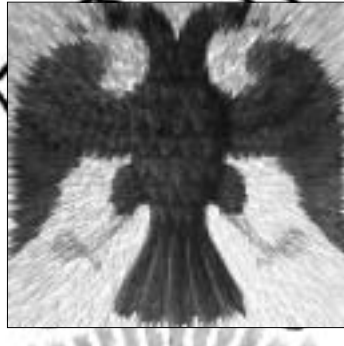
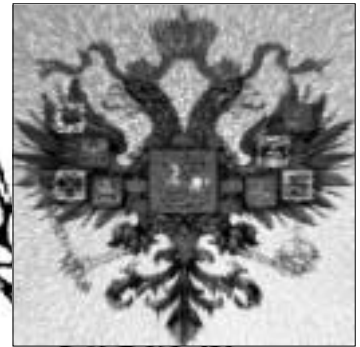
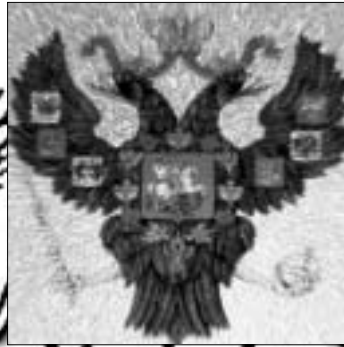
Хоча, як стверджує Анатолій Антонов, декан факультету соціології МГУ, криза вибухне задовго до цього: “Типова дилема постане перед усіма європейськими народами. Чому ми є щасливими, не маючи дітей?” Антонов вимагає від уряду вжити заходів через засоби масової інформації для підвищення цінності сім’ї. Якщо російські чоловіки і жінки не поспішать змінити ситуацію, що склалася, то цілком можливим, на думку Анто-

нова, є те, що якісь екстремісти спробують захопити владу в ім’я виживання російського народу. “Якщо не зупинити вимирання населення, – попереджає Антонов, – ми отримаємо фашистську державу”.

Якщо Росія забуде про поразку у холодній війні і змириться з втратою статусу наддержави, Москва почне сприймати Америку як свого природного союзника у збереженні державної цілісності і незалежності. Американці, у свою чергу, повинні зрозуміти, що у будь-якому “зіткненні цивілізацій” росіяни опиняться на передовій лінії оборони Заходу.

Що ж стосується України, другої за кількістю населення з поміж колишніх советських республік, прогноз ООН обіцяє їй зменшення кількості населення на 40 відсотків, тобто від теперішніх п’ятдесяти мільйонів до тридцяти станом на 2050 рік. Це ще доволі оптимістичний прогноз, який базується на припущенні, що відбудеться суттєвий приріст народжуваності дітей – від 1,26 до 1,70 дитини на сім’ю.

Переклала Марта Возняк

Владімір каганській

спектр
сценаріїв
для
Російської
Федерації

Я збираюся тезисно вказати на кілька можливих, на мою думку, сценаріїв; на загал вони відповідають на запитання: чи Російська Федерація (РФ) – це ССРСР сьогодні? Мені видаються не цілком законними економічні, соціологічні, етнічні та інші розмірковування, якщо у них не зазначено те, що в точних науках називають “граничними умовами”. Припускаються якісь тренди, але не обговорюється, чи буде рамка – межі Російської держави – незмінною чи вона буде змінюватися. Очевидно, це варто враховувати.

Якою є нинішня ситуація Російської Федерації у геополітичному аспекті? (Підкреслюю, Російської Федерації, а не Росії, тому що остання надто переобтяжена конотаціями й її просторові кордони не зовсім зрозумілі.) В одних, доволі строгих визначеннях, Росія є набагато ширшою від Советського Союзу, а в інших – вона набагато менша від Російської Федерації.

Перше. Політичний і/або геополітичний простір багаторівневий, у ньому діють фрагменти Советського Союзу, влада Російської Федерації і одночасно регіони багатьох рівнів. Іноземні держави змушені це враховувати, налагоджуючи, скажімо, контакти щодо спірних з Японією островів з Москвою, Владивостоком, Сахаліном, з самими островами. Це багаторівневий, полісуб’єктний простір. У цьому просторі все більше домінують горизонтальні відносини, зокрема відносини центр-регіони. Це не відносини примусу, це відносини домовленостей, угоди, торгу, передовсім адміністративного і т.д. Яких би форм не набувала регіоналізація, вона продовжується і поглиблюється. Досвід цьогорічних польових поїздок свідчить, що вона набагато глибше проникла у повсякденне і рутинне життя, але це ніяк не визнається і не вербалізується. Тут утворюється доволі небезпечна розбіжність між картиною, що уявляється з Москви і картиною, що є унизу.

Друге. Приватизація проходить не тільки і не стільки в економічній сфері, скільки має тотальний характер. Приватизуються найбільш владні інститути на місцях. Можна говорити про приватизацію всього адміністративно-територіального поділу. Йдеться як про територіальні поступки між областями, стосовно яких є економічні інтереси (що обговорюються в багатьох ви-

падках), і до перетворення цілих міст як адміністративних одиниць у фактичні корпорації. Яскравий приклад – місто Кісловодськ (яке, до речі, було так ідеально впорядковане, що спочатку я сприйняв його як декорацію для зйомок якогось фільму про західне курортне життя). Все це свідчить, що стандартна модель держави, до якої ми підсвідомо звикли, не спрацює.

Наступне і останнє, що стосується опису ситуації. З історії добре відомо, що була надзвичайно довга боротьба за іспанський спадок. Хоч сам спадок був доволі простим, його дуже легко описати: там були території, були певні, якщо не помиляюся, торгові преференції і питання успадкування престолу. Ось, власне кажучи і все. Країн-учасниць було мало, однак війна тривала довго. Я спершу публіцистично, а потім академічно запровадив поняття “советського спадку”. Точиться боротьба за советський спадок. Численні конфлікти є неминучими – це боротьба за советський спадок.

Тепер перерахую певний спектр сценаріїв. Слід обумовити, що я повинен висловити твердження, яке не можу раціонально-емпірично обґрунтувати – це певне професійне видіння. Воно співпадає з баченнями моїх колег, котрі займаються цією ж проблемою, але мають іншу професійну орієнтацію. Є загальновідомі уявлення про точки буферизації. На рівні інтуїції здається, що зараз колишній Советський Союз (чи Російська Федерація, це не важливо) проходить чергову зону буферизації. Поки триває проходження цієї зони, можуть поєднуватися найбільш несподівані тенденції, але коли ця область вичерпається, тоді ті тенденції, що сьогодні доповнюють одна одну, стануть альтернативними. Виникає спектр сценаріїв. Йдеться про прогнозування в типологічному розумінні, тобто про визначення цілісного генералізованого спектру, що покривав би поле можливих подій, а ніяк не про передбачення єдиної (найвірогіднішої) траєкторії. Кожен з нижче описаних узагальнених сценаріїв сьогодні фрагментарно реалізується у практичних діях Центру РФ (і навіть локалізуючись у конкретних владних структурах і “підпираючих” їх силах) і частково є програмно маніфестованим. Однак, свідомий вибір конкретного сценарію як основної стратегії якоїсь певної політичної сили (тим більше Центру РФ), очевидно, не відбувається. Нижче коротко описуються сценарії, а також феномени, що їх створюють і проявляють.

Сценарії упорядковані так, що “невиконання” попереднього збільшує можливість реалізації всіх наступних. Наступний сценарій має за дієву основу реалізацію наслідків невдач-неможливостей попереднього.

1) **Ревани** (СССР), боротьба РФ за “советський спадок”. Реставрація, відновлення управлінської вертикалі, ремілітаризація, спроби військового контролю основної частини ССРСР, перманентні конфлікти; силові акції проти регіонів РФ. Значна частина населення, особливо та, що проживає поза своїми етнорегіонами, ВПК і збройні сили – база сценарію; імперський шовінізм – його поверхнєве вираження. Є можливим на короткий термін і в гострій формі, не створюючи навіть квазістабільності, що опісля актуалізує інші сценарії. Виражається у ряді військових операцій поза РФ, підтримці (окупації) де-факто спірних територій, таких як Придністров'я, Абхазія.

2) **Світ регіонів і центр-посередник**. РФ асоціюється з Москвою, що виступає в ролі посередника між регіонами РФ, членами СНД, усім світом, збройними силами як суверенним де-факто компонентом (можливо, з власними територіями). Формальна єдність території РФ зберігається при поступовій суверенізації периферійних регіонів (можливо, за Чеченською моделлю). Регіони незалежно від декларацій мають пріоритет на своїй території у більшості сфер. Функції Центру – валютно-фінансова, судово-посередницька, Формально-правова, воєнно-“миротворча” і т.д. Основа сценарію – об'єктивно притаманна неосовєтському російському простору висока централізація (особливо, комунікацій), що зберігає доповнюваність економік окремих частин, неможливість швидкої добудови всіма регіонами структури до функціонально повної; надзвичайно значуща ніша функцій посередництва і узгодження дій регіонів за умов їх реального суверенітету.

Процеси і акції, котрі називають економічними реформами, тут є двозначними у буквальному розумінні слова: деєтатизація/приватизація розвиває регіони як цілісні клубки, але з іншого боку, саме “реформи” ведуть до все глибшого просочення повноважень і власности донизу. Мої польові спостереження показують, що навіть об'єктивно зацікавлені у централізованій єдності РФ регіони вже внутрішньо регіоналізуються; існуючий адміністративно-територіальний поділ усе більше розми-

вається. Непоборна ірреалістичність влади Центру напевно чи дозволить їм зайняти вакуумну рольову нішу стабілізатора процесу регіональної фрагментаризації. (Чи знайдеться владна (впливова) структура, що змогла б виконувати функцію забезпечення плавності у “розпаді” РФ?) На користь такого сценарію, який здається альянсистським, працюють часові і швидко вичерпні у своїй дії фактори: незавершеність регіоналізації ССРСР (РФ великою мірою єдина саме тому), слабка (поки що) активність центрів економіко-політичного тяжіння, швидко подолана інформаційно-технологічна залежність регіонів, крах економік більшості сусідніх республік і т.д. Проти цього сценарію працює процес диференціації регіонів. Очевидно, такий хід подій є найбільш вигідним для головних іноземних держав, великого бізнесу РФ (однак, частина його, що замінила державно-розподільчі органи, є доволі імперіалістично орієнтованою).

3) **РФ – трухлява надбудова** над самостійними – різною мірою – регіонами (частинами держави), що зберігає контроль над стратегічними збройними силами. Реалізація сценарію як етапу в середньотерміновій перспективі (5-10 років), здається досить таки можливою перш за все завдяки початому процесу диверсифікації регіонів і швидкому (хоч малопомітному) його проходженні, наростанню контрастів в умовах життя і економіки в них. Практика проходження служби новобранців у своїх регіонах поступово стає нормою, спричинює регіоналізацію великої частини силових структур; а фактична легалізація приватних збройних угруповань може призвести до більшої рівності між Центром і регіонами. Для опису ситуації сценарію немає відповідних понятійних засобів; уявлення про закон, державу та її територію, суверенітет і т.д. не спрацьовують, але замінити їх, схоже, нема чим. У такій ситуації конфлікти стають перманентними, при чому значна частина їх не контролюється центром. Можливо, що частина регіональної еліти орієнтується сьогодні саме на таку ситуацію, явно не погоджується з першим сценарієм і вже не надіється на другий. Важливим “мотором” тут буде майбутня регіоналізація великих республік ССРСР, частина яких – потенційні учасники коаліції з регіонами РФ (зшивання шматків Союзу без єдності і Центру).

4) **Мінімальна Росія**. Збереження РФ як держави на невеликій частині колишньої території при повній са-

мостійності решти. Суто попередньо і приблизно: територія на загал замкнута лініями “західний кордон РФ – Воронеж – Вятка – Норільск – Північний Льодовитий океан”, включаючи декілька стратегічних анклавів. Власне і у таких рамках держава є достатньо великою, щоб бути забезпеченою ресурсами і потенціалом внутрішніх відмінностей і напружень. Контури “нової РФ” визначаються дислокацією стратегічних сил, ресурснопромисловою базою, “розпадом” певних регіонів і/або зміною їх меж, конфліктами. У названих уже сценаріях формальне збереження меж держави поєднується зі зміною її характеру; тут же складається протилежна ситуація. РФ як державний організм, що лише формується, може існувати тільки ціною втрати значної кількості території і збереження ресурсів, які сьогодні використовуються на реалізацію ідеологемі “велика держава”. Важливо те, що виникає майже моноетнічна держава; однак, зі значними внутрішніми культурними (субетнічними) відмінностями, велетенською роллю столиці, котра створює напружені відносини, і навіть тут провокує сепаратизм окраїн. (У свою чергу, внутрішня динаміка, включаючи політику, може відтворити всі спектри сценаріїв.) На відміну від інших (перший сценарій був заснований на владних структурах, а другий і третій – на потужній спонтанності регіоналізації), умови реалізації цього сценарію є надзвичайно особливими; він вимагає реалістичної консолідованості волі влади центру РФ, їхнього різкого “протверезіння”.

На решті території РФ події відбуваються наступним чином. Можливо, звуження сфери політичного домінування центру РФ (домену Москви) активізує консолідацію територій навколо декількох ядер (центрів і/або регіонів), поки що більш орієнтованих на протистояння центру, ніж на полірегіональну інтеграцію. Тоді можливим буде виникнення на сьогоднішній території декількох порівняно великих “держав”. Можливим є те, що цілісність багатьох регіонів поза межами нової мінімальної РФ стане проблематичною, що відповідає реальності й інших сценаріїв (спуск регіоналізації на нижчий щабель).

5) Регіони – кожен за себе. Виникає велика кількість практично самостійних, рівноправних держав-регіонів (їх коаліцій), частково асоційованих з суміжними країнами; центру немає; стратегічні сили суверенізуються і регіоналізуються. Москва з резиденції центру стає

окремим регіоном, містом-державою, витримуючи найбільш радикальну зміну. У просторі узгоджено і динамічно поєднуються союзи, коаліції і конфлікти, процеси глибокої дезінтеграції і реінтеграції. “Зріз” вищих щаблів адміністративної ієрархії десоветизує простір і його структури, дозволяючи відновитися культурному підґрунтю. Однак, враховуючи приватизацію АТП, можливими є варіанти регіонально-монопольного капіталізму з жорстокою конкуренцією регіонів-“монополь”. Цей сценарій можна інтерпретувати як максимально повну реалізацію спонтанного компонента подій геополітичного характеру. Такий сценарій є неминучим, якщо послідовність подій пройде повз можливості інших сценаріїв.

Сьогодні поєднуються, реалізуються як тенденції (частково елементи політики центру РФ), фрагменти всіх сценаріїв, але ситуація нестабільна; очевидно, близькою є точка бифуркації, після якої такі (такого роду) сценарії стануть альтернативними. У певному сенсі лінійний ланцюг потенційно замикається: нова інтеграція видається реальною лише як постцентралізована ситуація тоді, коли будуть використані владно-силові центропрагнучі та центробіжні тенденції та політики, тобто відбудеться самовизначення територій у найширшому розумінні.

Переклала Марта Возняк

анатолій чубайс

що чекає
Росію?

Де ми сьогодні перебуваємо і що нас чекає у майбутньому? У мене в голові існує такий образ. Була в нас майже вікова колотнеча з Заходом. Закінчилася. На мосту над рікою зібралися, нас скинули з мосту, ми довго летіли, дуже боляче вдарилися, пішли вниз під воду, майже дійшли до дна. Якимсь дивом відштовхнулися від цього дна. Дорогою, за моїми підрахунками, тричі ледь не захлинулися. Але у підсумку все-таки випірнули, відплювалися, віддихалися, оглянулися і поставили собі запитання: а, власне, хто ми і де ми? Класичне, історичне, принципове запитання на кшталт “завдання національного самовизначення”, “завдання національного самоусвідомлення”. Узагалі ж на це запитання повинна відповідати еліта, що задля цього існує. Але в нашої еліти є проблема: вона падала разом з нами і теж добряче гепнулася різними місцями. Щиро кажучи, частина її просто перестала бути елітою, значна частина не є реально легітимною, або не має реального визнанням свого народу. Але інших еліт у нас немає, тому давайте послухаємо, що нам говорять ці. Є кілька відповідей на те, хто ми і куди маємо рухатися далі.

Відповідь перша. Уперед, тобто назад у СРСР. “Хай живе міжнародна пролетарська солідарність і ковбаса за 2,20!” Може, я не правий, зовсім спрощуючи цю точку зору, але мені навіть не хочеться всерйоз про це думати. Колесо історії незворотно, воно в одну сторону рухається, а в іншу не рухається, що хочеш з ним роби – ніяк. Немає такого сценарію, не існує!

Інший погляд – націонал-патріотів, простіше кажучи, російських фашистів. “Росія для росіян” і т.д. Особливо відрізнився на цьому фронті один боець, син юриста, з гаслом: “Ми за бідних, ми за росіян”. От такий от бідний син юриста! Якщо всерйоз про це говорити і хоч якось це аналізувати, то зрозуміло, що в багатонаціональній і багатоконфесійній Росії більш ефективного способу знищення країни просто не існує. Саме тому цей підхід я не хотів би аналізувати.

Є ще одна школа – “євразійство”. З дуже гарними коренями, фундаментальна (князь Трубецькой, Лев Гумільов). Лідери-євразійці правильно відчували, що суто національно-патріотичний підхід – це антидержавно. Але

як тільки справа від заперечення доходить до класичного “що робити?”, особливо в сфері економіки, – хочеться ридати.

Ще одна школа, четверта, виникла недавно і називає себе “Наследіє”, закликає подолати “розрив історичного часу”, тобто советський період, і повернутися назад до російських джерел. Оскільки серед її засновників мій рідний брат, до того ж старший – а до старших я завжди ставився шанобливо – хотів би уникнути критичних оцінок.

Що з цих чотирьох продуктів інтелектуального ринку пропонує нам сьогодні влада? Вона пропонує найпростіше і найбезглуздіше – “усе відразу”: советський гімн плюс російський прапор. У столиці, у Москві, у центрі міста, у найсвятішому місці лежить такий рум’яний, симпатичний труп, а тут, у П’їтері, у Петропавлівській фортеці поховані ті, кого разом з дітьми цей самий труп, коли ще був живий, наказав розстріляти. Він – там, а вони – тут. “Усе відразу”. Два в одному. Компот і капуста в один котел. Такого характеру відповідь не може бути відповіддю.

З іншого боку, я б, чесно кажучи, не звинувачував би у цьому владу, що не здатна вирішувати завдання такого характеру. Їх повинна вирішувати не влада, а народ через свою власну еліту.

Я сказав вам про усі варіанти відповіді, крім одного – крім нашої відповіді. Справа в тому, що нашу відповідь часто дають за нас. Це одна з битв, що її ми постійно програємо. Я маю на увазі битву за пояснення, інформацію, за правду про себе. Ми якось це робимо, і я, на жаль, це повинен визнати, погано і невміло. Наведу цитату з одного солідного підручника про те, що думають праві з цього приводу “Праві вважають, що нова Росія повинна відмовитися від усієї попередньої історії, як советської, так і досовєтської, вона прагне почати свій шлях заново, з нульової відмітки, при цьому орієнтуючись на захід і копіюючи його”.

Праві, звісно, нічого подібного не думають, не вважають. Праві мислять зовсім інакше. Ми вважаємо, що є базові цінності, такі, як приватна власність, свобода, є держава, що покликана ці базові цінності захищати. І звичайно, було б наївно вважати, що скрізь, де б вони не з’явилися, там відразу ж усе цвіте і пахне. Це, звісно, не так. Але є зворотна, дуже цікава закономірність: там,

де їх немає, тих самих базових цінностей – приватної власності, свободи – там точно нічого не виходить. Де, власне, їх немає? У Північній Кореї, на Кубі... Уже б'ються з цього корабля Китай, що підійшов до базової проблеми ринку з назвою “приватна власність”, і ясно, що вирішить цю проблему. Узагалі ці цінності самі по собі наївно вважати західними цінностями: чому західними? Японія – це що, Захід? Чи Нова Зеландія з Австралією – Захід? Чи Таїланд, що дуже динамічно розвивається? Цінності ці не західні, вони загальнолюдські. Що забороняє нам використовувати загальнолюдські цінності? Порох теж винайшли не ми, а китайці, але це не заважає усім використовувати його доволі ефективно.

З іншого боку, нам говорять: “Дорогі друзі! Узагалі-то підприємництво і приватна власність – це зовсім не російські цінності”. Якщо вони не російські, то хто такий Демідов, що виготовляв заледве не половину чаюна в країні на початку XVIII століття. Напевно, американець, швидше за все. Правда, в Америці в цей час нікого, крім індіанців, взагалі не було, а Демідов був і будував заводи на Уралі, приватні й ефективні. А хто такі Мамонтов і Морозов, а хто такі російські підприємці, приватні бізнесмени, що реально до Першої світової війни вивели країну за абсолютною більшістю параметрів у світові лідери? А найбільші інвестиційні проекти в Росії – приватні залізниці, що будувалися на акціонерному капіталі? Це що, все з Америки? Наше це все!

Інша справа, що в Росії, звичайно ж, ідея робити гроші ніколи не стане національною ідеєю. І не треба! У кожного народу є перелік власних пріоритетів. У Росії завжди цінності пов'язані зі справедливістю, з істиною, правдою. Це завжди буде вище. Але з цього все ж не слідує, що все, пов'язане з грошима, бізнесом, приватним підприємництвом, треба викинути і віддати нашим ворогам-імперіалістам. Давайте, нарешті, відійдемо від цих крайностей. Цілком зрозуміло, що ми можемо і повинні повернути в Росію ті базові цінності, що розвивалися тут ефективно і з великими результатами, і з якими наша країна 80 років намагалася боротися і, природно, прогнала, тому що не могла не програти. Ці цінності в російському кліматі будуть приживатися не дуже просто. Я чудово пам'ятаю, як у 91-92 роках мені говорили: “Що ви там задумали? Біржі в Росії? Що ви там хочете: віддати в приватну власність магазини і булочні? Так ви

взагалі з глузду з'їхали! Так у цих булочних завтра відкривають відеосалони, порнофільми будуть показувати. У Росії це неможливо, у Росії цього не буде!”

Що там булочна, коли зараз усі хлібозаводи, усі елеватори, а тепер уже і вся земля, на якій зернові вирощуються, – приватна, і нічого. Неначебно не порнофільми в булочних показують. Пішла ця тема. Працює, усе в нас працює! Голову потрібно доклати і працювати потрібно вміти, а цінності ці такі ж наші, як і американські, японські, китайські чи німецькі. От, власне, у цьому і є суть нашої відповіді, це і є наше розуміння того, де ми сьогодні перебуваємо і як співвідноситься наша стартова позиція з тим, що вироблено на сьогоднішнім людством.

Якщо рушити далі, відштовхуючись від такого самовизначення, тоді доведеться відповісти на запитання, а що ж конкретно ми повинні далі робити, що ми повинні зробити в економіці, у соціальній сфері, що ми повинні зро-

бити за їх межами. Я повинен сказати, що в мене дуже сильне відчуття, що все коло ідей, обговорюваних сьогодні в нашій країні, вичерпалося. Що власне обговорюється? У газетах, на різного роду семінарах, конференціях: “знизити на пів відсотка чи на один відсоток”, або “що нам робити з єдиним соціальним податком: будемо його підвищувати чи будемо знижувати”, або “податок на видобуток корисних копалин повинен бути з такою ставкою чи з такою ставкою”.

Які реформи взагалі здійснюються? Їхній перелік відомий. Вони вже давним-давно сформульовані: податкова, пенсійна, адміністративна, судова, військова і так далі, не хочу усі перелічувати.

Сьогодні завершився життєвий цикл набору ідей, зникає необхідність дискутувати, усе вже ясно. І, до речі, дивлячись на нашу політичну ситуацію, висловлю свою позицію: думаю, вони будуть істотно вирішені в наступні чотири роки. Вони будуть вирішені хоча б тому, що приречені на вирішення, тому, що міра перейнятості еліти цими ідеями така, що не потрібно битися в закриті двері. Приречені на рішення, тому що, за великим рахунком, це прекрасно

розуміє президент і його команда, з яким можна сперечатися поодиноці, але в цілому ясно, що усі йдуть в правильному напрямку.

На мою думку і думку моїх колег, ми зараз повинні почати вирішувати проблеми абсолютно іншого масштабу, проблеми не 3-5-річної давности, а проблеми 30-50-річної перспективи. Цього масштабу проблеми взагалі поки не усвідомлені. Тільки якісь хвостики, шматочки цих проблем... Країна увійшла у стадію постіндустріального росту. Проблеми, що тут лежать, не мають ніякого відношення ні до програми КПСС, ні до програми того друга й однодумця Германа Грефа.

Вони з іншої сфери, вони іншого масштабу, вони іншої глибини залягання. Ці проблеми пов'язані з тим, що в країні цілком змінюється вся структура родини і її роль. У країні цілком змінюється становище жінки в суспільстві, і в цьому зв'язку радикально змінюється її зайнятість, так само радикально падає народжуваність. Слідом за падінням народжуваності кардинально міняється динаміка чисельності населення, і ми приречені на масштабне довготермінове падіння чисельності населення нашої країни. Слідом за цим стоїть найважча проблема старіння і різкого зросту частки пенсіонерів у країні. Слідом за цим – важка проблема охорони здоров'я. Функції масштабу взагалі інші і по-іншому повинні вирішуватися. Це проблеми взагалі іншого рівня, до яких ми тільки починаємо підходити і які по-справжньому взагалі не усвідомлені.

Буквально два слова про те, як ми починаємо їх розглядати, які кроки зроблені в напрямку до їх вирішення. Велика частина цих проблем лежить у тій сфері, до якої ми цього разу звертаємося. Ця сфера називається соціальна політика.

Охорона здоров'я. Скорочення чисельності населення при радикальному збільшенні числа людей старшого віку цілком змінює усі вимоги до системи охорони здоров'я. Йдеться, звичайно, не про збільшення кількості лікарняних ліжок на 10-20%. Інститути, що працюють у цій сфері, – і державні, і приватні, – узагалі не адекватні цим завданням, їх треба переробляти цілком.

Армійська реформа. Уже говорилося про те, що російська сім'я кінця XIX століття, що мала в середньому восьмеро дітей (з них половина не доживала до 18 років), до призову своєї дитини в армію ставилася зовсім

не так, як російська сім'я кінця ХХ століття, що народжує в середньому одну дитину. І ви можете за цією самою дитиною бігати разом з комісаріатом, ви можете оснастити військкомат ракетними військами стратегічного призначення – даремно, не віддадуть. Базові функції змінилися, інтереси змінилися, мотивації змінилися. Країна неминуче повинна вирішити проблему під назвою “професійна армія”. Генерали її затягують. Тим жорсткіше, а, можливо, і більш жорстоко доведеться діяти тим державним керівникам, на долю яких вона неминуче випаде.

Пенсіонери і створення реальних джерел забезпечення нормального рівня життя пенсіонерів. Якщо сьогодні ми живемо в ситуації 23-24-відсоткової частки пенсіонерів у загальній чисельності населення, то абсолютно реально мова йде про те, що їхня частка здатна збільшитися до 30- 40 відсотків. Це інша структура ВВП. Це інший бюджет, консолідований бюджет держави, це інший бюджет пенсійної системи. Це взагалі інші проблеми.

Міграція. Ми опинилися в ситуації, коли масові, безперервні, наростаючі потоки світової міграції накривають Росію з боку всіх сусідів. Це абсолютно об'єктивно. Якщо це так, то як реагує на це влада? Влада реагує типовою схемою з назвою “тримати і не пущати”. Громадянство заборонити, піймати, у літак посадити, з Москви вивезти. Так не вирішується глибока соціально-економічна проблема. Вирішувати її тупими адміністративними методами – це те ж, що тягати воду решетом. У нас немає проблеми: чи буде в'їзд у Росію, чи не буде іммігрантів. У нас є проблема, чи буде цей процес керованим, легальним, переважно російськомовним (працездатні, бажаючи і вміючи працювати люди), або некерована, нелегальна, кримінальна, малоосвічена, із усіма наслідками, що звідси випливають, імміграція. Ця проблема взагалі не піднімалася владою до останнього часу. Прийнятий закон (а Закон про громадянство приймався під тиском Адміністрації президента) працював у зворотну сторону. На щастя, вдалося донести наші протести до президента. На щастя, президент обурився, дав відповідні команди. Буквально учора внесений у Держдуму новий варіант закону. Але це просто приклад.

Я не претендую на те, щоб дати вам повний перелік напрацьованих пропозицій, що описує все коло їхнього рішення. Я претендую на те, щоб сказати про

головне. Масштаби залягання проблеми абсолютно інші, масштаби їхнього рішення абсолютно інші. Масштаби вимог до нас з вами у пошуках цих рішень взагалі інші. Ми тільки починаємо торкатися до проблем цього рівня залягання. Звичайно, замислюючись над цією проблемою, не можна не сказати, що масштаб космічний. Так ми завжди в такому масштабі і діємо, навіть мало що треба додати.

Однак, додати є що. Додавати потрібно СНД. Так склалося, що сьогодні за рівнем заробітної плати серед усіх наших сусідів Росія на першому місці. Так склалося, що сьогодні за рівнем пенсій Росія серед наших сусідів на першому місці. Саме цим і обумовлені ті імміграційні потоки, про які я говорив. Висновок з цього досить простий і очевидний. Він полягає у тому, що Росія вирвалася на очевидні лідируючі позиції серед усіх країн СНД за рівнем і якістю життя. Це якісний параметр. А якщо подивитися на кількісний, то все зрозуміло. ВВП Росії торік склав 346 мільярдів доларів. Для порівняння: ВВП України – 41 мільярд, Казахстану – 25 мільярдів, Біларусі – 14 мільярдів, Азербайджану – 6 мільярдів. Іншими словами, Росія сьогодні – єдиний і унікальний природний лідер на всьому просторі СНД і за обсягом своєї економіки, і за рівнем і якістю життя. Це проста констатація факту. Я розумію, що навіть ця констатація фактів у деяких наших друзів може викликати майже істеричну реакцію. Але істеріку найефективніше лікувати шоком, а ви знаєте, що в шоківій терапії ми дещо розуміємо, тому від констатації фактів перейдемо до постановки завдання.

Я вважаю, що Росія не просто вже є лідером, а вона може і повинна всіяко нарощувати і зміцнювати свої лідируючі позиції в цій частині планети в наступні 50 років. Скажу більше. Я вважаю, що ідеологія Росії – і я глибоко в цьому переконаний – на всю доступну для огляду історичну перспективу повинна стати ідеологією ліберального імперіалізму, а метою Російської держави повинна стати побудова ліберальної імперії. Добре розумію, наскільки болісно сприймається слово “імперія” дуже багатьма, добре розумію, наскільки непросто до нього сьогодні ставлення і наскільки сильно воно було скомпрометовано. Я розумію, що для багатьох людей це слово взагалі немислиме, особливо поруч з такими словами як “цивілізація”, “демократія”, “приватна власність”, “ринок”, “свобода”. Так було у ХХ-му столітті, але воно

закінчилося. Почалося століття XXI-ше. Причому повсюдно. Ми живемо в іншому столітті, в іншій країні і в іншому світі. Озирайтеся: ми в абсолютно новій ситуації, й у цій ситуації ми повинні ставити перед собою адекватні завдання.

Звичайно, для мене ліберальний імперіалізм зовсім не означає, що ми можемо всерйоз відмовлятися від принципу непорушності кордонів. Звичайно, це не означає, що ми будемо порушувати загальновизнані норми народного права. Це означає те, що держава зобов'язана всіма способами сприяти розвитку російської культури і культури інших народів Росії в наших країнах-сусідах. Ліберальний імперіалізм для мене означає, що Російська держава всіма способами повинна сприяти експансії російського бізнесу за межі держави – до наших сусідів. Для мене означає, що Російська держава повинна прямо, законними методами робити все, щоб підтримати базові цінності свободи і демократії не тільки в Росії, але і у всіх державах-сусідах.

Таке розуміння нашої країни дає зовсім інші фундаментальні засади не лише для нашої внутрішньої політики, але й щодо того, що таке Росія в світі. Задумайтеся над активно обговорюваним питанням: Росія – вступ у Європейський Союз, Росія – вступ у НАТО. Не треба нам ніякого вступу ні в ЄС,

ні в НАТО. Ми туди не помістимося ні економічно і політично, ні географічно. І не потрібно нам туди. Замість цього нам потрібно просто побачити зараз контури нового світу XXI століття, який формується, в якому будуть США, найбільша імперія у світі, нова об'єднана Європа (завершується процес формування європейської конституції, й об'єднання Європи – не за горами), Японія (у важкій кризі, але, мабуть, вийде з неї), і в якому повинна посісти своє місце і наша країна. Не просто посісти місце в цьому ланцюзі, а замкнути це кільце великих демократій XXI століття. У нас для цього є абсолютно всі необхідні передумови. Це єдиний реальний спосіб посправжньому, на рівних, у партнерському режимі побудувати свою роботу з гідними партнерами, для того, щоб разом із ними захищати лад і свободу на Землі. Я переконаний, дорогі друзі, що ця місія і є великим майбутнім нашої великої країни.

*Скорочений переклад виступу в Санкт-Петербурзькому державному інженерно-економічному університеті на церемонії присвоєння звання doctor honoris causa
25 вересня 2003 року*

Переклала Марта Філь

франк умбах

Путін
ставитъ
на Америку

Кремлівський шеф Владімір Путін потребує стабільної зовнішньополітичної ситуації і західної підтримки для проведення своїх реформ і політики модернізації всередині держави. У той час, як російська зовнішня політика 2000-2001 років була спрямована головним чином на Європейський Союз, то вже після подій 11 вересня 2001 Росія вважає своїм найважливішим західним союзником США. Відносини між Росією та ЄС ускладнилися у 2002 проблемою транзиту між Калінінградом і рештою Росії, а також тим, що поки європейці працювали над обґрунтуванням і створенням спільного з Росією економічного простору, Путін намагався інтегрувати свою країну із Заходом шляхом спільної оборонної політики із США.

Після терористичних нападів 11 вересня 2001 у Росії почалася докорінна зміна зовнішньої політики. Путін настільки наблизив свою країну до Америки, що пригадуються часи Антигітлерівській коаліції Другої світової війни. У 2002 Путін уже пожинав плоди своїх стосунків із США: американські фірми відновили інвестування на російському ринку, Джордж В. Буш протягом одного року аж двічі побував у Росії. І все тому, що Буш, після терактів 11 вересня запропонував своєму другу Путіну підтримку в його боротьбі проти “чеченських терористів”, особливо після московської драми із заручниками на Дубровці. Натомість, Москва не повинна була створювати у Раді Безпеки ООН жодних перешкод американському походу проти Іраку.

Сьогодні Росія у створеному США анти-терористичному альянсі відіграє ключову роль. Москва розуміє цей союз не тільки як інструмент для боротьби проти ісламського екстремізму, але й як засіб для переорієнтації з американської антитерористичної боротьби проти Аль-Каїди в Афганістані на роззброєння “держави-негідника” Іраку. Росія буде також співпрацювати із США для запобігання надання Північній Кореї статусу ядерної держави. Лінія фронту в боротьбі проти міжнародного тероризму перенесена в Азію. У створеній НАТО у червні 2002 Раді двадцяти, всі основні питання майбутньої глобальної і європейської політики безпеки повинні вирішуватися за взаємною згодою з Росією. Москва почувається інтегрованою у загальний оборонно-політичний простір держав НАТО. Виходячи з цього, стратегічне партнер-

ство між США і Росією здійснюється шляхом розширення енергетичного союзу, поліпшення економічних відносин і розвитку співпраці служб безпеки.

Росія почала з експорту нафти до США. На півночі Росії виникає нова інфраструктура, що повинна управляти російським енергоекспортом до Америки. Водночас, у країну повертаються американські вкладники капіталу, що втекли з Росії після фінансового краху 1998 року.

Партнерству завдала невеликої шкоди однобічна дія США на початку 2002 і рішення Празького саміту НАТО наприкінці 2002 про розширення західного оборонного союзу на сім нових східноєвропейських держав.

За тиждень перед Празьким самітом НАТО організація Німецьке суспільство для зовнішньої політики (Die Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik-DGAP) за підтримки адміністрації президента Росії провела у чеській столиці Міжнародну конференцію на тему “Росія-ЄС-НАТО: разом проти нової глобальної загрози”. Російська сторона зазначила: Москва буде конструктивно співпрацювати в майбутньому з Радою двадцяти, для вирішення конфліктів на Близькому і Середньому Сході, для створення об’єднаних структур у боротьбі проти тероризму, а також для спорудження Єдиного все-світнього контрольного центру старту ракет як першої стадії можливої об’єднаної протиракетної оборони. Представники служб безпеки привітали також розвиток тісного співробітництва між своїми організаціями, що уможливило б, наприклад, відстеження нелегальних фінансових потоків міжнародних терористичних організацій.

Однак, існує аспект, що лякає росіян у НАТО: антиросійські настрої у нових східноєвропейських державах-учасниках, що могли б завадити довірчим стосункам зі старими західними державами. Навзаєм не вкладається у форму співпраці і російська критика щодо поширення НАТО на території колишнього Советського Союзу (сьогодні – Прибалтика, завтра – Кавказ).

Охолодження стосунків з ЄС

Водночас, з розвитком партнерських стосунків між Росією і НАТО, помітно охололи зв’язки між Росією та ЄС. Співпраця у рамках нової Європейської оборонної політики ще не відбулася. Росія хотіла удосконалити представлену на саміті ЄС у Гельсінкі у жовтні 1999 року стратегію. В оборонно-політичній співпраці з ЄС Росія

зацікавилась, головним чином, ринком збуту зброї власного виробництва. Водночас, Москва, як і раніше, відкинула західні уявлення про спільні мирні операції в СНД – приміром, у Молдавії. За вимогою Кремля місія ОБСЄ у Чечні була закрита. Різниця у поглядах на чеченський конфлікт стала очевидною після московської драми із заручниками у жовтні 2002, і це кидало велику тінь на зв'язки між Росією й ЕС.

Незважаючи на інтенсивність переговорів, а також погрози з боку надзвичайних повноважених щодо Калінінграда, пропозиції Дмитрія Рагозіна і врешті самого Путіна щодо повної ліквідації до 2006 року візового режиму між країнами ЕС і Росією для російських транзитних (через Калінінград) пасажирів після вступу Литви і Польщі у Шенгенську зону, не знайшли підтримки у ЕС. У заключній фазі переговорів суперечка між Путіним і данським головою Ради ЕС призвела майже до скандалу. Нарешті, на Брюссельському саміті ЕС у листопаді все-таки було досягнуто компромісу, внаслідок якого російські громадяни, подорожуючі між Калінінградом та рештою Росії на потязі не потребуватимуть у майбутньому візи, що, правда, буде потрібен литовський пропуск. Разом з тим, свобода пересування автомобільним транспортом для російських громадян буде обмежуватись.

ЕС обіцяло проконтролювати виконання Росією технічних вимог до швидкісних потягів, що проходять через Литву, при дотриманні яких обов'язковість пропуску могли б відмінити. У питанні Калінінграду обидві сторони виграють час і вичікують.

Водночас, Росія і ЕС прагнуть вирішити проблеми з Калінінградом, щоб теперішні розбіжності не призвели згодом до серйозного конфлікту. Ахіллесовою п'ятою Калінінградського регіону залишається корупція в обласній адміністрації, а також погана економічна ситуація. У регіон надходять незначні інвестиції, а ідея створення особливої економічної зони втратила свою привабливість, та й головування Росії в Раді країн Балтійського регіону не розставило майже ніяких акцентів. Зміцнення Європейського консульського представництва у Калінінграді викликає у Росії мало захоплення. Швеція і Латвія постійно наражаються на перешкоди на шляху до відкриття своїх консулятів у Калінінграді. Москва протидіє створенню нових структур ЕС у регіоні. При цьому ЕС прагне усіляко сприяти проектам у Калінінграді, хоча б для того, щоб нейтралізувати негативи прикордонної

зони після східного розширення ЕС (наприклад, проекти для зменшення загрози можливих перебоїв у енергопостачанні після закриття атомної електростанції в Литві).

У Калінінграді виникло враження, що Москва економічно “кинула” регіон і хотіла б, насамперед, запобігти посиленню сепаратистських тенденцій, що пропагують більш сильну орієнтацію території на ЕС.

Поряд з Калінінградом існують інші аспекти, що спричинюють охолодження стосунків між Росією й ЕС. Росія виглядає розчарованою через те, що країн ЕС надто мало інвестують у російську економіку, натомість російські концерни висловлюють невдоволення щодо бюрократичних перешкод, що створюються їм при інвестиціях у галузі промисловості ЕС.

Російський нафтовий магнат Міхаїл Ходорковський попереджав європейців на Празькій конференції: зрив енергодіалогу з ЕС загрожував би створенню спільного економічного простору з Росією. ЕС має використати історичний шанс і об'єднати російський енергокомплекс із західним. Російські нафтові і газові концерни гарантували б собі більшу частку ринку східноєвропейських країн і разом з тим заклали б фундамент енергосоюзу на сході континенту.

Захід, за Ходорковським, у жодному разі не повинен недооцінювати гігантський нафтовий потенціал Росії, інакше Росія зорієнтується виключно на Азію. Представник Комісії ЕС відповідав: Москва повинна займатися своїми енергосправами прозоріше, тоді для споживачів ЕС не було б альтернативи Росії.

У дев'яності роки східне розширення НАТО сприймалося в Росії як проблематичне, натомість східне розширення ЕС вважалося позитивним. Тепер же російське сприйняття змінилося на протилежне. Біля російських західних кордонів виникають нові бар'єри. Із розширенням на схід ЕС починає говорити з Москвою з позиції політичної сили, що все більше дратує російських політиків. Можливо, не слід в майбутньому виключати нових конфліктів між ЕС і Росією.

Американсько-російський дуалізм?

Щодо оцінки світових потенційних загроз, то зараз США і Росія є набагато ближчі, аніж США і ЕС. При новому чеченському терористичному нападі, можливо, із зброєю масового знищення, Росія може – як свідчить довірена особа у Кремлі – тактичною ядерною зброєю

відбити напад. США також змушені будуть виправдовувати подальші жертви походу проти ісламських екстремістів і відповідно реагувати на жорстку реакцію щодо цього. Новий американсько-російський дуалізм у глобальних оборонних питаннях є фатальним для майбутнього розвитку Європи – ЄС загрожує бути затиснутим між двома силами, що провадять війни.

Однак, у нових російсько-американських стосунках зберігається латентний конфліктний потенціал, це нове партнерство не є безповоротним. Контакти Путіна зі США є не дуже популярними у самій Росії. Багато впливових представників російської владної еліти, насамперед офіцери, критикували поступливість Путіна в стосунках з заклятим ворогом США.

Аргументом Путіна може послужити те, що завдяки російській дипломатії США можуть бути знову включені в рамки Ради Безпеки ООН і роль Об'єднаних Націй як міжнародного арбітра була б врятована. Адже не підтримані ООН односторонні дії американців проти Іраку не лише поставили б під сумнів майбутнє антитерористичного союзу, але й сам Путін опинився б перед низкою внутрішньополітичних російських проблем.

У даний момент Путін намагається уникати будь-якого вияву анти-американізму у своїй зовнішній політиці. Його поїздка до Китаю й Індії наприкінці 2002 не служила – як можна було припускати – втіленню ідеї спрямованого проти Заходу трикутника Москва – Пекін – Нью-Делі, а послужила меті узгодження російської політики зближення з НАТО з китайським і індійським керівництвом. Тим часом і Пекін виявив зацікавлення у співпраці з НАТО, а Путін запропонував китайцям інвестувати в російський нафтовий ринок. Отож видається, що Вашингтон і Москва провадять узгоджену політику щодо Китаю з метою долучити нову, прогресуючу азіатську супердержаву до антитерористичного союзу.

Іракська війна змінила світовий політичний устрій. Перемога над Саддамом Хусейном гарантувала американцям визначальну роль у нафтових регіонах Середнього сходу. Росія не хотіла б відходити від майбутньої торгівлі нафтою у Перській затоці і спільно з Багдадом і Вашингтоном піклувалася про захист своїх інтересів. Проте, Багдад розірвав угоду про співпрацю з Росією тому, що російські нафтові концерни через США уклали договори з іракською опозицією в еміграції.

Цей розвиток подій продемонстрував, що Росія сприймалася в арабському світі трохи презирливо, а саме як молодший компаньйон Америки. Росія знову завдяки своїй близькості до США могла б компенсувати збитки іракського ринку. Але як Росія буде реагувати, якщо під американським тиском, доведеться не тільки згорнути ядерну співпрацю, але й припинити свої економічні зв'язки з Іраном і Північною Кореєю?

Наступний конфліктний потенціал виник би у випадку неоімперіалістичної політики Росії в постсоветському просторі. Намагання Путіна об'єднати Беларусь з Росією, несподіване розміщення російських військових частин в центральній Азії (Киргизія) як противаги американській присутності в регіоні, підтримка Москвою східноукраїнських, дружніх до Москви, олігархів в українській передвиборній боротьбі за президентство, а також змінені російсько-грузинські стосунки є факторами, що могли б похитнути антитерористичний союз.

У даний момент Путін потребує Америки, напевно, більше, ніж європейці. Стратегічним партнерством зі США Путін міг би знову вивести Росію, крок за кроком, до вищої ліги світової політики.

Переклав Євген Троян

ЄВГЕН ЖЕРЕБЕЦЬКИЙ

кінець
Імперії

(Спроба практичного
застосування теорії
геополітичної динаміки
Рендала Коллінза)

Матеріал, представлений у цій статті, не претендує на оригінальність. Метод, на підставі якого проводиться аналіз сучасного стану Російської Федерації та її геополітичних перспектив, був сформульований понад 20 років тому і верифікований у 1991 році. Нам довелося лише взяти статистичні довідники і переписати цифри. Зрештою, ця стаття не претендує на сенсаційність. Оскільки факти, викладені тут, і можливі варіанти розвитку подій давно відомі вузькому колу фахівців. Наша ціль – оприлюднити цю інформацію і зробити її доступною. Для того, щоб “народ почав мислити геополітично. А політики – геополітично діяти” [1].

У 70-их роках минулого століття, американський соціолог Рендал Коллінз, відомий також як фахівець з теорії конфліктів, вирішив перевірити, чи поширюється дія цієї теорії на сферу державної влади. Американський вчений зробив спробу дослідити причини виникнення, динаміку розвитку і розпаду імперій. “Результатом стала теорія умов, які визначають геополітичні підйоми і спади в територіальній владі, разом з наслідками, які випливають із цих змін влади” [2]. Тут слід відзначити, що це, суто геополітичне, завдання Р. Коллінза намагався вирішити, наповнюючи геополітичну теорію даними, добытими емпіричним шляхом. А матеріалом йому слугували історичні атласи Європи, Близького Сходу і Китаю, які охоплювали період за останні 3000 років. Робота з атласами дозволила Р. Коллінзу не лише перевірити і уточнити існуючі геополітичні положення, але й істотно поповнити їх власними дослідженнями.

У результаті, поєднавши геополітичну теорію і виявлені феномени в єдину модель, Р. Коллінз побачив, що “фактори ресурсної і позиційної переваги призводять спочатку до розширення декількох окраїнних земель, до дроблення внутрішніх держав, до наступного радикального спрощення ситуації через завоювання всього регіону (геополітичної ойкумени) однією або двома імперіями, які в майбутньому неминуче розпадаються через нездатність контролювати занадто розширену територію. Після цього цикл починається заново, однак вже з інших центрів геополітичної експансії” [3]. Ось так коротко і вичерпно сформулював суть теорії геополітичної ди-

наміки Р. Коллінза його новосибірський колега проф. М. Розов.

У 1980 році у США розпочалася президентська кампанія, і республіканці стали активно мусувати тему ядерної переваги ССРСР над Америкою. Р. Коллінз, який нещодавно сформулював переконливу теорію геополітичної динаміки, вирішив застосувати цей інструмент для аналізу геополітичного потенціалу двох супердержав – США і ССРСР. “Геополітична теорія включає в себе п’ять принципів причинних процесів, пов’язаних динамікою нагромодження. На мій подив, всі п’ять головних принципів теорії показували, що Советський Союз уже пройшов пік своєї могутності, і заповідали його майбутній занепад” [4]. Натомість, геополітичний потенціал США залишався на тому ж рівні і жодних катаклізмів в найближчій перспективі не передбачалось.

Добуті результати Р. Коллінз оприлюднив на своїх лекціях у декількох провідних американських університетах. Як згадує вчений, реакція була незмінно негативною. У 1986 році, він написав статтю під назвою “Майбутній розпад Советської імперії” і надрукував її у збірнику власних нарисів “Веберіанська соціологічна теорія”, де й описав причини і механіку розпаду імперії. Сама ж стаття з прогнозом пролежала на полиці до Великого Вибуху ССРСР.

Оскільки брак місця дає змогу нам лише приблизно викласти основні постулати соціологічної геополітичної теорії Р. Коллінза, згадаємо лише про найважливіше.

Услід за М. Вебером Р. Коллінз твердить, що легітимність всякої влади має не внутрішнє, а зовнішнє походження “Політика працює ззовні до середини, а саме: зовнішні, військові стосунки держав є критичними детермінантами їх внутрішньої політики. Вебер висуває тезу, що легітимність пов’язана з владною позицією держави на міжнародній арені [5]”. По суті, це означає, що чим більше успіхи правлячої еліти на геополітичній арені, тим вища її легітимність всередині країни. І ще одне базове положення, висловлене автором, звучить так: “Держава в своїй основі є організація військової сили на території... Коли територіальний контроль опиняється під загрозою або стає більш затратним, держава сама зазнає напруження, змінюється, чи розпадається. П’ять принципів – суть пояснення і передбачення того, як змінюється територіальний контроль” [6].

По-друге, читаючи Р. Коллінза, треба пам'ятати, що, створюючи теорію геополітичної динаміки, базові положення про причини територіальних змін вчений заповнив з геополітичної теорії. До них належать фактори окраїнної і серединної (центральної) позиції, фактори ресурсів (демографічних, територіальних і економічних) і фактор ваги контролю над власною територією. Спираючись на ці категорії, він сформулював свою теорію геополітичної динаміки:

Принцип 1. Перевага в розмірах і ресурсах сприяє територіальній експансії; за інших, приблизно рівних, умов територіально крупніші, більш населені і багатші ресурсами держави розширюються воєнним шляхом за рахунок менших і бідніших держав.

Принцип 2. Геопозиційна або “окраїнна” (marchland) перевага сприяє територіальній експансії; держави, які мають ворогів на меншому числі фронтів, розширюються за рахунок держав, які мають ворогів на більшому числі кордонів.

Принцип 3. Держави в середині географічного регіону мають тенденцію з часом дробитись на менші територіальні одиниці.

Принцип 4. Кумулятивні процеси приводять до підкорення всього регіону двома-трьома завойовниками з масштабними гонками озброєння і вирішальними війнами (showdown war) між нечисленними суперниками.

Принцип 5. Занадто велике розширення (over-extension) спричиняє ресурсне напруження і розпад держави. Останній, п'ятий, принцип Р. Коллінз уточнює: чим далі військова держава виходить за межі своєї “стартової бази”, тим вищі її затрати на утримання військових контингентів. Занадто велике розширення створює небезпеку недостатнього контролю за своїми окраїнними територіями, які можуть або відділитися, або стати легкою здобиччю ворога, і, по-друге, завелике розширення призводить до захоплення нових етнічних одиниць, які не прилягають до серцевинної (heartland) території. Звідси – з кожним новим етнічним поясом падає моральний дух армії завойовників і росте воля до опору у підкорених народів.

Дозволимо собі ще раз нагадати, що усі ці висновки американський вчений зробив емпіричним шляхом, досліджуючи причини і динаміку розвитку давніх імперій Європи, Середнього Сходу і Китаю.

Наведені вище 5 принципів і є тою теоретичною базою, на підставі якої й було зроблено передбачення про майбутнє Советського Союзу. Окремо слід виділити те, що теорія геополітичної динаміки Р. Коллінз не має доктринального характеру – це не керівництво до дії і не конструювання політики, як, наприклад, роботи З. Бжезінського чи К. Гаусхофера. Його теорія побудована на емпіричному, головним чином на історичному, матеріалі і має дескриптивний характер. Вона ні до чого не спонукає – просто описує і передбачає, що станеться з якоюсь конкретною державою за певних обставин. У 1980 році, за 11 років до розпаду Союзу, Р. Коллінз блискуче передбачив, як і чому розпадеться СРСР. Причому сама теорія, як уже згадувалось вище, була створена на зовсім іншому матеріалі. Таким чином, наукова цінність концепції Р. Коллінза полягає в тому, що вона не є передбаченням ad hoc стосовно одного конкретного явища, а виявляє модель, яку можна застосувати до нескінченного числа об'єктів.

Перша фаза Великого Вибуху

Розглянемо тепер, як Р. Коллінз аргументував свій прогноз про неминучий занепад і розпад Советського Союзу:

Перший принцип стосується величини території і ресурсів. Починаючи з кінця XIV ст. і до поч. XVIII ст., маленька Московія шляхом військової експансії невпинно нарощувала свій потенціал і в 1700 році Москва володіла найбільшою в Європі армією. Через 300 років Советський Союз, спадкоємець Московської імперії, ці переваги втратив. Коллінз співставив величину валового національного продукту, активних військ і резервів СРСР з потенціалом його противників. Порівняння вийшло не на користь Союзу. Співвідношення за населенням вийшло 1 : 3.5 не на користь СРСР, а за загальними економічними ресурсами – 1 : 4.6. Регулярні війська СРСР (разом із союзниками) – 5.5 млн., противників – 9.32 млн. Співвідношення 1:1.7. У кризовій ситуації СРСР міг би мобілізувати 3.8% свого населення. Якби суперники СРСР мобілізували свої збройні сили на такому ж рівні – на виході вони б отримали 64-мільйонну армію. (Китай – доля мобілізації 0.76%, Японія – 0.24%). Таким чином, під кінець XX ст. СРСР ресурсну перевагу втратив.

Другий принцип – геопозиційна, окраїнна перевага. Московія на початках своєї історії розширювалась, маючи за спиною рідкозаселену північну лісову зону, а у XVI ст., захоплюючи Сибір, воювала з розрізненими погано озброєними структурами. Після Другої світової війни імперія поширила свій вплив на захід за рахунок слабких серединних держав Східної Європи. І на цьому все скінчилось, бо далі Советський Союз зіткнувся з монолітом романо-германських Західних держав. У першій половині минулого століття Московська імперія захопила значні території слабого Китаю [7], однак після об'єднання Китаю у 1949 році ССРСР отримав колосального потенційного суперника на південному сході, та ще й з ядерною зброєю на додаток. Так, ССРСР з окраїнної держави, перетворився в центральну із Китаєм, США і Японією з одного боку і Західною Європою – з іншого. Йому довелось захищати кордони протяжністю у 58 тис. км.

Третій принцип – фрагментація і розпад центральних (серединних) держав. Оскільки ССРСР перетворився з окраїнної в серединну державу – неминуче вступав у дію третій принцип: центральні держави фрагментуються і розпадаються. Оскільки Советський Союз утворився шляхом завоювання окремих етнічних груп і держав, то в ньому склалися сприятливі умови для такого розпаду. Зрештою, ССРСР складався із 15 формально незалежних держав із власними органами управління. До моменту розпаду наявність цих незалежних де юре суб'єктів практично нічого не значила, натомість, коли почався розпад Союзу, – вони стали центром кристалізації нових суверенних держав. Коллінз підкреслював, що фрагментація не може розпочатися до воєнної чи політичної кризи, але, раз почавшись, буде продовжуватись по висхідній. Історичні факти свідчать, що процес розпаду великих імперій тривав двісті–триста років. Саме тому розпад Советської імперії за Р. Коллінзом мав би тривати протягом ХХІ і ХХІІ віків.

Четвертий принцип – спрощення ситуації шляхом завоювання. Р. Коллінз трактує холодну війну, як крайнє спрощення геополітичної ситуації з фактичним розподілом сфер впливу між двома супердержавами. Світова ядерна війна була б, за Коллінзом, яскравою ілюстрацією цієї тези (showdown war), однак ще у 1980 році учений передбачав, що настане патова ситуація, при якій одна з держав остаточно вичерпає свої ресурси і фрагментується. Хід історії підтвердив цей прогноз вченого.

П'ятий принцип говорить про небезпеку надмірного розширення, що призводить до неможливості контролювати територію і до її вразливості. Проблема полягала ось в чому: занадто велике розширення (overextension) означало, що імперія була вимушена утримувати свої військові контингенти на великій віддалі від серцевинної території, що призводило до ресурсної напруги в тилу і, в кінцевому результаті, до державної дезінтеграції. Кажучи простіше, чим далі від серцевинної території, хартленду, розміщені військові контингенти держави-завойовника, тим більше зростають кошти утримання цих військ. Саме лише транспортування амуніції, провіанту і живої сили потребує великих коштів, і основні витрати стосуються саме транспорту [8]. Контроль над Східною Азією (В'єтнам, Лаос, Камбоджа) на Сході і військовий контингент в колишніх країнах-сателітах Східної Європи – на Заході, колосальні транспортні витрати і утримання військових баз на Кубі і в північній Африці, накінець військова авантюра в Афганістані – явно перевищили геополітичні можливості ССРСР. Як наголошує Р. Коллінз, імперії, які досягли точки максимального розширення, втрачають контроль над військовою організацією і політичним керівництвом протягом декількох років, що призводить до падіння режиму і роздроблення держави [9].

Ось що пише Р. Коллінз за 10 років до розпаду ССРСР: “Падіння центральної влади Російської імперії є передумовою сильних етнічних сепаратистських рухів. Формальна машинерія для розчленування Советського Союзу вже є. П'ятнадцять величезних, етнічно різних областей офіційно є автономними державами, які володіють місцевими урядами у ролі механізмів локального управління. У поточній практиці ця автономія має малий ефект, оскільки військові сили, грошова система і економічне планування контролюється органами центральної влади, а політичне управління здійснюється єдиною Комуністичною партією. Значимість існування структури автономних етнічних держав полягає в тому, що вона підтримує етнічну ідентичність у цих державах і забезпечує організаційний каркас, який дозволить з'явитись окремим державам, коли центральний уряд буде серйозно ослаблений” [10].

Пізніше, коли у 1989 році розпався Варшавський договір, а в 1991 році – Советський Союз, причому відбу-

лося це практично за його сценарієм, вчений признався, що зовсім не чекав, що його прогнози збудуться так швидко.

“Помилка” Р. Коллінза

Уважний читач безумовно помітив, що сценарій американського соціолога попри усі свої очевидні і незаперечні достоїнства, має одну доволі серйозну ваду: неправильно вказано “час X” Великого Вибуху Імперії. Як уже говорилось вище, Р. Коллінз передбачав, що СССР буде фрагментуватись доволі довго, протягом ХХІ-ХХІІ ст. І справді, історія каже, що колапс Римської імперії чи Візантії продовжувався декілька століть.

Що ж насправді трапилось, і чи справді помилився учений? Прямої відповіді на це у статті Р. Коллінза немає. На щастя, існує ясне тлумачення цієї “помилки” у прихильника Р. Коллінза і блискучого коментатора його праць професора Н. Розова. “Не було... теоретично передбачено точного часу (рік і місяць) колапсу імперії... Геополітична теорія дозволяє судити про очікувані тенденції лише тривалих проміжків (30–50 літ); події всередині цих проміжків мають випадковий характер. Розпад Варшавського блоку і наступний за ним розпад СССР увійшли в зазначений період, однак повністю передбачення про фрагментацію Советської імперії на слабкі частини, підпорядковані сильним окраїнним державам (читай США, Японії і Китаю), ще не виповнилось. Те, що було б черговим успіхом теорії Коллінза, стало б життєвою трагедією для нас – росіян.” [11] І ще одна цитата з праці Н. Розова: “Навіть без додаткових розрахунків можна з великою впевненістю стверджувати, що до кінця століття ситуація для Росії різко погіршилася, оскільки китайське населення, економіка і військово-технічний рівень неухильно ростуть (в безпосередній близькості від наших південно-східних кордонів), тоді як в Росії продовжується депопуляція, економічна стагнація, недостатнє забезпечення армії і вимивання населення зі східних регіонів. Іншими словами, в роботі Коллінза, крім прогнозів, що виправдалися, про фрагментацію Советської імперії (розпад Варшавського блоку і СССР), містяться підстави для очікування наступних, набагато трагічніших для Росії подій” [12].

На цьому місці, ще раз перелічивши основні положення теорії геополітичної динаміки Р. Коллінза, можна було б і закінчувати статтю. Проблема, однак, полягає

в тому, що з розвалом Союзу, як уже згадувалось вище, процес розпаду колишньої імперії аж ніяк не припинився. У відповідності з основними постулатами теорії наступним етапом розпаду СССР має бути повна фрагментація колишньої імперії на слабкі і нежиттєздатні державні утворення з наступним підкоренням цих фрагментів сильними окраїнними державами – США, Японією, Китаєм і Єдиною Європою. Кажучи простіше – розпад Советського Союзу це лише половина справи, напіврозпад. Друга половина – це фрагментація Росії.

Друга фаза

Виходячи із сказаного, наступний аналіз неминучого, на наш погляд, розпаду сучасної Російської Федерації слід робити саме зважаючи на спадковість і протяжність дезінтеграційних процесів, які розпочались ще в Советському Союзі. Чому важливо усвідомити, що майбутній розпад сучасної Росії не є чимось якісно новим і окремим, а лише ланкою неперервного процесу започаткованого в СССР? Бо в такому випадку ми ясно побачимо, що і зовнішні, геополітичні, і внутрішні фактори розпаду Російської Федерації продовжують діяти за старим сценарієм:

ані сама держава, ані владна еліта не зазнали жодних трансформацій, а тому Імперія котиться до розпаду по старій стежці;

як і десять років тому, продовжується економічний занепад РФ і її стрімке технологічне відставання не лише від розвинутих країн Заходу, але й від колишніх аутсайдерів – країн Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) і Китаю;

останнє веде до стрімкого погіршення загального рівня життя в країні і до катастрофічної депопуляції, особливо на схід від Уралу; наслідком цих процесів є втрата контролю над власною територією, яка стає занадто великою для Росії;

якщо центр не здатен контролювати власну територію – розвивається регіональний сепаратизм, після чого держава розпадається на декілька незалежних утворень, які через доволі короткий час переходять під протекторат сусідніх потужних окраїнних держав;

наступний крок – повна втрата суверенітету.

Все. Цикл закінчився. Натомість, нам важливо усвідомити, що навіть характер перебігу окремих етапів

розпаду також буде подібним до тих, що вже були в минулому. Наприклад, ми не припускаємо можливості військових конфліктів між РФ і Китаєм в майбутньому через територіальні претензії, тобто реалізацію 4 принципу Р. Коллінза про показові (showdown) війни. Скоріше всього, все відбудеться, як в ССРСР – економічне і військово-виснаження РФ дозволить Китаю мирним шляхом забрати собі стільки території, скільки йому дозволять інші супердержави. Спробуємо, однак, обґрунтувати наші міркування.

Як уже говорилося вище, всяке надмірне розширення веде до послаблення або навіть втрати контролю над власною територією. Звідси російські вчені роблять висновок від зворотнього: територіальне зменшення Советського Союзу до розмірів РФ, оточеної слабкими сусідами, дає можливість Росії в середньо- чи довготерміновій перспективі відновити щодо своїх сусідів імперські намагання. “Концепція Коллінза дає нам можливість задуматись над тим, якою б могла бути оптимальна геополітична конфігурація Росії-СССР. Наприклад, чи таким насправді цінним набутком виявився для нашої країни у післявоєнний період весь регіон Східної Європи, контроль над яким по суті і викликав перенапругу військової і політичної інфраструктури імперії” [13]. І ще різкіше: “Зменшення Росії скоріше поліпшило, ніж погіршило геополітичне становище нашої країни” [14]. Залишимо поки що це, дещо несподіване твердження російських вчених без коментарів і спробуємо глянути на майбутнє Росії, застосовуючи принципи Р. Коллінза.

Перший принцип – ресурсна перевага.

Після 1991 року найбільших втрат зазнав ресурсний потенціал Імперії.

Російська імперія після розпаду Союзу втратила чверть території, майже половину населення і половину ВВП. Сьогоднішній дещо вищий рівень життя росіян в європейській частині РФ порівняно із країнами СНД вдається утримати лише завдяки сприятливій кон'юктурі цін на нафту.

Відсутніх збитків зазнає російська економіка від такої, неіснуючої раніше, статті витрат як плата за транзит. За певних обставин ці витрати можуть сильно зрости. Розпад ССРСР призвів до розвалу господарських зв'язків між суб'єктами господарювання і республіками і до різкого зменшення виробництва. Таким чином, Росія,

втративши свою західну частину, стала більш північною і більш східною державою, ніж вона була до 1917 року. Не менш значних втрат Росія зазнала і в азіатській частині, оскільки великі родовища нафти і газу та прибутки від них лишилися поза межами Росії.

Натомість найбільша загроза, з якою зіткнулась Росія на початку XXI століття, – це демографічна проблема.

Коротко суть цієї проблеми полягає в:

природному скороченні приросту населення внаслідок низької народжуваності і високої смертності; внутрішній неконтрольованій міграції населення з північних і східних регіонів в Європейську частину РФ; своєрідному російському демографічному *power how*, яке полягає в прогресуючому вимиранні титульної нації (росіян), а також угрофінів і збільшенні питомої ваги неслів'янського населення.

гігантському демографічному вибуху в суміжних з Росією країнах АТР, особливо в Китаї.

Протягом XX століття населення Росії зменшується вже вчетверте, однак, на відміну від трьох попередніх (Перша світова і громадянська війни, штучний голодомор і колективізація і Друга світова війна), причини теперішнього скорочення населення виключно демографічні. Різке падіння народжуваності демографи прогнозували ще 20 років тому, однак публічного характеру ця проблема набула лише протягом останніх років. Російські і зарубіжні демографи одноголосно стверджують, що це явище має яскраво виражену тенденцію до наростання, і прогнозують різке зменшення натурального приросту населення Російської Федерації.

За прогнозами експертів ООН у 2025 році населення Росії буде складати 138 млн. осіб, але більш песимістичний прогноз Держкомстату РФ передбачає зменшення населення Росії до 130 млн. осіб вже у 2016 році. Однак, як стверджують демографи, насправді реальний процес депопуляції відбувається набагато швидше. Так, російський демограф Є. Андреев прогнозує зменшення чисельності громадян Росії через 50 років до 93 млн. Тут треба відзначити, що у ці розрахунки закладено майбутній міграційний приріст. Без майбутніх мігрантів через 50 років населення Росії зменшиться наполовину, тобто до 70 млн. осіб.

Оскільки російські експерти вже давно дійшли висновку, що Росія не здатна вирішити демографічну кризу, спираючись лише на власний потенціал, то вирішальне значення в державній політиці РФ для поліпшення складного демографічного стану надається міграційній політиці. Варто зауважити, що саме імміграція (найбільша у 1994 р. – 810 тис.) і є тим фактором, який дещо поліпшує важкі демографічні показники РФ. Проблема, однак, полягає в тому, що міграція із сусідніх країн має вкрай ненадійний характер: розраховувати на стабільний потік можна лише у тому випадку, коли економічна і політична ситуація в самій Росії буде привабливою для іммігрантів, або тоді, коли в прикордонних з Росією країнах ситуація буде далеко гіршою, ніж у Росії. (Напр., збільшення потоків етнічних росіян (і слов'ян) з Азіатських республік СНД в Росію різко зросло у зв'язку із збройними конфліктами у цих республіках (1991-1994), а також через катастрофічну інфляцію і наступний спад економіки в постсовєтських країнах). Однак, як твердять російські фахівці, міграційний приріст протягом останнього часу різко погіршав у зв'язку із зростанням зворотного процесу – еміграцією з Росії: так, у 2001 році позитивне сальдо в результаті еміграційно-імміграційних процесів склало лише 61.5 тис. осіб.

Для того, щоб повною мірою усвідомити, яке величезне значення надає Росія імміграції, наведемо уривок з праці “Стратегія для Росії”, написаної експертами Ради зовнішньої і оборонної політики (СВОП) під керівництвом С. Караганова:

“Після 2005 р. в Росії прогнозується стрімке природне падіння кількості працездатного населення, яке може досягнути 1 млн. осіб на рік. Це не просто скорочення, це обвал. Робоча сила буде одним з найдефіцитніших, якщо не найдефіцитнішим ресурсом в Росії. На короткий проміжок – 3-4 роки – падіння працездатного населення може дещо компенсуватися за рахунок підвищення пенсійного віку, проте такий крок призведе до ще стрімкішого зменшення працездатного контингенту в майбутньому. Якщо Росія почне стабільно виходити із економічної кризи, єдиним джерелом поповнення її трудових ресурсів може стати лише імміграція. Отже, перспективна міграційна політика Росії – це перш за все імміграційна політика.

Якщо ж Росія буде більш-менш стійко розвиватися, у XXI ст. вона, можливо, стане головною країною імміграції у світі, подібно Сполученим Штатам Америки в XIX і XX ст.ст.” [15].

До сказаного додамо, що підтримувати стабільний потік мігрантів в Росію на потрібному рівні можна двома способами: або створюючи для них привабливий клімат в самій Росії, або цілеспрямовано організовуючи нестерпні економічні і політичні умови в країнах-донорах. Без сумніву, експерти СВОП у своїх прогнозах враховували обидва варіанти стимуляції зовнішньої міграції в Росію.

Інша, не менш серйозна, проблема, з якою зіткнулася Росія на початку XXI століття, – це вкрай нерівномірний розподіл її людських ресурсів по регіонах. Стан справ виглядає так:

загальна площа сучасної РФ становить понад 17 млн. кв. км, а населення – 145.924,9 тис [16].

В Європейській частині Росії, загальна площа якої складає 25.2% від загальної площі РФ (4.309,5 тис. кв. км), мешкає 114.752 тис., в Азіатській частині, на яку припадає 74.8% території РФ (12.765,9 млн. тис. км) – 31.172,9 тис. осіб. При цьому щільність населення в Європейській частині – 26.6 особи на 1 кв. км, а за Уралом – на порядок менша – 2.4 особи. Ще більша проблема – це райони Крайньої Півночі і прирівняні до них території, які займають 11.900 млн. кв. км (69.7%), на яких проживають 11.533,5 тис. осіб. Тут щільність населення складає менше 1 особи на кв. км.

Наведемо вибірково дані щодо щільності заселення деяких північних Російських регіонів:

Чукотський автономний округ – 0.1 особи на кв. км.

Якутія-Саха – 0.3 особи на кв. км.

Магаданська обл. – 0.5 особи на кв. км.

Евенкійський авт. округ – 0.02 особи на кв. км.

Таймирський авт. округ – 0.05 особи на кв. км.

Корякський авт. окр. – 0.1 особи на кв. км.

Камчатська обл. – 0.8 особи на кв. км.

Ямало-Ненецький авт окр. – 0.7 особи на кв. км.

А так виглядає щільність заселення на півдні Азіатської частини Росії і на Далекому Сході – на кордоні з Китаєм:

Приморський край – 13.1 особи на кв. км.

Хабаровський край – 1.9 особи на кв. км.
 Амурська обл. – 2.7 особи на кв. км.
 Читинська обл. – 2.9 особи на кв. км.
 Республіка Бурятія – 2.9 особи на кв. км.
 Ангінський-Бурятський авт. окр. – 4.2 особи на кв. км.
 Усть-Ординський Бурятський авт. окр. – 6.4 особи на кв. км.

Іркутська обл. – 3.6 особи на кв. км.
 Красноярський край – 1.3 особи на кв. км.
 Республіка Тува – 1.8 особи на кв. км.
 Тут нам лишається додати, що з протилежного боку кордону, в Китаї, щільність населення перевищує 130 осіб на 1 кв. км. Зрозуміло, що такий величезний перепад демографічного потенціалу створює колосальну напругу на кордоні, яка рано чи пізно закінчиться експансією на новий життєвий простір. З чийого боку буде іти ця експансія і якого вона буде кольору – пояснювати зайве.

Ця похмура картина російської демографії буде неповною без такого важливого фактору, як внутрішня міграція в Росії.

Характерної рисою внутрішньої міграції Російської імперії як в царський, так і в советський період була її спрямованість із заходу на схід. Особливого динамізму і розмаху цей процес набув за часів Сталіна і в 60-х роках ХХ ст. Так, з 1926 по 1959 рік населення Західного Сибіру виросло в 1.5 рази, Східного Сибіру – в 2 рази, а Далеккого Сходу – в 3 рази. В період з 1959 по 1989 рік – населення північних регіонів Сибіру і Далеккого Сходу виросло з 1.9 млн. до 4.8 млн., а південних прикордонних районів Сибіру – з 20.6 млн до 27.3 млн. осіб. Зрозуміло, що такий стрімкий приріст населення у виключно несприятливих природних умовах відбувався не за рахунок натурального приросту, а шляхом міграції. Донором для Зауралля виступав захід ССРСР, зокрема – Україна. Характерно, що починаючи з 60-х і першої половини 70-х років спостерігається значний відтік населення із Західного Сибіру, особливо із його південної частини. Це єдиний виняток із доволі потужного і, головне, постійного потоку мігрантів із Заходу на Схід, за Урал. Пояснити цей феномен доволі просто: на 60-ті роки припадає повернення на Батьківщину депортованих в 40-х роках західних українців і чеченців, а кримських татар – в Середньо-

азіатські республіки. За деякими даними лише південь Західного Сибіру тоді втратив 1.2 млн. осіб. В цілому ж, з моменту освоєння Сибіру в XVI – XVII ст. міграція йшла із заходу на схід, а ресурси – в зворотному напрямку.

Ця картина різко міняється після 1991 року. Розпад ССРСР та розрив економічних і політичних зв'язків викликали зворотні тенденції: вперше від освоєння Сибіру і Далеккого Сходу у XVI-XVII ст.ст. міграційні потоки повернулись в зворотному напрямку. Лише за 10 років існування незалежної Росії вони призвели до надзвичайно важких наслідків. Вперше від свого заселення Далеккий Схід почав втрачати населення. Так, за останні 10 років населення Чукотського авт. округу скоротилось на 56%, Магаданська обл. втратила 40%, Камчатська обл. – 18%, Сахалінська обл. – 16%, Республіка Саха (Якутія) – 10%. Через скорочення армії різко зменшилось населення південних районів Далеккого Сходу – на 10%. Отже, сьогодні територія Росії за Уралом, як твердять фахівці, перетворилась в зону суцільного відтоку населення.

Для того, щоб краще уявити собі реальність загрози, перед якою опинилась Росія у ХХІ ст., наведемо деякі статистичні дані стосовно найбільш неблагополучного у цьому відношенні Чукотського автономного округу: у 1989 р. на території округу мешкало – 157 тис. осіб, у 2001 р. – 68.9 тис. осіб. Як бачимо, населення скоротилося вдвічі. Якщо врахувати, що аборигени на Чукотку не приїжджали і зараз її не покидають, то виявиться, що лише за 90-ті роки прийшло населення Чукотки скоротилось майже у 3 рази. Виїжджають молоді сім'ї з дітьми, через що різко погіршується демографічний склад населення.

На величезній території Чукотського автономного округу є 3 міста, 18 селищ міського типу і 40 сіл. Сьогодні 13 з 18 (!) селищ перебуває в процесі ліквідації. Варто наголосити на тому, що, крім стихійної нерегульованої міграції на захід і південь Російської Федерації, існує державна федеральна і регіональна політика, яка стимулює переселення пенсіонерів і непрацюючих в кліматично сприятливі зони [17]. Характерно, що лише 15% переселенців осідають в інших регіонах Далеккого Сходу. Основна маса мігрує в Європейську частину РФ, на Північний Кавказ і в Україну [18]. Як вихід із ситуації експерти СВОП пропонують прискорити виселення з Чукотки непрацездатного населення, натомість проблему дефіци-

ту робочих рук вирішувати шляхом контрактного найму і запрошення на роботу китайських робітників.

Ми свідомо приділили так непропорційно багато уваги ілюстрації першого принципу геополітичної динаміки Рендала Коллінза, оскільки вважаємо, що саме втрата ресурсної переваги є одним з найважливіших чинників, який веде Росію до дезінтеграції.

Другий принцип – геопозиційна перевага. З розпадом ССРСР Росія назавжди втратила своїх союзників з Варшавського договору і прибалтійські країни. Це практично відрізало Росію від торговельних і військових портів в Балтійському морі. Вихід із складу імперії України, Білорусі і Молдови – призвів до втрати Росією “проток” до Європи. І якщо втрата Польщі, Угорщини і Чехословаччини справді зменшила економічне навантаження на імперію, то відхід України, Прибалтики, Молдови і Білорусі означав створення навколо Росії сірої зони, яка за певних умов має усі шанси трансформуватись у територію НАТО і з часом – ЄС. У цьому випадку на заході Росія буде межувати з НАТО і, в перспективі – з ЄС, з новим утворенням з колосальним ресурсним і геопозиційним потенціалом, а на сході – з такими монстрами, як Китай, Японія і США.

Таким чином, після розпаду ССРСР Російська імперія, втративши чверть території, стала ще більш середньою державою, а її геопозиційний ресурс істотно погіршився. Вона опинилась між сконсолідованою Єдиною Європою на заході і Китаєм, США і Японією на сході, втратила торговельні порти на Чорному і Балтійському морях і перед нею постала загроза остаточно позбутись Чорноморських військових баз в Криму і Грузії.

Третій принцип – держави в середині географічного регіону мають тенденцію з часом розпадатись на менші одиниці. Сучасна Росія, як і ССРСР у ХХ ст. – серединна держава оточена із заходу, сходу і півдня суперниками, які переважають її у ресурсному і геопозиційному плані. Спочатку розглянемо, однак, внутрішні фактори, які загрожують цілісності Російської Федерації.

Як говорилось вище, наявність в РФ 89 адміністративно-територіальних одиниць з власними органами управління і власними представницькими і законодавчими органами є серйозною передумовою для відцентрових тенденцій. У “мирний час” такі утворення самі по собі не здатні серйозно розхитати цілісність держави, що

добре видно на прикладі Чечні чи Татарстану. Однак на випадок серйозної економічної чи політичної кризи або сепаратистських заворушень одночасно в декількох точках імперії суб’єкти федерації мають шанси здобути самостійність. Так само, як це відбулося у 1991 році, коли розпався Союз. Щоб убезпечитись від такого сценарію, В. Путін після обрання його президентом істотно обмежив самостійність суб’єктів федерації: РФ була поділена на 7 федеральних округів, керівників яких призначає президент. Сьогодні В. Путін намагається переконати Думу законодавчим шляхом відмінити виборність керівників регіональних адміністративних утворень РФ.

Як уже згадувалось вище, однією з передумов державного розпаду є високий ступінь етнолінгвістичної фрагментації, наявність міжетнічних конфліктів і розміщення вогнищ сепаратизму вздовж кордону держави. У Росії на сьогодні є низка суб’єктів, які належать до прикордонної зони і в яких головною причиною потенційної нестабільності є національний фактор. Це північно-кавказькі республіки Дагестан, Чечня, Інгушетія, Північна Осетія і Кабардино-Балкарія, сусідня Калмикія, і Тува на півдні Сибіру. В усіх цих республіках титульний етнос є в більшості. При відповідних сприятливих умовах усі ці республіки мають найбільше шансів відділитись від Росії і утворити власні національні держави.

У дещо іншій ситуації перебувають Татарстан і Башкортостан, оскільки ці республіки розташовані практично в центрі сучасної російської етнічної платформи. По-друге, відцентрові тенденції тут набагато слабші через те, що титульні етноси в цих республіках у меншості, а велика частина татар і башкирів мешкає поза межами своїх республік.

У всіх інших республіках Поволжя переважає російський етнос. Крім того, додатковим стабілізаційним фактором є приналежність місцевих угро-фінів до православ’я.

У Сибіру, на кордоні з Китаєм, потенційними кандидатами на відділення є Тува, Бурятія, Хакасія, Ачинський Бурятський і Усть-Ординський Бурятський національні округи. Однак, реально претендувати на незалежність може лише Тува, яка ще зберегла традиції державної незалежності [19].

Що стосується північних національно-автономних округів, то відцентрові тенденції тут можуть мати

лише економічний, а не національно-визвольний характер через малу кількість самих народів і через величезний економічний ресурс, зосереджений на півночі Сибіру.

Так чи інакше, але наявність юридично оформлених національно-державних суб'єктів РФ створює реальні передумови для їх від'єднання за відповідних умов. Варто однак підкреслити, що сепаратистські, національно-демократичні рухи всередині РФ навряд чи здатні привести до дезінтеграції імперії. Як говорилося вище, при розпаді імперій етнічний фактор грає серйозну, однак не вирішальну роль. У нашому конкретному випадку далеко більше значення будуть мати інші внутрішні фактори, зокрема цілеспрямована дезінтеграційна діяльність правлячих еліт Російської держави з метою розчленування Росії на декілька складових частин.

Найбільш показовий приклад – це регіональний сепаратизм, який має не етнічне, а адміністративне і економічне підґрунтя. Напр., за деякими даними вже сьогодні політичний вплив “ЛУКОЙЛа” розповсюджується на 22 суб'єкти Федерації, “Інтерроса” – на 25, “Сибнефти” – на 16. Регіони, в яких розташовані найпотужніші російські компанії, є, природно, економічно найсильнішими. Кожний другий мер за Уралом є ставлеником якогось великого підприємства. Велике занепокоєння Кремля викликає тенденція до створення на Схід від Уралу міжрегіональних асоціацій “Сибирское соглашение” і “Дальний восток”. Москва безспідставно підозрює регіональну еліту в спробі об'єднання і консолідації зусиль з метою ефективнішого протистояння диктатові Центру. Економічні причини таких союзів ні в кого не викликають сумнівів. Але економічні вимоги – це лише початок процесу: далі будуть вимоги політичні.

Все сказане стосується внутрішніх факторів, здатних привести Російську імперію до розпаду. Усі ці фактори не мають жодного значення за умови, що є сильний центр і висока легітимність влади. Однак, внутрішні обставини набувають вирішального значення у випадку, коли центральна влада занепадає, а сусідні держави посилюються. Зрештою, найбільший парадокс, який логічно випливає з теорії Коллінза, полягає в тому, що від центральної влади іноді нічого не залежить: вона може бути достатньо легітимною і стан економіки може бути досить високим. Однак, раптом у сусідній державі стається демографічний вибух і науково-технічна революція,

які призводять до різкого економічного стрибка. Після чого сусіди скуповують в країні усю власність і інтелект, а держава спочатку фактично, а з часом і юридично втрачає свій суверенітет. Жодні кордони в такій ситуації не є перешкодою.

Росія – не виняток. Як і в інших випадках, вирішальне значення в остаточному розпаді РФ буде мати, звичайно, зовнішній, геополітичний фактор. Існування ж адміністративно і юридично оформлених напівдержавних структур (сьогоднішніх суб'єктів РФ) і наявність протиріч між ними і центром визначають в майбутньому лише конфігурацію розломів російської етнополітичної платформи.

А тому розглянемо 4-ге положення теорії Р. Коллінза.

Четвертий принцип – спрощення ситуації шляхом завоювання. Ще раз процитуємо Р. Коллінза. “Кумулятивні процеси приводять до періодичного довготермінового спрощення (тобто до підкорення всього регіону двома-трьома завойовниками), з масштабними гонками озброєння і вирішальними війнами (showdown war) між нечисленними суперниками” [20]. Сценарії можуть бути різними: в одному випадку одна потужна окраїнна держава захоплює іншу серединну, в іншому – декілька потужних окраїнних держав з різних боків поглинають серединну державу, яка перебуває в патовій ситуації і, нарешті, третій варіант, про який говорить Р. Коллінз, – коли дві світові потуги розривають слабку серединну державу пропорційно до власних геополітичних можливостей.

Сьогодні Росію оточують держави, які мають не лише ліпші геопозиційні можливості, але й давно обійшли її за ресурсами. Після остаточного об'єднання ЄС на західних кордонах Росії утвориться єдина держава з населенням понад пів мільярда осіб. На півдні і Далекому Сході з Росією межує Китай – 1 млрд. 284 млн. 304 тис. осіб, Японія – 126 млн 182 тис. осіб і США – 272 млн. 640 тис. осіб. ВВП Китаю – 991 млрд. 203 млн. дол., Японії – 4 трлн. 395 млрд. 083 млн. дол., США – 8 трлн. 350 млрд. 957 млн. дол. Враховуючи загальну кількість населення сучасної Росії (146 млн. 393 тис.) і її економічний потенціал (375 млрд. 345 млн. дол.) [21], ми маємо усі підстави зробити припущення, що РФ як і СССР неминує потрапляє під дію цих нових економічних і військових сил. Сьогодні Росія слабка. А раз так – то її спробують розчленувати.

Незважаючи на те, що об'єднана Європа ще не скоро усвідомить себе як єдине ціле з єдиними стратегічними цілями, безпека, яка походить з боку неконтрольованої міграції, російської організованої злочинності і корупції, призведе до жорсткої позиції європейців щодо Калінінграда. Введення візового режиму для транзиту в Калінінград приведе до скорої і неминучої втрати цього анклаву. Тобто, відбудеться процес, зворотний до того, який ми вже бачили в Південно-Східній Азії, коли сильна держава Китай приєднала Гонконг. Тут же – слабка держава Росія втратить свій “Гонконг” на користь об'єднаної Європи.

США і Японія вже давно з тривогою спостерігають за процесами, що протікають в Сибіру і на Далекому Сході. І якщо Японія не приховує своєї зацікавленості щодо “північних територій”, то пряма анексія частини Російської території навряд чи входить в довготермінові плани США. Інша справа, що за певного розвитку подій США будуть вимушені втрутитись в процес розподілу Росії для обмеження впливу Китаю. В будь-якому випадку США категорично не зацікавлені в хаотичному раптовому колапсі Росії, оскільки це призведе до геополітичної дестабілізації всього південно-східного регіону Азії. США хотіли б контролювати територію за Уралом за допомогою своїх ТНК.

Інша ситуація з Китаєм. Китай динамічно розвиває свою економіку. Для того, щоб і далі зберегти темп, він потребує технологій, ресурсів, території і нових ринків збуту. І все це є на північ від його кордонів. Крім того, і це найважливіше, в Китаї забагато людей.

А тому одним із вирішальних факторів геополітичного характеру, який може призвести до розпаду Росії, є Китай.

Статистика. У 2002 році в Китаї проживає 1.284,303,705 осіб. [22] За іншими даними, сьогодні у світі кількість китайців складає 1.5 млрд. осіб. (Китай+діаспора). Природний приріст – 0.87%. (Нагадаємо, в Росії – від'ємний приріст – 0.33%). Структура приросту в Китаї – 15.85 народжень на 1000 осіб, 6.77 смертей на 1000 осіб. Китайці емігрують за кордон – 0.38 мігр. на 1000 осіб. Середня тривалість життя чоловіків – 70.02 р., жінок – 73.86 р. (В Росії – 62.29 і 72.97 відповідно). На одну жінку в Китаї припадає 1.82 дитини (В Росії – 1.3). У 80 роки ВВП на душу населення в СССР складав 30% від амери-

канського, а в Китаї – 5%. Сьогодні ж ВВП на душу населення в Китаї і в Росії однакові і складають приблизно 15 відсотків від американського рівня. Однак на відміну від Росії, яка лише 20% свого ВВП вкладає в інвестиції, китайці тратять на це 40% свого ВВП. Зрозуміло, що від цього й зріст китайської економіки удвічі більший. Як передбачають деякі аналітики, через 20 років ВВП Китаю досягне 20 трлн. дол., в той час як США – 13.5 трлн.

Велику турботу російських демографів викликає різниця демографічних потенціалів між Росією і Китаєм. Так лише у великих китайських містах реальне і приховане безробіття сягає 26-38 млн. осіб а на селах – 150-220 млн. осіб, тобто армія китайських безробітних і частково зайнятих перевищує все населення Росії [23]. Передбачається, що найближчим часом в Китаї на 160 млн. збільшиться чисельність робочих рук. На прикордонній з Китаєм

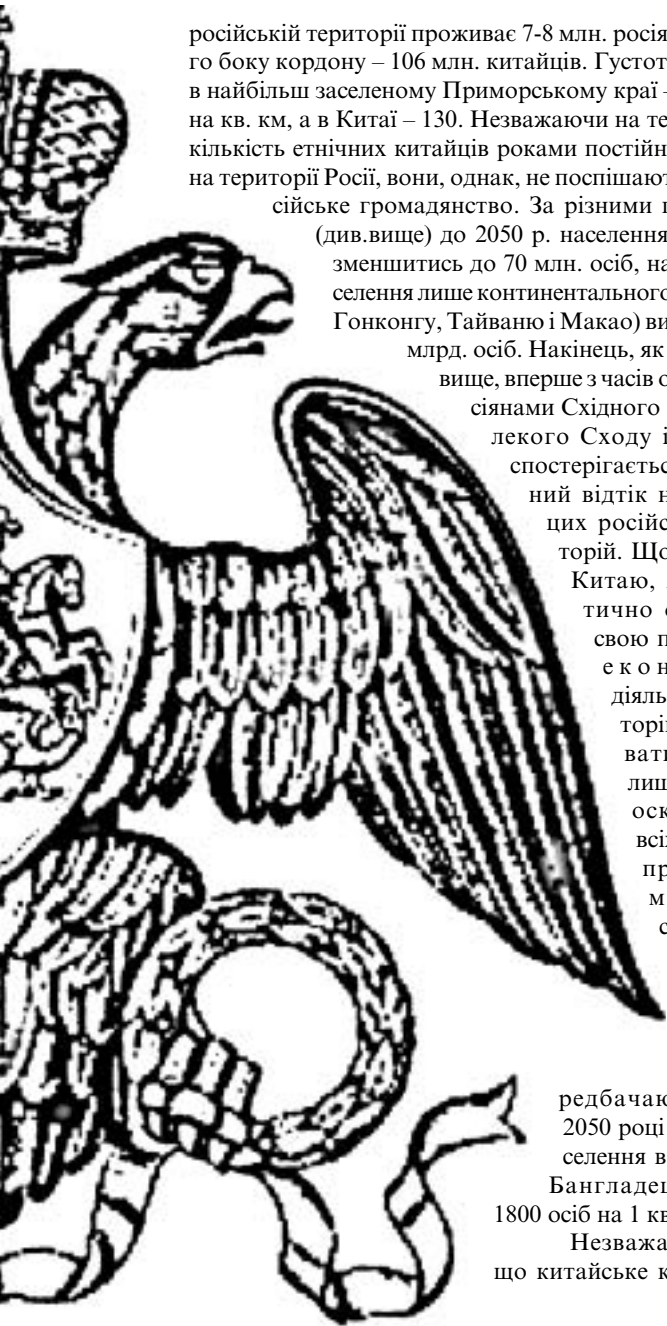
російській території проживає 7-8 млн. росіян, а з іншого боку кордону – 106 млн. китайців. Густота населення в найбільш заселеному Приморському краї – 13.5 особи на кв. км, а в Китаї – 130. Незважаючи на те, що велика кількість етнічних китайців роками постійно проживає на території Росії, вони, однак, не поспішають брати російське громадянство. За різними прогнозами (див.вище) до 2050 р. населення Росії може зменшитись до 70 млн. осіб, натомість населення лише континентального Китаю (без Гонконгу, Тайваню і Макао) виросте до 1.5 млрд. осіб. Накінець, як говорилося вище, вперше з часів освоєння росянами Східного Сибіру, Далекого Сходу і Примор'я спостерігається міграційний відтік населення з цих російських територій. Що стосується Китаю, який практично освоїв усю свою придатну до економічної діяльності територію, то мігрувати він може лише на північ, оскільки на всіх інших напрямках демографічна ситуація ще складніша.

Т а к ,
н а п р . ,
експерти
ООН передбачають, що у 2050 році густота населення в сусідньому Бангладеш досягне 1800 осіб на 1 кв. км.! [24]

Незважаючи на те, що китайське керівництво

твердо заявило про відмову від територіальних претензій до Росії, китайська політична і ділова еліта вважає, що в минулому Росія шляхом несправедливих і нерівноправних договорів присвоїла півтора мільйона квадратних кілометрів китайської території. Так, під кінець правління Мао Цзедуна на виданих в Китаї картах майже все Примор'я, прикордонні райони Читинської, Амурської областей і Хабаровського краю китайці зарахували до своєї етнічної території. Сьогоднішні ж китайські ультра вважають своєю більшу частину континентальної частини Далекого Сходу.

Сьогодні, після оголошення стратегічного партнерства між Росією і Китаєм і підписанням в рамках “Шанхайської п'ятірки” угоди про добросусідство, співробітництво і непорушність існуючих кордонів, Китай відкрито не висуває територіальних претензій до РФ. Однак, як твердять російські аналітики, “ще у 1989 році в Китаї була прийнята закрыта програма освоєння російського Далекого Сходу і залучення його в зону політичного і економічного впливу Китаю. Через декілька років на засіданні Політбюро КПК партійним керівникам була представлена доповідь, в якій говорилося про доцільність придбання в китайську власність земельних володінь і нерухомості на Далекому Сході, в Забайкаллі, Східному Сибірі, про підтримку китайської діаспори за кордоном. Цьому присвячена закрыта ухвала Держради КНР, яка рекомендує місцевим органам влади, зовнішньоекономічним і іншим структурам заохочувати експорт робочої сили за кордон”. [25] Крім того, як стверджує професор Інституту країн Азії і Африки при МГУ Віллі Гельбрас, сьогодні настав новий етап в глобальній китайській міграції: Китай залучає земляцтва до вирішення далекосяжних, масштабних задач. Останніми роками в Пекіні, Брюсселі, Нью-Йорку, Токіо та інших містах відбулися форуми китайських підприємців і мігрантів зі всіх країн світу. З великою швидкістю аналогічні структури з'являються в промислових центрах Росії. “Сьогодні в неафішованих планах китайського керівництва, як стверджують експерти, організація явочного освоєння китайцями далекосхідних і сибірських прикордонних територій, створення компактних поселень з подальшим формуванням адміністративно-територіальних автономій. Потім, видно, слід чекати “боротьби за возз'єднання”, як це вже було в інших частинах світу” [26]. Нарешті,

за словами проф. В. Гельбраса, у 2000 році Голова КНР Цзян Цземінь “оголосив про перехід до нової зовнішньо-економічної політики, основним інструментом якої є експорт капіталів і створення транснаціональних компаній” [27].

Росія межує з Китаєм на далекому сході і півдні своєї території. Так довжина російсько-китайського кордону складає 3605 км. на південному сході і 40 км. на півдні. Російсько-китайський кордон ще від советських часів був традиційно добре облаштований і в приблизно такому ж стані зберігається до сьогодні. Чого не можна сказати про новий російсько-казахський кордон протяжністю 6846 км. який практично не контролюється жодною стороною і через який в Росію налагоджено стабільний потік контрабанди і нелегальних мігрантів з Китаю. Як твердять російські фахівці, офіційні цифри китайських іммігрантів не викликають жодного занепокоєння, натомість реальної кількості китайців в Росії і, головне, динаміки і характеру цього процесу не знає ніхто, оскільки на їх думку російські далекосхідні статистичні органи свідомо занижують дані у своїх звітах [28]. Фахівці стверджують, що у самій лише Москві сьогодні налічується понад 100000 китайців, а також прогнозується, що через 50 років у РФ буде понад 10 млн. громадян Піднебесної і вони стануть другим за чисельністю народом в Росії. Це у ліпшому випадку.

У гіршому – протягом декількох десятків років китайська діаспора в Росії досягне десятків мільйонів і питання приналежності Далекого Сходу і Південних регіонів Сибіру буде вирішено виключно мирним шляхом.

Чи існує реальна загроза військової інтервенції Китаю на Далекий Схід і Східний Сибір, або, кажучи по іншому, чи відбудеться спрощення геополітичної ситуації шляхом вирішальної війни (showdown war) між двома суперниками? Як твердять фахівці, такий розвиток подій маловірогідний: за прогнозами Лондонського інституту стратегічних досліджень, у 2010 році Китай володітиме армією і бойовою технікою, які будуть значно переважати російську. Зрештою, при однаковій мобілізаційній напрузі Китай зможе виставити армію на порядок більшу, ніж Російська Федерація. Однак Росія володіє набагато більшим і потужнішим ядерним арсеналом, тому всяка спроба військової інтервенції проти РФ є наперед абсурдною. Вище ми не випадково наголосили, що

Росія успадкувала характер і динаміку геополітичних процесів, пов’язаних з розпадом СССР: Р. Коллінз твердив, що під час розпаду СССР, заміником показової війни виступила холодна війна, яка остаточно зруйнувала Советський Союз економічно і призвела його до розпаду. Сьогоднішній військовий і господарський стан Росії ясно показує, що економічні наслідки холодної війни, які остаточно зруйнували економіку СССР, продовжують нищити нову Росію. На практиці це означає, що китайцям нічого не треба робити, лише чекати остаточної економічної, демографічної і владної деградації Росії. А тоді колосальний демографічний вакуум, який виникне на російських землях за Уралом, як гігантська помпа, засмокче мільйони китайців і питання державної приналежності цих територій буде змінено раз і назавжди.

І, нарешті, п’ятий принцип теорії Р. Коллінза: надто велике розширення (overextension) призводить до ресурсної напруженості і до розпаду держави. Або простіше: чим далі військова держава виходить за межі своєї “стартової бази”, тим вищі її витрати на утримання військових контингентів. Під вагою цих витрат імперія й розпадається. Цей принцип, на наш погляд, найкраще ілюструє спадковість, тяглість сучасного розвитку Російської імперії: сучасна Росія є правонаступницею не лише території, активів і пасивів колишнього СССР, але й успадкувала характер і динаміку геополітичних процесів, які розвалили Союз.

Як відомо, після Другої світової війни Советський Союз істотно приростив свою територію, людські і економічні ресурси на західному напрямку. Військові бази Союзу були розміщені в Німеччині, Польщі, Угорщині, Чехії, в теперішніх Прибалтійських країнах. З 1980 року великий військовий контингент утримувався на території Афганістану. Крім того, СССР мав військово-морські бази і бази радіотехнічної розвідки на Кубі (Сьєнфугос і Лурдес), в Нікарагуа (Діріамба), в Польщі (Свиноустя), Німеччині (Росток), Фінляндії (Порккала-Удд), Сомалі (Бербера) і військово-повітряну базу (Харгейс), Анголі (три центри радіоелектронної розвідки – Кобінду, Бенгелу і Лобіту), у В’єтнамі (Камрань), Сирії (Тартус – єдина база в Середземному морі), Йємені (Ходейда), Ефіопії (Нокра), Єгипті і Лівії. Військові бази були також в Монголії і Північній Кореї (Рамона). Сьогодні МВФ Росії утримує свої бази лише в Камрані і Тартусі,

а також випробувальний пункт базування на озері Іссик-Куль (Киргизія), і три зарубіжних вузли зв'язку – Вілейка (Білорусія), Бішкек (Киргизія) і Гавана (Куба). Ну і звичайно, Чорноморський флот з головною базою в Севастополі.

Як говорить Р. Коллінз, у 90-их роках надмірне розширення території призвело до того, що Советський Союз розвалився через неможливість ефективно контролювати завойовану територію. Причина – колосальні військові витрати в Афганістані і ріст демократичних рухів у Центральній Європі. Після розпаду ССРСР російські війська покинули Центральну і Східну Європу і, за незначними винятками, азійські країни ССРСР. Таким чином, зліквідувавши свої військові контингенти і більшість військових баз, Росія істотно поправила свій економічний баланс. Сьогодні невеликі російські військові бази розташовані в усіх постсоветських країнах, за винятком Прибалтики і Туркменії, а також на Кубі, у В'єтнамі і Сирії. Однак, навіть такий скорочений варіант військової присутності Росії за кордоном сьогодні їй не під силу. Так, за останніми даними, після 2004 року, Росія покине Камрань [29], а ще перед тим – Кубу.

Тенденція до згорання російської військової присутності в світі має суто економічну причину. Однак зараз Москві важко утримувати не лише закордонні військові бази, але й регулярну армію в самій Росії. Сьогодні усі ми є свідками прогресуючої деградації Збройних сил РФ: нездатність федеральних військ навести “конституційний порядок” у невеликій Чечні, яка перетворилась для Росії в маленький Афганістан, свідчить про глибоку кризу не лише армії, але й Російської держави. Як це не парадоксально звучить, нинішня територія РФ завелика для її нинішнього економічного і демографічного потенціалу. З кожним роком Росія має все більші проблеми з комплектуванням особовим складом і матеріально-технічним забезпеченням своїх військових гарнізонів на Півночі і на Далекому Сході. Прогресуюча депопуляція Азійської частини РФ і очікувана експансія китайців ставить російське керівництво перед колосальною проблемою: як забезпечити солдатами і офіцерами свої гарнізони за Уралом. Якщо нинішні демографічні тенденції і далі збережуть існуючий характер і динаміку, через 30-40 років федеральні війська на Півночі опиняться в практично безлюдній місцевості, а на півдні – у чужому китайському

морі, тобто, на безумовно недружній території. Вартість утримання таких гарнізонів різко зростає з відповідними наслідками для російської економіки. І, головне, не маючи навколо себе безпосереднього об'єкту захисту, цивільного російського населення, армія одразу втратить мотивацію своєї діяльності і сенс самого існування. Результат – падіння дисципліни, розклад і деградація особового складу, що вже спостерігалось в середньоазійських гарнізонах, зниження боєздатності. Далі – скорочення цих гарнізонів до символічної кількості і поступова фактична втрата контролю Центру над цими територіями. Зв'язок з Москвою якийсь час буде триматись на великих приватних компаніях, які будуть платити податки у федеральний бюджет, з часом – і цей ланцюжок буде розірваний. Територія ж після добре організованого волевиявлення народу (якого?) буде втрачена назавжди.

Прощай, Росіє

Отже, виходячи із сказаного, можна з великою мірою вірогідності прогнозувати, що сучасна Російська Федерація розпадеться на декілька (або декілька десятків) менших фрагментів, більшість з яких неминуче потрапить у сферу впливу сусідніх країнних держав з наступною повною втратою суверенітету. Як буде виглядати процес фрагментації великої держави і коли це станеться – сказати важко: можна передбачити і спрогнозувати геополітичні процеси, виходячи із теорії геополітичної динаміки Р. Коллінза. І в цьому випадку Росія має 30-50 років, бо саме на 2050 рік припадає пік демографічної кризи в Росії, коли її населення досягне відмітки 90, а в гіршому випадку – 70 мільйонів, за чим – або катастрофічна депопуляція і втрата контролю над гігантською територією за Уралом, або бездумний імпорт десятків мільйонів робочих рук з сусіднього Китаю. І перший, і другий варіанти однаково згубні для Росії. Різниця між ними полягає в тому, що за другого варіанту остаточна втрата легітимності влади Москви на цих територіях відбудеться набагато швидше. Однак, такий хід подій можливий за умови, якщо збережуться існуючі тенденції і не буде втручання зовнішніх сил. Сумнівно, що status quo збережеться ще 5-7 років. Деякі ознаки дають підстави зробити припущення, що існує декілька типологічно різних сценаріїв, які й будуть реалізовані найближчим часом [30]. Отже, перший сценарій передбачає невтручан-

ня зовнішніх сил в процес розпаду, другий – навколишні держави візьмуть в цьому найактивнішу участь. Через те, вживаючи лексему “сценарій”, ми говоримо лише про загальні тенденції розпаду, а не про хронологічну послідовність і детальний перелік окремих актів.

Отже, перший сценарій передбачає, що Москва, усвідомивши неминучість розпаду держави, візьме цей процес під свій контроль і прискорить фінальний етап. Мотивація активних гравців достатньо прозора: якщо розпад неможливо зупинити, потрібно його максимально комерціалізувати, щоб отримати найбільший зиск. З доволі високим ступенем вірогідності можна передбачати такі складові елементи цього сценарію.

Протягом наступних 3-5 років буде повністю приватизовано усі великі, стратегічно важливі підприємства видобувної, переробної і енергетичної промисловости РФ, а також весь транспорт і зв'язок. Паралельно буде здійснюватись інтенсивна приватизація землі.

Остаточна приватизація гігантів сибірської промисловости (це вже реалізовано) призведе до ослаблення державного регулювання економіки, що буде стимулювати створення і розвиток незалежних центрів влади, які базуються на приватному володінні капіталом, технологіями і комунікаціями. За Уралом керівники стратегічних підприємств, всупереч волі Москви, повністю захоплять регіональну владу на всіх рівнях, що призведе до створення корпоративно-територіальних структур, тобто до альянсу крупних компаній з регіональною владою. Союз капіталу і місцевої влади відразу ж законодавчим шляхом скоротить частку відрахувань розташованих тут корпорацій до місцевих бюджетів. Останнє буде мати катастрофічні наслідки для соціальної сфери Зауралля.

Далі буде інтенсифіковано процес виселення “надлишку” населення з Півночі Сибіру в Європейську частину, ліквідовано весь невиробничий сектор і соціальну інфраструктуру, а всю промисловість на Півночі переведено на вахтовий метод. Кажучи простіше, буде максимально оптимізовано виробничий процес на Півночі і переведено його на ринкові відносини. Розквіт “нафтових містечок” в Тюмені чи залишки цивілізації навколо алюмінієвих чи нікелевих заводів стануть яскравим винятком з похмурого загального правила.

Армію буде переведено на контрактну основу і різко скорочено. За істотного зменшення цивільного на-

селення на Півночі підтримка життєздатности сибірських гарнізонів буде безпосередньо залежати від місцевих корпорацій.

Уся виробнича діяльність буде зосереджена у видобувній і енергетичній галузях, а переробна промисловість зредукована до мінімуму. Необхідні для життєдіяльності підприємств і населення технологічні матеріали, продукти харчування, промислові товари, медикаменти тощо буде “експортуватись” з Європейської частини РФ і з-за кордону. Сибір на якийсь час стовідсотково перетвориться у сировинний додаток до Москви.

Відбудеться остаточна диверсифікація потоків сировини і енергоносіїв у декількох напрямках: істотно зменшаться потоки в Європу, з'явиться новий напрямок – на південь, в Китай і країни АТР, а також на Далекий Схід, в Японію, і на північ, у США.

По-іншому будуть розвиватися події на територіях вздовж китайсько-російського кордону на півдні Сибіру і в Примор'ї.

Буде створено максимально сприятливі умови для припливу нових емігрантів з європейської частини РФ, України, Білорусі і Прибалтики. Перевага буде надаватись російській діаспорі і слов'янам, які переселятимуться на постійне проживання. Вони займуть нішу середнього класу, їхня місія – управління середнього і нижчого рівня, кваліфікований технічний персонал, менеджери і посередники. Місце проживання – міста.

Далі буде широко відчинено ворота для китайських переселенців, частина яких з часом не лише отримає громадянство, але й право купівлі у приватну власність землі. Їхня роль – некваліфікована робоча сила і нижчий управлінський рівень у виробництві.

Для того, щоби китайська діаспора не зосереджувалась на прикордонних територіях, їй буде дозволено розселятись по всій території Сибіру за Уралом.

Дешева і переважно нелегальна робоча сила з Китаю призведе до стрімкого економічного підйому, до подальшої диверсифікації товарних і фінансових потоків, до збільшення економічного потенціалу і політичної самостійности регіону.

Одночасно зросте економічна і політична міць Китаю і торгувати з ним стане вигідніше, ніж з Європою. Натомість величезні затрати на транспортування вуглеводів в Європу і великі відрахування у федеральний бюд-

жет призведуть до численних конфліктів між регіонами і Москвою. Суперечки завжди будуть закінчуватись перемогою регіонів: Москва щоразу буде змушена надавати Сибіру ширших владних повноважень і економічних свобод. Товарні потоки все більше будуть переорієнтовуватись на південь і схід, а з ними – і гроші.

У результаті стрімкого економічного підйому цього регіону місцеві корпоративно-територіальні структури захочуть отримати політичну систему, яка б забезпечила їм повну легітимність їхньої влади на цій території. Це призведе до того, що з часом Сибір і Далекий Схід перестануть платити податки до федеральної казни, переберуть на себе фінансування розташованих тут гарнізонів і проголосять частковий або повний суверенітет. Стосунки з Москвою стануть рівноправними і союзними. Росія перетвориться на конфедерацію. Динамічний розвиток економіки Сибіру завдяки дешевій робочій силі з Китаю і кваліфікованому інженерно-технічному персоналові з Європейської частини РФ і України створить сотні тисяч робочих місць, які неминуче будуть заповнюватись китайцями. Цей процес енергійно стимулюватиме китайське керівництво. За декілька десятків років десятки мільйонів китайців заповнять весь простір за Уралом і сьогоднішні 20-25 мільйонів росіян будуть відігравати все меншу роль у політичному, культурному і економічному житті регіону. Далі – китайські школи, вищі навчальні заклади, китайські ЗМІ, друга державна мова, референдум про пропорційне представництво в органах державної влади і довгождане возз'єднання з братнім китайським народом.

Таким чином, цей сценарій передбачає дезінтеграцію Російської імперії у два етапи: спочатку розподіл Росії на декілька частин і утворення конфедерації. Оскільки цей процес вже сьогодні має активних прихильників і стимулюється зсередини Росії, то він має усі шанси реалізуватись протягом 5-7 років. Натомість остаточна втрата Сибіру і Далекого Сходу і приєднання його до Китаю може тривати 50-70 років, а за сприятливих для Росії умов – до кінця століття. Спеціально хочеться наголосити на тому, що весь цей процес буде протікати мирно і, на початковому етапі, з вигодою для росіян. Основний фактор розпаду РФ – геополітичний, зовнішній. Називається цей фактор – Китай.

Другий сценарій розпаду РФ передбачає, що у фінальному етапі візьмуть участь Китай, США, Японія і Європа. Ось причини.

Розвиток ситуації за першим сценарієм передбачає переорієнтацію потоків енергоносіїв із Заходу на Південний Схід, в Китай. У будь-якому випадку, експорт російської нафти і газу до Китаю буде вигіднішим, ніж в Європу. Стрімкий розвиток економічної могутності Китаю автоматично збільшить споживання енергоносіїв, зокрема газу, питома вага якого в загальному балансі енергоспоживання сьогодні становить лише 2 відсотки. Оскільки за прогнозами експертів у світі через 10 років різко зросте дефіцит енергоносіїв, скорочення російського постачання газу, електроенергії і нафти в Європу спричинить істотне зростання цін на енергоносії в Європі. Стрибок економіки за Уралом призведе до поділу Росії на дві або три союзні держави – Московію і Урало-Сибірську федерацію (УСФ), або на Московію, Сибір і Далекий Схід.

Щоб захистити власні національні інтереси, США спробують взяти під свій контроль видобуток і транспортування енергоносіїв на Близькому Сході, а також спільно з Японією і ЕС – в Сибіру. Це означає, що процес депопуляції Півночі буде реалізовано за першим сценарієм, оскільки це економічно вигідно, натомість розвиток подій на Далекому Сході і в Примор'ї відбудеться за іншими сценаріями. Важливо пам'ятати, що в цьому випадку найактивнішу роль (фінансову і політичну) у фактичному розподілі РФ відіграють вказані країни. Далекий Схід, номінально лишаючись під юрисдикцією УСФ, перейде під протекторат Японії і США, натомість весь Східний Сибір, належачи до складу УСФ, економічно буде під управлінням американсько-японсько-російсько-європейських ТНК.

Китай отримає квоту на споживання сибірської нафти і газу, а також можливість перемістити надлишок робочої сили на російську територію. Міграція китайців у цьому випадку буде мати строго контрольований і законодавчо регульований характер, все ж інше – так само, як у першому сценарії. Оскільки європейська частина Росії вже давно не може служити демографічним донором для Сибіру і Далекого Сходу, через те, що саме в європейських регіонах очікується найбільший спад населення, у тому числі в працездатному віці, і саме в євро-

пейській частині Росії виникне в перспективі найгостріший дефіцит трудових ресурсів, особливого значення набуває українська робоча сила. Однак, через те, що ці джерела здатні забезпечити не більше третини від потреби, альтернативи для китайських гастарбайтерів в Сибіру немає. Фінальний етап пройде за попереднім сценарієм, однак, можливо, дещо пізніше.

За всієї фантастичности запропонованих сценаріїв, в них немає, як не дивно, нічого неможливого. При побудові загальної фабули як складові елементи ми використали реально діючі нині сюжети і сценарії, а також скористались вже існуючими прогнозами і рекомендаціями російських аналітиків. Так, експерти СВОП визнають неминучість залучення китайської робочої сили в економіку Росії, рекомендують продавати китайцям землю і розселяти їх по території всього Сибіру [31]. Інші вчені припускають можливість розпаду Росії на Московію і Урало-Сибірську федерацію і перенесення столиці за Урал [32]. Науковці Сибірського відділення АН пропонують переорієнтувати фінансові потоки із Москви в Новосибірськ, підняти рівень життя за Уралом, спинити еміграцію і забезпечити стабільний природний й імміграційний приріст населення, строго регулювати китайську еміграцію. Характерно, що у всіх цих випадках вирішальним чинником виступають гроші: в першому випадку – фактично визнаючи неминучість втрати території за Уралом, експерти вважають, що з цього треба отримати максимальну вигоду, в другому – гроші потрібні для того, щоби не втратити своєї території назавжди. Насправді ж, і одні, і другі не сміють собі признатись, що поїзд пішов. Безлюдна Росія за Уралом – це економічно слабка Росія, яка неминуче перетвориться на здобич сусідніх потужних держав. Для того, щоби підняти економіку – потрібні руки, які сьогодні є лише у Китаю. І знову коло замкнулось.

Чи розуміють російські політики і експерти, що прогресуюча депопуляція Росії на схід від Уралу з одного боку, й економічний і демографічний ріст Китаю – з другого, створили ситуацію, коли регіони Східного Сибіру і Далекого Сходу стали найслабшою ланкою в системі державної безпеки Росії – питання риторичне. Величезний масив публікацій на цю тему лише в російській періодиці спонукає до роздумів: число позицій, присвячених

китайській тематиці в солідній “Независимой Газете”, давно переважило за сотню.

Як вони з цим борються?

Способи боротьби з обезлюдненням Зауралля і з майбутньою китайською міграцією мають доволі широкий спектр і визначаються великою різноманітністю. Для цього створюються програми. Наприклад, Новосибірські фахівці, які традиційно займаються укладанням таких програм, пропонують Уряду РФ створити спеціальні Федеральні програми для міграції російського і слов'янського населення, капіталів і технологій з європейської частини РФ у Східний Сибір і на Далекий Схід, створюючи особливо сприятливі умови для приватної економічної діяльності, на зразок офшорних зон із спеціальним режимом оподаткування і господарювання. Пропонується також забезпечити повний контроль над імміграційними процесами з Китаю шляхом запровадження квот на певні види професій, виходячи із доцільності і потреб народного господарства. Однак, судячи з прогресуючої еміграції слов'ян з Зауралля і зростання кількості китайців на Далекому Сході і в Сибіру, далі декларацій справа не пішла.

Однак, уважне ознайомлення із станом реалізації Федеральних програм поліпшення соціальних і економічних умов Східного Сибіру і Далекого Сходу дозволяє виявити дивну закономірність: більшість програм згортається за вказівкою центру не тому, що бракує фінансів (оскільки федеральний бюджет, як правило, надає не більше 25% від загального фінансування), а через брак інтересу в Москві до реалізації цих програм. Федеральний центр з готовністю знаходить гроші для переселення мешканців Півночі і Далекого Сходу в Європейську частину РФ, однак категорично відмовляється скасувати деякі види податків для прикордонного російського бізнесу і відмінити мито на експорт в торгівлі з Китаєм. Складається враження, ніби Москва не розуміє, що для налагодження стабільного і надійного припливу іммігрантів в Сибір і на Далекий Схід потрібно створити особливо сприятливі умови для бізнесу і проживання. Натомість реальні можливості для реалізації надаються лише програмам, завданням яких є розширення і модернізації енергетичної і гірничо-збагачувальної промисловости.

Слід відзначити доволі оригінальні, суто російські, способи боротьби з китайською загрозою. Так, для протиставлення китайській експансії росіяни запрошують на постійне проживання в Примор'я корейців. У січні 2000 року в Сеулі було підписано російсько-південнокорейську угоду, у відповідності до якої корейці отримали на 50 років 7 тис. га орної землі в Анучинському р-ні Приморського краю. Працювати сюди запросили корейців з Узбекистану, яких в 30-их роках депортували з Далекого Сходу. Фінансували проект, зрозуміло, південні корейці.

Ще оригінальніший спосіб “боротьби” з неконтрольованою китайською міграцією було використано 20 років тому. Так, наприкінці 1980 року було підписано угоду про безвізовий режим, що дало можливість необмежено наймати китайську робочу силу на підприємства, в сільське господарство і лісозаготівлю в Приморському і Хабаровському краях. Пізніше уряд скасував безвізовий в'їзд, і сьогодні, як твердять у Москві, отримати візу доволі важко. Однак, декілька років тому було підписано нову угоду про безвізовий туристичний в'їзд, який широко відкрив перед нелегалами безмежну російську територію. Як твердять співробітники міграційної служби, майже 60% китайських туристів порушують встановлені терміни перебування, і скільки їх реально залишається в Росії, не знає ніхто [33].

Нарешті, говорячи про “китайську загрозу” для Далекого Сходу і Сибіру, не можна не згадати останніх ініціатив уряду Російської Федерації. Так, 22 серпня 2002 року Центральний банк РФ і Народний банк Китаю підписали угоду, яка регламентує використання місцевої валюти в прикордонній торгівлі. У відповідності до цієї угоди китайський юань отримав право обігу на російському Далекому Сході (!).

Куди ідуть?

Судячи зі всього, Москва стала перед болючою дилемою: нічого не робити і пустити події розвиватись *ad libitum*, еволюційним чином. Тоді через депопуляцію і, як наслідок, через відсутність належного контролю за власною територією почнеться неконтрольована міграція з сусіднього Китаю, і Росія втратить свої землі за 30-50 років.

Альтернативний варіант передбачає масовані закордонні інвестиції в Сибірську і Далекосхідну економіку,

переорієнтацію фінансових потоків з Москви на Новосибірськ, стимуляцію міграційних процесів з Європейської частини РФ і України, жорсткий контроль за міграцією з Китаю, переміщення столиці РФ з Москви в Новосибірськ і, як крайній захід, розпад Росії на дві або три союзні держави. Це дозволить зберегти колосальні кошти, які Москва забирає в цілої Росії на утримання величезного бюрократичного апарату, на роздуту армію, війну в Чечні, на репресивні органи і безупинну підривну діяльність проти колишніх советських республік. Росії доведеться пройти болючу процедуру відречення від імперських амбіцій, забути про відновлення СРСР, вийти з безнадійної і брудної чеченської війни і замість перманентної спецоперації, яку під виглядом міждержавних стосунків вже десять років Москва провадить проти своїх сусідів, встановити з Україною, Беларуссю, Грузією, Молдовою і Казахстаном по справжньому дружні і братерські стосунки. Чи дозволять такі кроки зберегти Сибір і Далекий Схід для росіян, та й для усіх слов'ян – сьогодні сказати важко. Цей варіант на жаль, не гарантує стовідсоткового успіху, однак він дає надію.

На жаль, як видно з представленого вище матеріалу, Москва обрала перший шлях розвитку. І тут треба пригадати собі вислів російських геополітиків, наведений на початку статті, в якому йшлося про поліпшення геопозиційного ресурсу імперії внаслідок зменшення території наприкінці ХХ ст. Логіка цього міркування веде до того, що далі слід чекати поступової втрати російських земель в Азії. І тоді на сході, за Уралом, Москва буде представлена лише часткою своїх активів в транснаціональних ТНК. Прогнозувати форму і державну приналежність цих територій в пост-російський період все одно, що ворожити на кавовій гущі. Натомість втрату Сибіру і Далекого Сходу Москва компенсує геополітичним успіхом на заході: знову буде приєднано Україну з Беларуссю і через якийсь час здійсниться віковична мрія російських імператорів і їх спадкоємців більшовиків: чверть колишньої Російської імперії накінець об'єднається з омріяною і такою ще вчора недоступною Європою. І лише тоді настане спокій: кривава і нещадна війна, яку Москва від часів Івана Грозного століттями вела проти своєї колонії – Росії, нарешті закінчиться.

Українська перспектива

Відповідно до моделі Р. Коллінза, держави, які перебувають у центрі політичної ойкумени (центрові держави), зазнають напруження по всьому периметру своїх кордонів, на відміну від окраїнних держав, які мають безпечні тили у вигляді океану, тундри чи потужних гірських масивів. Україна – центрова держава. З одного боку на неї діє російська геополітична платформа. З другого – європейська. Особливо несприятливі часи для України настануть після вступу наших західних сусідів в ЄС. Однак, на відміну від Росії, яка за сприятливої економічної кон'юнктури має запас у 30-50 років, у нас лишилось часу на порядок менше. Нарешті, ані одна велика держава (за винятком Китаю) не зацікавлена в прискореному розпаді Росії: Росія пожинає плоди своїх старих геополітичних прорахунків, які тягнуться ще з XVI-XVII ст. Інша ситуація з Україною: інтегрована у вмираючу імперію, Україна повинна стати свого роду протектором, елементом, який повинен загальмувати наростаючі процеси ентропії у вмираючій імперії. Зрештою, російські геостратеги ніколи цього й не приховували.

Чи усвідомлюють це наші проводирі? Чи розуміють, що ланцюг останніх драматичних подій, які відкинули нашу країну на 20-30 років назад і поставили в один ряд з Беларуссю, і далеко позаду Румунії, Словаччини і Болгарії, – це перші легенькі поштовхи перед неминучим землетрусом, який називається Розпад Росії? – Риторичне питання! Як сказав нещодавно один із претендентів на найвищу посаду в країні, українська еліта не здатна планувати навіть на 2 роки наперед. Якщо це так, то усі ми стоїмо перед катаклізмом, після якого у нашій державі не буде майбутнього. І вся наша історія, наші діди, які лягли в цю землю, боронячи її від ворога, усі нескінченні війни, страждання, горе і смерть, на які з власної волі йшли тисячі і сотні тисяч наших співвітчизників заради України – все це раптово втрачає всякий сенс й історичну доцільність.

Та майбутнє нашої країни – інша тема, іншим разом і для інших читачів.

1. Цей вислів належить К. Гаусхоферу.

2. Р. Коллінз. *Предсказание в макросоциологии: случай Советского коллапса.* – Альманах “Время мира”, Вып.1, Новосибирск, 2000, с.234.

3. Н. Розов. *Современная теория геополитической динамики: реконструкция исследовательской программы Р.Коллинза.* – <http://www.archipelag.ru/>

4. Р. Коллінз. *Предсказание...* с.235.

5. Цит.за Н.Розов. *Современная теория...*

6. Там само.

7. Більша частина прикордонної території належала Китаю (китайці претендують на півтора мільйона квадратних км): до Росії ці землі відійшли після підписання Айтунського і Пекінського договорів у 1858 і 1860 роках, однак китайська влада ніколи цих договорів офіційно не визнала.

8. Під час трагедії з заручниками в Москві в “Норд-Ості” в пресі з'явилась надзвичайно цінна інформація. Так, для того, щоб вивести з Чечні весь військовий контингент потрібно пів року, а для того, щоб вивести лише одну піхотну дивізію (12 тис.осіб) потрібно 20 залізничних ешелонів, це приблизно 1 тис.вагонів (!) і 12 тис осіб для допоміжних робіт. Плюс, зрозуміло, вартість самого транспортування. – див. www.grani.ru/war/Chechnya/m.12990.html

9. Р. Коллінз. *Предсказание...* с.242.

10. Цит. за Н. Розов. *Современная теория...* Collins, 1986, p. 203, 204.

11. Там само.

12. Там само.

13. Див. “Русский Архипелаг”.Розділ “Геополитические предпосылки распада Советского Союза”. – <http://www.archipelag.ru/text/307.htm>

14. Там само.

15. *Стратегия для России. Новое освоение Сибири и Дальнего Востока.* М., 2002, с. 759-760.

16. Це дані за 2001 рік, які подає “Центр демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН”. Натомість новіші дані ЦРУ станом на липень 2002 року свідчать, що населення РФ складало на 1 мільйон менше – 144.978,573 осіб – див. www.cia.gov

17. Напр., в лютому 1998 р. було прийнято постанову Уряду РФ № 128 “О мерах социальной защиты населения ликвидируемых поселков золотодобывающей промышленности в Чукотском автономном округе”.

18. Усі статистичні дані запозичені з кн. *Стратегия для России.* М., сс. 763-765.

19. Туву була приєднана до СРСР лише у 1944 році.

20. Р. Коллінз. *Предсказание...* с. 239.

21. Усі дані подані станом на 1999 р. Джерело – www.worldstat.ru

22. Ці дані містяться на сайті www.cia.gov станом на жовтень 2002 р.

23. Див. *Надо ли России опасаться Китая?* // *Независимая Газета*, 3 березня 2000 р.

24. *За прогнозами експертів ООН за збереження нинішніх темпів приросту, населення Азії у 2050 році збільшиться з нинішніх 3.5 млрд. до 5-6 млрд.*

25. Див. С. Кез. *Китайская экспансия в Иркутске принимает необратимый характер.* // *Независимая Газета*, 30 вересня 2002.

26. Там само.

27. *Китайский насос на Дальнем Востоке* // *Независимая Газета*, 25 лютого 2002.

28. А. Чичкин. *И колонисты могут быть союзниками.* // *Независимая Газета*, 1 лютого 2000 року.

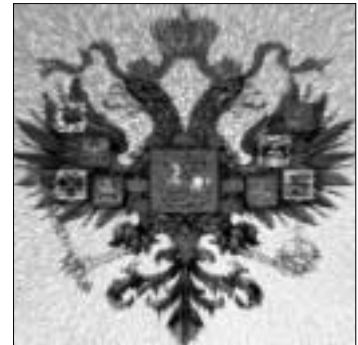
29. *В'єтнам вимагає від Росії 300 млн.дол. орендної плати, що сьогодні Москві не під силу. Американці ж пропонують 500 млн.*

30. У своїй книзі “Велика шахівниця” доктор З. Бжезінський говорить про майбутню конфедерацію на місці сучасної Росії і навіть подає карту, де російське Примор’я входить до складу Китаю. На жаль, сценарію майбутнього розпаду Росії в книзі немає, як немає й тлумачення самої карти. Що дає підстави висловити припущення, що для широкої публіки було оприлюднено лише частину книги. Найцікавіше, як завжди, лишилось за кадром.

31. Див. *Стратегия для России*. М., 2002, с. 768.

32. Див. напр., працю В. Цимбурского “*Остров Россия. Циклы похищения Европы*”: “...переміщення Центру у внутрішні і східні області, на землі Нової Росії. Вражав би варіант району Новосибірська, враховуючи такі чинники, як розташування його на стику Західного і Східного Сибіру, майже однакова віддаленість від обох флангів “острова” – європейського і приморського, розміщення в серединній області між двома найбільшими волзько-уральським і східносибірським поясами автономій, наближеність до стратегічно важливих південних “територій-проток” при прекрасному прикритті просторами “російського” Північного Казахстану, величезний експертно-інтелектуальний потенціал Сибірського відділення АН і т.д. Проте з урахуванням подальших перспектив і цілей можливі аргументи й на користь якоїсь східнішої старої сибірської столиці, більш застрахованої від перипетій середньоазійської екології і демографії”.

33. Див. С. Кез. *Китайская экспансия в Иркутске принимает необратимый характер.* // *Независимая Газета*, 30 вересня 2002 р.

Юрій Борко

двозначне
партнерство

Реакція Європи на російські вибори і поворот у російській внутрішній політиці суперечлива. Бо й справді, як поводитися, сидячи на двох стільцях?

У Росії пройшли вибори до Державної думи. Європою прокотився вал відгуків. Переважно негативних. Виходить, як гукнулося, така й луна? На перший погляд, так воно і є. Але при детальнішому огляді проступають деталі, що не вкладаються у схему лінійного взаємозв'язку між російським гуканням (вибори) і Європейською луною (ставлення до Росії).

Для експертів, наших і західних, не є таємницею, що відносини між Росією і Європейським союзом мають суперечливий характер. 3 травня 2000 року Москва і Брюссель невтомно повторюють, що вони є стратегічними партнерами. Підписано ряд важливих угод – у сфері науки і технологій, про здійснення усебічної програми ядерно-екологічної безпеки, про режим транзиту між Калінінградом й рештою Росії, про співробітництво між Росією й Європолом. Приплюсуємо сюди таку безпрецедентну акцію, як спільний демарш Німеччини, Франції і Росії напередодні вторгнення американських військ до Іраку.

Але головними свідченнями стратегічного партнерства покликані стати два проекти. Перший – розпочатий два роки тому енергодіалог, що повинен перерости у багаторічну грандіозну програму енергетичного співробітництва. Другий – концепція чотирьох “спільних просторів”, вперше оприлюднена на Санкт-Петербурзькому саміті Росія – ЕС 31 травня 2003 р. Відповідно до неї метою Росії й ЕС є створення у далекій перспективі спільного Європейського економічного простору, простору свободи, безпеки і правосуддя, простору зовнішньої безпеки і простору наукових досліджень і освіти, включаючи культурні аспекти. У спільній заяві, прийнятій на Римському саміті Росія – ЕС у листопаді, так відкрито і сказано: створення спільних просторів – це і є інтеграція Європи. Картина просто ідилічна.

Однак, як тільки партнери переходять від далекосяжних цілей і проектів до насущних завдань, що вимагають рішень, обійми змінюються бойовою стійкою.

Москва і Брюссель загрузли у дебатах зі спірних питань і взаємних претензіях. Часом розбіжності пере-

ходять у жорстке протистояння. Так було під час обговорення умов пасажирського транзиту між Калінінградом і рештою Росії. Так є і на переговорах про умови вступу Росії до СОТ. На початку грудня, зустрічаючись з європейськими бізнесменами, Володимир Путін сказав: “Ми постійно чуємо запевнення ЕС про підтримку вступу Росії до СОТ. Але насправді, на жаль, кожного разу ми зіштовхуємося з не виправдано жорсткими вимогами, що фактично блокують вступ Росії до СОТ”. Публічне звинувачення у невідповідності слів і справ кинуте керівникам ЕС не журналістом чи експертом, а президентом держави, названої у Брюсселі стратегічним партнером.

Спектр розбіжностей дуже широкий – від взаємних обвинувачень у торговому протекціонізмі до взаємовиключного підходу у врегулюванні конфліктів на теренах СНД (Молдавія, Грузія, вірменсько-азербайджанський конфлікт). По всіх цих питаннях йдуть затяті торги, і взаємоприйняті компромісні рішення здобуваються кров'ю і потом. Можна, звісно, списати витрати на надзвичайно складні і не занадто ефективні бюрократичні механізми. Можна послатися на те, що суперечки і торги є неминучим атрибутом ділових зв'язків, кивнувши при цьому на відносини трансатлантичних союзників – США і ЕС.

Однак, відносини між Росією і ЕС – принципово інший випадок. У чомусь вони перегукуються з назвою колись популярної в нашій країні повісті американського письменника Мітчелла Уїлсона “Брат мій, ворог мій”. Зрозуміло, Росія і ЕС – не брати, але вони близькі сусіди, занадто великі, щоб недооцінювати один одного, і просто приречені на співробітництво в силу істотної економічної і політичної взаємозалежності, а також наявності деяких спільних інтересів далекоюсяжного характеру. Росія і ЕС уже не вороги, але все ще персони, що не довіряють одна одній, дуже різні, і спільну мову знаходять з великими зусиллями.

До того ж це партнери, що перебувають у різних вагових категоріях, що володіють різною спроможністю до співробітництва, що по-різному розставляють найближчі і дальші пріоритети. Суму цих розходжень можна виразити простою формулою: ЕС більше спроможний до взаємодії з Росією, але бачить у ній не теперішнього, а потенційного партнера в тому випадку, якщо згодом вона створить ефективно функціонуючу ринкову економіку і стійку політичну систему демократичного типу;

Росія, натомість, дуже зацікавлена у співробітництві з ЕС, особливо економічному, але не готова сьогодні, і ще довго не буде готова, співпрацювати в масштабах, що відповідають сукупним ресурсам партнерів. Цими двома “так, але...” і пояснюється той очевидний дисонанс між амбіційними проектами й убогою практикою співробітництва ЕС і Росії. Проекти розраховані як мінімум на 15–20 років, здійснювати їх доведеться новим політикам, а поки вони ніби компенсують відсутність вражаючих реальних плодів співробітництва.

У цих умовах будь-яка подія в Росії чи Європі, що йде, на думку однієї зі сторін, врозріз з концепцією партнерства, викликає у неї надмірно негативну реакцію.

Згадаємо хоча б істеріку, розіграну частиною російських політиків і журналістів у зв'язку з подвійною данською відмовою – екстрадиції Ахмада Закаєва і заборони проведення чеченського конгресу в Копенгагені. Вибори в Державну думу – подія значно важливіша, і викликаний нею великий резонанс у Європі закономірний. Але він не схожий на злагоджений хор у стилі грецької трагедії. Західноєвропейське суспільство, на відміну від майже аморфного російського, чітко структуроване. Тому й оцінки виборів, їхніх наслідків і особливо впливу на відносини Європи з Росією, що прагне інтеграції, неоднозначні.

Публічні політики, партії ліберально-демократичного скерування, громадські організації, особливо правозахисні, переважна частина ЗМІ зреагували в унісон: Росію тягне в минуле, у ній посилюється вплив націоналістів і ультраправих, вона не приймає цінностей західної ліберальної цивілізації і не хоче інтегруватися з сім'єю демократичних націй Європи. Ці кола найбільш послідовні у своїй критиці новітніх тенденцій розвитку російської держави і суспільства.

І вони ж найбільш прямолінійні у своєму підході до відносин з Росією: зближення з нею – це, по суті, її односторонній рух у бік Заходу.

Такою була категорична умова ЕС, коли він заявив на початку 90-х років про свою готовність відкрити двері країнам Центральної і Східної Європи. Протягом 10-ти років Брюссель жорстко контролював процес реформ у цих країнах, привселюдно виставляючи їм оцінки за успіхи чи недбайливість. Чи не зайве доводити, що у відносинах з Росією цей сценарій не пройде?

Існують, однак, і інші підходи. Реакція західноєвропейських ділових кіл на думські вибори і попередній “наїзд” влади на ЮКОС і Михайла Ходорковського виявилася достатньо стриманою, якщо не нейтральною.

Великий бізнес, стратегічно зацікавлений в освоєнні російського ринку, керується, насамперед, такими критеріями, як політична стабільність, порядок у країні, нехай навіть ціною посилення авторитаризму й обмеження демократії, гарантії іноземним інвесторам і особистій безпеці іноземців, що працюють у Росії.

Європейський бізнес покладається на логіку розвитку вже утвердженої в Росії ринкової економіки, і на те, що в ній ґрунтовно укорінилася оновлена російська бюрократія.

Від президента Путіна він чекає розширення нормативної бази ринкової економіки, недвозначного юридичного закріплення прав власника, сприяння розвитку ринкової інфраструктури, створення стабільної і прозорої системи оподаткування тощо. А тому прямі іноземні інвестиції у національну економіку, на дві третини західноєвропейські, збільшилися з 4-ох мільярдів доларів у 2002 р. до 6-ти мільярдів у 2003-му, тобто на 50%. Інвестиційний рейтинг Росії росте, іноземні компанії і банки створюють нові дочірні підприємства, відкривають філії, оголошують нові проекти і т.д.

Чи виправдається розрахунок на те, що дрейфуюча до авторитаризму російська держава зуміє цього разу знайти такий баланс відносин з економікою і суспільством, що запобіжить новому застою і наступному колапсу у нашій країні? Такого прецеденту в російській історії не було.

І нарешті, про реакцію європейських дер-

европейські державні мужі. Доброзичливо прокоментувати вибори міг би Сільвіо Берлусконі, але він уже спробував це зробити у зв'язку зі “справою ЮКОСа”. Як це сприйняли в Європі пам'ятають усі. Досвідчений оглядач газети “Файненшл Таймс” Мартін Вульф досить точно розшифрував формулу мовчання європейських лідерів: “Нехай і авторитарна, але процвітаюча Росія буде більш бажаним сусідом для інших країн, ніж Росія злиденна”. Було б наївно очікувати від них такого зізнання.

А у розсудливої людини виникає лише одне запитання: чи можлива авторитарна, але процвітаюча Росія?

Вибори в Думу призвели до зміни тендітного балансу позитивних і негативних тенденцій у відносинах Росія – ЄС. Зміни, зрозуміло, на гірше, співробітництво буде розвиватися. Прагматичне і взаємовигідне. Але реальне партнерство, засноване на прихильності спільним базовим цінностям, що відрізняється високим рівнем взаємної довіри, що наближає до створення єдиної сім'ї європейських народів, стало ще більш віддаленою метою, ніж це було кілька років тому.

Переклала Марта Філь

жавних лідерів. Точніше, про відсутність такої. Справді, як поводитися, сидячи на двох стільцях? З одного боку, варто було б солідаризуватися з гласом громадськості, з іншого боку – не можна не враховувати інтереси ділових кіл. Тобто, сидіти – незручно, а визнати це – непристойно. Але і це не все. Росія – не рядовий партнер.

Всезагальна війна проти міжнародного тероризму і транснаціональної злочинності, регіональні конфлікти і диктаторські режими, нерозповсюдження ядерної зброї, енергетика і довкілля – у всіх цих критичних сферах життя без діалогу і співробітництва з Москвою не обійтись. От і мовчать

Владімір Гутнік

Від
партнерства
до
асоціації?

“Європейський вибір” Росії, привабливий та ризикований, з предмету ейфорії від включення до високо-розвинутої цивілізації перетворюється на все більший елемент сумніву та розчарування. Чому Європа? Що вона, загрузла у дискусіях і бюрократичних процедурах, розколена іракською кризою і нездатна подолати чи то стагнацію, чи то вже рецесію, може дати Росії? Хіба Росія як велика євразійська держава не приречена на багатовекторну спрямованість своєї політики та вибору орієнтирів розвитку? І взагалі, невже бабуня Європа (можна висловитись жорсткіше – немічна бабуня) подужає змагатися з енергійними та невтомними США у постачанні зразків і моделей країнам, що прагнуть стати цивілізованими (чи вестернізованими)?

Я не випадково перелічив на початку питання, що постійно ставлять російські експерти і журналісти. Вони примушують замислитися, чи не ризиковано беззастережно прямувати у фарватері Європейського Союзу? Розумінням цього проникаються не лише прихильники самотності Росії (що, на мій погляд, те ж саме, що її євразійська природа), але й сучасні західники. Їх резони не є безпідставними, і тому при виборі орієнтирів нашого розвитку корисно зайвий раз зважити всі “за” і “проти”.

Щоправда, скрупульозно підрахувати ймовірні надбання і втрати від орієнтації на Європу практично неможливо. Для цього необхідно не лише враховувати велику кількість постійно змінних елементів взаємодії Росії з іншими країнами, але й передбачити нові фактори, що можуть виявитися у майбутньому. І тим більше варто передбачити ризики і шанси потенційних змін, особливо якщо це стосується російсько-європейських відносин, бо у цій сфері присутні обставини, які вважаються несуттєвими або очевидними, і тому їх схильні вносити за рамки дослідження. Хочу попередити читача, що будь-який аналіз даної проблеми, зокрема, й моя стаття, не можуть бути вільними від політичних (чи ідеологічних) переконань автора.

На оцінку російсько-європейських відносин об’єктивно впливає вся їх історія: геополітичні розрахунки, військові доктрини, різноманітні конструкції теоретиків та ідеологів то наближали нас до Європи, то відштовху-

вали від неї. Не будемо вдаватися до середньовічних уявлень про натиск на Схід (*Drang nach Osten*), що постійно відтворюються у різноманітних варіаціях навіть сьогодні, проте зазначимо, що саме експансіонізм Європи завжди вселяв побоювання вітчизняним мислителям і політикам. Коли ж вона стала потроху відмовлятися від гегемонізму та імперіалізму з російського боку з’явилося розчарування: “не той зразок для наслідування, явно не той!”

Ці роздуми мають прямий стосунок до економічної співпраці Росії та Європи (чи ЕС). Наші співвітчизники все ще остерігаються захоплення, проникнення або домінування. Але з часом, якщо ці страхи і відходять у минуле, то ідентифікація самих себе як *не-європейців* залишається. У результаті, не дивлячись на традицію насильного запровадження європейських інститутів, ті не приживаються, а європейський досвід залишається чужим. Тому багатьом пріоритетний характер європейського спрямування співпраці видається надуманим, а її поглиблення аж до інтеграційних форм – нереалістичним.

На мій погляд, ці висновки неправильні. Незалежно від географічного розташування нашої країни, у ній більше європейського, ніж євразійського, при чому не лише у культурно-історичному сенсі, але й з точки зору типу господарювання, а також інтенсивності й якості економічних зв’язків. Європа завжди була і залишається не лише важливим, але й домінуючим зовнішньоторговим партнером Росії. Цього ніхто не спростує. Щодо типу господарювання і розвитку, то багато російських і європейських експертів можуть вважати цю мою тезу надуманою. Однак, не варто поспішати. Господарка нашої країни, безумовно, відрізняється від німецької, французької чи литовської, але і вони різняться між собою, інколи навіть дуже суттєво [1]. Російська специфіка перебуває серед “європейських особливостей”. Водночас у господарських порядках вищезгаданих країн немало спільних рис, не властивих, до прикладу, американському порядку.

На мою думку, Росія володіє більшою частиною європейських рис (щоправда, ці риси не достатньо розвинуті) і прагне підсилити цю подібність. До того ж, коли їй це вдасться країна буде розвиватися більш стабільно. Однак, аби російська господарська система стала ринковою, їй не вистачає кількох важливих елементів – власне не специфічних, а спільних із західною економічною

та суспільною культурою. Це передусім підприємницький дух у широких колах населення і культура господарської поведінки, заснованої на договірному праві.

Таким чином, справа не лише у торгівлі чи інших формах співпраці, хоча взаємодоповнюваність і взаємне притягання економік проявляються тут більше, ніж у відносинах між Росією і США чи Китаєм. Саме з Європою у нас можливі такі найбільш ефективні й глибокі форми економічної взаємодії, що передбачають взаємну залежність та переплетення економік, як поглиблена спеціалізація і широкомасштабна кооперація – передусім у переробних галузях промисловості. А хіба не це потрібно в першу чергу? Європейська модель краще за все забезпечує “м’яку вестернізацію”, повільне, але стає просування у бік формування дійсно вільного підприємництва і конкурентного порядку при якісно новій, сильній соціальній політиці.

Розпочну з торгівлі, як найбільш виразного індикатора співпраці. Інші форми взаємодії без неї неможливі.

Перекося і перспективи російсько-європейської торгівлі

Наша торгівля з європейськими державами, в першу чергу з державами-членами ЄС, створює найбільш стійку основу для поглиблення співпраці. У доступному для огляду майбутньому ситуація навряд чи серйозно зміниться. При всій значимості США для світової економіки їх частка у російському зовнішньоторговельному обігу, швидше за все, буде триматися позначки 5%, а частка Китаю, торгівля з яким бурхливо розвивається збільшиться до 7-8%. Торгівля з Європою (без країн СНД) становить більше половини російського товарообігу, зокрема на держави ЄС припадає майже 37%.

Проаналізувавши динаміку товарообігу Росії з нинішніми членами ЄС і 10-ма країнами кандидатами, бачимо, що вона не така вже й погана. Не дивлячись на невеликі коливання, позиція європейських країн в нашій торгівлі зміцнюється, величезне позитивне сальдо російського торговельного балансу потрохи пом’якшується, оскільки минулого 2002 року темпи росту імпорту з обох груп суттєво перевищили темпи росту експорту. На жаль, зберігається істотний перекося взаємної торгівлі – слабка диверсифікація російського експорту. У 2001-му 67,3 % сукупного експорту РФ до країн-членів ЄС склали міне-

ральне паливо, нафта та продукти її переробки, бітумінозні речовини, натуральний віск. Слідом йде частка дорожочінного та напівдорожочінного каміння, дорожочінних металів тощо (4,7%), чорні метали (4,3%), трохи паперу та продукції неорганічної хімії. Решта – дрібниці, заради яких навіть антидемпінгове дослідження проводити соромно.

Якщо структура російського експорту до країн ЄС залишиться такою ще найближчих два – три десятиріччя, жодні програми, стратегії чи угоди вже не зможуть зробити співпрацю більш ефективною. Допоки нафта і газ, що їх російські монополісти поставляють європейським монополістам, становитимуть дві третини нашого експорту, інтернаціоналізація виробництва, переплетення капіталів, а особливо виробнича кооперація залишатимуться слабкими та фрагментарними. Імпорт з Європи, зрозуміло, є більш диверсифікований: 21 відсоток припадає на обладнання та механічні устрої, котли, ядерні реактори, 9,6% – на електричні машини та устаткування, 6,5% – на фармацевтичні товари тощо. Але навіть такий імпорт не створює основи для більш розвинутих форм кооперації. У торгівлі основними товарами перші позиції займають, як правило, одні й ті ж країни, при цьому розрив між лідерами – нинішніми членами ЄС і країнами-кандидатами – доволі суттєвий.

Таким чином, якщо на три провідні товарні позиції російського експорту в ЄС припадає більше 76% його сукупного обсягу, то на провідні товарні позиції імпорту з тих самих країн – трохи більше 37%. Обидві сторони зацікавлені усунути цей очевидний перекося. Особливо підкреслю, що сучасний міжнародний розподіл праці сприяє росту внутрішньогалузевої торгівлі за рахунок поглиблення спеціалізації та виробничої кооперації (не випадково основні торгові партнери Німеччини – це Франція, США, Нідерланди, хоча структура виробництва та експорту всіх чотирьох країн практично однакова). Росія ж практично не знає такої форми зовнішньоторговельних відносин, причому не лише з країнами – членами ЄС чи США, але й з партнерами СНД чи ЕврАзЕС.

Такі самі перекося характерні для європейських інвестицій у Росію. Наш провідний зовнішньоторговельний партнер Німеччина за накопиченням прямих інвестицій в Росію раптом опинилася на п’ятому місці, поступившись не лише США і Великій Британії, але й Кіпру

і Нідерландам. З точки зору проблеми, що вивчається, знаковим є те, що з першої п'ятірки країн – прямих інвесторів три входять до ЕС, а ще одна незабаром вступить до нього (хоча відомо, що за капітал надходить до нас з Кіпру). Та факт залишається фактом: за останні три роки європейські, особливо німецькі, інвестори надавали перевагу вкладенню засобів не в Росію, а у держави Центральної та Східної Європи.

Спільний європейський економічний простір й інституційне перетворення Росії

Ідею Спільного європейського економічного простору (СЄЕП) політики висунули два роки тому. Вона не лише не була концептуально опрацьована – не існувало навіть більш-менш чіткого уявлення про її зміст. Лише за останній час було здійснено спробу сформулювати принципи побудови СЄЕП і запропонувати механізми, що б дозволили б йому функціонувати. Багато проблем ще не розв'язано, але головна лінія створення спільного європейського простору вимальовується уже досить чітко: конвергенція форм і методів державного регулювання і законодавства, що сприяє розширенню зовнішньої торгівлі, збільшенню інвестицій, розвитку виробничої кооперації та науково-технічної співпраці.

Найбільш важливий і корисний елемент формування СЄЕП, що не поступається за значенням створенню зони вільної торгівлі, – це інституційні перетворення в Росії на основі досвіду країн Європейського Союзу. Можна погодитися з Владіміром Мау і Владіміром Новіковим, що “адаптація інститутів ЕС до російських умов є одним із факторів *формування спільного економічного простору, тобто поступового скасування економічних бар'єрів*” [2], а також подальшої і більш ефективної лібералізації російської економіки, набуття нею ринкових характеристик. До того ж, створення СЄЕП відбувається на тлі очікуваного вступу Росії до СОТ, де інституційні фактори також відіграють важливу роль.

Для внутрішньоекономічного розвитку особливо важливі інституційні зміни, що поступово здійснять суттєвий (як позитивний, так і негативний) вплив на підприємницьке середовище.

Інституційні реформи повинні бути спрямовані на суттєве збільшення кількості малих і середніх підприємств (з 800-900 тис. діючих сьогодні, до 6-7 млн. в май-

бутньому). В умовах більшої відкритості економіки вони здатні відіграти важливу роль постачальників послуг і сформувати необхідний “субпідрядний” простір для великих західних фірм, присутність яких на російському ринку буде зростати. До того ж, питомо вага малого і середнього бізнесу – передумова здоров'я економічної структури. Такі зміни дозволяють поступово подолати енергосировинну спеціалізацію російської економіки і більш раціонально включити її до світових господарських процесів (зокрема, на основі виробничої кооперації з іноземними фірмами).

Для реалізації нових елементів російської економічної та зовнішньоекономічної політики, було б корисно активно взаємодіяти з органами Європейського Союзу. Його розширення зовсім не означає появу нової “стіни”, а надає нашій країні – не лише у стратегічному плані, але й короткостроковій перспективі – відчутні результати: більш широкий та просторий ринок, єдині правила, що полегшують роботу російських компаній, розширення прикордонної та регіональної співпраці, єдиний цивілізований транзитний простір.

Однак, односторонніх дій Росії буде не достатньо, і, якщо європейці хочуть, щоб процес зближення відбувався на взаємній зацікавленості, ми маємо право розраховувати на відповідні кроки. В інтересах ЕС і держав, що входять до нього, всіляко сприяти інтеграції російського бізнесу до європейського ділового середовища, зокрема, підтримувати участь російських компаній в європейській банківській та фінансових сферах; заохочувати ефективні форми кооперації. Зараз внутрішньогалузева торгівля фактично відсутня, але вона буде розвиватися, якщо стимулювати перехід від складального виробництва, чим займаються європейські фірми в Росії, до створення повноцінних виробничо-технологічних ланок на основі спеціалізації і кооперування підприємств Західної, Центральної, Східної Європи та Росії. Те саме стосується спільних проектів у сфері інфраструктури, зокрема, транспорту та комунікацій. Все це можливе за умови, що у російському економічному просторі будуть діяти ті ж принципи господарювання, що і в ЕС. Якщо ж ми не створимо єдиний економічний (ринковий) та правовий простір у власній країні, то який сенс говорити про перспективи СЄЕП?

Асоціація з Європейським Союзом

Чи треба Росії вступати до ЕС? Зазвичай на це неактуальне і навіть безглузде запитання відповідають у два способи: “нас туди не кличуть і ніхто нас там не чекає” і / або “і не дуже-то й хотілося”. Подібні відмовки не наближають нас до розуміння проблеми. Йдеться ж не про те, що прийшов час для напрацювання механізмів, що ведуть до тривалих переговорів про вступ до Європейського Союзу, або, як мінімум, зазначити терміни їх початку. Справа в іншому. Навіть якщо припустити, що російська економіка розвинеться настільки, що показник ВВП на душу населення підніметься до 2/3 середньоєвропейського, а вибори на всіх рівнях стануть вільними і демократичними, однак постає проблема: чи має сенс вступ нашої країни до ЕС як повноправного члена?

Одразу зазначу, що розраховувати прибутки і витрати гіпотетичної інтеграції неможливо. У випадку стійкого росту російської економіки вже через 7-10 років її структура може суттєво змінитися [3]. Чи збережеться при цьому залежність російської економіки від експорту енергоносіїв, сказати важко. Та й взагалі говорити про ефективність інтеграції (чи то до ЕС, чи то до СНД) важко, допоки економіка переживає трансформаційну кризу чи щойно пододала свій перехідний період і вийшла на траєкторію росту.

Запитання, таким чином, треба ставити так: якщо розвиток Росії буде сприятливим, чи треба їй прагнути – хай навіть у віддаленому майбутньому – членства в Європейському Союзі? Сьогодні я схильний швидше до негативної відповіді на це питання. Причому не стільки через розміри російської території, строкатість національного і релігійного складу населення (пригадайте, яку настороженість викликає в ЕС питання про вступ мусульманської Туреччини) чи відмінностей в менталітеті. Основною перешкодою можуть стати зовсім не відмінності економічних структур й інститутів, що будуть зберігатися ще протягом десятиліть.

Вступ нашої країни до Європейського Союзу є недоцільним передусім через невідповідність його організаційних структур і механізмів управління завданням, що стоять перед російською економікою. Росія не просто територіально велика. Умови господарювання у ній надто диференційовані, а можливості управління в рамках однієї структури обмежені. Навіть у СССР

спроби запровадити єдину структуру вели до зниження ефективності (а будь-яке послаблення однаковості тут же породжувало відцентрові тенденції).

ЕС утворювався як відносно обмежене за масштабами інтеграційне угруповання, і навіть заплановане у 2004 році розширення значно ускладнить керованість новим утворенням. Зрозуміло, що інституційні реформи і модернізація механізмів управління усунуть найнебезпечніші проблеми. Європейці зуміють більш-менш швидко налагодити роботу інтеграційного організму. Але справа не обмежиться його адаптацією, він почне трансформуватися.

З одного боку, вступ до ЕС таких гігантських держав як Росія чи Україна може відобразитися чи підірвати процес адаптації – трансформації, спричинити новий шок, що здатний суттєво ослабити дієздатність єдиної Європи. З іншого боку, пристосування Росії до бюрократичних процедур та інструментів, просте запровадження норм і правил розроблених без її участі і без врахування особливостей країни, можуть завдати їй віднайти власну нішу і шляхи розвитку у рамках ЕС. Якщо Росія виявиться скованою європейськими “обручами” і буде змушена плентатися у фарватері європейської політики, то це сповільнить її посттрансформаційний розвиток і формування нової системи розподілу праці. Більше того, надмірна уніфікація інститутів шкідлива і для Європейського Союзу, бо вона підриває можливості конкуренції між ними [4].

Чи з цього впливає, що європейська інтеграція чужа Росії і їй не варто йти на тісне зближення з ЕС? Зовсім ні!

Навпаки, тісна співпраця з цією організацією, орієнтація на загальноєвропейські норми і правила допоможуть нашій країні створити ефективний господарський і суспільний порядок. Але при зближенні – не побоюєтесь підкреслити це – навіть при *запозиченні* у ЕС певних форм та інститутів, Росія повинна залишатися самостійною у прийнятті рішень. Якщо ми хочемо зберегти свободу вибору форм, інструментів, змін, термінів тощо і водночас будемо суворо орієнтуватися на європейську модель, наша країна буде більш європейською, ніж тоді, коли Москва доможеться формального членства у спільній організації європейських держав. І буде змушена користися “спільно” напрацьованим рішенням. При цьому я не маю на увазі повну сваволю російської політики, вона

повинна слідувати принципам і правилам, а не організаційним структурам Європейського Союзу.

Чи означає це, що нам, як пропонують деякі експерти [5], варто зосередитися на удосконаленні механізму, передбаченого Угодою про партнерство та співпрацю? Думаю, що простий міжнародний договір такого плану (чи навіть такого, як вдалі угоди між Швейцарією та ЕС) навряд чи підходять для якісно нових форм взаємодій між Росією та ЕС. Політичні виклики й економічні потреби вимагають формалізації Спільного європейського економічного простору шляхом створення особливої асоціації.

Хоча у деяких випадках можливе пряме запозичення (до прикладу, технічних стандартів). Що стосується правових норм, то їх просто неможливо запроваджувати у невідповідні структури (до прикладу, вдале європейське акціонерне законодавство застосовувати до вітчизняних Відкритих акціонерних товариств, або деякі привабливі форми європейського соціального порядку – до російської соціальної політики).

Для успіху асоціації недостатньо добрих побажань і аморфних “стратегій”, за реалізацією яких ніхто не слідкує. Необхідна сила, що дисциплінує, стимулює та корегує рух уперед. Організаційні форми (але не такі, як сьогодні в ЕС) все ж знадобляться. Якби можна було обмежитися зоною вільної торгівлі, достатньо було б скористатися швейцарським досвідом. Але Швейцарія – розвинена країна з конкурентноспроможною економікою та непоганою інституційною структурою. Нам це все лише належить створити. Асоціація Росія – ЕС важлива не стільки для формування “спільного ринку”, інтенсифікації торговельної, інвестиційної, фінансової й науково-технічної співпраці, скільки для відносно швидкої та ефективної модернізації. Іншими словами, разом з Європою ми швидше позбавимося своєї “перехідності” і збудемо повноцінний *російський господарський порядок*.

Переклала Оксана Дацаківська

1. Див. “*Западноевропейские страны: Особенности социально-экономических моделей*”. М.: Наука, 2002.

2. Мау В., Новиков В. *Отношения России ЕС: Пространство выбора или выбор пространства? // Вопросы экономики. 2002. №6. С. 135.*

3. Дынкин А. *Есть ли у России шанс в глобальной экономике? // Pro et contra. 2002. Т.7. №2. С. 43-44.*

4. Schueller A. *Die Europaeische Union vor der Frage der Osterweiterung: Entscheidungslinien und Hindernisse// Schueller A. Marburger Studien zur Ordnungspolitik. Stuttgart, 2002. S. 214, 224-226.*

5. Див. *Иванов И. Общее европейское экономическое пространство: Взгляд из России. М., 2002. С. 7.*

ДЕВІД МОШЕР

ОСНОВИ
ЯДЕРНОЇ
БЕЗПЕКИ
І СПОНУКИ
ЇЇ СТВОРЕННЯ

З початку “реактивного” віку, стратеги з питань національної безпеки перебувають у постійному пошуку делікатного балансу між тими, хто володіє засобами “ядерного стримування” та тими, хто гарантує безпеку ядерної зброї від несанкціонованого та випадкового використання. Під час Холодної війни США та Росія були одна для одної серйозною загрозою, тому у цьому балансі переважало ядерне стримування, тобто, відповідно на удар протилежної сторони є негайний контрудар із застосуванням ядерної зброї масового знищення. Звичайно, обидві країни вживали досить жорстких заходів для запобігання ризику випадкового чи несанкціонованого використання ядерної зброї. Сьогодні, коли закінчилася війна і вичерпано ідеологічні джерела конфлікту супердержав, співпраця Росії та США щодо обмеження зброї масового знищення набирає обертів і очевидно стає зміна у бік реального досягнення ядерної безпеки. Безперечно, події 11 вересня 2001 року суттєво вплинули на зміну балансу, адже продемонстрували нову природу ядерної загрози, що з нею вже знайома кожна з держав. Більше того, реакція Росії на теракт і, як наслідок, її підтримка США у війні з тероризмом, свідчать про поглиблення у стосунках колишніх антагоністів Холодної війни, а значить – про високу ймовірність досягнення ядерної безпеки.

Історична асиметрія ядерних сил

Росія та США, як ядерні держави, історично починаються із накопичення ядерного потенціалу з метою безпеки. Російська армія традиційно є наземною, тому у російському ядерному потенціалі особливо важливий акцент робиться на міжконтинентальних балістичних ракетах шахтного розташування, що витримують силу ядерного вибуху. Ці ракети буквально за декілька секунд можуть бути готові до запуску.

Протягом 80-их років минулого століття США модернізували міжконтинентальні балістичні ракети, підвищивши їх точність і захищеність. Знаковою у нарощенні ядерних потужностей стала дислокація нового підводного човна Трайдент, що за своїми можливостями перевершив усі попередні. Ракети класу D5, що розміщені на цьому човні, такі ж потужні та точні, як і най-

кращі міжконтинентальні ракети; вони перевозять W-88 – найпотужнішу ядерну боєголовку американського арсеналу, що призначена для атаки російських шахтових укріплень. Окрім того, Трайдент дав США ще дещо – змогу швидко атакувати укріплення. Ракети Трайдент, випущені біля Росії, можуть досягати своєї мети за 10–25 хвилин; для міжконтинентальних ракет цей час становить 30 хвилин. Трайдентова комбінація точності, смертоносної сили та швидкості дала США змогу не лише для контрудару, але й для нищівного першого удару.

У відповідь на зростаючу точність американських ракет Росія збільшила захищеність своїх міжконтинентальних балістичних ракет: їх було переведено на залізничне та наземне базування. Коли ці мобільні ракети були розгорнуті, вони стали такі ж захищені, як і підводні човни. (Якщо вони згорнуті у гарнізон, вони більш вразливі, аніж ракети шахтного базування). Росія також має флот підводних човнів-ракетоносців значних розмірів, частина з яких перебуває в морі та є більш захищеними. Отже, незважаючи на значний технологічний розвиток США, обидві країни накопичували значний ядерний потенціал.

Росія: зменшення ядерного потенціалу

Ядерний баланс, що зрештою був встановлений, фундаментально змінився у 90-их роках минулого століття. Оскільки США стримували розвиток російського ядерного потенціалу у часи Холодної війни та після неї, Росія ставала більш вразлива до першого удару; США ж нарощували контрзасоби та збільшували кількість підводних човнів Трайдент з ракетами D5. Схоже, що і надалі зберігатиметься ця тенденція, оскільки Росія проголосила курс на подальше скорочення ядерного потенціалу в першій декаді XXI століття.

Сьогодні Росія зберігає весь ядерний арсенал, проте деякі ракети згорнуті у гарнізони, а це означає, що можуть бути легко знешкоджені. Лише 2 чи 3 полки (9 або 18 ракет із 360 ракет наземного базування) дислоковані на військових базах. Гарнізонне розміщення ракет залізничного базування було обмежено наказом президента Єльцина у 1994 році. Лише невелику частину своїх ядерних підводних човнів Росія утримує в морі (можливо, 1-2), решту – пришвартовані в портах і є дуже вразливими до ударів – досить однієї ядерної головки, аби вивести з ладу більшість підводних човнів на базі. Ймовірно, що з метою підвищення власної безпеки, сьогодні

росіяни можуть запустити ракету для ураження цілей у США з човнів, що перебувають у порту. І, нарешті, остання складова триєдиного ядерного потенціалу Росії – бомби, що завжди були на відносно низькому рівні боєготовності і навряд чи можуть використовуватися сьогодні. У випадку неочікуваного нападу лише декілька ракет зможуть бути використані.

На відміну від Росії, США мають значний та безвідмовний ядерний потенціал, що рівномірно розподілений між міжконтинентальними балістичними ракетами, бомбами та підводними човнами. Як і російські, міжконтинентальні балістичні ракети США (всі вони шахтного базування) утримуються у стані високої боєготовності і можуть бути запущені за декілька хвилин. Протягом періоду Холодної війни у стані високої боєготовності зберігалися також і бомби США, вони або перебували на бортах літаків, або ж були готові будь-якої миті піднятися у повітря. Але з 1991 року у США стан боєготовності знято. Хоча і сьогодні половина бомб виконує певну місію: їх використовують у без'ядерних конфліктах або з навчальною метою. Американські підводні човни – носії балістичних ракет, гарантують більшу безпеку для США та почуття дискомфорту для Росії. Як і Росія, США навіть сьогодні велику частину – близько 60% – підводних човнів утримують в морі. Це сприяє захищеності ядерного потенціалу, адже, 1000 ядерних боєголовок спрямовані на Росію.

Отже, тоді як США мають захищений безвідмовний ядерний потенціал з 1300-ма ядерними боєголовками, що перебувають в морі, Росія має незначний ядерний потенціал – лише від 20 до 200 ядерних боєголовок, що можуть вціліти у разі раптового нападу США та бути запущеними для контрудару. Оскільки ми не володіємо повною інформацією про ядерний потенціал Росії, вона може твердити, що її ядерних запасів недостатньо, щоб стримувати США у період кризи, а тому вона напевно розраховуватиме на запусково-попереджувальну стратегію, що полягає у максимізації сили контрудару; у цьому випадку удар може бути завдано 3-ма тисячами ядерних боєголовок. Така запусково-попереджувальна стратегія дестабілізуюче впливає на встановлення ядерного балансу, тому що нищівна відповідь може бути здійснена блискавично – протягом 10–15 хвилин, а цього часу недостатньо для перевірки попередження про загрозу, що надходить із супутників і наземних радарів.

Внутрішні проблеми Росії

Три яскраво виражені проблеми Росії пов'язані з економічною кризою 90-их років минулого століття, що поглибили проблему утримування ядерних ракет у стані високої боєготовності та швидкої відповіді на атаку:

1. Соціальні та економічні проблеми Росії зумовлені суттєвим скороченням військових можливостей. Російській армії далеко до високотехнічних збройних сил Заходу, про що засвідчують Перська затока, Косово, Афганістан. У результаті, Росія покладається на ядерну силу проти Західної могутності і задля стримування своїх південних сусідів.

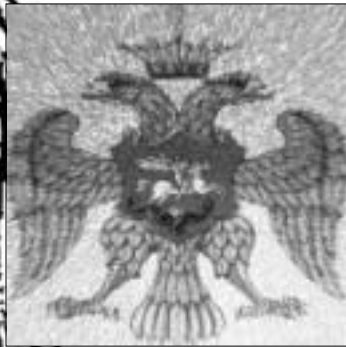
2. Російські системи завчасного попередження є суттєво обмежені. Як і США, Росія у завчасному попередженні атаки та перевірці помилкових сигналів залежить від супутникових та наземних радарів. Супутники можуть досить швидко попередити про атаку, вони реагують на гарячі вихлопні гази, що з'являються після запуску ракети. Радари виявляють ракету, коли вона вже досить близько до цілі. Проблема полягає в тому, що російські супутники та мережа радарів не покривають повністю територію. Аналіз, що підготовлений бюджетним комітетом Конгресу та іншими комітетами, показує, що російські супутники мають незначні можливості (а то й жодної) відслідковувати ракети, випущені американськими підводними човнами типу Трайдент.

У супутниковій мережі, що оглядає простір США, із шести супутників діючими є лише один чи два, причому функціонують вони лише шість годин на добу. Щодо мережі радарних установок, то вона теж неповна: є величезна прогалина на сході, а також невелика діра на заході, крізь яку ракета Трайдент може пролетіти до самої Москви і залишитись непоміченою.

Така “сліпота” Росії є дуже небезпечною, особливо, якщо їх поєднати із ризиком прийняття блискавичних рішень у рамках стратегії завчасного попередження.

3. Загальна нестабільність у Росії створює відчуття не-

впевненості у сфері безпеки та контролю за ядерним потенціалом та озброєннями. Обширна дислокація ядерного потенціалу, існування сепаратизму, терористичних угруповань та наявність добре організованого кримінального світу – все це разом робить ситуацію дуже небезпечною.

США: внесок до ядерного ризику

Ризик випадкового чи некерованого використання ядерної зброї не є характерним лише для Росії. США поглиблюють ядерний ризик, продовжуючи хизуватися ядерною зброєю для обмеження розвитку ядерного потенціалу інших держав, до прикладу, здатність вивести з ладу велику частину російських ядерного потенціалу до того, як Росія зможе завдати контрудару. Ця стратегія втягує велику кількість одиниць ядерної зброї, що постійно перебувають у стані боєготовності, іншими словами, є готовими до запуску будь-якої миті з метою блискавичного руйнування більшої частини ядерного потенціалу Росії. Схоже, американські підводні човни і досі патрулюють бази російського флоту та територію їх можливого перебування в океані, і можуть вивести з ладу декілька човнів відразу ж після того, як Росія спробує вивести їх в море. Більше того, американська армія в Іраку, Югославії та Афганістані продемонструвала здатність руйнувати військові укріплення високоточною зброєю без використання ядерного потенціалу. Багато російських аналітиків зазначають, що власне така зброя може бути використана для ураження ядерних баз Росії. З політичного та дипломатичного боку, США повинні показати свою тверду волю та намір будувати національну потужну систему ракетного захисту, навіть якщо це означає відмову від Антибалістичної ракетної угоди. Росія продовжує наголошувати, що розвиток американської системи ракетного захисту та великий арсенал протидіючої зброї (ядерної та без'ядерної), мали б бути частково обмежені, інакше, не виключено, що Росія спробує залякувати власною ядерною зброєю.

Можливості для збільшення ядерної безпеки у період поліпшення стосунків

Кінець Холодної війни і потепління відносин Росії та США створюють якнайліпші можливості для обох країн у справах ядерної безпеки. Деякі кроки у цьому напрямі вже зроблено – різке скорочення ядерного потенціалу, уважна перевірка інформації у системі завчасного попередження, подальше поліпшення у стосунках – все це сприятиме продовженню співпраці у сфері ядерної безпеки. Більше того, можливий зворотній зв'язок: кроки для впровадження ядерної безпеки можуть поліпшити стосунки між двома країнами.

Індикатором поліпшення стосунків США та Росії стала реакція обох країн на події 11 вересня 2001р. З часів Другої світової війни це перший випадок, коли Росія та США об'єдналися проти спільного ворога. Роль Росії у війні з тероризмом є важливою, адже США отримали запрошення на військові бази у Центральній Азії, підтримку армії та угруповань Афганістану, що протистоять руху Талібан, а також активну підтримку ініціатив США у міжнародній спільноті. Вперше видається можливим майбутнє, де Росія та США виступатимуть рівноправними членами Євроатлантичної спільноти.

Це нове геостратегічне середовище є проблемним для американських та російських стратегій завчасного попередження та, з іншого боку, для управління, командування та контролю за інфраструктурою власного ядерного арсеналу та стратегій його розвитку.

Під час Холодної війни пріоритетною ціллю американської безпеки було стримування країн Варшавського договору, остерегаючись військового вторгнення у Європу та ядерного удару від Советського Союзу. Цієї мети досягали через виробництво та розташування десятків тисяч одиниць ядерної зброї. Сьогодні найбільша небезпека, що йде від Росії, залежить не від її сили, а від її слабкості. Дисфункціональна російська економіка та зруйнована система безпеки з її незначним рівнем контролю над озброєнням, матеріалами та нововведеннями підвищує ризик того, що озброєння може потрапити до рук терористичних угруповань чи інших ворожих груп.

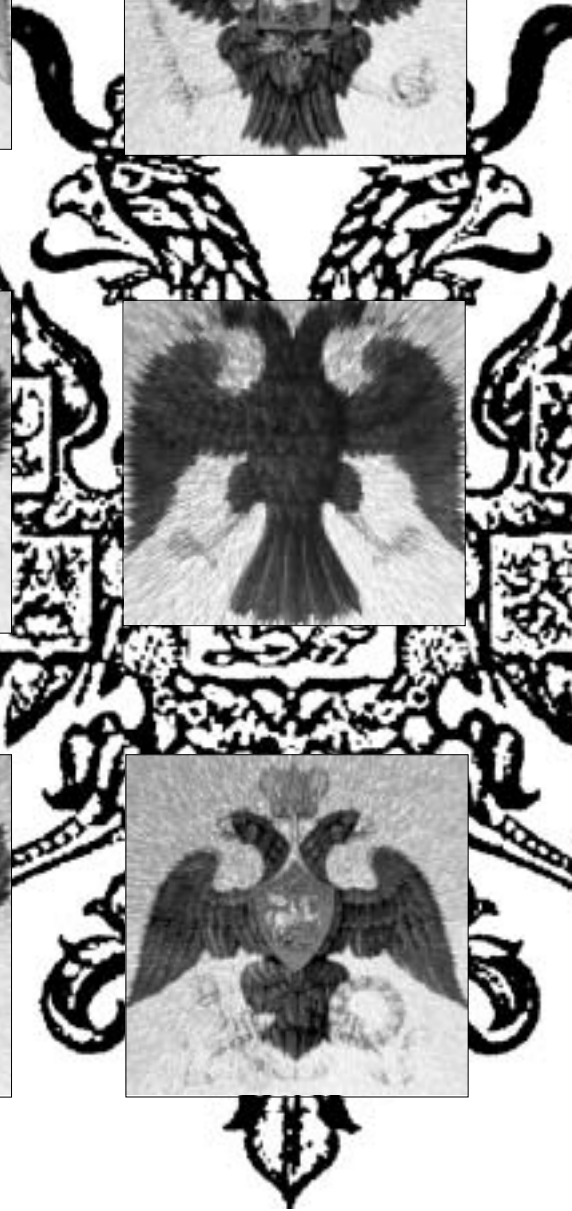
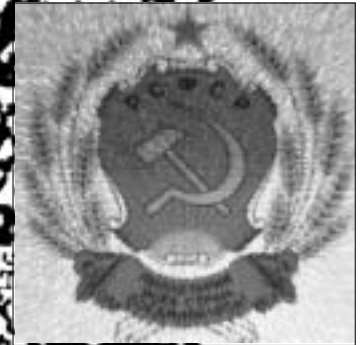
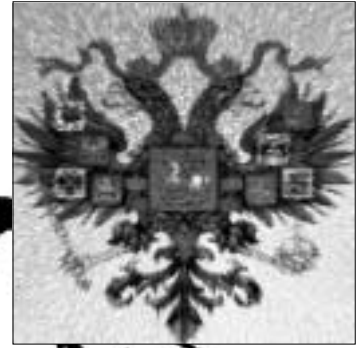
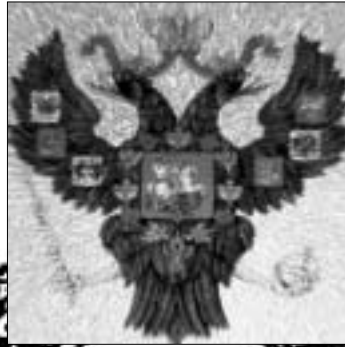
Як тільки Росія та США почали впроваджувати нові способи залякування у часи Холодної війни, сформувалися характерні особливості відносин Росія – США. По-перше, обидві країни підтримували деякі види залякування у відповідь. Хоча нове стратегічне становище суттєво відрізняється від становища часів Холодної війни, ядерна зброя залишається ультиматумом – залякуванням. По-друге, історична асиметрія між Росією та США буде зберігатися у найближчому майбутньому.

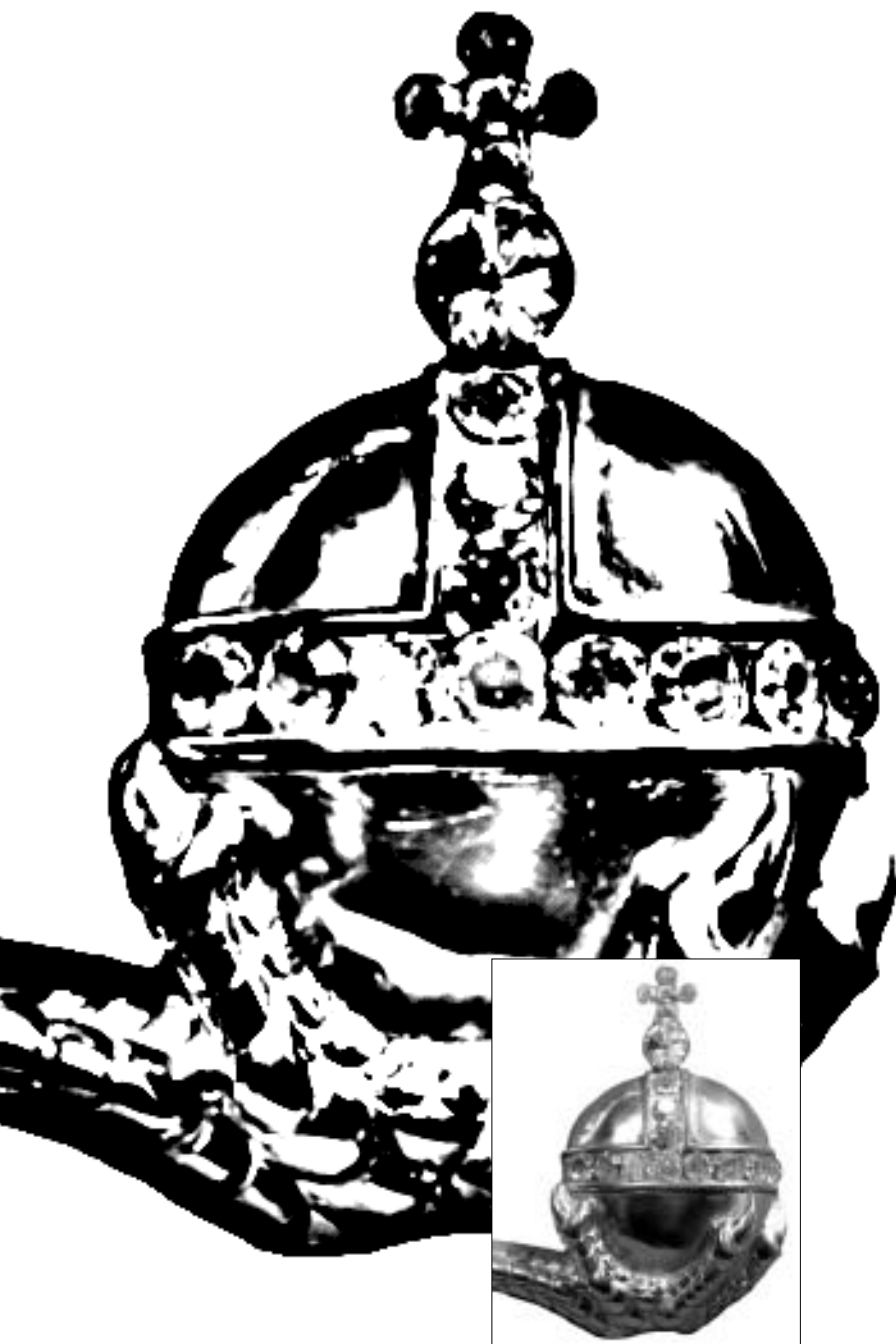
Незважаючи на збереження цих тенденцій Холодної війни, на встановлення теплих змістовних стосунків між Росією та США у сфері ядерної безпеки впливають і нові фактори. Сьогодні, десятки років після Холодної війни, видається застарілим та необґрунтованим для обох держав утримування тисяч одиниць зброї у стані бойової готовності та толерування ризику некерованого та

випадкового використання зброї. Інший важливий фактор – зміна природи стратегічної небезпеки для США, що бачимо на прикладі теракту 11 вересня. Хоча цей конкретний випадок не демонструє повного спектру напрямків стратегічної роботи США у XXI ст., але є підставою для переоцінки ролі ядерної зброї у сучасних геостратегічних умовах.

У той же час, залишаються значні перепони у відносинах США – Росія. Незважаючи на поступове скорочення ядерних арсеналів, обидві країни все ще зберігають потужний ядерний потенціал. Навіть якщо до 2012 року буде виконано всі пункти Московської угоди, США та Росія все ще зберігатимуть близько 2000 ядерних одиниць кожна. На додаток – низький рівень взаємної довіри, що зберігається з часів Холодної війни до сьогодні через існуючі суперечності щодо питань безпеки, таких як: розширення НАТО, питання двох влад у Центральній Азії, майбутнє Іраку. Ці розходження можуть бути незабаром розв'язані, найближчі події покажуть волю Росії та США до освоєння нових просторів співпраці.

Переклала Оксана Дацаківська

ЄНС
зігерт
посягання
на
свободу
преси

Через кілька місяців після початку другої чеченської війни Алексій Сімонов, президент Фонду захисту гласності, підбив підсумок повідомлень у пресі про нову війну. “Бажання служб безпеки і відповідальних [за війну] осіб є прозорими. Журналістів тримають за межами подій. Не беручи до уваги кількох винятків, журналісти лише погоджуються із офіційною інформацією, – жалівся Сімонов¹. Ще в першу чеченську війну, у середині 90-их, було зовсім по іншому. Тоді для ЗМІ і для більшої частини громадськості було відомо, хто був злочинцем, а хто жертвою. Кремль, його генерали, відправляли на брудну війну з сумнівною метою погано озброєних, деморалізованих, невмотивованих військових. На противагу, чеченські бойовики виступали як борці за свободу, що героїчно захищалися від солдатів-мародерів, які вбивали без вибору. Таким було наївне, поширене довгий час уявлення.

Зовсім іншою була ситуація восени 1999 року. Дві третини населення² переконана думка прем'єр-міністра Владіміра Путіна, що “чеченських терористів”, які влітку 1999 напали на сусідню республіку Дагестан, які за офіційною, досі не підтвердженою версією, підірвали житлові будинки в Москві і на півдні країни, внаслідок чого загинуло понад 300 цивільних осіб, слід зупинити насильницькими методами. Тепер точка зору населення, політиків і ЗМІ співпадають. Російський політичний шлях неоднозначний. Економічні реформи і новий, більшою частиною ліберальний Кримінальний кодекс і процесуальне право супроводжуються авторитарними тенденціями, що провадять до ліквідації таких інституцій демократії як парламент і преса. Багато росіян отримують почасти або повністю зманіпульовану інформацію про війну в Чечні і її причини.

Уже перед нападами в Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 року, Кремль реформував і професіоналізував свою інформаційну політику. Розвинулась форма самоцензури, що істотно відрізнялась від советської. У Советському Союзі журналіст знав, що треба написати, щоб його надрукували. Хто цього не дотримувався, ризикував не тільки наразитися на цензуру, а й на повну заборону писати. Тому советські журналісти витворили

особливу мову, що давала змогу уважному читачеві бачити між рядками. У першу чеченську війну багато ЗМІ показували спрощену картину “жорстокої” армії і “добрих” чеченців. У другій війні все навпаки. Цей поворот стався поступово і є частиною зміненого політичного клімату, що знайшов, очевидно, своє вираження в політиці Владіміра Путіна, і ним же підтримувався.

У 1997 у книзі “Інформаційна війна в Чечні” Фонд захисту власності на матеріалах преси і телебачення ще якось вдавалося викривати фальсифікації Кремля і військових. Уже через півроку після початку 2-ої війни, Сімонов жалівся, що ніхто більше не знає правди і немає в кого навіть запитати. Не хотіти знати те, чого не можна знати – така самоцензура є формулою успіху Кремля³. Часто офіційні установи змушені були неодноразово надавати довідки, або спростовувати інформацію, тому що критичні питання вже переростали у антипатріотичні. Все виправдовувалося – і не тільки в Росії – “боротьбою з міжнародним тероризмом”, “військовими таємницями” і таким іншим. Швидка зміна думки відбулась тому, що російській журналістиці бракує власної етики та культури. Є багато хороших журналістів, але тільки деякі готові вести наполегливий інформаційний пошук. Російські газети бідні на повідомлення й інформацію, і навпаки, багаті на статті на кшталт есе, з грою слів і емоціями. Вже в епоху Бориса Єльцина у російських газетах було багато статей, часто мізерних, завуальованих, замовлених, зманіпульованих. Це саме стосувалося політичних телевізійних програм⁴. Установи, парламентарі, міністри виконували і виконують замовлення великих власників і Кремля.

Останнім часом Кремль слідкує, щоб важливі редакційні посади посідали лояльні журналісти. У багатьох редакціях, на які держава мала пряий вплив (перед усім, це телебачення), або чинила тиск на їх недержавних грантодавців, з часу приходу Путіна помінялися керівники інформаційних програм або головні редактори. Сергій Горячев, наприклад, почав свою кар'єру у Головному управлінні захисту державних таємниць у пресі⁵. У лютому 2000 року він став віце-президентом мережі державного телерадіохолдингу ВІТРК, а у вересні 2000 року директором новин каналу ОРТ. Шефа державного холдингу Олега Добродєєва, колишнього генерального директора опозиційного до влади каналу НТВ, наприкінці

1999 розкритикував Владімір Гусінській, тодішній власник НТВ. Після того Добродєєв перед початком другої чеченської війни так визначив свою журналістську позицію у армійській газеті “Красная Зоря”: “Я вважаю, що всі друковані і електронні засоби і армія повинні гра-ти в одну дудку”⁶. Підрозділи МВС і Добродєєв пере-могли чеченських бойовиків у Дагестані, вигнали їх звідти, але “ми журналісти, без сумніву, долучилися до цього успіху”.

Чечня закрита для журналістів

Для журналістів, що хотіли писати про війну, най-більшою проблемою був саме доступ до Чечні. Маленька республіка, з початком другої війни є фактично забороненою зоною. Перед початком війни Кремль створив Російський Інформаційний Центр (“Росінформцентр”) – агента пропаганди, установу-гермафродита, що надає дозволи на написання матеріалів⁷. Акредитації, що видавали МВС і МЗС російським та іноземним кореспондентам, гарантували право безперешкодно працювати на всій території країни. Винятками були військові заборонені зони, закриті міста і цілі регіони, де був проголошений військовий і надзвичайний стан. Чечні це не стосувалося: офіційно тут не було жодної війни, велась тільки “антитерористична операція” заради визволення власних громадян.

Росінформцентр не лише вимагав акредитації від усіх журналістів, які хотіли потрапити у Чечню, але й надавав своїх співробітників як супроводжуючих осіб. Ці супроводжуючі вказували, які місця можна відвідувати і з якими людьми говорити. Такими обмеженнями, які звісно організовувались задля безпеки, Росінформцентр не тільки перешкоджав незалежним інформагентствам, але й просто забороняв їм працювати. Супроводжуючі не боялися навіть втручатися у розмови з чеченцями, корегувати їхні слова, або грубо заперечувати⁸. Достовірність матеріалів була малоімовірною. Більшість кореспондентів не ризикували їхати у регіони військових дій, боялися санкцій різного роду з боку росіян, тому тільки дарма подорожували Чечнею.

Після запровадження режиму у більшості російських медіа, перед усім на телебаченні, залишилися нецензурованими тільки західні кореспонденти. Прем’єр-міністр Міхаїл Касьянов підхопив традицію часів Совецького Союзу, коли цілі міста або регіони оголошу-

вались для іноземців забороненою зоною. Їх можна було відвідати тільки при наявності особливого дозволу влади⁹. Непомітно для Заходу, російський президент Борис Єльцин, після деякої фази відкритості, оголосив цілу низку областей і міст забороненою зоною¹⁰. У жовтні 2002 Касьянов вніс усі прикордонні області і “регіони ведення антитерористичної операції” у список заборонених для відвідування іноземцями зон. До цих пір не перевірялося, чи відповідає це Гельсінським угодам від 1.08.1975 року, згідно з якими кожна країна повинна надавати журналістам можливість безперешкодно працювати.

Відповідальним за інформацію про війну в Чечні є Сергей Ястржембській, що був у першій половині 90-их керівником інформаційного відділу МЗС, а пізніше став речником президента Бориса Єльцина. Багато його співробітників в Росінформцентрі є журналістами державної інформаційної агенції “Новости”. Кремль організував цей центр тому, що в першу чеченську війну потерпів “пропагандистську поразку”. Російські й іноземні журналісти могли без особливих труднощів потрапити на фронт чи у регіон військових дій і порівняно вільно себе там почувати. Їхні повідомлення показували занепад російської армії, військові невдачі, те, як прибулі, часто голодні і змерзлі російські військові продавали бойовикам за кілька доларів зброю і боеприпаси.

Російський офіціоз і військові спершу дивилися на журналістів як на своїх, а після їхніх повідомлень реагували на них як на союзників свого ворога – дуже грубо і неприязно.

Чеченці ж навпаки, були доступними для журналістів. Тодішній чеченський міністр інформації Мовладі Удугов завжди був готовий до інтерв’ю і коментарів через свій супутниковий телефон. Дуже часто він сам телефонував журналістам і редакторам. У той час, як росіяни ледве терпіли як своїх, так і закордонних журналістів, чеченські цивільні і бойовики допомагали їм. Під час другої чеченської війни бойовики пропонували в Інтернеті професійно опрацьовану інформацію чи пропаганду¹¹.

Друга війна розпочалась за інших умов. Після тривалого утримання кореспондентки російського телеканалу НТВ Єлени Масюк як заручниці, багато російських журналістів втратили довіру до бойовиків. На телебаченні змінилася картинка подачі чеченців: з борців за волю вони перетворилися на кривавих ісламістів, що фінансуються з-за кордону і співпрацюють з арабськими

терористами¹². Кремль від початку намагався систематично контролювати чи обмежувати висвітлення подій та інформації про Чечню: в питанні про перемогу чи поразку значення інформації є не менш важливим, ніж військове втручання. Щодо цього російська стратегія зайшла дуже далеко, використовуючи передовсім телебачення.

З осені 2002 Кремль запобігав проникненню іноземних незалежних кореспондентів в сусідню з Чечнею Інгушетію: там було багато таборів для чеченських біженців, від яких можна було отримати неофіційну інформацію. Через це поїздки іноземців, а також іноземних журналістів стали можливими тільки за умови наявності запрошення місцевої влади. На перебування в середньому до 5 днів слід було отримати дозвіл у МВС. Отримавши дозвіл кореспондент офіційно міг проживати тільки в певному, чітко визначеному готелі у столиці Назрань, який охоронявся озброєними людьми. Готель надавав одного офіцера, як супровід; протягом 24 годин кореспондент повинен був зареєструватись у міліції. При виїзді з Інгушетії офіцери ФСБ перевіряли паспорт, печатку реєстрації і квитанції з готелю, щоб переконатися, що кореспондент не працював часом нелегально і чи не був у Чечні.

Незважаючи на цей контроль і перепони, кореспондентам все ж вдавалося потрапити в район бойових дій. Сприяли цьому зв'язки з чеченськими чиновниками, які самі часто засуджували поведінку росіян у Чечні. Корисною виявлялася низька дисциплінованість російських підрозділів, про що свідчить такий приклад: один західний журналіст влітку 2002 пересувався самостійно і був затриманий російським постом. Цей випадок коштував йому всього кілька сотень рублів і пару доларів. На цьому посту один із офіцерів ФСБ спитав його про акредитацію, якої він, звичайно, не мав. Згодом той же офіцер довго намагався вийти на зв'язок із штабом в Шанкалі біля Грозного. Зв'язку не було. Солдати обшукали речі затриманого і знайшли супутниковий телефон. Звідусіль лунало тільки одне питання військових: чи можуть вони зателефонувати додому. Журналіст дозволив і усі солдати, врешті-решт, подзвонили своїм рідним, які вже місяцями не отримували жодної звістки від своїх синів, батьків чи братів. Вечір пройшов у тісній дружбі з великою кількістю горілки. Наступного ранку вдячні солдати провели журналіста через інші блокпости.

Та все ж, навіть дотримання всіх правил не завжди допомагало. В одній норвезькій групі тележурналістів ФСБ в листопаді 2002, в аеропорту забрали частину записів з тасбору біженців. Маркус Варрен, кореспондент британської газети "Дейлі телеграф", після поїздки в Чечню влітку 2000 року був запрошений в МЗС для здачі "об'єктивного звіту". Багатьом журналістам російські установи не вперше забороняли в'їжджати у Росію: наприклад, Карлотті Галь з New York Times, що писала для Moscow Times про першу чеченську війну. Міхаїл Грабар, пресекретар російського посольства у Берліні у листопаді 2002 р. в листі до тодішнього шефа ARD (Arbeitsgemeinschaft der öffentlich-rechtlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland) Фріца Пляйтгена нарікав, що повідомлення ARD про захоплення заручників в "Норд-Ост" були шокуючими, неприйнятними і (...) упередженими. Мовляв, ARD через свій "жахливий підбір слів" будив сумнів щодо російського зацікавлення у політичному вирішенні чеченської війни. Пляйтген різко відповів¹³.

План реформування президентської адміністрації

Бажання Путіна і його адміністрації "управляти" російським суспільством знайшло своє вираження у його словах "керована демократія". Аналіз такої політики двоякий. З одного боку наголошується, що російська держава повинна стати "сильнішою", щоб виконувати свої класичні завдання: захист своїх громадян від зовнішньої загрози, соціальне забезпечення, забезпечення функціонування юстиції. З іншого боку, існує побоювання, що посилення держави може привести до авторитаризму. Мета політики Путіна до кінця ще невідома. Офіційно керівництво країни завжди наголошує на демократичних цінностях і нормах. Але внутрішні документи і дискусії свідчать, що Кремль просто вдосконалює свої інструменти управління і маніпуляцій советського типу.

Коли у липні 1999 року шефом новоствореного міністерства преси був призначений Міхаїл Лесін, він так визначив своє завдання: "Змусити ЗМІ відстоювати державні інтереси (...)Захист держави від вільних ЗМІ є сьогодні дуже актуальним питанням"¹⁴. Ще перед приходом Путіна і початком другої чеченської війни, Лесін з готовністю оголосив те, що невдовзі стало офіційною державною доктриною. У травні 2000 року, відразу після приходу Путіна в Кремль, газета "Коммерсантъ" опублікувала

“План реформування президентської адміністрації Російської Федерації”¹⁵. Він складався з однієї, відкритої для громадськості, частини, і з другої, що була таємною і де власне і були визначені всі правдиві цілі російської політики. “Відкрита частина діяльності президентської адміністрації повинна повністю відповідати демократичним потребам суспільства” і “демонструвати”, що адміністрація створена для того, аби підтримувати політичні організації, партії, рухи, їхніх керівників, губернаторів і ЗМІ – так говориться в офіційній частині, а в таємній уточнюється: “у своїй діяльності адміністрація мусить виробити певну стратегію, у якій “офіційну частину” використовувати як вивіску, щоб *реально і конкретно* [підкреслено в оригіналі] впливати на всі політичні процеси в суспільстві”. Далі “опис потрібних засобів маніпуляції”, що практично охоплюють усі сфери політики і суспільства, зокрема керівництво Кремля має впливати на рівень свободи слова і цензури, тобто мати вплив:

– на діяльність федеральних, регіональних, місцевих ЗМІ, водночас має збиратись і використовуватись спеціальна інформація про комерційну і політичну діяльність кожного окремого ЗМІ, про працівників, керівництво організації, джерела фінансування, економічну і технічну бази, про офіційні і неофіційні зв'язки, про фінансових партнерів і так далі;

– на діяльність журналістів на всіх рівнях, збирати і використовувати спеціальну інформацію про їхню професійну журналістську діяльність, про їхню комерційну і політичну діяльність, про їхні джерела фінансування, їхні робочі місця (...), про офіційні і неофіційні зв'язки, приватних партнерів та ін.¹⁶

Доктрина безпеки

План реформ кремлівської адміністрації залишився не єдиним документом, у якому заповідалася рестриктивна політика щодо ЗМІ. Через кілька тижнів після обрання президента Глеб Павловській, один з впливових радників Путін, сказав на першому німецько-російському “Петербурзькому діалозі” у квітні 2000 року: “У Росії не існує і не може існувати громадянського суспільства, оскільки ЗМІ на початку 90-их потрапили не у ті руки”¹⁷. Через пів року, а саме 9 вересня 2000 р., Путін підписав доктрину про безпеку інформації – документ, що дуже нагадує совєтські часи. У 90-ті у Росії відбулась “Деформація системи масової інформації”¹⁸, що спричинилася

не лише монополізацією “олігархами” типу Бориса Березовського і Владіміра Гусінського, але й “неконтрольованим розширенням сектору іноземних ЗМІ у вітчизняному інформаційному просторі”. Саме організація роботи іноземних кореспондентів істотно змінилась, порівняно з ліберальними ельцинськими правилами щодо надання акредитацій. Тепер уже необхідне “уточнення статусу іноземної інформаційної агенції, ЗМІ і журналістів”.

Ще до сьогодні діюча “Доктрина про інформаційну державну безпеку” є шокуючим документом параноїдального змісту: під уявною загрозою є індивідуальна і суспільна свідомість, а, відповідно, “духовне відродження Росії” й “інформаційне забезпечення державної політики”. До захисту державної таємниці ця доктрина зовсім не підходить. Російські агентства преси і ЗМІ перебувають перед “загрозою з боку іноземних інформаційних структур”, стверджується там. Взагалі, “низка країн прагне домінувати і витіснити інтереси Росії в глобальному інформаційному просторі”, тому працюють “над концепцією інформаційної війни” і, щоб Росії відповідно її зустріти, потрібно озброїтись. Також терміновим завданням багатонаціональної держави є не допустити “жодної агітації, що розпалює соціальну, расову, національну чи релігійну ненависть чи ворожнечу”. Щоб справитись із цим завданням – згідно з доктриною – потрібно посилити державні і контрольовані державою ЗМІ, для того, щоб “надавати російським і іноземним громадянам правдиву інформацію”.

У Росії принципово існує не замало, а забагато свободи преси. Доктрина посиляється на “брак (...) конституційних обмежень масової інформаційної свободи в інтересах захисту основ конституційного порядку, моралі, здоров'я, прав і легальних інтересів громадян для впевненості у здатності захищати країну і задля державної безпеки”. Повинна бути створена “єдина система навчання кадрів” і має бути активізована “антипропагандистська діяльність”. Важливими мають бути закони і правила, згідно з якими можна було б притягнути до відповідальності осіб “за несанкціонований доступ до інформації, її неправове трактування і застосування, за поширення неправдивої інформації, розкриття важливої інформації”¹⁹, службової і комерційної таємниці.

У середині червня 2000 року віце-міністри преси Міхаїл Сеславінській і Владімір Грігор'єв на “Шостій міжнародній конференції міністрів про політику ЗМІ”

у Празі презентували перед учасниками з понад 14 країн Ради Європи точку зору Москви. Усі країни, як заявляли обидва віце-міністри, повинні відмовитися не тільки від “інформаційної війни” проти інших країн – наприклад, проти Росії щодо чеченської війни, – але й також від “надкордонного поширення інформації, що суперечить принципам і нормам народного права і внутрішнього законодавства специфічних країн”. Треба зважати на “маніпуляцію інформацією, що заміновує психологію і духовне оточення суспільства і підриває традиційні, культурні, моральні, етичні та естетичні цінності”. До чорного списку належить також “інформаційна експансія і досягнення монополії над інформаційними та телекомунікаційними структурами іншої держави”. Основним висловлюванням було: кожна країна, як гарантується у документах ООН, має право обмежувати свободу преси та інформації, “в інтересах своєї безпеки”²⁰. Тоді, здавалося, що знову почалася холодна війна глобалізованого світу. Сьогодні “боротьба з тероризмом” і одночасне обґрунтоване обмеження свободи преси у західній демократії роблять російські плани дуже своєчасними.

Новий Закон про пресу

Владімір Путін відомий своїми іноді різкими висловлюваннями. Тільки що обраний прем'єр-міністром восени 1999, він погрожував кожного чеченського терориста “мочить в сортіре”²¹. Журналісти здаються Путіну особливо підозрілими, перед усім тоді, коли вони критично пишуть про війну і злочини російських солдат у Чечні. На початку 2000 року Путін дозволив собі взяти за приклад Андрея Бабіцького, чий неприкрашені статті були для Путіна рівноцінними зраді: “Те, що зробив Бабіцький, є набагато гіршим, аніж автоматна черга”²².

У середині 2001 експерти з пропаганди, політичні радники та спеціалісти з вивчення громадської думки на прохання Путіна підготували пропозиції, як можна використовувати російські ЗМІ в інтересах держави у зв'язку з переходом каналу НТВ у власність Газпрому. Дискутувалась модель стабільної і, на думку Кремля, провладної – партійної системи. Глеб Павловській запропонував президенту “нехтувати всіма”, і перед усім пресою і партіями, що не виконували завдання зі стабілізації політичної системи в інтересах держави. Потрібно розчистити площу для нового старту. Путін запитав, чи Павловській вже має “список”, на що той відповів: “Це ваша справа”²³.

Показово щодо тактики Кремля було проведено прийняття нового Закону про пресу восени 2002 року. Уже прийнятій двома палатами парламенту закон передбачав численні можливості для санкцій проти друкованих органів і журналістів²⁴. Повинні каратися ті, хто своїми статтями буде заважати “антитерористичній кампанії”. (Чеченська війна була визначена державним керівництвом як “антитерористична кампанія”). Закон покладав Путіну на підпис. Однак, протест був тоді доволі стриманий. Кремль сигналізував редакціям і спілкам журналістів, що Путін не підпише цього закону, якщо його про це попросять. У листі до Путіна телеканали, радіостанції, редакції газет зобов'язалися самі розробити “Кодекс поведінки” для кризових ситуацій і просили не підписувати Закон. Серед підписантів були всі “великі” російського медіа ландшафту, починаючи від лояльного до влади генерального директора ОРТ Константина Ернста, головного редактора радіокомпанії “Ехо Москви” Алексея Венедіктова і до Алексея Сімонова, президента опозиційного до уряду Фонду захисту гласності. Путін запросив делегацію з підписантів до себе в Кремль і, після негативних висловлювань у бік преси, сказав, що не підпише закон, а відправить його назад у парламент і закликає депутатів обговорити із захисниками преси “Кодекс поведінки”²⁵.

ЗМІ під контролем

Рестриктивну політику щодо преси Кремль обґрунтовував тим, що Росія тим швидше поверне свою колишню могутність, чим менше буде зустрічного вогню і критики уряду. Демократична система повинна розраховувати на комунікацію або дуже часто на пропагандистську роботу і компроміси. Кризи, політичний і соціальний неспокій заважають проведенню потрібних, докорінних і довготривалих реформ. Власне як альтернатива подався “хороший президент”, який з підтримки компетентних експертів веде Росію до світлого майбутнього. Політична пропаганда, що велась так званими політтехнологами, заміняла дискусії. Визначальну роль тут відігравав вже згадуваний Глеб Павловській, директор інституту ефективної політики, що як стратег і менеджер брав участь у блискавичному сходженні Путіна. Вже на початку 90-их Павловській сформулював у журналі “Русский журнал” свій критичний погляд на західно-ліберальний курс. Цей проект мав сильні корпоративні тенденції

і наголошував на “прямої діалозі провідника з народом”, без бюрократичного апарату і еліт. У цій концепції визначальну роль відігравали електронні ЗМІ.

Близько три чверті всіх росіян черпають інформацію виключно через телебачення. Це, поряд із радіо, єдиний ЗМІ, що досягає найвіддаленіших куточків країни²⁶. При цьому велика частка російського медіа-сектору є дуже дефіцитною і спонсорованою багатими власниками чи державою. Багаті підприємці і напівдержавні концерни не купують канали чи газети для того, щоб заробити, а для свого політичного чи економічного впливу. Владімір Гусінський, банкір і багаторічний власник першого незалежного каналу НТВ, був чи не єдиним підприємцем, який хотів за допомогою своєї медіа імперії заробити гроші. Серйозні газети мали незначний тираж і обмежене покриття території²⁷. Газети і журнали, що видаються в Москві, поширюються, як правило, лише в столиці, Петербурзі і в низці губернських міст. Зростає значення Інтернету, доступ до якого наприкінці 2002 вже мала певна незначна частина населення²⁸. Важливим є, перед усім, контроль над телебаченням. Перший канал (колишнє ОРТ) частково приватизований і захищає сьогодні провладні інтереси Кремля із сильним націоналістичним ухилом. Всеросійський другий канал “Россія” (колишнє РТР, що належить до Всеросійського державного Теле- і радіохолдингу (ВГТРК) і створений наприкінці 90-их канал “Культура” ще не були приватизовані.

Багато років один з акціонерів Борис Березовський був пов’язаний із Кремлем і мав вирішальний вплив на інформаційні програми на ОРТ. В кінцевій фазі перебування Єльцина, Березовський допомагав пропагандою на ОРТ молодому прем’єр-міністру Владіміру Путіну. Інформаційні програми ОРТ прислуговували під час виборів до парламенту в грудні 1999 року – брудної кампанії проти конкурентів виборчого блоку “Єдинство”, і перед усім, проти мера Москви Юрія Лужкова і його блоку “Отечество”. Після путінської перемоги в кінці березня 2000 Березовський посварився з новим президентом.

Очевидно, Путін вбачав у винахідливому підприємці небезпеку для своєї майбутньої політики і своєї влади. Окрім своїх економічних і медіа можливостей, Березовський мав вплив на лояльних осіб на ключових посадах при владі. Так, наприклад, серед них був голова президентської адміністрації Александр Волошин і прем’єр-міністр Міхаїл Касьянов. Частка Березовського

на регіональному телеринку становила на кінець 1999 року 26%²⁹. Йому належав канал ТВ-6. До того ж він контролював “Независимую газету” і тижневик “Огонёк”. У 1999 році він купив видавничий дім “Коммерсантъ” з журналом “Власть” і газетою “Коммерсантъ”. У його власності були три чверті частки газети “Новые известия”. Після сварки з Кремлем Березовський намагався сам стати політичним гравцем. Вже невдовзі після президентських виборів почалась кампанія проти нього. Березовський зберіг всій вплив на перший канал ОРТ до 2001 року; потім продав свою частку менш заангажованому політично олігарху Роману Абрамовічу. Березовській, уникнувши ув’язнення, втік до Лондона³⁰. У другій половині 2001 Міністерство преси не поновило ліцензію каналу ТВ-6. Видавничий дім “Коммерсантъ” належить Березовському ще й досі.

Більшість журналістів повернулася на канал НТВ, який залишався чи не єдиним, де звучали професійні і критичні повідомлення про першу чеченську війну і який належав медіа магнату Владіміру Гусінському³¹. До його холдингу “Медиа-мост” належали також радіо “Ехо Москви”, тижневик “Итоги” і газета “Сегодня”. У червні 2000 року Гусінський потрапив під слідство на кілька днів через несплату податків. Після звільнення він втік до себе в будиночок в Андалузії. Щоб перейняти контроль над НТВ, Кремль подбав про те, щоб НТВ за часів Єльцина отримав високі кредити від державного газового концерну Газпрому. Після російської економічної кризи влітку 1998 року ринок реклами в Росії занепав і Медіа-міст не зміг виплатити кредит. В кінці 2000 Гусінській був винен Газпрому 400 мільйонів доларів³². Як за поруку, для впевненості, генеральний пакет акцій віддали Газпрому. З цим пакетом акцій Газпром, а фактично Кремль, отримав повний контроль над НТВ. Гусінській не міг виплатити ще тому, що Кремль систематично заважав іноземним інвесторам, а саме Теду Тюрнеру, засновнику CNN, прийти йому на допомогу. Хоча, не згадувався той факт, що ОРТ також мав величезні борги. Тут кредити були продовжені, або й взагалі списані. На пропозицію Газпрому, о 4 ранку у Великодню суботу, приміщення НТВ в телецентрі Останкіно штурмував загін спеціального призначення ФСБ. Гусінського змістили. Протягом конфлікту, що тривав місяцями, Путін пояснював, що розуміє цей конфлікт тільки як “боротьбу двох суб’єктів економіки”. А фактично, сам Путін і голова адміністрації

Волошин контролювали кожен крок проти НТВ, і приймали від Газпрому звіти по роботі.

В результаті, суд передав контрольний пакет акцій НТВ Газпрому. Газовий концерн змінив керівництво каналу і поставив на посаду генерального директора Бориса Йордана. Велика частина редакції, разом із тодішнім директором Євгенієм Кісельовим, перейшли на ТВ-6, канал Березовського.

Досвідчена і відома команда Кісельова швидко перетворили ТВ-6 на професійний канал. Та вже в кінці 2001 року Міністерство преси не надало йому ліцензію “через борги”, а у січні 2002 року Верховний суд підтвердив це рішення. Журналістам Кісельова вдалося зібрати консорціум з підприємців для фінансування нового каналу ТВС і вони отримали нову ліцензію. Політичним наглядачем був екс-прем’єр Євгеній Прімаков. До 2003 року новий канал ТВС безтурботно працював. У ніч на 22 травня 2003 року Міністерство преси його вимкнуло³³. Після того глядачі під кнопкою “6” дивилися державний спортивний канал. Ще раніше ТВС через несплачені рахунки не міг транслювати програми по московській кабельній мережі. Гроші підприємців не змогли використати через жорстку комерційну концепцію. Власник ТВС Борис Березовський спробував це оскаржити в суді.

Ця доволі активна ситуація змусила Кремль продовжити свою ліквідацію незалежних всеросійських каналів.

З переходом НТВ до Газпрому на початку 2001 року генеральний директор Борис Йордан запевнив, що перед усім буде дбати про фінансове оздоровлення каналу і не буде втручатися у політику редакції. Хоча повідомлення НТВ про Чечню і президента вже стали обережнішими. Погіршились і інформаційні програми на каналі, вони вже перестали бути драматичними і нікого не лякали. У драмі із захопленням заручників під час “Норд-Ост” у жовтні 2002 року, репортажі НТВ знову стали гострими, і зайшли надто далеко. У ток-шоу “Свобода слова” модератор Савік Шустер дозволив собі говорити про термінове закінчення війни у Чечні.

Після 129-ти смертей заручників і терористів внаслідок смертельного штурму театру, НТВ з допомогою читачів по губах розшифрував зйомки з Кремля. Зображення, які Кремль показував без звуку, стосувалися зустрічі Путіна з його важливими радниками кілька годин по тому, як стало відомо про захоплення заручників.

Після розшифровки по губах НТВ повідомило глядачів, що вже тоді, на нараді, всупереч офіційним заявам Кремля, було вирішено штурмувати театр³⁴. Пізніше Волошин змусив генерального директора НТВ Йордана звільнити модератора Шустера і головного редактора Тат’яну Міткову³⁵. Висвітлення наради в Кремлі, на думку журналістів НТВ, призвело до звільнення Йордана у січні 2003 року³⁶. Наступник, названий Газпромом, не мав жодного досвіду і наштовхнувся на протест всієї редакції. Та це не допомогло журналістам: Ніколай Сєнкевіч заступив на свою посаду, незважаючи ні на що³⁷.

Свобода преси в Росії?

Формально в Росії не існує жодної цензури. Просто свобода преси обмежується всілякими способами, і не тільки тоді, коли йдеться про Чечню. Залякуються або юридично переслідуються екологи чи журналісти, що займаються екологічною тематикою. Хто в Росії хоче критично висловитися, зокрема про війну у Чечні, може це звичайно зробити – у маленьких, мізерних на тираж, газетах, в Інтернеті чи в численних публікаціях правозахисних організацій чи у справах біженців. На телеканалах такі матеріали можливі лише за наявності владної рекомендації і лише у випадку, якщо матеріал висвітлює успішну війну проти “банд терористів”. Політичне керівництво країни створило це для того, щоб повідомляли і писали так, як це подобається Кремлю. Люди в Росії багато дізнаються про терористичні напади чеченських бойовиків і дуже мало про так звані “зачистки”, чи загибель російських підрозділів, або приниження чеченських цивільних. Одна із зловісних правд про війну в Чечні це те, що і влада, і суспільство – за війну, тому відповідники є статті на їхнє виправдання.

Переклав Євген Троян

1. Alexej Simonow, “Unpatriotische Fragen”, в: *Unterdrückte Wahrheiten, Dokumentation von Index on Censorship, FR, 28.2.2000.*

2. *За результатами всеросійського опитування, проведеного Всеросійським центром дослідження громадської думки (ВЦИОМ) у часовому проміжку 15 -18.10.1999 58% опитаних на питання “Яка основна мета військової операції?” відповіли “повне знищення терористичного гнізда”, водночас 78% опитаних в основному підтримують політику Владіміра*

Путіна. http://www.yabloko.ru/News/Votes/VTSIOM/press_162.html

3. Alexej Simonow, "Unpatriotische Fragen", в: *Unterdrückte Wahrheiten, Dokumentation von Index on Censorship*, FR, 28.2.2000.

4. Для порівняння: Иван Засурский, "Реконструкция России. Мас-медиа и политика в России девяностых", Русский журнал, www.russ.ru. Charles Glover, "Murky world of 'kompromat'", FT, 13.7.2000. Алла Старцева, "Russian Journalism's Dirty Little Secret", МТ, 9.6.2002.

5. Florian Hassel, "Zum "Schutz" des rasischen Bewusstsein", FR, 16.9.2000.

6. Олег Добродеев, "Армия – это братья и сыновья", Красная Звезда, 29.2.2000.

7. www.infocentre.ru

8. Про це повідомляє, наприклад, Christian Caryl, "Objektivität, die sie meinen", в: *Unterdrückte Wahrheiten*, а.а.О

9. 11 так званих атомних міст, в яких проводились дослідження військових атомних програм, залишилися недоступними не тільки для іноземців, але й для російських громадян, і без спеціального пропуску закриті. Та все ж, довший час іноземці без особливих проблем отримували ці пропуски.

10. Для порівняння: Збірник законів "Собрание актов президента и правительства Российской Федерации" за 1992, § 1; стаття 142; 2000, § 6, стаття 775:2001, § 45, стаття 4267 і урядова постанова №277 від 29.4.2002.

11. www.kavkazcenter.org вебсайт бойовиків Шаміля Басаєва. Сайт чеченського президента Аслана Масхадова: www.chechenpress.com.

12. Наприклад, у псевдодокументальному фільмі "Чистилище" тележурналіста і депутата Держдуми Александра Невзорова. Також пропагандистська щоденна програма "Однако" Михайла Леонтьєва підтверджує цю картину.

13. "Russische Botschaft kritisiert ARD wegen der Berichterstattung bei der Geiselnahme", *Netzeitung*, www.netzeitung.de, 13.11.2002; FAZ, 14.11.2002.

14. Інтерв'ю з Михайлом Леснім, "Ведь ни одно СМИ у нас еще не загублено", *Коммерсантъ*, 22.7.1999.

15. "Реформирование Администрации Президента Российской Федерации-структура администрации президента", без місця і дати. Документ виник десь на початку 2000 року, бо побіжно говорить про "в.о. президента Путіна". В.В.Путін обійняв посаду виконуючого обов'язки президента 31.12.1999 року і був обраний президентом 26 березня 2000 року.

16. Там же.

17. Протокол засідання автора.

18. Для порівняння: www.scrf.gov.ru/Documents/Decree/2000/09-09.html

19. Там же ж, розділ 5, ст.12.

20. Всі цитати Флоріана Гасселя, "Die Angriffe auf die Pressefreiheit in Russland sind kein Zufall, sondern Teil eines Plans zu ihrer voelligen Abschaffung", FR, 28.7.2000.

21. "Путин о боевиках и сортирах", www.polit.ru, 24.9.1999.

22. Інтерв'ю "Железный Путин", "Коммерсантъ", 10.2.2000.

23. Витяг з протоколу одного учасника зустрічі.

24. Для порівняння: "Каким образом поправки к закону "О средствах массовой информации" возрождают в России цензуру?", *Кавказский узел*, www.kavkaz.memo.ru, 15.11.2002.

25. "Путин наложил вето на поправки к закону о СМИ", www.polit.ru, 25.11.2002.

26. Пор.: Иван Засурский, *О радиусе действия телевидения*. Ч.6, ст.6.

27. "Коммерсантъ", одна з провідних газет тиражем ледве 90 000 екземплярів.

28. У своїй промові до народу 16.5.2003 сказав, що 10% росіяни використовують Інтернет.

29. Иван Засурский, Ч.6. ст. 13.

30. "Генеральная прокуратура заочно предъявила Бerezовскому обвинение в мошенничестве", www.polit.ru, 23.10.2002.

31. Події навколо НТВ докладніше задокументовані в: *Московское отделение Европейского института Средств Массовой Информации, Российский Медиа-бюллетень*, www.eim.ru, номер 4, квітень 2001. Про медіа участь Гусінського: Иван Засурский Ч.6, ст.15.

32. Пор.: Michael Thumann, "Einmal Glasnost und zurueck", *Die Zeit*, 18/2001.

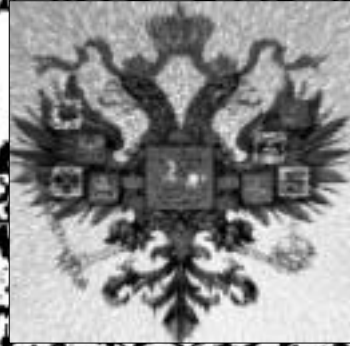
33. "Прощай, ТВ", www.polit.ru/docs/619954.html 22.06.2003.

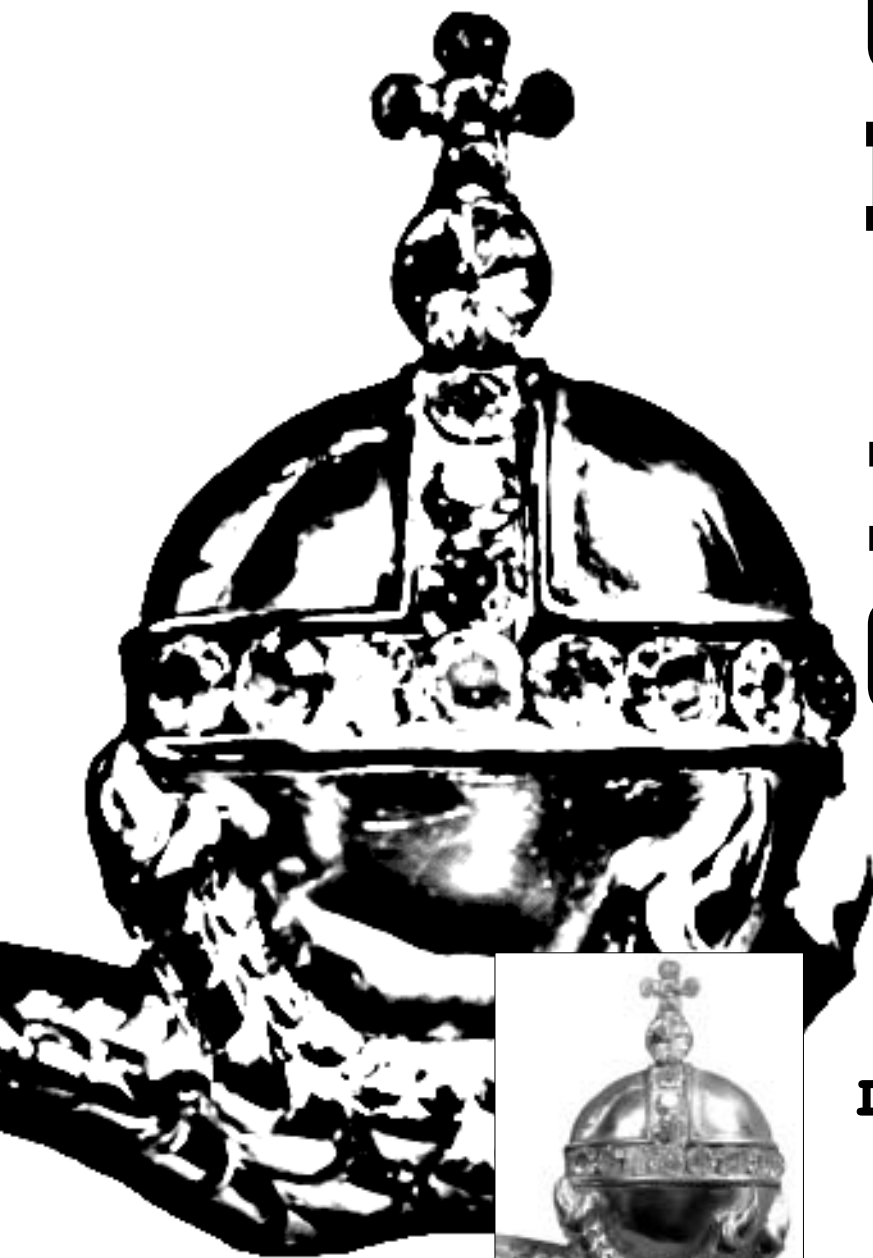
34. Леонид Парфёнов, "Намедни", НТВ, 27.10.2002, 21:05.

35. Шеф-редактор "Эхо Москвы" Алексей Венедиктов в інтерв'ю з Флоріаном Гасселем, Москва, 18.1.2003. Пор. Андрей Кочетов, Евгений Кусин, "Бедный Йордан", *Газета*, 20.1.2003.

36. Sharon LaFraniere, "Kremlin Fires Jordan", *WP*, 18.1.2003.

37. Докладна інформація про події навколо НТВ: Журналістський Центр в екстремальных ситуациях, www.cjes.ru/news/php

**Олександр
Гринкевич
Неллі
Кузнецова
Олександр
Клітченко**

**РФ:
новий етап
перерозподілу
власності
і влади**

Власність і влада: загальна характеристика

Аналіз ситуації в Росії вказує на те, що у 2002 р. і протягом 2003 р. у Російській Федерації виникли тенденції, що впливатимуть на політичний розвиток країни. Політична конфігурація визначатиме характер розвитку основних подій у країні та особливості нового етапу перерозподілу власності і наявних матеріальних ресурсів. Як і раніше, зусилля конкуруючих кланів країни зосереджуватимуться на приватизації великих майнових комплексів державної власності та комерційному й адміністративному підкоренні впливових засобів масової інформації (ЗМІ).

У політико-економічному просторі РФ тривають змагання між різноманітними фінансово-економічними угрупованнями, що використовують владне прикриття. Сталі та міцні позиції має старокремлівське угруповання – це об'єднання, що склалося за часів Б. Єльцина – “сім'я”. З ним взаємодіє і вирішує власні завдання угруповання, що репрезентує постать А. Чубайса. Хоча і втратило колишню політичну вагу, але ще є досить впливовим об'єднання навколо “Альфа-груп” М. Фрідмана. Як і раніше, ці бізнесові і фінансові сили спроможні створювати тимчасові союзи за інтересами¹.

За президентства В. Путіна, у політико-економічному просторі РФ відбувається стрімке становлення та зміцнення нового клану – об'єднання, що отримало назву “пітерців”. Для нього характерне обережне протистояння зі “старокремлівцями” та прагнення опанувати нові ареали і сфери в економіці і фінансових структурах.

Специфіка змагання між впливовими бізнесово-фінансовими угрупованнями в РФ полягає в тому, що В. Путін відкрито не підтримує жодне з них. Тому помітніше певне консолідування “сім'ї” навколо прем'єр-міністра М. Касьянова².

Боротьба за вплив на президента Росії між кланом, що виник і зміцнів у часи Б. Єльцина (“сім'я”) та угрупованнями, що прийшли до влади за часів В. Путіна (“пітерці”), поки що не призвела до кардинальних змін балансу сил. У політичних колах протягом 2002 – початку 2003 рр. кілька разів виникали чутки про швидку кадрову революцію, але судячи з травневого щорічного послання президента Федеральним зборам, уряд М. Касьянова

має великі шанси утриматися при владі до завершення виборчого циклу (десь до весни 2004 р.).

Обрана президентом ще на початку 2002 р. *тактика ухилиння від прямої участі в конфліктах у вищих ешелонах влади* призвела до появи елементів “некерованості” країною, що викликали роздратування у правлячих і ділових колах. Це спричинило чутки про те, що “сім'я” на президентських виборах 2004 р. може зробити вибір на користь політика, спроможного налагодити відносини з елітою, дотримуючись відповідальності і забезпечення функціонування політичної системи за цими правилами. При цьому найдостойнішим кандидатом називали прем'єр-міністра РФ М. Касьянова.

Розмови посилювалися, коли в травні 2002 р. глава уряду, виступаючи в Державній думі, висловив незгоду з питань адміністративної реформи і темпів економічного зростання в країні, що раніше запропонував президент. Нові чутки щодо президентського майбутнього нинішнього прем'єра були пов'язані з його візитом на початку 2003 р. до Вашингтона, де його приймали американські керівники на високому рівні.

Розвиваючи свій контрнатуп, кола, пов'язані з “сім'єю”, фактично запропонували В. Путіну компроміс³:

відмовитися від втручання правоохоронних органів у справи великого бізнесу;

надати право розробки і проведення суспільно-економічної політики виключно урядові, що має вирішувати ці питання у тісній співпраці з діловими колами країни.

Повна реалізація на практиці таких умов означала б, що уряд стає рівнозначним президентові центром влади. Коли щось подібне виникало за часів Б. Єльцина (посилення уряду В. Черномірдіна у 1997 – 1998 рр., успіхи кабінету Є. Прімакова в 1998 р. у приборканні серпневої кризи тощо), то спроби створення нового центру влади завершувалися, можливо, недостатньо мотивованою, відставкою кабінету міністрів.

Більшість спостерігачів очікувала аналогічної реакції від наступника Б. Єльцина перед парламентськими 2003 р. виборами, однак В. Путін усе ще залишає М. Касьянова прем'єром і це дає підстав припускати, що президент або не володіє повністю ситуацією на російському владному Олімпі, або поки що спокійно ставиться до подальшого зміцнення уряду.

Найвірогідніше, що певне дистанціювання президента від прямої участі у конфліктах у вищих ешелонах влади є вимушене, оскільки спроби втрутитися у політичні події на тому або іншому боці успіху не мали, іноді це спричинювало ситуації, що могли призвести до втрати авторитету президента під час розв'язання внутрішніх проблем.

Нині можна констатувати, що *в країні сформувалася така владна конфігурація, коли глава держави зосереджений переважно на питаннях зовнішньої політики, оборони і безпеки, державного будівництва, а прем'єр-міністр і уряд – на проблемах соціально-економічної політики.*

Поступове перетворення уряду на другий, рівнозначний президентському центр влади може призвести до того, що саме уряд візьме на себе функцію відповідального осередку прийняття рішень, змушеного вибудувати баланси сил і інтересів. Нині цю відповідальність регулюють відповідні правові норми, що ставлять уряд у залежність головним чином від президента і меншою мірою – від Державної Думи.

Останнім часом консолідацію старокремлівських груп підриває конфлікт між "сім'єю" і групою А. Чубайса. Формально конфлікт спричинила спроба А. Чубайса форсувати реформу енергетики, у результаті проведення якої енергетичні компанії диктуватимуть тарифи іншим галузям економіки і регіонам Росії. Однак, зважаючи на всі обставини, набагато більшого значення для головних угруповань російської еліти набуває той чинник, що реформа енергетики в її нинішньому варіанті може посилити політичну значущість А. Чубайса і відкрити йому шлях до самостійної участі у президентських виборах 2008 року.

Останні політичні зміни насамперед консолідували більшість російських елітних угруповань навколо тактичного завдання – спільної підтримки В. Путіна на президентських виборах 2004 р. А боротьба між ними набула характеру перманентного конфлікту за право відігравати вирішальну роль у політиці напередодні та в роки другого терміну президентства В. Путіна. За таких обставин можливі переконфігурації владно-політичних сил РФ (у разі будь-яких форс-мажорних ситуацій у країні або на світовій арені).

Нинішню владну конфігурацію не можна вважати стабільною й усталеною. Про це свідчить, наприклад, публічне оприлюднення суперечностей між позицією президента РФ і прагненнями "сім'ї" у питаннях подальшої інтеграції Росії та Білорусі, коли відставний перший російський президент Б. Єльцин, відвідавши Мінськ, піддав гострій критиці *білоруську політику* російського президента.

Проведення чергових перестановок та перегрупувань у силовому блоці уряду (до речі, це сфера безпосередніх повноважень президента) також є результатом складного компромісу між "сім'єю" і силами, на які опирається В. Путін. Напередодні виборів президент РФ особливо потребує підтримки з боку силового блоку. Саме тому він консолідував силові структури, додатково посиливши роль *великої трійки* – Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ і ФСБ.

Усі ці три відомства контролюють найближчі прихильники глави держави – С. Іванов, Б. Гризлов і М. Патрушев⁴. Внаслідок реформи силового блоку фактично відбулося відтворення знаменитого КДБ (до складу ФСБ не ввійшли тільки Служба зовнішньої розвідки і Федеральна служба охорони, що раніше теж належали КДБ).

Під впливом олігархів "сім'ї" березневі реформування силових структур призвели до ліквідації служби податкової поліції, діяльність якої викликала багато нарікань. Хоча функції Федеральної служби передано до МВС, вплив податкових органів послабшав.

Одночасно інтереси олігархічних кіл проглядаються й в обіцянках президента внести до Держдуми законопроект про лібералізацію карного законодавства. За словами глави держави, *"ідеться фактично про пом'якшення покарання за неістотні правопорушення"* (якщо такими порушеннями вважатимуться переважно економічні, то взагалі лінія на лібералізацію карного законодавства виглядатиме як частина чергового компромісного пакту між президентом і олігархами).

Підсумовуючи вищенаведене, можна зазначити, що *напередодні виборів В. Путін створив потужний блок відданих йому силових відомств, спираючись на який він контролюватиме ситуацію в країні і забезпечить своє переобрання на новий термін.* При цьому він зберіг стосунки і з діловим співтовариством: зміни у силових структурах враховують інтереси і олігархів.

Певну політичну рівновагу в країні поки що збережено. Боротьба між основними елітними групами має поверхневий, *корпоративний* характер. Спостерігачі зазначають, що з приходом до влади В. Путіна складалася відносно нова система відносин між державою і бізнесовими структурами, що характеризувалася відлученням деяких колишніх бізнесменів з “сім’ї” від безпосереднього впливу на процес прийняття ключових політичних рішень. Публічна нелояльність олігархів до влади у політичній сфері – неприпустиме явище⁵. Окрім того, відбулися зміни в елітах, зокрема зміцнилися позиції представників силових еліт, що пов’язано з впливом “пітерської” групи. Ці переваги і, насамперед, “пітерських силовиків” були пов’язані з широким простором для маневрування, наданим неформальною близькістю до президента, та великими адміністративними можливостями завдяки ефективному контролю над силовими і правоохоронними органами.

Однак сьогодні вже можна констатувати, що “пітерцям” не вдалося створити систему впливу, аналогічну з “сім’єю”, і вони поки що залишаються дуже аморфною групою. З одного боку, бракує професійних кадрів. З другого – небажання президента робити стратегічну ставку тільки на них, оскільки це може налаштувати проти нього не тільки інші групи, а й великих самостійних політиків.

За роки президентства В. Путіна “пітерці” потіснили найвпливовіший клан – “сім’ю”, але лише у кількох сферах: МВС, ФСБ, “Росвооружение” і “Газпром”. Великим досягненням силовиків стало прийняття закону про альтернативну цивільну службу в жорсткій генштабівській редакції, що робить цю службу непривабливою.

Проте, силовики так і не домоглися позитивних результатів у проведенні військової реформи. Протягом 2003 р. у російських ЗМІ з’явилися матеріали, що свідчать про погіршення становища в армії у період перебування на посаді міністра оборони С. Іванова, а головне про те, що він так і не набув високого авторитету серед військових. Після повалення режиму С. Хусейна в Іраку у Росії ще ширше розгорнулася кампанія за проведення військової реформи і перетворення російської армії на професійну.

За деякими даними, “сім’ї” вдалося також спровокувати певне охолодження стосунків між президентом і близькими до нього повпредами в Центральному

(Г. Полтавченко) і Північно-Західному (В. Черкесов) федеральних округах⁶. Це загалом зменшило роль інституту повпредів у регіональній політиці федерального Центру, відповідним чином модифікувавши задуми *владної вертикалі* і визначивши необхідність підвищення ролі методів гнучкого *ручного* керування.

Водночас, основні об’єднання еліти, що склалися за часів Б. Сльцина, мають більший професійний досвід, вони контролюють величезні економічні ресурси країни. Президентська політика *рівновіддалення* змусила їх певним чином скорегувати свою поведінку, що позначилося на нинішніх відносинах олігархів і президента.

Спочатку представники великого бізнесу вдалися до колегіальних дій, що мали різні форми – від написання спільних листів президентові або прем’єрові і колективного вступу до “Медиа-социума” (корпорації власника ліцензії на мовлення на телевізійному каналі ТВС) до координації дій і колективного лобювання через такі організації, як Російський союз промисловців і підприємців (РСПП) – великий бізнес і Торгово-промислова палата⁷ (ТПП) – середній і малий, частково великий бізнес.

Починаючи з середини 2002 р., регулярно відбуваються зустрічі президента з впливовими російськими власниками, серед них: С. Пугачов (голова “Межпромбанка”), В. Коган (голова Санкт-Петербурзького “Промшленно-строительного банка”), В. Потанін (президент холдингової компанії “Интеррос”), М. Ходорковскій, останній мав цю можливість до середини 2003 р. (голова промислової групи “Роспром-ЮКОС”, голова банку “Менатеп”).

До колишнього керівника адміністрації президента В. Волошина частіше зверталися: Р. Абрамовіч (губернатор Чукотки, власник компанії “Сибнефть”), О. Дерипаска (генеральний директор компанії “Русский алюминий” і голова ради директорів компанії “Базовый элемент”), О. Мамут (голова ради директорів інвестиційної компанії “Тройка-Диалог”).

Суперечності навколо перерозподілу власності начебто припинилися, що, мабуть, характеризує досягнення основними групами інтересів певної рівноваги⁸. У результаті ця рівновага сил для ельцинського угруповання стала своєрідним успіхом (вона практично зберігає свою економічну і політичну вагу), заради досягнення якої вона і монтувала свого часу схему передачі політичної влади наступникові.

Увагу привертають власники і топ-менеджмент таких надпотужних бізнесово-фінансових утворень, як ТНК-ВР та “ЮКОС-Сибнефть” (наприкінці 2003 р. процес поєднання був призупинений, а потім взагалі порушеним, не без зусиль з боку центральної російської влади), що виникли на початку 2003 р., об’єднаної міжнародної промислової групи (ОМПГ), що у січні 2003 р. поєднала активи російського СУАЛу (В. Вексельберг), англійської Брітіш Петроліум (ВР) та казахстанських підприємств. Судячи з характеру процесів об’єднання структур, рівня їхньої капіталізації, міцності закордонних зв’язків, є підстави говорити про появу у російському бізнесово-політичному просторі нових акторів, потужності та значення котрих сягають за межі РФ і, відповідно, виходять за межі впливу глави російської держави.

Певні акценти у розподіл комплексів власності у РФ вносить і процес створення газотранспортного консорціуму на базі українських, російських і, можливо, німецьких, або ще якихось активів – це нове об’єднання перебуватиме під міжнародним впливом, де російський президент навряд чи зможе напряму управляти матеріальними та фінансовими потоками.

Певні зміни на користь старокремлівських груп відбулися у різних сферах російського суспільного життя. Так, наприклад, Генеральна прокуратура в конфліктах між силовиками і “сім’єю” реалізувала гнучку лінію, в якій поперемінно домінують інтереси то однієї, то іншої групи і всіляко блокується рух за інерцією. Її тиск на тому, або іншому напрямі негайно припинявся, як тільки слабшав відповідний політичний тиск на саму прокуратуру.

Ще один приклад: олігархам вдалося здобути перемогу у тривалому конфлікті навколо загальнонаціонального телеканалу ЗАТ “Шестой телеканал”. З початку червня на ньому працює нова телекомпанія ТВС, яку фінансують ці кола⁹.

В останні місяці 2002 р. гостра боротьба розгорнулася навколо приватизації великої російської державної нафтової компанії “Славнефть”. Аукціон з продажу пакета акцій “Славнефти” підтвердив зростання впливу на російські справи тріумвірату олігархів “сім’ї”: Р. Абрамовіч – О. Деріпаска – О. Мамут, які змінили раніше існуючий у 90-х роках тріумвірат: Б. Березовскій – В. Гусінскій – О. Смоленскій. А той факт, що разом з “Сибнефтью” переможцем на аукціоні стала ТНК (тоді посідала слабкі

економічні позиції), сьогодні стає зрозумілим у світлі презентації останньою інтересів потужної світової компанії Брітіш Петроліум.

Діяльність нащадків “сім’ї” останнім часом зазнала змін. Схоже на те, що нині ставка робиться на стратегію, системний підхід і правове вивірнення операцій. Названі зміни відбулися під впливом нових правил гри, за якими в Росії ведуть бізнес, однак, як і раніше, на практиці використовують жорсткі дії і можливості владного ресурсу.

У російському суспільстві в останні два-три роки набув розмаху так званий *недружній*, або просто незаконний переділ власності. Потужні бізнесово-фінансові угруповання, спираючись на російські владні структури федерального і регіонального рівнів й використовуючи неврегульованість законодавства, захоплювали прибуткові виробничо-майнові комплекси, витісняючи з керівних органів попередніх власників або їх представників¹⁰.

Процес набув такої динаміки, що на порядок денний постали питання удосконалення законодавчого забезпечення процесів визначення та захисту власників та про відповідну регламентацію адміністративного втручання державних чиновників у процеси перерозподілу власності. Дехто зі спостерігачів зазначав, що перерозподіл власності (незаконний) – уже став своєрідним самостійним бізнесом, зі своїми розцінками, причому бізнесом доступним і конкурентним¹¹.

Враховуючи реалії сучасного етапу перерозподілу власності, Російський союз промисловців і підприємців, загальноросійська громадська організація “Деловая Россия” і загальноросійська громадська організація малого і середнього підприємництва “Опора России” висунули ідею створення системи саморегулювання, підґрунтям якої стала б Хартія корпоративної та ділової етики.

Поки така система в РФ ще не створена, а на практиці діють три сценарії “силових” поглинень:

використання привілейованих акцій для отримання контрольного пакета, створення системи подвійного менеджменту і реєстру, використання судових визначень та рішень й адміністративного ресурсу;

використання положень російського законодавства про банкрутство для придбання активів компанії;

використання дій міноритарних акціонерів із забезпечення власних прав і особливостей російського приватизаційного законодавства для придбання акцій.

Незаконне захоплення власності у РФ набуло такого масштабу, що безпосередніми жертвами конкурентної боротьби за майнові комплекси та прибуткові преференції дедалі частіше стають навіть вищі топ-менеджери потужних фінансово-економічних об'єднань та провідні чиновники державних установ. Так, у жовтні 2002 р. в процесі боротьби за розподіл рибних квот у регіоні вбито губернатора Магаданської області В. Цветкова, виникає думка, що і на цьому рівні брудне з'ясування власних стосунків в РФ не завершиться.

Останнім часом у російському бізнесі *урізноманітнюється діяльність, і відбувається перехід від вертикально інтегрованих структур на структури, побудовані за принципами управління мережами*. Так, наприклад, компанія “Сибнефть” (сама або через сполучні структури) нині володіє 20–29% акцій “Аэрофлота”, пакетом акцій ЗАТ “Золотые и бриллиантовые инвестиции и технологии”, яка має ліцензію на видобуток алмазів у Примор'ї. Сполучна з “Сибнефтью” структура “Planeta Management Service” придбала активи найбільших підприємств м'ясопереробної промисловості – “Дарья” і “Омский бекон”.

“Базовому елементу” О. Деріпаскі належить великий автомобільний підрозділ “Роспромавто”, який володіє активами ГАЗа, низкою автобусних заводів і Ярославським моторним заводом. “Сибал” (той самий власник) володіє активами і у вугільній промисловості, і в авіабудуванні. О. Деріпаска, Р. Абрамовіч і група МДМ активно скуповують акції РАО ЕЭС Росії (можливо – до 25% акцій). О. Деріпаска та О. Мамут – власники найбільшої російської банківської страхової групи “Автобанк-Ингосстрах”.

Міцнішає партнерство і координується діяльність між компаніями, що працюють в одній сфері. Так, як уже зазначалося, “Сибнефть” разом з “ТНК”, за моральної підтримки “ЮКОСу”, виграла аукціон з продажу держпакета “Славнефти”. Надпотужні фінансово-бізнесові об'єднання “ТНК-ВР” та “ЮКОС-Сибнефть” (враховуючи можливість придбання 25% пакету акцій нової компанії найбільшими американськими нафтовими компаніями “ChevronTexaco” або “ExxonMobil”), можна порівняти з основними гравцями на світовому ринку нафти і нафтопродуктів. Серйозні надії провідних нафтових грандів РФ, перш за все власників ТНК, пов'язані з приходом

у Росію великого іноземного інвестора – Брітіш Петроліум (ВР) – американо-англійського нафтового гіганта. Є досить підстав вважати, що можливості “ТНК-ВР” і “ЮКОС-Сибнефть” реалізуються відразу після завершення процесів формальної консолідації їх величезних капіталів і вони багато що визначатимуть у російській політиці¹².

Отже, в Росії к 2003 р. фактично *відбулося формування в основних контурах своєрідної конвенції у взаємовідносинах між президентом і головними елітними угрупованнями*. Безсумнівно, що це ситуаційно, тимчасово, боротьба за володіння основними стратегічними ресурсами та майновими комплексами триватиме, а порушення “конвенції” стає чим далі, тим більш вірогідним.

Боротьба за володіння майном російських природних монополій

У 2002-2003 рр. істотно зростали вплив та могутність фінансово-економічних кланів РФ, які, за підтримки урядових структур, послідовно вирішували питання приватизації нових майнових комплексів, що раніше належали державі. Склад і потужність нових приватних економічних утворень дали їм змогу поставити на порядок денний питання реформування (а радше, привласнення) великих майнових комплексів, що об'єднані в російські природні монополії. Наприкінці 2002 р. та на початку 2003 р. розгорнулася боротьба між різноманітними комерційним і державними групами інтересів за законодавчо-правове оформлення прагнень великого російського капіталу оволодіти прибутковою часткою державної власності:

що поки що належало єдиній російській ТНК – “Газпрому”;

входило до єдиного РАО ЕЭС РФ;

складало єдину систему залізничних шляхів, яким керувало величезне Міністерство шляхів сполучення (МПС).

ВАТ “Газпром”. Подальша боротьба за можливість видобувати російські природні ресурси та їх комерційне транспортування за межі Росії *розгортається між найбільшими приватними компаніями і природними монополіями*.

Так, за офіційними заявами керівництва компанії “Газпром”, у країні практично скінчилися запаси при-

родного газу легкого видобутку. Розробка і експлуатація нових родовищ потребує значних грошових витрат. За прогнозами експертів компанії, у найближчі роки ціни на газ на внутрішньому ринку зростуть у 6-8 разів¹³.

Тому найактуальнішим для впливових угруповань російських еліт стає питання *реструктуризації та приватизації державної частки природних монополій*.

Традиційно політика компанії “Газпром” тісно пов’язана з першими посадовими особами в державі. Ці традиції знайшли своє продовження і сьогодні, міцні позиції у “Газпромі” має “пітерська” група.

Реформа природних монополій відчутно впливає і на політичні, і економічні проблеми. Вибірчі кампанії змусили президента і його найближче оточення тимчасово призупинити реформи найбільшої в країні газової монополії (хоча тиск з боку інших угруповань щодо реформ не слабшає).

У 2002 р. голова правління А. Міллер (особисто близька до президента особа) висловив своє негативне ставлення щодо поділу концерну. А на святкуванні десятиріччя створення ВАТ “Газпром” його публічно підтримав президент.

Обговорення реформи “Газпрому” викликало цілу низку негативних публікацій у російських ЗМІ. Зокрема, А. Міллера звинувачували в тому, що він зайняв обережну позицію з приводу лібералізації газового ринку (пропонує виставляти на вільний продаж лише 5% об’єму газу для внутрішнього споживання) і вважає непотрібним надання вільного доступу до газопроводів, поки законодавчо не врегульовані правила цього доступу.

На “Газпром”, компанію державну не за формою власності (безпосередньо державі належить лише 38% акцій), а за масштабами і значущістю завдань, які вона вирішує, проводиться інформаційна атака не з боку потенційних конкурентів, а з боку деяких державних органів. Представники держави в Раді директорів концерну або ведуть відкрити, що транслюється через ЗМІ, боротьбу з керівництвом “Газпрому” (Г. Греф і В. Хрістенко), або займають позицію стороннього спостерігача. У пресі з’явилися службові матеріали концерну, причому матеріали потрапляють у ЗМІ, ангажовані відповідними урядовими колами. Керівництво компанії поводить ся так, ніби нічого не відбувається і навіть не прагне нейтралізувати негатив. Нападки на “Газпром”, що тривали

протягом 2002 – 2003 рр., можна розцінити як *спробу виведення концерну з-під контролю президента та “пітерського” угруповання*, а також як *бажання найбільших російських нафтових компаній забезпечити собі вільний вихід на міжнародний газовий ринок*.

Інтереси олігархів, які ініціювали атаку на ВАТ “Газпром”, полягають у:

проведенні перестановки у вищому менеджменті концерну під приводом його неефективності;

прискоренні реструктуризації ВАТ “Газпром” шляхом поділу концерну на видобувну і транспортну частини;

проведенні лібералізації ринку газу на умовах нафтовиків і незалежних виробників газу¹⁴.

Керівництву корпорації “Газпром” на чолі з А. Міллером нині вдалося консолідувати компанію, вона перебуває під контролем сил, відданих президенту (а тому її фінансові потоки обслуговуватимуть передвиборні потреби команди В. Путіна). Як підкреслювалося в офіційному прес-релізі компанії, *“держава впливатиме на політику компанії через пакети акцій, що належать державі та групі “Газпром”*.

У другій декаді березня 2003 р. А. Міллер повідомив про завершення консолідації акцій “Газпрому”, що контролює держава. Фактично держпакет досяг 51% (практично як у РАО ЕЭС). Безпосередньо державі, як і раніше, належить 38,7% акцій (35% – у Міндержмайна, 3,37% – у РФФІ) решта – це акції “Газпрому”, що перебувають на балансі самої компанії (тобто, які не розподілили під час акціонування) і його дочірніх структур, що повернула під контроль “Газпрому” команда О. Міллера. Особливо важливо було повернути “Газпрому” 4,83% його акцій, що за часів Р. Вяхірєва були передані “Стройтрансгазу”. Консолідація держпакета означає, що О. Міллер виконав одне з найголовніших завдань, заради чого його і призначили керівником “Газпрому” – повернути активи, які втратило попереднє керівництво компанії¹⁵.

Завершення консолідації держпакета дасть змогу перейти до лібералізації ринку акцій “Газпрому”. План лібералізації, розроблений під керівництвом тоді ще першого заступника глави президентської адміністрації Д. Медведєва (з 31 жовтня 2003 р. – голова АП РФ), схвалив В. Путін ще восени 2001 р. Передбачався триетапний процес – спершу розширення кількості російських

торгових площадок, потім відміна 20% квоти для іноземців на володіння акціями газової компанії, і, нарешті, об'єднання внутрішнього і зовнішнього ринків акцій “Газпрому”. Останнє допоможе розв'язати проблеми підвищення капіталізації “Газпрому”, котрий досі залишається вельми недооціненою компанією.

Поки що цей план не діяв. Держава побоювалася втратити під час лібералізації контроль над стратегічною для Росії компанією. Для зменшення ризиків і було обрано шлях консолідації на балансі дочірніх і аффілійованих структур акцій “Газпрому”. Проте передбачається, що структурні реформи галузі почнуться не раніше, ніж відбудуться чергові президентські вибори¹⁶.

Інші події в найближчому майбутньому, найімовірніше, розвиватимуться в такій послідовності: вищий менеджмент “Газпрому” і його близьке оточення залишаться на своїх місцях, що посилить позицію “пітерців”. Непрямим підтвердженням цьому може слугувати розвиток ситуації з призначенням нового керівництва “Газпром-Медиа” (гендиректор О. Дибаль – “пітерець”) і НТВ (гендиректор М. Сінкевич)¹⁷, а також кадрові зміни в керівництві ВАТ “Газпром”.

Невдовзі розроблятимуться законопроекти, що визначатимуть порядок реструктуризації концерну і доступу до трубопроводів незалежних виробників газу, включаючи нафтові компанії.

Перерозподільні процеси у галузі електроенергетики. Схвалення Федеральним зібранням РФ пакета законів щодо реформування електроенергетики країни не дало відповіді на всі питання щодо майбутніх змін у галузі. Вочевидь, характер та перебіг реформи (а, головне, її конкретні результати) визначатимуть співвідношення економічних та політичних можливостей російських економіко-політичних угруповань з їхньою спроможністю лобювати свої інтереси на рівні президента та уряду Росії, які матимуть змогу коригувати перетворення шляхом прийняття підзаконних нормативно-правових актів.

Пакет законів, що становить правове поле реформування російської електроенергетики, включає: федеральний закон “О электроэнергетике”, зміни до федерального закону “О государственном регулировании тарифов на электрическую и тепловую энергию в РФ”, закон “Об особенностях функционирования электроэнергетики в переходной период”, федеральні закони про внесення

змін у закони щодо “Гражданского кодекса”, “О естественных монополиях” та “О энергосбережении”.

Ключова ідея пакета – демонополізація галузі, яку нині контролює РАО ЕЭС. Галузь поділять на три складники: виробництво електроенергії, її транспортування та збут споживачам.

Держава не тільки поділить функції, а й розраховує, що частина їх відійде у приватні руки. Вона готова віддати приватному капіталу виробництво електроенергії (крім, АЕС). Держструктури її транспортуватимуть, тобто контролюватимуть усі високовольтні лінії електромереж. Приватним інвесторам запропонують також збувати електроенергію.

Задум реформи, публічно оголошений, полягає в тому, щоб продавці конкурували за споживачів, сприяючи встановленню справедливих цін. Хоча до цього депутати поставилися з недовірою й внесли поправку про встановлення урядом верхньої межі зростання цін¹⁸.

Найближчі три роки ціни на електроенергію та тепло для населення регулюватимуть. Влада взяла на себе зобов'язання старанно спостерігати за перебігом реформи та коригувати його. Тому конкретної дати введення конкурентного ринку не передбачено.

Непоодинокі випадки перевищення в регіонах Росії протягом зими та весни 2003 р. встановленого урядом 14-відсоткового ліміту підвищення тарифів на електроенергію змусили центральну владу їх регулювати.

Ухвалення пакета з шести енергетичних законів у другому і третьому читаннях нижньою палатою російського парламенту на початку 2003 р. та позитивне головування з цього питання Ради Федерації є успіхом менеджменту РАО ЕЭС та особисто голови правління компанії А.Чубайса і свідченням їх високого лобістського потенціалу.

Хоча в процесі розгляду підготовлених компанією законопроектів вони і зазнали помітних змін, проте, зорієнтований на створення законодавчої бази реформи до початку активної стадії виборчих перегонів в Російській Федерації, менеджмент компанії не так переймався змінами, які будуть внесені до його проекту, як самим фактом того, що реформування галузі отримає правове оформлення.

Перенесення розгляду законопроектів на період після початку виборчих перегонів загрожувало відкласти

початок реальних реформ галузі на віддалену перспективу. В цей час парламент Росії навряд чи зважився б на прийняття відповідальних рішень, а початок наступних президентських виборів, які переберуть естафету в парламентських, відсунули б голосування аж на 2005 р. За підрахунками, для практичного початку реформи потрібно ще два роки з моменту ухвалення законів. Отже, це був би 2007 р. – також передвиборний. Й, вочевидь, знову нічого не дозволили б зробити менеджменту енергомонополії. Довелося б чекати 2009 р., коли цілком реально виникли б питання про те, хто буде президентом, якою буде Державна дума, й фактично все довелося б починати спочатку.

Тому ініціатори реформи доклали максимальних зусиль, аби відволікти ухвалення відповідних законів. Проходження пакета енергетичних законопроектів через Держдуму, щодо якого деякі впливові парламентарії мали обґрунтовані сумніви, стало можливим внаслідок впливу на перебіг голосування з боку Кремля. Тоді ще голова президентської адміністрації *О. Волошин*, який був одночасно й головою ради директорів РАО ЕЭС, всупереч своїм колишнім висловлюванням про більшу важливість якості реформи, ніж швидкість перетворень, вплинув на підконтрольних виконавчій гілці влади депутатів щодо схвалення законопроектів. Можливо, що для цього голова правління РАО ЕЭС А. Чубайс погодився на продаж пакета акцій непрофільних ЗМІ-активів компанії (REN-TV) та входження останнього до складу передвиборного пулу прокремлівських ЗМІ.

Й сам менеджмент РАО ЕЭС доклав значних зусиль для проходження законопроектів через парламент. Так, підконтрольна московському мерові Ю. Лужкову фракція “Отечество-Вся Россия”, яка заявляла про свій намір голосувати проти запропонованих законопроектів, після того як РАО ЕЭС погодилось із запропонованою урядом Москви схемою реструктуризації Мосенерго, підтримала законопроекти.

Головні власники реформованої системи російської електроенергетики. Сам процес обговорення умов реформування державної енергомонополії, і особливо невизначеність, яка передувала другому читанню енергетичних законопроектів, негативно вплинула на вартість акцій РАО ЕЭС, бурхливо торгівля якими разом з купівлею-продажем акцій дочірніх структур компанії відбувалася во-

сени та взимку 2002-2003 рр.¹⁹. Так, після того, як Рада думи РФ двічі на пропозицію центристських фракцій переносила розгляд законопроектів, курс акцій компанії падав, а після перенесення терміну на невизначеній строк у січні 2003 р. сягнув найнижчої межі. Внаслідок зменшення курсу акцій капіталізація РАО ЕЭС, яка до того протягом кількох місяців невпинно зростала, зменшилась на 1 млрд. дол. США.

Цією ситуацією скористалися невідомі інвестори, які на тлі зниження курсу акцій скуповували цінні папери РАО. Керівництво РАО ЕЭС проводило з ними переговори, однак не повідомляло громадськість про фігурантів угод. Згодом виявилось, що купували акції структури, аффілійовані з власниками групи “Русский алюминий”, а саме група МДМ (президент групи А. Мельніченко, який наближений до клану “сім’ї”²⁰), яка, за словами її представників, діяла в інтересах пулу російських та зарубіжних інвесторів. Йї вдалося консолідувати 6–10% акцій РАО ЕЭС, що дало змогу висунути своїх представників до складу ради директорів компанії (голову ради директорів групи МДМ – С. Попова та голову МДМ-банку – А. Мельніченка).

Група МДМ не єдина, хто виявив зацікавленість у придбанні акцій не тільки РАО ЕЭС, а також його регіональних дочірніх компаній.

Ухвалення Держдумою пакета енергетичних законів стало сигналом для підприємців до купівлі

активів енергетичних компаній, які набули ажіотажного характеру.

Особливо були активні в купівлі акцій РАО ЕЭС: представники клану “сім’ї” група “Русский алюминий” О. Деріпаські, Р. Абрамовіча та група МДМ, яка має частки в “Дальенерго”, “Амуренерго”, “Магаданенерго”, “Хабаровскенерго”, “Тулаенерго”, нещодавно додано ще “Омскенерго” та “Кузбасенерго”. Також велися переговори про купівлю акцій “Сахаліненерго”, “Бурятенерго” та “Читаенерго”²¹;

ЗАТ “Ренова” В. Вексельберга, що використовує владний ресурс “Альфа-груп” П. Авена та М. Фрідмана (в управлінні компанії перебувають великі пакети акцій “Пермненерго”, “Ростовенерго”, “Свердловенерго”, “Комізенерго”, Печорської ГРЕС та “Иркутскенерго”).

Відомо, що між членами групи “сім’ї” і “Альфа-груп” точаться постійні суперечки, особливо, коли йдеться про великі шматки державної власності. Тому шляхи російських олігархів, які скуповували великі пакети акцій регіональних енергокомпаній, мали перетнутися. Вперше це сталося в Ростові. Офшорна компанія *Delmenio Investments*, яка представляла інтереси МДМ-банку, не встигла висунути своїх кандидатів до

складу ради директорів “Ростовенерго”. Однак це зробила компанія *Basyl Management Limited*, що тісно пов’язана із ЗАТ “Ренова” і разом з “Альфа-груп” є співвласником “СУАЛУ” та ТНК. Це пояснює, чому акції такої скромної компанії, як “Ростовенерго” за січень 2003 р. подорожчали на 30%. Група МДМ та структури В. Вексельберга – найактивніші гравці в регіональній енергетиці, кожна з них володіє паперами щонайменше 5-6 АТ-енерго.

На початку року також бурхливо зростали акції близько десяти інших енергокомпаній. Об’єктом підвищеного попиту ставали невеликі компанії, які не мають провідних позицій у російській енергетиці. Наприклад, “Ростовенерго” задовольняє потреби Ростовської області лише на 30%. Швидше за все, інвестори мають спекулятивний інтерес. Скупивши недооцінені активи другого ешелону, великі гравці готуються обміняти їх на вигідніші енергетичні активи. Схоже, що саме з них розпочнеться другий етап енергореформи. Зібравши великі пакети в енергетиці, олігархи не тільки домовляються про правила гри з РАО ЕЭС, а й починають ділити активи між собою.

Ще існує можливість заробити значні кошти або на спекуляції, або здійснивши складніші схеми. Одне з головних положень закону, що ухвалила Держдума про електроенергетику, передбачає формування компанії з управління національною електричною мережею. В законі передбачено, що частка Російської Федерації має становити в ній 75%. Компаніям, про які йдеться, належатимуть магістральні мережі та електростанції федерального значення.

Нині частка держави в РАО ЕЭС, якому належать мережі та федеральні станції, становить близько 52%. Тому, якщо просто виокремити їх зі складу РАТ, не порушуючи прав міноритарних акціонерів, частка держави становитиме ті самі 52%. Збільшити її до 75% можна кількома способами. Серед них: викупити акції на відкритому ринку або збільшити частку держави за рахунок збільшення частки міноритарних акціонерів РАТ в її дочірніх компаніях – регіональних енергосистемах. У першому випадку можна тільки здогадуватися, як зросте вартість акцій РАТ на відкритому ринку під час купівлі їх державою. Ті, хто, активно скуповує великі пакети акцій ЕЭС Росії, точно виграють. У другому випадку великий приватний бізнес, який активно скуповує акції

регіональних енергокомпаній, отримає нагоду встановити за ними цілковитий контроль.

У березні 2003 р. повідомлялося, що третина регіональних систем перебуває вже під контролем великих сировинних і металургійних компаній. Вони можуть голосувати разом – їх консолідовані голоси дорівнюють пакету акцій РАО ЕЭС, що достатній для блокування. Фактично це означає, що А. Чубайс вже не має повного контролю над РАО – йому необхідно домовлятися з *НРБ, групою МДМ, “СУАЛом” та “Русалом”, а також – ЮКОСом, “Норникелем”, “ЛУКОЙЛом” і “Северсталью”*²² та іншими структурами. Практично це означає, що домогтися від останніх вигідних для себе рішень голова РАО ЕЭС тепер уже не зможе.

Останнім часом популярним серед олігархів стає не тільки купівля, а й загальне управління галузю. Так, В. Вексельберг створив компанію *ЗАТ “Комплексные энергетические системы” (КЭС)*, що володіє великими пакетами акцій шести регіональних енергокомпаній. КЕС займається не тільки порівняно дешевою генерацією електроенергії, а й розподіляє тепло та енергію, надає послуги у галузі електроенергетики та комунальних послуг. Нині КЭС має великі пакети акцій “Пермэнерго”, “Ростовэнерго”, “Свердловэнерго”, “Комиэнерго” та Печорської ГРЕС. Представників КЭС уже висунуто в ради директорів в усіх п’яти компаніях та “Иркутскэнерго”.

Близькі до “СУАЛу” джерела стверджують, що в “Ростовэнерго”, “Пермэнерго” та “Комиэнерго” новий інвестор вже нині має достатній пакет для впливу на діяльність енергокомпаній. Пакет у “Свердловэнерго” вони характеризують як ще недостатній, а участь у Печорській ГРЕС – як випадкову інвестицію. За даними Асоціації захисту прав інвесторів, йдеться про пакети (що блокують діяльність) в “Ростовэнерго” та “Пермэнерго” та близько 10% акцій у “Свердловэнерго”.

Вочевидь, видобуток, переробка та виготовлення комбінатами “СУАЛу” алюмінію вимагає від власників компанії створення нових замкнутих циклів виробництва, що включають вироблення і використання дешевої електроенергії. Про це і свідчить вибір об’єктів для інвестування: в регіонах, де працюють енергокомпанії, окрім “Ростовэнерго”, розташовані виробничі потужності “СУАЛу”.

Для групи МДМ купівля енергокомпаній перш за все пов’язана з вугільною промисловістю. Група володіє ВАТ “Сибирская угольная энергетическая компания” (СУЭК), яка є найбільшим російським вугільним об’єднанням, що видобуває понад третину загальноросійського вугілля, близько двох третин цього видобутку становить енергетичне вугілля. Це вугілля раніше широко використовували енергокомпанії для вироблення енергії. Нині висока ціна на російське вугілля спричинила використання більш дешевих ресурсів – газу та енергії численних російських річок. Група МДМ, скуповуючи акції енергогенеруючих компаній, намагається ввійти до керівництва компанії та змінити політику РАО ЕЭС на свою користь і підтримує рішення уряду країни поступово підвищити внутрішні ціни на газ до рівня ціни на вугілля. Ліквідація цінового бар’єра та володіння акціями численних енергогенеруючих компаній дозволить олігархам з “сім’ї” знайти не тільки ринки збуту своєї продукції, а дасть можливість впливати на соціально-політичні процеси у багатьох регіонах країни.

Проблеми і труднощі, що пов’язані з реформуванням. *Однією з цілей реформування електроенергетики проголошено ліквідацію перехресного субсидування (коли низькі тарифи для населення компенсують високими тарифами для промисловості). Керівники регіонів вдаються до непопулярних серед населення заходів не від гарного життя – фактично на сьогодні вони не мають альтернативи. Від ліквідації перехресного субсидування залежить, чи підуть великі промислові споживачі електроенергії на ФОРЕМ (Федеральный оптовый рынок электроэнергетики и мощностей), чи куплятимуть електроенергію в місцевих компаніях.*

Проблема переходу великих споживачів від регіональних енергосистем безпосередньо на ФОРЕМ особливо загострилася у 2003 р. За даними “Федеральной энергетической компании” (ФЭК), на 1 лютого 2003 р. до переліку суб’єктів ФОРЕМ належало 30 найбільших промислових підприємств Росії. Зиск від переходу на ФОРЕМ для великих підприємств зрозумілий: відпускний тариф гуртового ринку становить 40 коп. за 1 кВт/г, що істотно нижче за діючі в більшості регіонів Росії тарифи.

Втративши головних клієнтів, АТ-енерго стоять перед вибором: або підвищувати тарифи для інших спо-

живачів, насамперед для населення, або мати збитки аж до банкрутства. Насправді цей вибір – досить ілюзорний: спроби АТ-енерго компенсувати втрату великого споживача за рахунок підвищення тарифів для інших призводять до втечі все нових підприємств на ФОРЭМ.

Через два-три такі цикли настане ситуація, коли енергетики опиняться віч-на-віч з населенням, неспроможним сплачувати за тарифами, що достатні для функціонування електростанцій. Це знову означатиме неминучість банкрутства енергетичної компанії. Більшість губернаторів чітко усвідомлюють цю проблему. Дехто з них ще прагне зберегти перехресне субсидування за рахунок компромісів з великими споживачами.

Таким чином, ще до офіційного старту реформи енергетики, наміченого на літо 2005 р., однієї з головних її цілей – ліквідації перехресного субсидування – буде досягнуто, незалежно від того, як до цього поставиться федеральний уряд²³.

Насправді ліквідація перехресного субсидування та значне підвищення тарифів на електроенергію для населення не єдиний і навіть не найголовніший результат втілення енергореформи в життя. Справа в тому, що до останнього часу російська електроенергетика, крім перехресного субсидування населення, страждала й від іншого – *безоплатного субсидування електроенергією одних регіонів за рахунок інших*”.

У Росії є надлишкові енергосистеми (коли в регіоні виробляється більше електроенергії, ніж споживається), а є дефіцитні (коли, навпаки, споживається більше, ніж виробляється). Перетікання електроенергії від надлишкових регіонів до дефіцитних здійснюється не шляхом укладання прямих угод, а через гуртовий ринок ФОРЭМ. Насправді це ніякий не ринок, а просто технологічна система підтримання потужності в мережах РАО ЕЭС. Зрозуміло, для чого потрібна така система: країна розташована в дев'яти часових поясах, зараз пік споживання в одному регіоні, через годину – в іншому, а необхідно, щоб частота току скрізь була стабільна.

За послугу з підтримання потужності кожна енергосистема отримує гроші від РАО ЕЭС. Підсумком такої роботи є так звані сальдо-перетікання енергії. Тобто дефіцитні регіони споживають енергію надлишкових. З часів соціалізму так заведено, що ці перетікання – тільки побічний продукт функціонування унікальної енергосистеми Росії. Тому за цю електроенергію в основному або

не сплачували взагалі, або в споживачі приписували регіони з несплатоспроможними бюджетними організаціями (військовими частинами, виправними колоніями тощо).

Після створення справжнього гуртового ринку електроенергії, який передбачає закон про електроенергетику, можливості регіонів безоплатно споживати електроенергію зникнуть. Це означатиме, що розрив між енергетично бідними та енергетично багатими регіонами стрімко зростатиме. Вже сьогодні ціла низка регіональних енергокомпаній не спроможна розплатитися за постачання енергії з ФОРЭМ. Йдеться про досить значні суми: за даними 2000 р., закупівля дефіцитними системами електроенергії з ФОРЭМ становила 230 млрд. кВт/г. За чинними тарифами вартість цієї енергії становить від 2 до 7,5 млрд. дол. США.

Для проблемних АТ-енерго перехід на суто ринкові відносини означає швидке банкрутство зі зміною власників, неконтрольованих віялових відключень та загрозою соціального вибуху.

Щоправда, розробники закону про електроенергетику, розуміючи реальну небезпеку таких подій, передбачили можливість зменшення різниці між енергетичними потенціалами регіонів. По-перше, на першому етапі реальний гуртовий ринок займатиме тільки 15% усіх поставок з колишнього ФОРЭМ. По-друге, усвідомлюючи, що нове навантаження повністю буде покладено на бюджети, розробники закону передбачили певні зобов'язання з оплати електроенергії з боку визначених груп споживачів. А це означає, що, у разі виникнення гострих ситуацій з енергопостачанням у тому чи іншому безгрошовому регіоні, виробники електроенергії з боку держави будуть зобов'язані здійснювати неоплачені поставки.

Такі положення суперечать загальній установці на лібералізацію ринку електроенергетики. Держава матиме можливість вибору: або збільшити видатки на пряме фінансування боргів своїх бюджетних структур, або намагатиметься перекласти багатомільярдний тягар на приватний бізнес. Отже, якщо бізнес добровільно не надасть допомогу країні, то темрява огорне значну частину Росії.

Ухваливши постанову про обмеження зростання тарифів та пролобювавши поправки до законів, відповідно до яких темпи та строки реформи визначатиме уряд РФ, чиновники ухилилися від триваючих в електроенергетиці процесів. Це означає, що російська федеральна вла-

да не має ні бажання, ні практичної можливості впливати на явища, що відбуваються в енергетиці. Можна припустити, що думка уряду, який може оголосити офіційний старт реформування галузі, нікого вже не цікавитиме²⁴.

Аналіз реформи електроенергетики дає змогу стверджувати, що:

змістом та сенсом реформи є ні ФОРЭМ, ні створення Федеральних мережевих компаній, ані створення гуртових генеруючих компаній, ні інвестиції, а приватизація (в інтересах конкретних угруповань можновладців) такої галузі народного господарства, як електроенергетика. Йдеться про найбільші структурні зміни в сфері власності за останні 5-6 років російської історії (ці зміни, якщо відбудуться, вплинуть на зміни у владних відносинах в країні). Не виключено, що у разі глибоких технологічних аварій у так званій реформованій електроенергетиці, може статися розпад РФ як єдиної держави;

А. Чубайс залишив уряд в квітні 1998 р. й тоді оголосив про свою нову мету. Ймовірно, збереження за А. Чубайсом його нинішньої посади (а відповідно, і той характер реформи РАТ, які нині підтверджені законами РФ) було однією з умов успадкування влади В. Путіним (від Б. Єльцина);

супротивники приватизації, за Чубайсом, вважають, що її механізм спрямовано не на створення конкурентного ринку, а на поділ активів в інтересах менеджменту та долучених до нього лобістських угруповань. Прибічники реформ вважають, що політичний тиск під час проходження пакета законопроектів використовували олігархічні та регіональні клани для максимального врахування своїх інтересів. І ті, і ті підозрюють, що нові власники використовуватимуть високу монополізованість енергетичних ринків для максимізації своїх прибутків. Але усі вони навряд чи далекі від істини;

приватизація енергетики зробила можливою появу потенційних власників та механізмів рентабельності. Акції скупчили основні постачальники та споживачі АТ-енерго (вугільники, металурги, нафтопереробники), які мають намір за рахунок управління ними підвищувати рентабельність супутніх бізнесів.

Процеси перерозподілу власності на залізничному транспорті. Президент Росії В. Путін на початку березня 2003 р. підписав закон “Про особливості управління та розпорядження майном залізничного транспорту” – останній з чотирьох законів, які регламентують рефор-

му Міністерства шляхів сполучення (МПС). Це дало старт багаторічному процесу реструктуризації однієї з найважливіших для економіки країни інфраструктурних галузей, головним у цьому буде прихід приватних власників на залізницю. Ініціатори реформ наголошують, що в результаті перетворень до 2010 р. у Росії заплановано створити розвинений конкурентний ринок пасажирських і вантажних перевезень.

Закон підписав президент не в тій редакції, яку пропонувало МПС. Відомство Г. Фадєєва не змогло досягти безкоштовної передачі собі всієї землі, розташованої під залізничними об'єктами. Окрім того, не затверджено перелік підприємств, включених до ВАТ “Русские железные дороги” (РЖД). Передача земельних ділянок та підприємств залізниць регламентуватиметься підзаконними актами та урядовими розпорядженнями. До їх випуску МПС не може приступити до реєстрації нової компанії.

Здійснюватимуться зміни в кілька етапів:

спершу розроблятиметься механізм фінансової підтримки збиткових перевезень та поділ галузі на власне міністерство та 100-відсотково державне ВАТ “Русские железные дороги” (господарюючий суб'єкт, до складу якого ввійдуть основні фонди МПС);

згодом РЖД поділять на дочірні компанії з різних видів бізнесу (приміські пасажирські перевезення, пасажирські перевезення далекого сполучення, вантажні перевезення, ремонт технічних засобів, виробництво запчастин, транзитні, рефрижераторні перевезення тощо). Виникне державний залізничний холдинг та буде сформовано конкурентне середовище;

у залізничний бізнес має прийти приватний капітал, будуть роздержавлені або акціоновані заводи, що входять до структури МПС.

У монопольній власності “Русских железных дорог” залишаться інфраструктура (70% майна, в тому числі колії, технологічне обладнання), диспетчерське обслуговування, а також військові та інші об'єкти, які забезпечують безпеку країни. Усе це не підлягатиме відчуженню, економічному обігу, як і акції РЖД. Мабуть, саме тому законодавче оформлення залізничної реформи пройшло без ажіотажу, що супроводжував реструктуризацію енергетики. Однак, ця обставина не обов'язково позначиться на інвестиційній привабливості та кредитоспроможності РЖД: обороти компанії (352 млрд. рублів,

або близько 12 млрд. дол. США) зростатимуть і стануть забезпеченням кредитування та інвестування.

Реформа залізничного транспорту розпочалася за згоди федерального законодавчої та виконавчої влади.

Реформування галузі необхідно було через *технічний стан галузі* – зношеність основних фондів МПС, яка сягає вже 56%, постійне зниження пропускної спроможності залізниць, потреба у закупівлі рухомого складу, що становитиме близько 7 млрд. дол. протягом 2003-2010 рр. щороку²⁵.

Водночас, уряд не дозволяє МПС збільшити свої інвестиції в основні фонди за рахунок підвищення тарифів на перевезення. Замість необхідного у 2003 р., за підрахунками МПС, 18-відсоткового підвищення тарифів уряд погодився тільки на 12 відсотків. Не може російське керівництво надати залізничній галузі пільги на реінвестиції в основні фонди, оскільки такі самі пільги і тарифні послаблення вимагатимуть й інші монополісти – енергетики та газовики.

Спроби МПС залучити міжнародні та російські кредитні ресурси (Г. Фадєєв намагався “дістати” 20 млрд. рублів) зазнали невдач: банки не мають ні можливості, ні бажання надавати позику міністерству як державному органі, майно якого до останнього часу не можна було за законом відчужувати.

Потенційних інвесторів відлякує балансова непрозорість МПС – єдиної російської природної монополії, яка поєднує функції адміністративного управління та господарюючого суб’єкта. На початку реформи з’ясувалося, що залізничники не ведуть облік різних видів перевезень, витрат на ремонтні роботи та інших видів послуг. А без цього неможливо точно оцінити вартість майна, яке належить МПС, й, відповідно, визначити майновий еквівалент кредитів.

Застарілий та не поповнюваний парк рухомого складу МПС й постійно зростаючі тарифи на вантажоперевезення спонукають великі компанії створювати власні парки вагонів і цистерн. Так, ВАТ “Уралкалій” (Пермська область), Уральская горно-металлургическая

компания та комбінат “Ураласбест” (Свердловська область), компанія “ЛУКОЙЛ” (Ханти-Мансійський автономний округ), інвестуючи щороку в придбання рухомого складу 630 млн. рублів, є основними незалежними операторами вантажоперевезень на *Свердловській залізниці*.

На Південно-Уральській дорозі – це *Магнітогорський металургійний комбінат, ВАТ “Мечел”, комбінат “Магнезит” та Челябінський цинковий завод* (Челябінська область). *Нижнетагільський комбінат* активно користується послугами операторських компаній “Новотранс” (перевезення вугільного концентрату) та “Трансгарант” (перевезення руди з Михайловського ГОКа).

Проте найбільшого досяг *СУАЛ-холдингу*: він побудував власну залізницю в *Республіці Комі*.

Таким чином, економічні чинники призводять до подолання монополії міністерства на перевезення і створення конкурентного середовища, тобто того, для чого здійснювалася реформа МПС.

Ще один рушійний чинник реформи – *гостра необхідність прокладання нових залізничних маршрутів*, особливо до розвіданих покладів мінеральної сировини. Найбільше це відчувають в Уральсько-Сибірському регіоні, зокрема, в Ханти-Мансійському та Ямало-

Ненецькому автономних округах – нафтогазових центрах Росії (підраховано, що метр буріння свердловини потребує завезення тонни вантажів).

У концепції соціально-економічного розвитку Ханти-Мансійського автономного округу максимальним (із запланованих) варіантом розвитку залізничного транспорту, за умови високих темпів розвитку нафтової та газової промисловості, передбачено будівництво за рахунок РАТ “Газпром” лінії Паюта – Новий порт, будова залізничних ділянок станцій Ноябрьська – Коротчасво, Коротчасво – Новий, Уренгой – Надим, Новий Уренгой – Ямбург, а також будівництво додаткових шляхів на напрямку Тюмень – Тобольськ – Сургут.

Окрім того, Ямал гостро потребує залізниці, яка з’єднала б приобські Лабитанги, регіональний адміністративний центр Салехард та газову столицю Новий Уренгой, а далі – таймирську Дудінку з виходом на Крас-

ноярський край. Для цього необхідно реанімувати побудовану ще за часів Сталіна й нині не діючу гілку, яка забезпечувала б сполучення між Салехардом та Надимом.

З вибором маршруту магістрального нафтопроводу з Західного Сибіру через Ангарськ до Китаю або Японії також постане питання про дублювання магістралі залізничним полотном. У цьому проекті міг би взяти участь “Юкос”, орієнтований на китайський Дацин.

Ямало-югорські залізничні проекти детально розписані у федеральній цільовій програмі розвитку Сибіру, яку свого часу ухвалив кабінет Є. Примакова, вони й склали основу угоди “6+1” між ЯНАО, ХМАО, Комі, Свердловською, Тюменською, Томською областями та Федеральною шляховою службою. Цю програму ще не розпочинали, існує вона поки що у вигляді концепції: необхідних коштів нема ні в “Газпромі”, що ледь зводить прибуток та кредиторську заборгованість, ні в МПС. Навряд чи знайдуться вони і у недержавних інвесторів, навіть у таких як “ЮКОС” або “ЛУКОЙЛ”, доти, доки їм не нададуть гарантій забезпечення вкладених коштів у вигляді можливого відчуження залізничного майна. Ініціатори наполегливо наголошують, що саме для цього й проводиться реформа.

Прагнучи зменшити свої збитки від нерентабельних пасажирських перевезень в умовах реформування, залізничники запроваджують швидкісні лінії “Експрес”, де ціни на третину перевищують вартість проїзду в звичайному потязі.

Інші збитки відшкодуватимуть регіональні бюджети. Якщо регіон не матиме такої змоги, створюватимуть спільні підприємства з правом самостійного встановлення цін, на який впливатиме вартість рухомого складу, місцеві адміністрації мають забезпечувати його експлуатацію.

Іншим напрямом мінімізації збитків МПС обрало зменшення витрат на електроенергію. МПС – перший промисловий споживач енергії, який виступив з різкою критикою політики ціноутворення на електроенергію в регіонах. Невдоволені перевищенням у 20 регіонах лімітів на індексацію тарифів енергетиків, залізничники прагнуть вийти на гуртовий ринок ФОРЭМ, щоб підвищити ефективність використання 6% своїх витрат, які припадають на електроенергію.

У РАО ЕЭС не схвалюють наміру МПС купляти енергію на гуртовому ринку. Вони вважають, що недо-

цільно починати процедуру виведення залізниць на ФОРЭМ за умов, коли уряд тільки-но розпочав розробку правил доступу на гуртовий ринок. Якщо все-таки уряд допустить МПС на ФОРЭМ, то сама процедура виходу триватиме не один місяць.

Характер перерозподілу в системі МПС РФ дає змогу стверджувати, що:

через затримку ухвалення розроблених законопроектів вже на першому етапі реформування системи МПС допущено відставання від запланованого графіка. Це може порушити терміни наміченого;

необхідність прийняття значної кількості підзаконних нормативно-правових актів та прихований механізм формування собівартості послуг галузі уповільнюватимуть процес протікання реформи та погіршуватимуть якість перетворень;

переважна більшість залізничної інфраструктури належить державі, це може спричинити створення дискримінаційних щодо приватних компаній правил доступу до перевезень; непрозорої системи визначення черговості перевезень вантажів та неринкових методів вирішення суперечок в адміністративних органах;

незважаючи на свій передкризовий стан, залізничний транспорт є впливовим замовником для російської промисловості. Орієнтація його на вітчизняну промисловість сприятиме розвитку технологічних галузей економіки країни;

одночасне реформування залізничного транспорту та енергетики створює значний інфляційний тиск на економіку країни, зважаючи на високу ймовірність підвищення цін і тарифів в обох галузях.

Стан справ у розподілі основних майнових комплексів Російської Федерації

На нафтовому ринку:

ВАТ “Славнефть”. Аукціон з продажу державного пакета компанії “Славнефть” став своєрідною демонстрацією втілення російських реформ в економіці, а його проведення показало, що “сім’ї” вдалося не тільки зберегти, а подекуди й посилити свій вплив на владу. Аукціон пройшов напрочуд швидко (тривав чотири хвилини) і був практично закритий, хоча торги проводилися під телеоб’єктивами.

Про участь в аукціоні заявили, за повідомленням голови “Русского Фонда Федерального имущества”

(РФФИ) В. Маліна, чотирнадцять компаній, зокрема і державна компанія “Роснефть”. Однак зареєструвалися тільки дві компанії – *нафтова компанія (НК) “Сибнефть”* і *“Тюменская нефтяная компания” (“ТНК”)*²⁶.

Переможець аукціону передбачався заздалегідь, і державні органи зробили все можливе, щоб потенційні конкуренти зійшли з дистанції. Так, наприклад, для усунення іноземної “Китайської державної нафтової компанії” скористалися постановою Державної думи. А фінансову компанію, сполучну з “Роснефтью” – *“Финанс-профит експерт”*, яка під гарантії “Роснефти” акумулювала приватні кошти для приватизації “Славнефти”, зняли з участі в аукціоні за рішенням суду за кілька годин до початку аукціону²⁷.

За результатами аукціону, що відбувся 19 грудня 2002 р., державний пакет 79,95% акцій “Славнефти” було продано компанії *ТОВ “Інвестойл”* (сполучна з компаніями Р. Абрамовіча “Сибнефть”²⁸ і “ТНК” М. Фрідмана, В. Вексельберга) за 1,86 млрд. дол. США. За підрахунками експертів, рекомендована стартова ціна пакета з обліком оцінки обсягів видобутку цієї компанії не могла бути менша, ніж 2,5 млрд. дол. США.

Завдяки контролю над “Славнефтью” “Сибнефть” досягла рівня таких компаній, як “ЛУКОЙЛ”, “ЮКОС”, “Сургутнефтегаз” і стала четвертою компанією за рівнем видобутку нафти в Росії.

НК “Славнефть” входила в десятку найбільших нафтових компаній Росії і у п’ятдесят найбільших світових. Їй належали ліцензії на розробку 20 нафтових родовищ і ділянок, Ярославський НПЗ, підприємства зі збуту нафтопродуктів на всій території Росії, велика частка в Мозирському НПЗ у Білорусі.

ВАТ “ЛУКОЙЛ”. У нафтовій та нафтопереробній галузях олігархи зберегли найміцніші позиції. Головні майнові комплекси у нафтовій галузі вже давним-давно приватизовані (державі належать тільки “Роснефть”, “Зарубежнефть” і кілька зовсім дрібних компаній).

Увагу привернув процес продажу 5,9% акцій НК “ЛУКОЙЛ”, що належали державі. Операція прийому заявок на купівлю акцій в офісі інвестбанку “Morgan Stanley” тривала менше доби – так квапливо папери цієї компанії продавали лише у січні минулого року, коли британсько-американська компанія ВР проводила розпродаж своєї частки компанії “ЛУКОЙЛ”.

Рішення про розміщення акцій трималося в найсуворішій таємниці і виявилось для ринку несподіваним. Уряд, зробивши висновки з попередніх невдалих спроб розмістити акції, провів операцію в найкоротші терміни. Попит удвічі перевищив пропозицію. Після закінчення торгів 4 грудня 2002 р. російський уряд отримав 775 млн. доларів за пакет акцій (планувалося отримати 800 млн. доларів).

Довідково: акції “ЛУКОЙЛу” держава намагалася продати на західних ринках майже півтора року. Планувалося, що РФФМ продасть 6,14% акцій компанії в березні 2001 р. Але після того, як у січні компанія ВР за 657 млн. дол. продала 6,99% акцій “ЛУКОЙЛу”, що їй належали (розміщення зайняло добу), папери “ЛУКОЙЛу” знецінилися відразу на 10%. На початку серпня 2002 р. РФФМ ще раз спробував продати 50 млн. акцій нафтової компанії (5,9% статутного капіталу). Від угоди довелося відмовитися – за акції було запропоновано всього 703,5 млн. дол., а держава планувала отримати не менше 725 млн. дол.

Зрив продажу акцій компанії кілька разів поспіль, а також обставини викрадення провідних співробітників і родичів менеджерів компанії “ЛУКОЙЛ” вказують на тривалу запеклу боротьбу між російськими елітними угруповання за останні частки державної власності у нафтовій сфері (не виключено, що це тягнеться з-за кордону)²⁹.

Довідково: так, першого віце-президента “ЛУКОЙЛу” С. Кукуру було викрадено 12 вересня 2002 р. Життя С. Кукури викрадачі оцінили в три мільйони доларів і три мільйони євро. У пошуках віце-президента брали участь прокуратура Московської області і спецгрупа ФСБ. Однак злочинців не знайшли. Через два тижні С. Кукуру відпустили. Хто його викрав – невідомо, інформація про викрадачів відсутня, невідомо також, що вони отримали за звільнення віце-президента. У зв’язку з цим викраденням у пресі з’явилися припущення щодо участі у них представників російських і навіть закордонних спецслужб. Подальші проблеми “ЛУКОЙЛу” з величезним іракським контрактом, мабуть, також пов’язані і згадуваним викраденням.

2 грудня 2002 р. у Дманіському районі Грузії з власного будинку було вивезено у невідомому напрямі батька віце-президента “ЛУКОЙЛу” В. Шаріфова – С. Шаріфова. Через тиждень його тіло було знайдено в 50 км від

Тбілісі. За результатами експертизи, він помер від серцевого нападу, на його тілі не було виявлено слідів насильства. У 1993 р. С. Шаріфова вже викрадали з метою отримання викупу. Тоді чотирьох злочинців, місцевих жителів, було затримано і засуджено. Нині викрадачів не знайдено, слідство триває.

Після означених подій у російських ЗМІ з'явилось кілька версій викрадення. Є думка, що викрадення ініціювали конкуренти "ЛУКОЙЛу" (розкриття деяких фінансових схем і іншої конфіденційної інформації). Однак важко припустити, що на такий крок могли наважитися конкуренти "ЛУКОЙЛу" в нафтогазовій сфері. Справа в тому, що служба безпеки компанії дуже впливова. До неї входять кращі представники, які колись служили у російських силових структурах. Окрім того, найбільші компанії вже багато років разом працюють у нафтовому бізнесі. Якби це зробили силові структури якоїсь компанії, то інші довідалися б про це і об'єдналися проти порушника "конвенції", щоб у майбутньому самим не потрапити у подібне становище.

Ще одна версія стосується керівництва "ЛУКОЙЛу", яке імітувало викрадення людей заради зниження курсової вартості акцій компанії. Якщо розглядати версію у зв'язку з продажем на Лондонській фондовій біржі 5,9% державного пакета акцій компанії, то можна зазначити, що викрадення відбулися саме тоді, коли акції треба було продати.

Ще одна версія пов'язана з суперечностями у самій компанії. Можна припустити, що, захопивши ключового менеджера (С. Кукура контролює фінансові потоки "ЛУКОЙЛу"), одного з основних претендентів на ці активи, викрадачі сподівалися зламати сформований баланс сил. Справи в "ЛУКОЙЛі" – не блискучі. Навколо компанії постійно циркулюють чутки про суперечки між основними акціонерами (які є ключовими менеджерами). Донедавна в "ЛУКОЙЛі" було три перших віце-президенти, один з них – Р. Сафін нещодавно залишив свою посаду і став членом Ради Федерації Росії³⁰. Тепер залишилися два менеджери – С. Кукура і Р. Маганов.

Остання версія – викрадення першого віце-президента "ЛУКОЙЛу" було замовлено. Ранг організаторів викрадення був настільки високий, що вони змогли успішно конкурувати з силовими структурами "ЛУКОЙЛу". Можливо, віце-президента взяли в заручники пра-

цівники російських спецслужб, аби вплинути на керівництво компанії.

Викрадення людей однієї з найбільших російських компаній відбувалося на тлі конкурентної боротьби за вільні паливні активи. Найближчим часом планується приватизація "Башнафти", а також беларуських, українських і башкирських підприємств нафтопереробних і нафтохімічних комплексів. У країнах Балтії та Східної Європи також є цікаві для привласнення об'єкти. Бажання придбати ці активи мають практично всі найбільші російські нафтові компанії.

У зв'язку з викраденням С. Кокури та С. Шаріфова і нерозкритістю цих справ можна дійти висновку про початок боротьби нового потужного угруповання російської еліти за зміцнення свого впливу на внутрішньому і міжнародному нафтових ринках.

На ринку видобутку, продажу та переробки алмазів:

ЗАТ "АЛРОСА". Компанія видобуває близько 90% алмазів у Росії. Ще 1992 р. Б. Єльцин підписав указ про створення компанії "АЛРОСА", в якому державі належало 32% акцій, інші – регіональній владі республіки Саха (Якутія). З приходом до влади В. Путіна уряд Росії заявив про кардинальну реорганізацію компанії, проти чого виступало керівництво Якутії.

Очолоє роботу з реорганізації компанії – "пітерець", голова наглядової ради компанії "АЛРОСА", віцепрем'єр О. Кудрін. У 2002 – 2003 рр. позбавилися обговорення майбутньої форми власності компанії і можливі шляхи перетворення її з акціонерної компанії закритого типу на відкриту. Однак радикально змінити ситуацію уряду поки що не вдалося. Нині акції компанії мають: міністерство майна Росії – 37%, уряд Якутії – 32%, трудовий колектив компанії – 23%, улуси (райони) республіки – 8%. Уряд прагне сконцентрувати в своїх руках контрольний пакет акцій "АЛРОСИ".

Довідково: перший варіант, який, як вважають, ініціює О. Кудрін, проводиться для переорієнтування виробств компанії з регіону в Центр. Хоч поки що нема розробленого механізму юридичного проведення цього варіанта, робота над його створенням триває. На думку голови Рахункової палати, функції сортування і продажу дочірньої компанії "АЛРОСА" – Єдиної збутової організації – варто передати спеціалізованому державному підприємству "Діамантовий центр". За підрахунками фахівців, дії

уряду РФ можуть позбавити Якутію джерела поповнення 80-90% бюджету. Це призведе до того, що згодом Якутія стане дотаційною республікою.

Другий варіант. Після отримання контрольного пакета акцій уряд виставить на аукціон його значну частину і продасть. Серед претендентів називають два прізвища – відомого діамантера Л. Леваєва³¹ і Р. Абрамовича. Підстави для подібних припущень є. Після укладання в 2001 р. торговельного договору між компанією “АЛРОСА” і головним покупцем алмазів у Росії компанією “Де Бірс” зі скорочення обсягів обов’язкового продажу каменів половина видобутих “АЛРОСОЮ” алмазів залишається в країні. Раніше Л. Леваєву, який володіє мережею гранувальних підприємств у Ізраїлі, доводилося купувати сировину з Росії за її межами. Нині він має гранувальні підприємства в РФ і тому виявляє інтерес до придбання головної російської алмазної компанії.

Р. Абрамовіч останнім часом активно демонструє інтерес до алмазного бізнесу. Зокрема, через власну компанію “Сибнефть” він вступив в альянс з фірмою “Золотые и алмазные инвестиции и технологии”, яка володіє ліцензією на Кедровське діамантове родовище площу в районі Сіхоте-Аліню. Поки що це тільки перші кроки, які, можливо, дозволять йому згодом непогано розбиратися в реальному алмазному бізнесі.

У сфері військово-промислового комплексу

Особлива роль ВПК у Росії визначається не так його питомою вагою в промисловості, як домінуючим становищем у виробництві та експорті високотехнологічної й наукоємної продукції. Від розвитку ситуації в оборонній промисловості та науці залежить не тільки забезпечення обороноздатності й національної безпеки РФ, а й підтримка і нарощування її наукового потенціалу, перспективи технічного переозброєння низки ключових галузей економіки³². Тобто стан ВПК значною мірою визначає сьогодні та визначатиме у майбутньому місце Росії у світовому економічному просторі.

Довідково: частка ВПК у виробництві високотехнологічної продукції становить: по космічній, авіаційній та електронній техніці, оптичному приладобудуванню, промисловим вибуховим речовинам – 100%; кораблебудуванню, радіоелектронній апаратурі – 90%; засобам зв’язку – 70%; медичній техніці – 60%; високотехнологічному обладнанню для паливно-енергетичного комплексу – 30%. ВПК відіграє провідну роль в експорті наукоємної маши-

нобудівної продукції та технологій – близько 35% експорту машин та обладнання.

Зважаючи на офіційні документи (постанови та розпорядження) уряду РФ, ВПК країни має 1631 підприємство.

Підприємства оборонки, що розташовані у переважній більшості регіонів Росії (у 72 з 89), істотно впливають на характер соціально-економічних процесів. Так, у 32 регіонах розташовано 129 містоутворюючих підприємств ВПК, а в Удмуртській Республіці, Кіровській, Нижньгородській та Володимирській областях, Хабаровському краї, Санкт-Петербурзі, Москві та Московській області економічна роль підприємств ВПК – визначальна.

Про власність ВПК. Майже половину організацій ВПК становлять державні унітарні підприємства, які виробляють близько половини його продукції, в галузі виробництва високотехнологічної продукції частка держпідприємств переважає. Частка цивільної продукції становить близько половини всієї продукції ВПК.

Якщо в промисловості Росії загалом за державою збереглося близько однієї третини від загальної власності у вигляді державних унітарних підприємств і частково в акціонерному капіталі, то у ВПК держава є власником 72% підприємств. З 1631 підприємства державними пакетами залишилися 701, а на 470 держава володіла різними пакетами акцій. Тобто, формально держава у ВПК залишається пріоритетним власником. Однак, реальна ситуація зі спорядженням і управлінням цією власністю, насамперед найпривабливішими її елементами, не надто сприятлива.

У звіті Рахункової палати за підсумками широкомасштабної перевірки авіапромисловості вказувалося, що з 1992 р. акціоновано 242 підприємства, з яких у держави тільки на 7-ми залишилися контрольні пакети акцій. Блокуючі пакети держава має на 87 підприємствах, “золоті акції” – на 16, ще на 20 підприємствах державі належить не менш ніж 25,5%. У 94 акціонерних товариствах у держави акцій не залишилося. Значна частина активів російських авіабудівних та двигунобудівних підприємств належить іноземним інвесторам, яким іноді вигідніше продавати на світовому ринку власну продукцію, ніж розвивати виробництво аналогічної російської. У списку активів, що перейшли до іноземного капіталу фігурують: 26,7% акцій ВАТ “АНТК ім. Туполева” (Москва), 35% – ВАТ “Авиастар” (Ульяновськ), 41,28%

– ВАТ “МВЗ им. Миля” (Москва), 37,1% – ВАТ “Роствертол” (Ростов-на-Дону), 13,24% – ВАТ “Пермские моторы” (Пермь), 23,34% – ВАТ “ВАСО” (Воронеж).

Подібна ситуація з розподілом власності склалася і в промисловості озброєнь. Єдина галузь, в якій державі вдалося зберегти свій практично повний контроль над власністю, це промисловість боєприпасів і спецхімії, де з 137-ми підприємств 105 є просто державними і тільки в 13-ти акціонерних товариствах держава не має своєї частки акцій.

У розвиток “Концепції управління державним майном і приватизації в Російській Федерації” на початку 2000 р. було прийнято кілька десятків нормативно-правових актів, що регламентують діяльність державних підприємств (наприклад, затверджені типові статuti і контракти з керівниками цих підприємств) і діяльність представників держави в складі рад директорів акціонерних товариств, де держава має власність. Тим самим держава створила нормативно-правове підґрунтя для контролю за використанням і розпорядженням своєю власністю і провела низку адресних перетворень підготовчого характеру, наприклад:

кардинально змінено склад ради директорів ВАТ ЦКБ “Алмаз” (Москва, радіопромисловість), введено в нього представників федеральних органів влади;

усунено з посади генерального директора “ФГУП ИЕМЗ “Купол” (Іжевск, радіопромисловість) Ю. Шестакова, незважаючи на те, що його підтримувала регіональна влада.

Сформувався і пул представників великого приватного бізнесу, що мають довгострокові інтереси в ВПК. Серед них:

ТОВ “Новые программы и концепции” (*Б. Кузик*): ВАТ “ЛОМО” (С.-Петербург); ВАТ “Северная верфь” (С.-Петербург); ВАТ “КМЗ” (Ковров); ВАТ “Завод им. В.А. Дегтярёва” (Ковров); ВАТ “Московский радиотехнический завод” (Москва);

ЗАТ “Группа компаний “Каскол” (*С. Недорослов*): ВАТ НАЗ “Сокол” (Н. Новгород); ВАТ “Роствертол” (Ростов-на-Дону); ВАТ “Гидромаш” (Н. Новгород); ВАТ ЦКБ “Айсберг” (С.-Петербург); ВАТ ЦКБ “Лазурит” (С.-Петербург); ВАТ “Горьковский машиностроительный завод” (Н. Новгород);

ВАТ “Ижорские заводы” (*К. Бендুকідзе*): ВАТ “Красное Сормово” (Н. Новгород);

ЗАТ “Группа компаний “ИСТ” (*А. Нечіс*): ВАТ “Балтийский завод” (С.-Петербург).

Вплив цих олігархів такий, що державі доводиться рахуватися з ними, відновлюючи функції управління галуззю та проводячи структурні реформи в оборонній промисловості, які торкаються їхніх особистих комерційних інтересів.

Функції управління реалізуються через володіння відповідною власністю, а потреба активного маніпулювання нею в процесі створення інтегрованих структур може бути досягнута лише в тому випадку, якщо суб’єкт, що реформується, існує у вигляді відкритого акціонерного товариства (ВАТ), а не як федеральне державне унітарне підприємство (ФДУП).

Методи реалізації державою прав власника для підприємств ВПК, заснованих на двох організаційно-правових формах, відмінні. У ВАТ було переглянуто склад рад директорів, на найзначніших підприємствах до складу введено ще представників федеральної виконавчої влади, на окремих підприємствах вони і очолили ці ради. Посилився контроль за діяльністю керівників ФДУП шляхом проведення атестацій на відповідність посадам, створено також передумови для багатосторонньої оцінки ефективності господарської діяльності цих підприємств.

На деяких ключових підприємствах галузі ще доведеться відновити контроль, втрачений на попередніх етапах приватизації. Особливо гостро це питання стоїть в авіаційній промисловості і, частково, в кораблебудівній. На цих підприємствах держава не володіє контрольним, а іноді навіть таким пакетом акцій, що може блокувати діяльність, а власники не бажають втрачати функції управління підприємствами.

Якщо держава зачепить їх реальні інтереси, можливий перехід до прямої конфронтації в практичній площині, особливо за збереження жорстких умов з інтеграції підприємств ВПК. Держава може застосувати такі механізми:

позбавити такі підприємства ліцензій на виробництво і розробку озброєнь і військової техніки;

за наявності у цих підприємств заборгованості з платежів до бюджету і позабюджетних фондів може виникнути загроза примусового банкрутства;

переглянути підсумки приватизації на основі переобліку інтелектуальної власності, що належить державі і що перебуває в розпорядженні підприємств.

Примітним є і сам факт жорсткого зіткнення в конкурентній боротьбі двох приватних власників ВПК: групи “ИСТ” (ЗАТ “Балтийский завод”) та НПК (ВАТ “Северная верфь”), і спроба однієї з сторін (“ИСТ”) розв’язати проблему шляхом скуповування пакета акцій іншої з метою введення свого представника до складу ради директорів і подальшої дискредитації конкурента за рахунок доступу до корпоративної інформації.

Система управління галузю. Підприємства ВПК Росії об’єднані за галузевим принципом у 5 федеральних оборонних агенцій, роль міжвідомчого координатора за діяльністю яких з самого початку реформування мало виконувати Міністерство промисловості, науки та технології РФ (така структура органів федеральної влади цілком логічна, оскільки основна мета ВПК – глибоке структурне реформування за діяльної участі держави та збереження за нею цілковитого контролю над ВПК; однак, за активного опору федеральних агенцій, Мінпромнауки РФ так і не вдалося утвердитися у цій ролі).

Російська авіаційно-космічна агенція (РАКА), створена за аналогією із зарубіжними органами управління авіакосмічними комплексами. У ній за масштабами переважають авіаційні підприємства (у співвідношенні 3 до 1), які пройшли через масову приватизацію та зазнавали неодноразових спроб структурного реформування.

Найбільша за кількістю підвідомчих підприємств (46,2%) *Російська агенція з систем управління (РАСУ)* об’єднала три раніше самостійні галузі ВПК (радіопромисловість, промисловість засобів зв’язку та електронну промисловість), ступінь інтеграції яких незначний. Агенція – єдиний федеральний орган управління ВПК, якому, незважаючи на непросту структуру власності підвідомчих підприємств, вдалося не тільки відновити достатній рівень управління цими підприємствами, а й підготувати та розпочати реалізацію цілої низки проектів з внутрішньогалузевої інтеграції³³.

Підпорядкованим *Російській агенції з кораблебудування (“Роскораблестроение”)* підприємствам притаманні значні регіональні відмінності в економічному ста-

новищі. “Роскораблестроение”, як федеральний орган влади, не отримало можливості безпосереднього впливу на розподіл замовлень, що не могло не відбитися на значущості цієї агенції для підвідомчих підприємств. З другого боку, масштаби багатьох суднобудівних підприємств такі, що їхні керівники звикли самі розв’язувати свої проблеми на будь-яких рівнях федеральної влади. Ці два чинники й визначили реальний рівень управління галузю з боку агенції³⁴.

Промисловість боєприпасів та спецмімії – *Російська агенція з боєприпасів – “Росбоєприпасы”* – це одна з не багатьох галузей ВПК, яка зберегла практично повне державне управління, за рахунок високої питомої ваги державних підприємств (76,6%) в її власності залишилися практично всі ключові підприємства.

Російська агенція зі звичайних озброєнь (РАОВ). Управління підприємствами промисловості озброєнь з боку агенції ще не визначено через обережну (виважену) політику керівництва агенції щодо флагманів галузі, регіональних влад та ініціатив Мінпромнауки. Агенція не оголосила жодного значного власного проекту, навіть не оприлюднила їх³⁵.

А такі проекти у цій галузі були, приміром, фактична націоналізація ВАТ “Ижмаш”.

У 2001 р. остаточно сформульовано концептуальну базу реформування ВПК. Це “Основи політики Російської Федерації в галузі розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 року і подальшу перспективу” та федеральна цільова програма “Реформування і розвиток оборонно-промислового комплексу (2002-2006 роки)”.

Як пріоритетний напрям структурної перебудови обрано шлях створення системоутворюючих інтегрованих структур ВПК. Згідно з “Основами”, із збільшенням у складі ВПК інтегрованих структур, розширенням їхніх функцій та обсягів робіт їхня роль в управлінні ВПК має зростати. Цей процес супроводжуватиметься поступовою передачею інтегрованим структурам ВПК функцій координації, управління і контролю, що належать федеральним органам управління ВПК. Тобто процес становлення інтегрованих структур зменшить роль оборонних агенцій в управлінні галузями, надалі ця управлінська ланка буде зайвою. Якщо врахувати, що в галузі не припиняються спроби приватизації прибуткових майнових господарських комплексів та головних фінансових

потоків (останній напрям стає дедалі популярнішим в процесі виборчих перегонів), можна очікувати більшого підвищення питомої ваги комерціалізованих підприємств та установ у складі російського ВПК.

На практиці гостра боротьба точиться навколо створення проектів конкретних структур. За відсутності чіткого методологічного підходу є небезпека спотворення задуму реформи на догоду відомчим і клановим інтересам.

У процесі реформи військово-промислового комплексу передбачається майже вдвічі скоротити його склад. У ВПК має залишитися близько 600 підприємств, зменшуватиметься і кількість федеральних органів влади, що керують та координують їхню діяльність.

Відносини власності у лісопромисловому комплексі РФ:

лісова промисловість РФ включає в себе кілька технологічно пов'язаних між собою галузей – лісозаготівельну, деревообробну, целюлозно-паперову та лісохемічну. Частка лісової промисловості у загальному обсязі виробництва промислової продукції та експорті Росії становить понад 4%. Загальний обсяг російського ринку лісозаготівлі та лісообробки становить понад 3 млрд. дол. США на рік.

У лісовій промисловості налічується понад 22 тисячі організацій, серед них близько 3 тисяч великих та середніх, з яких понад 95% акціоновані. У галузі працює понад мільйон осіб (7% від чисельності працюючих у промисловості), зосереджено 3% основних фондів промисловості.

Упродовж 2002 – 2003 рр. відбувався перерозподіл найбільших активів у лісопромисловій галузі. Триває консолідація дрібних підприємств, насамперед у лісозаготівлі та деревообробці. Інтерес до російської лісової промисловості дедалі більше виявляють іноземці.

У 2002 р. визначилась 5 найбільших целюлозно-паперових комбінатів (ЦПК) – компаній з річним обігом понад 200 млн. дол. США кожна.

Сиктивкарський ЛПК дістався іноземцям. 87,9% його акцій придбала австрійська Neusiedler, дочірня структура транснаціонального концерну Anglo-American. Ця купівля вартістю у 252 млн. дол. – найбільша угода в історії російської лісової промисловості. Стратегія нових господарів полягає у тому, щоб збільшити випуск офісного паперу й довести його якість до високих європейських стандартів.

В. Крупчак – голова ради Архангельського ЦПК та голова групи “Титан” (керує АЦПК та низкою картонних заводів у європейській частині РФ) зберіг самостійність, незважаючи на те, що його активами цікавилися конкуренти. Так, холдинг “Илим Палл” пропонував акціонерам АЦПК об'єднати активи. А голова Банкірського дому “Санкт-Петербург” *В. Коган* (володіє 20% АЦПК) та голова ради компанії “Базовый элемент” *О. Деріна* минулого літа мали намір створити лісопромисловий холдинг, у тому числі й на базі АЦПК.

“Илим Паллу”, схоже, вдалося відбитися від спроб недружнього поглинання двох належних йому ЦПК – Братського (Іркутська область) і Котласького (Архангельська область) – та навіть придбати третій, Усть-Ілімський. Це дало змогу компанії контролювати понад 60% російського виробництва целюлози. Угода з купівлі Усть-Ілімського ЦПК у опонентів, акціонерів “Русского алюминия”, коштувала “Илим Паллу” понад 200 млн. дол. США.

У галузі залишилися неподіленими підприємства з роздрібною акціонерною інфраструктурою, які можуть зацікавити закордонних інвесторів. Найбільші з них – ЦПК “Кондопога” (*Карелія*) та “Соликамскбумагартром” (*Пермська область*). Ці два підприємства спеціалізуються на газетному папері, так само як ЦПК “Волга”, підконтрольний “Альфа-Еко”. На базі цих трьох комбінатів може бути створено газетний холдинг.

Поділивши ЦПК, учасники ринку мають намір сконцентрувати свої зусилля на розвитку власної заготівлі лісу.

Російським лісом, особливо хвойних порід, цікавляться і *скандинави*, які вже приходять у Росію, й *китайці*, які поки що приглядаються. Китайський металургійний трейдер MinMetals виявляє інтерес до будівництва нового ЦПК у Хабаровському краї.

До деревообробної промисловості активно залучаються іноземці. Німецький концерн Pflieger заявив про намір вкласти 600 млн. євро в будівництво заводу з випуску ДСП у Новгородській області. Швейцарський Kronoholding буде завод з глибокої переробки деревини у Костромській області, плануючи вкласти у проект 350 млн. дол. Шведська ІКЕА має намір інвестувати 100 млн. дол. у виробництво ДСП та готових меблів у Нижньгородській області.

Російські підприємці, завершуючи інтеграцію галузі – від сировини до випуску готової продукції, стають серйозними конкурентами на світовому ринку.

Помітним явищем у процесах перерозподілу в галузі у 2002-2003 рр. стала *“судова війна” між структурами “Базового елемента” та корпорацією Илим Палп” за целюлозно-паперовий бізнес*. Учасники конфлікту неодноразово оскаржували в судовому порядку дії конкурентів. Судові інстанції різного рівня по чергово ухвалювали рішення на користь кожної зі сторін. Поки що постановою Вищого арбітражного суду від 13 серпня 2003 р. підтверджує майнові права компанії “Континенталь менеджмент” на спірні пакети акцій Котласького ЦПК та Братського ЛПК.

Непрямым свідченням того, що “Илим Палп Ентерпрайз” змирився з цим судовим рішенням, є те, що компанія почала скуповувати на вторинному ринку у фізичних осіб акції, прагнучи брати активну участь в розподілі прибутків та отримати блокуючі пакети.

Учасники конфлікту:

ЗАТ “Илим Палп Ентерпрайз”. ЗАТ “Илим Палп Ентерпрайз” є головною компанією лісопромислової групи “Илим Палп Ентерпрайз”. Компанія входить у десятку світових лідерів з виробництва товарної целюлози, власних запасів лісу та лісозаготівлі. На підприємствах лісової групи “Илим Палп Ентерпрайз” виробляється 61% російської целюлози та 77% тарного картону.

До ЛГ “Илим Палп Ентерпрайз” належать: Братський ЛПК, Усть-Ілімський ЛПК, Санкт-Петербурзький КПК та 42 лісозаготівельні підприємства в Архангельській та Іркутській областях. До групи також входять торговельна компанія “ПетроБорд Трейдинг”, фабрика “Илим Гофропак”, логістична компанія “Финтранс”, фірма “Комунарвторресурсы”, яка заготовляє макулатуру, та фабрика “Пльзенська Папірня” у Чехії. Усього в корпорації працює 47 тис. осіб.

ЗАТ “Илим Палп Ентерпрайз” зареєстровано 30 квітня 1992 р. На момент реєстрації 50% акцій було в компанії “Техноферм-Инжиниринг”, 40% – у швейцарської фірми Intertsez, та 10% – в Усть-Ілімського ЛПК.

Як встановила Рахункова палата РФ, фірма Intertsez зареєстрована у Швейцарії 1 липня 1991 р. зі статутним капіталом у 50 тис. франків. За твердженнями ЗМІ, ЗАТ “Илим Палп Ентерпрайз” контролює З. Смушкін, а також Борис і Михайл Зінгаревичі.

3. Смушкіна підтримують “московські петербуржці”, які працюють в адміністрації президента РФ. З. Смушкін особисто знайомий з президентом РФ В. Путіним та колишнім міністром промисловости, науки та технологій РФ, а зараз повноважним представником президента РФ у Північно-Західному федеральному окрузі І. Клебановим.

ТОВ “Компанія “Базовий елемент”. “Базовий елемент” є фондом прямих інвестицій в підприємства різних галузей. Ці інвестиції настільки значні, що дозволяють брати участь у формуванні рад директорів підприємств та фактично керувати усіма активами, власником контрольного пакета акцій яких є структури, пов’язані з *О. Деріпаскою* (окрім “Русала”).

Загальна вартість активів “Базового елемента” сягає 4,2 млрд. дол. США. Серед них: “Евросибенерго” (ВАТ “Красноярская ГЭС”, ВАТ “Иркутскэнерго”), “Руспромавто” (близько 20 промислових підприємств автомобільної галузі), страховий холдинг, ТОВ “Компанія “Континенталь Менеджмент” (близько 10 підприємств лісової галузі), ВАТ “Трёхгорная мануфактура”, ВАТ “Роспечать”.

Офіційних даних про власників “Базового елемента” немає. Головою наглядової ради компанії є *О. Деріпаска*, за неофіційними даними, він і власник компанії. *О. Деріпаска* належить до тих бізнесових кіл, які пов’язують з так званою “сім’єю” (за неофіційними даними, “сім’я” включає в себе структури *О. Мамута, А. Мельніченка, І. Махмудова, Р. Абрамовіча та О. Деріпаскі*, контролює до 20% ВВП Росії).

ТОВ “Лесопромышленная компания “Континенталь Менеджмент”. Саме на базі “Континенталь Менеджмент” (2002 р. створеного на основі компанії “Континенталь Інвест”) *О. Деріпаска* прагнув ще до кінця 2002 р. створити найбільший у Росії лісопромисловий холдинг.

До “Континенталь Менеджменту” входять *Байкальський, Красноярський та Селенгінський ЦПК, а також Омська картонна фабрика*. Потужності цих підприємств дозволяють виробляти до 100 млн. кв. м гофротари на рік. Окрім того, до “Континенталь Менеджменту” входять *Архангельський лісозавод №2, Лузький деревообробний завод та невеликі лісозаводи в Карелії*.

Стратегічним інвестором ТОВ “Компанія “Континенталь Менеджмент” є “Базовий елемент”.

ЗАТ “Банкірський будинок “Санкт-Петербург”. Банкірський будинок “Санкт-Петербург” управляє активами понад 200 компаній північного заходу Росії. Серед них страхова компанія “Русский мир”, “Балт-Аудит-Експрес”, Кіровський та Пролетарський заводи, “Мед-полімер”, “Пластполімер”, низка птахофабрик, Архангельський ЦПК, “Радар ММС”.

Банкірський будинок “Санкт-Петербург” створили 1997 р. три найбільші банки Петербурга – ВАТ “Промышленно-строительный банк” (ПСБ, Санкт-Петербург), ВАТ “Банк “Петровский”, ВАТ “Банк “Санкт-Петербург”. На час створення сумарні активи холдингу перевищували 7,4 млрд. руб.

Нині акціонерами ЗАТ “Банковский дом “Санкт-Петербург” є ПСБ, банк “Санкт-Петербург” та “Международный банк Санкт-Петербург”.

Офіційних даних про те, хто є власником ЗАТ “Банковский дом “Санкт-Петербург”, немає. За неофіційними, “Банковский дом” контролює В. Коган.

У середині 90-х років тодішній віце-мер Санкт-Петербурга В. Путін брав участь у становленні ПСБ, власником якого через компанії “Петровский трейд хаус” та “Петровский литл трейд хаус” є В. Коган. Серед ділових зв’язків В. Когана називають “московських петербуржців” – голову Рахункової палати РФ С. Степашина, колишнього міністра промисловости, науки та технологій РФ І. Клебанова, а також керівника групи “Северсталь” О. Мордашова.

Про розголос, якого набув конфлікт між “Илим Палпом” та структурами “Базового елемента” щодо Котласського ЦПК та Братського ЛПК, свідчить той факт, що 1 листопада 2002 р. було створено спеціальну комісію Державної думи РФ з розгляду ситуації, що склалася в лісопереробному комплексі країни. Проте “бої” за власність у галузі продовжувалися увесь 2003 р.

Позиції лісопромислової групи “Илим Палп Ентерпрайз” – досить міцні, з корпорацією пов’язують ім’я чинного прем’єра М. Касьянова.

Незважаючи на невдачі у боротьбі за ЦПК, “Базовий елемент” веде новий лісовий бізнес, щоправда не такий рентабельний, як виробництво целюлози. Компанія О. Деріпаскі почала скуповувати лісові активи другого ешелону. Структури “Базового елемента” придбали *Лесосибирський лісопильно-деревообробляючий*

комбінат № 1 (ЛЛДК), великого експортера пиломатеріалів (цей комбінат – найбільший в Росії виробник пиломатеріалів з ангарської сосни, який експортує свою продукцію до Великої Британії, Німеччини та багатьох інших країн Європи.

Політика російського уряду у лісовому секторі. За оцінкою М. Касьянова, нині цей сектор близький до кризового стану. Російські запаси лісу становлять близько 25% світових, а на світових ринках російську продукцію представляють лише три відсотки. Таким чином, внесок лісового господарства у розвиток економіки незначний.

На експорті однієї одиниці продукції лісового господарства Росія заробляє 40 дол. США, а імпортувати її доводиться за 500 дол. При цьому 35% споживаної продукції лісового господарства нині Росія імпортує. Водночас лісова промисловість має всі підстави навіть без застосування надзвичайних заходів досягти зростання щонайменше у 5%, а з окремих видів продукції – до 8%. Для цього, на думку прем’єра, потрібно забезпечити: державне регулювання сектора та залучити інвестиції. М. Касьянов підкреслює важливість довготермінової оренди в лісовому господарстві. Це додатковий чинник, який забезпечить передбачуваність розвитку та дасть змогу залучити інвестиції у цей сектор економіки.

В урядовій програмі розвитку лісового комплексу до 2015 р. передбачено чотириразове зростання вироб-

ництва целюлозно-паперової продукції. Цього неможливо досягти без такого самого збільшення виробничих потужностей. Будівництво ЦПК потужністю 500 000 т на рік коштує, за розрахунками Мінпромнауки, 1 млрд. дол. США, а побудувати таких комбінатів потрібно щонайменше 12.

Щоб стимулювати інвесторів до будівництва нових ЦПК, Мінпромнауки запропонувало уряду РФ вносити здавані в оренду на

99 років ділянки лісу до статутного капіталу спільних підприємств. Щоб інвестор, який отримав ліс на ціле століття, не ухилився від будівництва комбінату, ділянка передаватиметься в оренду з навантаженням. Якщо терміни будівництва не виконуватимуться, держава зможе в односторонньому порядку розірвати договір оренди. Цю схему Мінпромнауки випробовує у Костромській області.

Таким чином, можна констатувати, що у 2003 р. у РФ фактично було досягнуто балансу (в основних кон-

турах) у взаємовідносинах між президентом і основними елітними угрупованнями. У кінцевому рахунку, досягнута крихка рівновага сил відбивала тоді певні успіхи ельцинського угруповання – “сім’я”, що утримує свої позиції в економічному і політичному житті країни;

сформовано владну конфігурацію, в якій глава держави зосереджує увагу переважно на питаннях зовнішньої політики, оборони, безпеки і державного будівництва, а прем’єр-міністр і уряд – на соціально-економічних проблемах, зміни якої вірогідні після проведення парламентських (2003 р.) та президентських (2004 р.) виборів, не виключені часткові зміни і напередодні виборів;

подальша боротьба за залишки державних майнових комплексів та можливість комерційного використання російських природних ресурсів, особливо щодо їх транспортування за межі Росії, призведе до розгортання конкуренції між найбільшими приватними компаніями і поки що номінально державними природними монополіями;

елітні угруповання, що склалися останнім часом навколо В.Путіна, прагнуть оволодіти прибутковими паливними активами та мати можливість безперешкодно працювати на внутрішньому та зовнішньому нафтогазових, діамантовому та інших ринках;

значний рівень концентрації капіталу в РФ спричинив процес відтоку капіталу на терени, що оточують Росію. Найагресивніше російські фінансово-бізнесові угруповання освоюють економічний простір країн СНД, зокрема України; нові можливості експансії російських компаній назовні пов’язані з процесами їх поєднання з потужними західними концернами.

1. Так, А. Чубайс дедалі активніше взаємодіє з В. Понтаніним та його групою “Интеррос”, а “сім’я” – з “Альфа-груп”.

2. На М.Касьянова останнім часом орієнтуються і сили, що об’єдналися в групу МДМ (О. Мамут, А. Мельниченко).

3. Умови цього компромісу друкувала преса, що належить відповідним колам.

4. Призначення самого В. Путіна главою ФСБ колись завершишувало формування “силового трикутника” Б. Єльцина.

5. Хоча деякі останні публічні заяви М. Ходорковско-го нагадують про рецидиви давньої хвороби. До речі, "лікування" рецидивів відбувається знову силовими (правоохоронни-ми) заходами достатньо жорстко, аж до ув'язнення найба-гатішої людини Росії на кілька місяців, в той час. Як відбу-вається привласнення іншими, належної їй власності (мова йде про М. Ходорковського, якого російська генеральна проку-ратура продовжує утримувати у в'язниці).

6. Останній був усунутий з посади повпреда і очолив у Москві новий Державний комітет.

7. Значна роль у цій організації Є. Прімакова. Очолив-ши її у 2001 р., він зробив ТПП містком, що з'єднує підприєм-ницьке співтовариство з усіма гілками вла-ди. Конкретним прикладом реалізації та-кого зв'язку є створення першого в Росії оцінювального холдингу, ядром якого ста-ла фірма при ТПП "Експертиза собствен-ности". До холдингу також увійшли: "Ин-формстрах", аудиторська фірма "Горис-лавцев и К", банк "Платина", Інститут професійної оцінки при урядові, юридична фірма ТОЮР і низка інших структур. За домовленістю з Міністерством майна РФ, палаті передано частку функцій контро-лю за діяльністю оцінювальних фірм. Не варто забувати і про активність Є. Пріма-кова як політика (участь у процесах вре-гулювання ситуації в Чечні, візит до Іраку).

8. Проте, в літні місяці 2003 р. ситуація загострила-ся. Схоже на те, що "пітерці" за допомогою Генпрокурату-ри РФ спробували (але не дуже вдало) атакувати головних власників ЮКОСа – М. Ходорковського і П. Лебедева.

9. До ради директорів входять: голова правління РАО ЕЭС Росії А. Чубайс, губернатор Чукотки Р. Абрамовіч, О. Деріпаска, компанія "Газовий елемент", глава концерну "Системи масмедиа" В. Євтушенков.

10. Події набули такого розмаху, що 12 травня 2003 р. в Держдумі РФ відбулися парламентські слухання на тему: "Проблеми законодавчого забезпечення прав власності в РФ: шляхи протидії недружнім поглинанням" (йшлося про неза-конний переділ власності). За експертними оцінками, впро-довж останніх трьох років кількість корпоративних супереч-чок зросла вдвічі-втричі. На думку голови думського коміте-ту з питань власності В. Плєскачєва, без розв'язання цієї проблеми не обійтись – є ризик, що "епідемія чорного пере-ділу" може набути незворотного характеру і призвести краї-ну до хаосу // Див.: Дума занялась переделом собственности

<http://biz.finmarket.ru/material.asp?id=11&mid=1013>. 12.05.2003.

11. Таку думку висловив на вищезначених слуханнях депутат від СПС С. Генералов.

12. Можливо, що це добре відчувається у російських владних коридорах, бо завдяки рішучим діям генеральної про-куратури об'єднання "ЮКОСу" та "Сибнефти" було при-зупинено, а потім і зовсім порушено.

13. Так, наприклад, загострюється конкуренція навко-ло конкурсу на продаж Талаканського нафтогазового родо-вища. Умови нового продажу мали оголосити ще в грудні 2002 р., але державні структури не зробили цього і досі. Продати родовище намагалися вже двічі, перший раз у квітні 2001 р., другий – у грудні 2002 р. Обидві спроби були невдалі. За попередні-ми підрахунками, за родовище держава планує отримати 900 млн. дол. США. Пе-реможцю конкурсу ще потрібно буде за власний рахунок побудувати від родовища трубопровід.

14. Наприкінці 2002 р. у російських ділових виданнях з'явилися матеріали щодо поганого фінансового стану "Газпрому", фахівці з часопису "Експерт" (23 груд.) взагалі стверджували, що компанія вже перейшла межу, що відділяє її від банкрут-ства. Тезу про фінансову неспроможність "Газпрому" широко тиражували і аргумен-

тували "Новые известия" (24 груд.), "Независимая газета" (24 груд.), "Ведомости" (25 груд.) тощо. За даними цих ви-дань, борг компанії вже перевищив суму річних виплат Росії зі зовнішніх боргів і менеджмент компанії прагне хоч як-не-будь втриматися на плаву.

15. Андрей Литвинов. "Газпром" превратился в гос-компанию // "Газета.Ру". – 2003. – 11 бер.

16. Так вважає, наприклад, аналітик "Атона" А. Каплін.

17. Колишньому керівнику "Газпром-медиа" Б. Йор-дану не вибачили елементи критики федеральної влади, а та-кож критичні репортажі щодо дій керівництва Казахста-ну. Зміни в медіа пов'язували з черговим перерозподілом ринку реклами (йдеться про десятки мільйонів доларів, зокрема тих 140-145 млн. дол., що будуть реалізовані під час наступних виборів). Представникам "сім'ї", перш за все Р. Абрамовічу, який нині володіє 51% активів рекламного об'єднання "Видео-интернешнл", вдалося використати емоційну реакцію В. Пу-

тіна на характер висвітлення компанією НТВ подій під час трагедії “Норд-Осту”.

18. Світовий досвід свідчить, що за подібного характеру реформування енергетики перемагає тенденція до сталого підвищення цін на електроенергію, іноді вони підвищуються у кілька разів.

19. Оцінюючи стан справ у компанії в вересні 2002 р., радник президента РФ з питань економіки А. Іларіонов визначив його як “національне лихо, національну загрозу і національну ганьбу”. За його словами, у той час не існувало жодної російської компанії, у якої за останні півтора року ціна акцій впала на 60%, і не існує жодної компанії-емітента “голубой фишки”, у якій би за останні півтора-два роки капіталізація зменшилася б на 6 млрд. доларів, або більш ніж утричі. Все це свідчило про непрофесійність та некомпетентність менеджменту компанії. Окрім того, компанія продас електроенергію за кордон за цінами, що нижчі, ніж внутрішні, чого нема в жодній російській компанії, при цьому обсяги виробництва РАО ЕЭС у 2002 р. нижчі, ніж у 1998, а кількість зайнятих, навпаки, зростає // *top.rbc.ru*, 2003. 19 вер. Саме цей менеджмент і протягнув основні положення, що покладено в законодавче підґрунтя реформи енергетичної галузі РФ.

20. За рекомендацією А. Мєльніченка, з серпня 1999 р. по вересень 2001 р. головою наглядової ради МДМ-банку був О. Мамут.

21. Однією з цілей присутності в енергетичній галузі групи МДМ може бути бажання посилити контроль за ринком збуту вугілля. Групі належить найбільша в країні вузле-видобувна компанія СУЕК, на частку якої припадає близько двох третин російського видобутку енергетичного вугілля. СУЕК – найбільший постачальник вугілля для РАО ЕЭС Росії, а МДМ акумулював по 20–30% акцій енергокомпаній Далекого Сходу, частка споживання вугілля в яких 90-99%. МДМ, як акціонер цих компаній, може бути не зацікавленим у зростанні їхньої вартості, а прагнути вигідніших умов для вугільного бізнесу. Ймовірно, що цей варіант є для МДМ проміжним на перехідний період, а головною метою стане отримання частки в гуртових генеруючих компаніях (ГГК).

22. *Бизнес // Газета*. – 2003. – 6 март.

23. Зупинити цей процес зможуть тільки заворушення, якщо відбуватимуться у зв'язку з підвищенням електротарифів понад межу платоспроможності населення.

24. Концепція реформування РАО ЕЭС та проекти законодавчих актів з цього приводу піддавалися нищівній критиці як зліва, так і справа. Найпопулярнішою і найаргументованішою вона була у виступах фахівців з електроенергетичної галузі, яким однак не надавали слова у російських ЗМІ.

Багато з цих положень повною мірою можна віднести до проблем реформування електроенергетики в Україні. Серпєнєве (2003 р.) велике американське затемнення дуже переконливо довело, до чого може призвести комерційне реформування єдиної енергосистеми РФ.

25. За умов неповного виконання міністерством інвестиційних програм та постійного скорочення виділених на ці цілі коштів упродовж бюджетного року, залізнична інфраструктура потребуватиме інвестицій з боку приватного капіталу.

26. Остання, як згодом з'ясувалося, не явно презентувала інтереси американо-британської нафтової компанії ВР.

27. У даному випадку виник юридичний прецедент, коли одна державна нафтова компанія “Роснефть” купувала державний пакет акцій “Славнефти”.

28. Раніше компанія купила 10,83% акцій “Славнефти”, в які входить Мозирський НПК і які належали республіці Білорусь, за 207 млн. дол. США замість 250 млн., запланованих керівництвом республіки.

29. У зв'язку з поваленням режиму С. Хусейна у компанії “ЛУКОЙЛ” виникли проблеми щодо укладених раніше контрактів та проекту “Западна Курна-2” права на який “ЛУКОЙЛ” має намір відстоювати у міжнародному арбітражі.

30. Зазвичай, в РФ подібна зміна у кар'єрі означає значне погіршення бізнесових позицій нового політика.

31. Президент єврейської Федерації обшин України і СНД, громадянин Ізраїлю, який контролює більшу частину російського діамантового бізнесу.

32. Від рівня розвитку ВПК залежить технічне переозброєння практично усіх основних секторів економіки – зокрема, транспорту, телекомунікацій, ПЕК, охорони здоров'я, а також збереження стабільності в країні.

33. У 2000 р. за активної участі агенції було створено першу в історії Росії та Білорусі міждержавну структуру ВПК – МФПГ “Оборонные системы”. З боку Росії до неї ввійшли виключно підприємства РАСУ.

34. Ілюстрацією цьому є конкуренція альтернативних проектів реструктуризації низки підприємств С.-Петербурга (“Верфи С.-Петербурга” та “Невские верфи”). За кожним з проектів стоять фактично конкретні власники підприємств (НПК та “ИСТ”), при цьому роль агенції в цій боротьбі – другорядна.

Стаття надіслана до редакції 06 жовтня 2003 р.

**фіона
гілл
флоренс
фі**

**заправляємо
майбутнє:
розвідка
російської
газової
і нафтової
промисловости**

Досліджуючи міти про російський енергетичний потенціал

У цій статті на основі порівняння багаторічного вивчення матеріалів про російську та каспійську енергетику, багаторічного польового досвіду у нафтовій індустрії Казахстану та Росії, чисельних персональних інтерв'ю з представниками російського енергетичного сектору розглянуто поточний розвиток російської нафтової індустрії. Ми пропонуємо аналіз еволюції та сучасного стану російського енергетичного сектору, змін обличчя Росії на глобальному економічному ринку у ракурсі її збагачення протягом двох останніх десятиліть, оцінку перспектив російської нафтової та газової промисловості для західних інвесторів.

Росія, звісно, потенційно може пробитися на деякі специфічні глобальні енергетичні ринки, але тільки як додатковий постачальник до нестабільних держав Перської затоки, однак, не може, як у далекій так і у найближчій перспективі, витіснити Середній Схід – базового світового постачальника нафти. Навіть якщо рівень видобутку нафти у Росії зростатиме, її запаси значно менші, аніж у Саудівській Аравії, Іраку, Кувейту, Об'єднаних Арабських Еміратів та Ірану. Водночас, Росія є на газових ринках тим, чим Саудівська Аравія на нафтових. Протягом наступних десятиліть кризи на Середньому Сході та зростання контролю над забрудненням і глобальними кліматичними змінами неминуче спонукатимуть звернути увагу на необмежені російські запаси дешевого, чистого природного газу.

Основним пріоритетом для Росії є збереження трубопроводів та ринків зрідженого природного газу, що значно зростатимуть у 21 столітті. Але, навіть незважаючи на російський потенціал, успіху на міжнародному газовому ринку досягнути не легко. Його можна лише підтримати значним зростанням видобутку газу, інвестиціями, як західними так і російськими, у інфраструктуру, своєчасним розвитком азійських ринків газу. Розвиток власної російської економіки також матиме вплив на рівень видобутку газу. Останні декілька десятиліть газ був основним джерелом субсидування та сприяння швидкому розвитку російської, успадкованої від Советського Союзу, економіки, що не могла пристосуватися до рин-

кових умов. При відсутності значних структурних змін в економіці, попит на газову індустрію продовжуватиме зростати лише за умов підвищення ефективності та збільшення експорту.

Енергетика є однією з небагатьох стратегічних галузей, що залишилися в Росії після розпаду Советського Союзу. Як гравці світової економіки, російські нафтові і газові корпорації надають Росії право голосу на міжнародній арені, особливо у тих європейських регіонах, що перебувають під російським впливом. Протягом останніх двох років, після приватизації у 90-их, російський уряд поступово і наполегливо затягує зашморг, збільшує вплив на російські енергетичні компанії, здійснюючи, власне кажучи, повільну ренаціоналізацію сектору. Енергетики і енергетичні компанії виступають знаряддям для провадження зовнішньої політики держави. Та й життєва потреба нафти і газу для власної економіки не сприятимуть у майбутньому великим зовнішнім інвестиціям у цю промисловість.

Нафтодолари і російська економіка

Нафта і газ протягом десятиліть були оплотом советської, а зараз російської економіки. Насправді, існує прямий взаємозв'язок між ціною на нафту та державним доходом. У 1981, після запровадження ОПЕК у 70-их роках ембарго на ціну нижче, як \$39 за барель, СССР став найбільшим виробником нафти і значну частину заробітку одержував у твердій валюті. Падіння світових цін на нафту у 80-их завдали значного удару по советській економіці. З 1999 по 2001 росіяни зазнали зворотного ефекту: економічного процвітання за рахунок зростання цін від \$10 за барель у грудні 1998, до максимум \$33 за барель у вересні 2000.

Доходи від газу і нафти складаються чверть російського ВВП, близько половини доходів від експорту, майже третину податків. Підвищення ціни на долар за барель бензину на світових ринках приносить понад 1,5 мільярда додаткового доходу у бюджет. Значною мірою завдяки високій ціні на нафту у кінці 2001 російська економіка пережила великий бум, збільшила державну казну, і дала змогу урядові збалансувати бюджет, виплатити зарплати і пенсії, а також міжнародні боргові зобов'язання.

Скрутний стан російської нафтової промисловості

Висока ціна на нафту допомогла російській промисловості відновитися після значного падіння у 90-ті роки. Починаючи з 1993 р. сектор був поступово поділений і частково приватизований, починаючи зі створення державної нафтової компанії *Роснефть*. Вертикально інтегровані нафтові підприємства після розподілу створили компанії, що водночас провадять дослідження нафтових родовищ, видобування, очистку, реалізацію і роздрібний продаж. Перші з них були *ЛУКОЙЛ*, *ЮКОС*, і *Сургутнефтегаз*. У результаті було створено 11 компаній, з помірних *Татнефть* у Татарстані та *Сибнефть* у Сибіру, сформовані на регіональній основі. Цей поділ і приватизація сектору відкрила двері для входження нових гравців до попередньо закритої сцени російської нафти.

Це десятиліття відзначалося появою нових російських баронів чи "олігархів", таких як Міхаїл Ходорковській з *ЮКОСом*, Борис Березовській та Роман Абрамовіч з *Сибнефтью*. Вони не працювали у советській нафтовій індустрії, а використавши капітали приватних банків і політичну близькість з російським урядом, фінансово допомогли Борісу Єльцину під час президентської кампанії зберегти титул, вимагаючи натомість власності на енергоносії. Замість інвестування у нові холдинги в Росії, енергетичні олігархи сфокусували увагу на удосконаленні шляхів уникнення податків, відмивання грошей і переведення в офшори.

Дії олігархів, на мою думку, були надзвичайно раціональними. Видобуток нафти у Росії у 90-их рр. був нерентабельними, незважаючи на те, що у модернізацію все-таки вкладалися певні ресурси. Між 1990-1995 рр., через різке падіння російської економіки, внутрішній попит на нафту внаслідок його перенасичення впав більш як на 40 відсотків. Вигідний експорт нафти стримувався низькою потужністю системи трубопроводів країни. Незважаючи на спад виробництва у 90-их, російські експортні трубопроводи і Чорноморські і Балтійські порти, що залишилися у росіян, працювали на повну потужність без будь-яких спроб збільшити їх пропускну спроможність. Російські компанії через переважаність нафтопроводів, низький внутрішній попит, і недостатність інвестицій не мали стимулу і можливостей для збільшення видобутку. З 1988 по 1998 видобуток нафти у Росії

впав майже на 50%, з 11 до 6 мільйонів барель нафти в день. Протягом цього періоду знизилася активність буріння нових свердловин, рівень інвестиції для пошуків нових родовищ та розробки нових технологій для підвищення ефективності уже діючих.

Міжнародні інвестори, що робили спроби дослідження російської нафтової індустрії, були налякані. Вони бачили загрозу своїм прибуткам через невизначений регуляторний режим та нестабільність податків на експорт. Часто вони втрачали свої частки у Російських нафтових компаніях через законодавчі та бухгалтерські махінації своїх партнерів. Один із найвідоміших випадків з акціями *British Petroleum* (BP) у російській нафтовій компанії *Сіданко*. Вони повністю втратили цінність, коли російська компанія *ТНК* (під контролем *Альфа-групи*) викупила одну з дочірніх компаній *Сіданко*. Саме ця компанія володіла газовими родовищами, що і було підставою для інвестицій *British Petroleum*. У 1999 багато міжнародних інвесторів, включно з піонерами російської нафтової промисловості *Phibro Energy* та *Anglo-Suisse* із США, що з 1990 були залучені у ризиковані комерційні проекти, відмовилися від російської бізнесу повністю. Російська нафтова промисловість виглядала збитковою.

Вихід зі скрутного становища

Після російської фінансової кризи 1998 р. наступили зміни: девальвація рубля і зовсім не пов'язане з цим підвищення світових цін на нафту. Девальвація радикально понизила рубль, вивільнивши кошти для російської енергетики, у той же час ціна на нафту з 1998 по 2001 виросла майже на 300% (від найнижчого до найвищого рівня), збільшуючи доходи навіть без нових інвестицій та приросту виробництва. У 2000-2001 рр. характерні пошквалювання російської нафтової індустрії та намірами російських олігархів стати світовими нафтопромисловцями.

Малі витрати на виробництво і висока ціна дала російським нафтовим компаніям капітал для підвищення ефективності виробництва без залучення нових інвестицій. Нові трубопроводи та потужності портів зменшили навантаження на експортні системи. У 2001 р. деякі нафтові компанії порівняно з 2000 збільшили видобуток у кілька разів: *ТНК* на 42%, *ЮКОС*, друга величиною економічних запасів та видобутку російська нафтова

компанія після індустріального гіганта *ЛУКОЙЛ*, більше, ніж на 17%, і до 2005 року планує збільшити ще на 33%. Із збільшенням видобутків зростає міжнародний вплив російських компаній. Російські компанії збільшують свої частки у виробництвах на Середньому Сході і у ризикованих проєктах у США та Європі. Російські компанії досліджують родовища нафти у Алжирі, Судані, Ліберії, Колумбії та В'єтнамі. У 2000 *ЛУКОЙЛ* придбав мережу бензоколонок на Східному узбережжі Америки, і планують збільшити вплив у США через переробку сирової нафти. *ЛУКОЙЛ* володіє заводами в Україні, Румунії та Болгарії; *ЮКОС* купив 49% акцій *Transpetrol* – словацького оператора трубопроводів сирової нафти, що стануть частиною мережі основної експортної труби з Росії до Західної Європи.

Водночас, голова і головний адміністратор *ЮКОСу* Міхаїл Ходорковскій розпочав агресивну публічну кампанію зміни власного іміджу з поганого хлопця російського нафтобізнесу на респектабельного члена корпоративних спільнот – включно з іміджем головного благодійника Росії. Голова *Сибнефти* Роман Абрамовіч став практично рятівником Чукотки – збанкрутілого й ізольованого, але енергетично багатого регіону у Беринговому морі, охопивши її територію холдингом *Сибнефть*. У 2000 р. він став губернатором, і заповнив мізерний регіональний бюджет власними коштами. Російські нафтові компанії також реформували свою адміністративну і управлінську структуру, для заспокоєння і забезпечення інтересів міжнародних акціонерів. До ради директорів *ЮКОСу* та *ТНК* були запрошені незалежні західні експерти та старші менеджери. *ЛУКОЙЛ* також обговорював можливість такого рішення. Нові засоби регулювання та фіксований податок, затверджені урядом Путіна, поліпшили інвестиційний клімат для міжнародних операторів. У серпні 2001 *British Petroleum* досягла домовленостей з *ТНК* і *Альфа Груп*, одержавши гарантії на 10 відсотків їхніх акцій у *Сіданко*. У жовтні 2001 *Еххон Мобіл* повідомив про 4-ох мільярдні інвестиційні зобов'язання згідно з проєктом розвитку нафти та газу на Далекому Сході Росії “*Сахалін Р*”. Це була найбільша, серед інших секторів економіки, закордонна інвестиція

З кінця 2001 російська нафтова промисловість ніби ожила. Видобуток нафти зріс близько на один мільйон і складає понад 7 мільйонів барелів щоденно.

Завершено розширення мережі експортних нафтопроводів разом з Балтійською трубопровідною системою, введено у дію новий російський нафтовий термінал у Приморську (Фінська затока), що збільшило експортні можливості на 12%. Розробляються плани розбудови додаткового портового терміналу і розширення мережі нафтопроводів. Росія підписала амбітний договір з Європейським Союзом про довгострокову співпрацю в енергетиці, що спричинить зростання експорту російської нафти. Європейський Союз імпортує сьогодні 53% загального експорту російської нафти, що складає 16% від потреб. З потенціалом майбутнього розширенням ЄС на схід (Польща вже зараз є найбільшим імпортером російської сирової нафти після Німеччини та Італії), Росія претендує стати основним нафтовим постачальником ЄС.

Межі російської нафти

Незважаючи на ці процеси, на кінець 2001 р. виявилися межові можливості російської нафтової промисловості, що спричинило втрату ейфорії Москви у конфлікті з ОПЕК. Навіть якщо Росія увійшла до категорії країни з найвищим видобутком і експортом нафти, її позиції і категорії ресурсів є значно нижчим. Росія посідає 7-ме місце серед країн з потенційними ресурсами нафти 5% від світових резервів, тоді як Саудівська Аравія володіє 25%, Ірак – 11%, Об'єднані Арабські Емірати та Іран разом – 9%, Венесуела – 11%. Усі шість країн є членами ОПЕКУ.

Незважаючи на те, що частка ОПЕКУ на світових ринках нафти через застарілі способи видобутку та збільшення поставок іншими міжнародними поставниками, впала з 1970 року з 70% до 40%, ОПЕК надалі контролює понад 77% світових резервів нафти. Інституції, що пильно відслідковують енергетичний розвиток – такі як Міжнародна Енергетична Агенція (ІЕА), очікують, що ці резерви спричинять збільшення частки ринку ОПЕК у наступні два десятиліття. Згідно з ІЕА, у короткотерміновій перспективі очікується частковий зріст не-ОПЕК виробників нафти у 2000 – 2001 рр., опісля, у довготерміновій перспективі, зріст світового видобутку очікується переважно у Середньо-Східних країнах ОПЕКУ, зокрема у Саудівській Аравії. Ця країна володіє потенціалом близько 3 мільйони барелів у день, з високою конкурент-

ною ціною структурою приблизно \$1,5 за барель. Для порівняння, Росія має значно менші можливості: середні витрати на видобуток барель становлять приблизно \$10 – \$12 і жоден російський морський порт не може прийняти найбільш економічно вигідні судна тоннажністю понад 200-300 тон.

Російські межові можливості визначає і той факт, що благодатний вплив на нафтову промисловість у 1999 – 2001 спричинило не зростання *видобутку* нафти а зростання *ціни* на неї. Незважаючи на зростання видобутку нафти на один мільйон барель за день протягом двох років, не легко буде надалі підтримувати зріст видобутку щорічно на півмільйона барель нафти в день. Окрім таких компаній як *ТНК* і *ЮКОС*, російська нафтова промисловість як цілісність у найближчому майбутньому не буде підвищувати видобутку. *ЛУКОЙЛ*, компанія, що володіє найбільшими резервами, у 2001 порівняно з 2000-им підняла свій видобуток на 1% і її бізнес-плани сконцентровані на вигідній очистці нафти та активній експансії поза межі Росії.

Аналіз розвитку російської енергетики дозволяє прогнозувати короткотермінове поліпшення завдяки таким факторам, як відновлення використаних свердловин, поліпшення якості буріння, і дослідження нових родовищ. Однак, більшість аналітиків погоджується, що Росія, досягнувши видобутку 8 мільйонів барель нафти до 2005 року, не має достатніх передумов для подальшої підтримки такого приросту. Навіть, не зважаючи на максимум советської промисловості 12 мільйонів барель в день, це *советський* видобуток, а не *російський*. З розпадом СРСР Росія втратила багато родовищ нафти у басейні Каспійського моря, у Центральній Азії і Азербайджані. Росія не має запасів, окрім як на о. Сахалін і у Північному морі (включаючи море Ботфорта та Баренцове). Видобуток з існуючих родовищ Західного Сибіру не можна реально розширити.

Перехід з нафти на газ у Європі

Багато хто з російського енергетичного комплексу поділяють цей песимізм щодо запасів. Російські нафтові компанії, такі як *ЛУКОЙЛ*, *ЮКОС*, *ТНК*, все більше зосереджують свою діяльність у газовому секторі. Російські газові ресурси значно перевищують ресурси інших країн. Володіючи 32% світових запасів газу Росія

посідає перше місце, випереджаючи Іран (15%), Катар (7%), Саудівську Аравію й Об'єднані Емірати (4%), Сполучені Штати й Алжир (3%). Газпром – російський газовий гігант – утримує 25% світових резервів газу. Він контролює 90% російського видобутку газу, дає найбільше прибутку у твердій валюті (60% з яких є доходом з продажу до Європи). Податки з продажу становлять понад 25% надходжень до російського федерального бюджету.

Незважаючи на домінування нафти, як основного глобального джерела енергії, потреба у природному газі швидко зростає. Газ задовольняє приблизно 23% світових енергетичних потреб і скоро витіснить вугілля (приблизно 24%) зі світових ринків. Зростання використання зрідженого природного газу (ЗПГ), вдосконалення мережі трубопроводів та трансатлантичних перевезень (таких як ЗПГ – танкери) дасть можливість перетворити газ з товару місцевого використання у міжнародний бізнес. Згідно зі *Статистичним оглядом світової енергетики British Petroleum* за 2001 рік 27% газу, що використовується, є транскордонним продуктом. ЗПГ що видобувається у Південно-Східній Азії транспортується набагато далі, аніж у Західну Європу.

Охорона природи та значні місцеві запаси зроблять природний газ найшвидше зростаючим джерелом енергії у ЕС. Він становить 22% від джерел використаної енергії (нафта 44%) і Росія вже довгий час є основним поставником газу до Європи. З 1997 р. Росія є основним поставником газу до Туреччини (приблизно 70% від імпорту газу). Російський уряд планує у наступні 20 років збільшити поставки до Туреччини і, згідно з договором про співробітництво в енергетичній сфері з ЕС, подвоїти до Європи.

У 90-их, російська газова промисловість оминула найбільш гострі проблеми, з якими зіткнулася нафтова. Газовий сектор не був поділений між великою кількістю малих компаній, а залишився монополією державним контрольним пакетом. Однак, Газпром заповнив нішу корупційних скандалів. У 90-их статутний фонд Газпрому було передано офшорній компанії сумнівного походження *Итера*. Як підозрюють промислові аналітики, вона належить, менеджерам Газпрому і членам їх сімей. Найбільші європейські газові компанії *Wintershell* та *Ruhrgas* (Німеччина), *ENI* (Італія) зробили значний інвестиційний вклад у газову промисловість, що допомогло

Газпрому зміцнити стосунки як з Європою та ЕС, так і з іншими регіональними ринками. Однак, для цих компаній виникли труднощі з гарантіями їх інвестицій і збереженням домовленостей про поділ прибутків. На початку 2002 р. *Wintershell* “тимчасово розірвали” з *Газпром-Роснефть* ризиковані комерційні проекти.

Однак, *ENI* разом із Газпромом впроваджують один з найбільш амбіційних і багатообіцяючих проектів у світовій газовій промисловості з будівництва підводного газопроводу (проект *Голубой поток*) для транспортування російського газу через Чорне море до Туреччини. Газогін заплановано завершити у 2002 році. Газпром також планує побудову транс'європейського газогону від Ямальського півострову у північно-західному Сибіру до Німеччини; побудову газогону в обхід України, для забезпечення від розкрадання і нелегального продажу з існуючих нафтогонів; залучення Фінляндії для побудови газогону через Балтійське море від Північної Росії до Німеччини. Це все свідчить про бажання домінувати у поставках газу до Європи.

[...]

Більше амбіцій ніж можливостей?

Межові можливості російської газової промисловості

Незважаючи на російські домінування на азієському газовому ринку, економічна картина не є настільки рожевою. Надія Газпрому проникнути на європейській азієській ринки не так легко виправдати. Не дивлячись на великі резерви, Газпром протягом останніх років, починаючи з 2000, зменшив видобуток газу через вичерпування Західносибірського газового родовища, що забезпечувало 80% видобутку. Видобуток з цих родовищ різко впаде протягом двох наступних десятиліть. У 2001 р. незважаючи на ріст експортних доходів та чистого прибутку, рівень експорту Газпрому є на 4% меншим, ніж запланований; він знизився на 3% порівняно з 2000-им. І як у випадку з нафтою, високо прибуткова ціна, а не ріст видобутку, збільшували прибутки Газпрому у 1999 – 2001 рр.

[...]

Ренаціоналізація: російський енергетичний сектор і держава

Пропозиція Президента Путіна про Євразійський Газовий Альянс зосереджує увагу на тісних стосунках між російським енергетичним сектором і державою. Незважаючи на розпад російської нафтової промисловості у 1993 році, енергетика на загал залишається під державним управлінням. У нафтовому секторі держава володіла контрольним пакетом *Роснефть* (100%), і *Славнефть* (50% з дуже близьким сусідом Росії – Білоруссю (50%)). Вона володіє значною часткою *Eastern Oil Co* (37%), а також 14% *ЛУКОЙЛ*. Однак, різні компанії мали різні відносини з державою, що не завжди були адекватні державній частці у підприємстві. Деякі компанії, як *Зарубежнефть*, дотримувалися директив держави, і функціонували тією чи іншою мірою як рука російського Міністерства закордонних справ. Інші, такі як *Роснефть* і *Славнефть*, незважаючи на свого власника – державу, намагалися впливати на політичні та комерційні рішення, боролися з державною бюрократією, для якомога більшої незалежності, але прагнучи залишити доступ до державних інвестицій. Приватні компанії, як *ЮКОС*, і *ЛУКОЙЛ*, з комерційними, інвестиційними, ринковими бізнес-стратегіями, залишалися під значним впливом держави.

У газовому секторі, не дивлячись на те, що частка держави у Газпромі становить лише 38%, вона залишається найбільшим акціонером компанії, і взаємовідносини між ними є дуже відкритими. Найбільш промовистим прикладом є призначення Віктора Черномірдіна, прем'єр-міністра Росії (1992–1998). Черномірдин був міністром газової промисловості СРСР з 1985 до 1989, і головою правління Газпрому у 1989–1992 рр. У 1995, він заснував центристську політичну партію “*Наш дом – Росія*”, що була партією влади, і яку політичні коментатори влучно назвали “*Наш дом – Газпром*”.

Цей жарт демонструє, що багато російських аналітиків вважають Газпром “державою у державі”. Насправді, на початку президентства Путіна, відбулася спроба зменшення залежності від державного контролю – небезпечна позиція компанії, що становить 7% російського ВВП. Про це свідчить не тільки “продаж” статутного фонду Газпрому компанії *Итера*, але і намаган-

ня передати інші фонди та активи інсайдерам Газпрому. Насправді, менеджмент Газпрому хотів перетворити діамант корони російської енергетики на своє власне феодальне помістя. Держава відвоювала.

[...]

Газпром і нафтові компанії, значною часткою яких володіє російський уряд, стали відомими через ризиковані ігри зі сферою стратегічних інтересів держави. Наприклад *Роснефть* та *Газпром* створили спільний проєкт – *Севморнефтегаз* (СМНГ) для дослідження прибережного шельфу на території Штокмановскоє та Приразломное у російському “Північному морі” та родовищ Західного Сибіру. Північне море за прогнозами містить найбільші резерви російської нафти та газу.

[...]

Російські компанії є важливим інструментом для втілення тої чи іншої державної політики. Енергетичні компанії і уряд є формальними і неформальними тісно пов’язані. Урядові призначення у енергетичному секторі є дуже прискіпливими. У червні 2002 р. Путін призначив нового міністра енергетики, і нового міністра природних ресурсів, обох з досвідом роботи на урядових посадах ще за советських часів та співпраці зі службами безпеки, з яких походить Путін. З цих посад легко спостерігати за діяльністю російських енергетичних газових та нафтових компаній. Багато голів російських нафтових компаній, таких як президент ЛУКОЙЛа Вагіт Алекперов, є колишніми державними службовцями.

Такі як Міхаїл Ходорковській з *ЮКОСА*, що увійшли в промисловість у 90-их, зробили це з благословення уряду і мають коріння в советських елітах. Ходорковській був лідером комсомолу у 80-их, потім радником прем’єр-міністра Івана Сілаєва, потім став головою МЕНАТЕП – одного з перших російських фінансових конгломератів у 1990 – 1991 рр. У 1993 був Міністром енергетики РФ. На відміну від Ходорковського, який мав добрі стосунки з державними службовцями, такі нафтові барони, що стали відкрито опозиційні російському урядові та державній політиці, як Борис Березовській, колишній голова *Сибнефть*, були вигнані з країни.

Відтоді, як Путін став у 2000 р. президентом, проходить ре-націоналізація російської нафтової промисловості. *ЛУКОЙЛ* часто втілює державні інтереси, як це видно з тону і довірливих промов його президента Алек-

перова. В інтерв’ю російській газеті у квітні 2001 р., він, чітко дав зрозуміти взаємозалежність російської зовнішньої політики і діяльності російських нафтових компаній. Він пояснював, що експансії й інвестиції російських нафтових компаній у держави-сусіди колишнього Советського Союзу та у Східну Європу протягом минулих двох років дали можливість закріпити політичні інтереси Росії, яскравим прикладом чого є Болгарія ”чий нафтовий сектор є цілковито власністю російських компаній, отже вони не будуть мати антиросійської міжнародної політики у ближчому майбутньому”.

Як і Алекперов, інші російські енергетичні постаті, мають квазікомерційні, квазіполітичні позиції під значним контролем уряду. Наприклад, в обговоренні розбіжностей з ОПЕК у питаннях лімітів видобутку, *ЮКОС* Ходорковського, був найбільш безкомпромисним опонентом зменшення видобутку та експорту. Але його коментарі й інтерв’ю були близькі до позиції уряду, і його аргументи проти зменшення квот підтримувалися російським урядом на чолі з прем’єр-міністром Міхаїлом Касьяновим.

“Олігархи” і нафтовики

Нафтові барони, такі, як Ходорковській, стали найбільш відомими людьми російської енергетичної промисловості на Заході. Але, хоч вони і домінували у дискусіях по телебаченню, це лише часткова картина. Справжню силу у нафтовому бізнесі мають “нафтові генерали”, спадкоємці советської традиції, такі, як Вагіт Алекперов та Владімір Богданов, голови *Сургутнефтегаз*; Міхаїл Ходорковській не є одним із них. “Випробувані Сибіром” нафтові генерали мають тісні зв’язки з патронами в секторі і володіють значною силою і впливом у нафтовій промисловості. Ходорковській та інші “новоприбулі” більше “олігархи”, ніж нафтовики.

Перед розпадом СРСР советський енергетичний сектор був великою і недосконалою промисловістю, але водночас вона була професійна, з великим багажем знань, інноваційна. Найбільшою перепоною було державне планування (*госплан*) та інвестиційні обов’язки. Советські нафтовики знали, як працює промисловість (а вона і зараз працює так само), і формували мережу регіональних енергетиків професіоналів. Їм, після розпаду СРСР бракувало лише технологій, капіталу, міжнародних кон-

трактів. Вони не подорожували багато, але більшість з них, такі, як Алекперов, вчилися, стажувалися, а потім і працювали по всьому Советському Союзу, включно з Грозним у Чечні, Казані у Татарстані, Баку в Азербайджані, Тюмені та енергетично багатих регіонах Сибіру. Ходорковській та Березовській були політично поєднані з Москвою та Санк-Перетбургом і швидко заповнили вакуум зовнішніми контактами, але надалі залишаються більше політиками, ніж представниками промисловости. У висліді існує значна розбіжність між нафтовиками та “олігархами”.

Нафтовики (і всі вони чоловіки) мають добре обдумані інвестиційні стратегії з урахуванням резервних потенціалів, цінового фактору, інфраструктури, комерційної вигоди. Їх бізнес-рішення визначаються через обґрунтовані промислові критерії. Вони мають певні технічні, економічні та комерційні цілі. Нафтовики складають значну частину російської спільноти нафти і газу, і поважають таких “нафтових генералів”, як Алекперов: людей від “нафтових родовищ”, що увірвали значні частки не розроблених нафтових родовищ ще перед розпадом СРСР. Нафтовики складають мережу наукових інституцій, у яких навчалися (Російський державний університет нафти та газу ім. Губіна, Інститути нафти і газу у Грозному, Казані, Баку) і регіонів, у яких працювали (таких як Кавказ, Волга, Урал та Східний Сибір). Деякі з них є більше адаптовані в політику ніж інші, мають більше зв'язків у Москві, але усі поділяють амбіції побудувати російські компанії світового класу на зразок *Shell* та *Exxon*, що доводить живучість советської енергетичної індустрії. До Алекперова і Богданова можна ще додати Сергея Богданчікова, голову *Госнефти* і колишнього Міністра нафтової та газової промисловости Юрія Шафраніка.

Нафтовики вважають таких “олігахів”, як Ходорковській, чистим продуктом держави. Вони вважають їх, у першу чергу, фактором політичної і фінансової безпеки держави, а отже стурбовані цілями їх змінної стратегії. “Олігархи” не мають бази у колишній советській нафтовій і газовій промисловості і їх мережа є розрізною. Таким чином, голові *Сибнефти* Роману Абрамовічу довелося піти з ринку нафти, тому що він не був нафтовиком. Нафтовики вважають що вони дали “олігархам” основу і мету (досягти гігантської багатства і сили, на-

стільки швидко, наскільки можливо), але ті насправді не є відданими справі будівництва нафтових компаній світового рівня. Вони думають, що члени цих груп у будь-якому випадку стануть політиками, або продадуть свої компанії і перейдуть до іншої промисловости для заробітку вторинного капіталу. Спроби Ходорковського стати найбільшим філантропом Росії, діяльність Абрамовіча на Чукотці яскраво демонструють їх президентські амбіції.

Усі лідери російської енергетики мають одну спільну особливість – високий ступінь виживання. А також повинні вміти наносити удари в спину та вміло виконувати різні па на московських паркетах, бути жорстоким, зухвалим та кмітливим, мати немалі навички у енергетичній галузі. Доля Алексея Міллера, нового Голови правління Газпрому, може яскраво проілюструвати це твердження. Міллера, який разом з Путіним переїхав з Санкт-Петербурга до Москви, будучи короткий час без будь-якого підтримки промисловців заступником Міністра енергетики РФ, російські ЗМІ подають, як людину, що втрачає свою посаду, стає жертвою власних маневрів у жорсткому світі російської енергетичної політики. Московські аналітики очікують, що врешті-решт Міллера буде звільнено з посади Голови правління Газпрому, і замінено одним з “нафтовиків”.

Переклав Ян Чайковський

**ЛЕОНІД
ГРІГОРЬЄВ
АННА
ЧАПЛИГІНА**

**розмова про
майбутнє:
енергетичний
діялог
Росії й ЄС**

Межа тисячоліть позначилася зростанням політичного ризику у світовому енергозабезпеченні. Пов'язані вони і з наслідками подій 11 вересня 2001 року, і з іракською кампанією. Ці фактори, поруч зі структурними зрушеннями в енергоспоживанні (особливо від вугілля до газу), інтеграційними процесами в Європі та на пост-советському просторі, зумовили підвищення інтересу до Росії як найбільшого у світі експортера вуглеводнів. Основні світові споживачі енергоресурсів (Європейський союз, США, Японія, Китай) потенційно можуть навіть виявитися конкурентами у боротьбі за право забезпечити поставки газу і нафти із Росії, а також брати участь в експортній інфраструктурі країни.

Першим поглиблений енергодіалог із Москвою розпочав Евросоюз. Діалог стартував на фоні сповільнення економічного зростання у розвинутих країнах і загострення конкуренції на світових ринках. Росія ж, по десятилітті занепаду, до осені 2000-го набула політичної стабільності і продемонструвала високі темпи зростання. Визнання Росії країною з ринковою економікою, хоча і затягнулося до осені 2002 року, стало частиною повернення нашої країни у світове співтовариство на новій пореформовій основі.

Кон'юнктура на енергетичному ринку складається у результаті взаємодії різних, часто суперечних один щодо одного, інтересів країн, енергокомпаній і виробників енергомісткої продукції. Складність ситуації вимагає від російських політиків пошуку збалансованого і відповідального рішення на користь довготермінових національних інтересів. При цьому у стосунках з ЕС Москва позбавлена змоги маневрувати між позиціями різних країн: єдиним партнером на переговорах виступає Єврокомісія (виконавчий орган ЕС), що виражає консолідовану волю 15, а у найближчому майбутньому 30 держав. Сама ця позиція – результат складного узгодження інтересів урядів (бюджети), різних директоратів Єврокомісії (з енергетики і з конкуренції), споживачів, великих компаній із торгівлі енергоносіями і, нарешті, власних виробників. Не має бути жодних ілюзій: партнер виявлятиме максимальну впертість і непоступливість, обстоюючи інтереси європейців у розумінні Єврокомісії. Провадити

успішний діалог з єдиною Європою Росія зможе тільки у тому випадку, якщо всередині країни, де також діють різні інтереси (бюджет, експортери енергоносіїв, експортери енергонасичених товарів, економіка загалом як царина реінвестування експортних прибутків), буде досягнуто стійкого консенсусу щодо суті національних інтересів у галузі енергетики.

Європа і Росія – взаємна залежність

Діалог Росії і ЕС з “енергетичних” проблем розпочався на саміті у Парижі у жовтні 2000-го, хоча сама ідея інтеграції нашої країни в європейський економічний і соціальний простір була включена у Загальну стратегію ЕС щодо Росії від 4 червня 1999 року. Ці кроки були зроблені після Угоди про партнерство і співпрацю, яка вступила у дію у грудні 1997-го, проте значних результатів не принесла. У травні 2001 і травні 2002 років віце-прем'єр уряду Росії Віктор Хрістенко і голова генерального директорату Єврокомісії з енергетики і транспорту Франсуа Лямуре підготували дві “Загальних доповіді”. Основною метою ЕС в енергодіалозі є стабільність енергозабезпечення в умовах жорстких вимог щодо екології і підвищення конкурентоздатності європейської промисловости.

У найближчих роках у безпосередній близькості від Росії утвориться єдиний ринок, до якого потенційно входитиме 30 країн. (Тут і далі дані наводяться у розрахунку на 30 країн майбутнього ЕС: нинішні 15 членів, 12 кандидатів від Центральної і Східної Європи, Прибалтики і Середземномор'я, а також Туреччина, Норвегія, Швейцарія, оскільки наша політика повинна будуватися з перспективою на покоління.) цей масив із 450 мільйонами жителів (близько 8% від світового населення у 2001-му) і 22-процентною долею у світовому ВВП (за паритетами купівельної спроможности у 2001-му) ввозить переважну частку російського енергетичного експорту. Склалася ситуація, коли настільки важливі поставки енергії ідуть із європейської країни, проте не регулюються європейськими правилами. І якщо, наприклад, нафту й газ з Африки, із Близького Сходу Евросоюз може трактувати як імпорт із віддалених джерел, то близькість Росії дозволяє ЕС поглянути на проблему під кутом потенційної інтеграції.

В останні 12 років реінтеграція Росії у глобальну економіку при розпаді “соціалістичного табору” супро-

воджувалась шоковою ліквідацією значної частини ринків для нашої обробної промисловости. На світових ринках машинобудування країна зберегла конкурентні позиції лише у сфері продукції і та в деяких інших нішах.

Подолання перехідної кризи, фінансування розвитку і досягнення позитивного торгового балансу сьогодні в Росії забезпечуються коштом невеликого набору енергомістких та енергетичних товарів. Інтеграція в Європейський економічний простір (ЕЕП) через енергетику важлива для Росії як спосіб прискорення розвитку, модернізації і – в кінцевому результаті – відносного скорочення ролі енергетичного експорту у національній економіці.

У 1990-х роках сформувалась стійка модель торгових відносин Росії з Європою. В експорті домінують дві групи товарів: енергоносії (переважно нафта і газ), а також такі енергомісткі товари, як метали і хемічна продукція.

Російський імпорт із Європи включає товари споживання, машинобудівну продукцію, а також таку масову і дорожу послугу, як туризм. Міграція робочої сили із Росії в Європу не надто суттєва. Рух капіталу характеризується вивозом його із Росії різними способами і ввозом у формі кредитів та облігаційних позик (частково власне російських засобів).

На початок XXI століття Росія та Європа виявились більше прив'язані одне до одного економічно, ніж будь-коли в історії. Енергетичний експорт вперше набув настільки серйозної ролі в економіці континенту, і в перспективі вона, найпевніше, зростатиме. Водночас, через надзвичайно високу долю енергоносіїв в експорті (65%), виникає новий вид залежності нашої країни. Посол ЄС в Москві Ричард Райт загалом має рацію, коли підкреслює, що у Росії немає іншого вибору, окрім поступового зближення її нормативної бази з ЄС. У той самий час, зближення з Європою не знімає питання про пристосування російського бізнесу до реалій ринків Азії та інших світових регіонів, де роль експорту продукції обробної промисловости Росії помітно вища, аніж в Європі.

Рух Росії у бік європейського законодавства значною мірою заданий об'єктивно як власне ринковими реформами, так і очікуваним вступом до Світової організації торгівлі. Правда, навряд чи варто сподіватися на можливість селективно брати від сусідів ті чи ті положення поза системою. Однак саме енергетичні ринки

найменшою мірою піддані регулюванню у СОТ, що робить сферу енергодіялогу більш інноваційною і двосторонньою за своєю природою. Очікуване зростання попиту на енергоносії в Європі у наступні 20 років передбачає капіталовкладення з боку компаній, які (незалежно від країни, до якої належать) повинні будуть продавати енергоносії всередині ЄС, а добувати їх за його межами. Чим більше подібні умови інвестиційного клімату, тим менші витрати розвитку бізнесу, про що наперед турбується Єврокомісія. Специфіка багатомільярдних інвестицій у добування і доставку великих мас енергоносіїв на відстані, що обчислюються тисячами кілометрів, вимагає врахування політичних факторів, комерційних ризиків, тривалости будівництва, конкуренції не тільки між компаніями, але і між країнами, чий добробут залежить від експорту енергоресурсів.

Суть діялогу з Європою неможливо зрозуміти без урахування об'єктивних тенденцій попиту на різні види енергоносіїв у “тридцятьці” майбутньої великої Європи. Останню чверть століття Європа швидко зміщується від споживання традиційних видів палива, насамперед вугілля і нафти, до газу і почасти атомної енергії. Якщо порівняти із 1973-м, останнім роком дешевої нафти, то до 2000-го доля вугілля впала з 25% до 14%, нафти – з 60% до 42%, доля природнього газу зросла із 10,5% до 23%; а атомної енергії – з півтора до 15% з лишком. (Решта припадає на гідроелектроенергію і та ін.) У 1990-х роках з екологічних причин, а також у зв'язку з вимогами ефективности, суттєво посилюється тенденція до більш інтенсивного вилучення вугілля і переходу на газ.

Усередині розширеної Європи тільки Велика Британія, Голландія та Норвегія становлять собою величини якоюсь мірою значущі в енергетиці. У Голландії пік видобування газу уже пройдено. Велика Британія, залишаючись експортером нафти, стане до 2005 року або трішки пізніше нето-споживачем газу. У Норвегії видобування нафти стабілізується, хоча є перспективи зростання видобування газу.

Експертна оцінка – міжнародні джерела дають коливання показників у межах 10–15%. Під новими країнами-членами маються на увазі Болгарія, Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Норвегія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Чехія, Швейцарія, Естонія.

Якщо у світі споживання газу за останнє десятиліття зросло на 20%, то в Європі – майже на 40%. Правда, європейські країни докладають зусиль до розвитку власних поновлюваних ресурсів (енергія вітру, біомаса, сонячна енергія). Проте у проглядній перспективі використання поновлюваних видів енергоносіїв енергетичних проблем не розв'яже. З'явилися теорії росту при стабільних, не збільшуваних об'ємах енергії. Франція і Німеччина добилися у цьому напрямку успіхів, проте темпи їх росту залишались низькими, до того ж одночасно доводилось збільшувати частку газу. Отож підвищення попиту на російський газ можна очікувати і в умовах стабільного загального споживання енергії.

Розв'язання основних проблем свого енергетичного сектору – підвищення конкурентоздатності продукції ЄС і мінімізація негативного впливу на навколишнє середовище – Європа бачить у збільшенні частки газу в енергобалансі. Це передбачає перехід на імпорتنний ресурс: до 2020 року від 60% до 70% газопостачання Європи буде забезпечуватися за рахунок імпорту. Й одне із його головних джерел – імпорт із Росії та СНД.

Реформи енергетичних ринків Європи

Європейські ринки електроенергії і газу переживають реформи, які спочатку називались дерегулюванням, а тепер – лібералізацією. У таких країнах, як Франція і Італія, до недавнього часу домінували національні монополії, захищені державою. У Німеччині, де діє суворе антимонопольне законодавство, вирішальні позиції займали кілька великих компаній. Подібна структура газової галузі була пов'язана з тим, що її розвиток упродовж останніх 30 років (активне використання газу в Європі почалося у 70-их) відбувалося за безпосередньої участі держави. Газ поступав переважно із зовнішніх джерел на основі міждержавних угод. Могутня інфраструктура постачання і споживання газу створювалась за допомогою усеможливих преференцій, у результаті в даній сфері діяли економічні механізми, від яких давно відмовились в інших галузях.

Дорогі енергоресурси – один із найсерйозніших мінусів для конкурентоспроможності Європи. Розв'язання цієї проблеми намагаються знайти на шляху скорочення частки посередників, лібералізації ринку та ін. Успішна лібералізація газового ринку була проведена

у Великій Британії, проте там цей процес полегшувала наявність власних родовищ і відсутність такої складної податкової системи, як на континенті.

Інший приклад – лібералізація електроенергетики ЄС. Раніше кожна країна покладалась на самодостатність: для Німеччини її основою було вугілля, для Італії – мазут і так далі. Це суперечило основним принципам Європейського союзу (єдність ринків, конкуренція у масштабах ЄС і т. п.), і реформи в електроенергетиці останніми роками розвивались доволі стрімко. Там, де фізично можливі перетікання, країни з надлишковим внутрішнім виробництвом електроенергії стали експортувати її за кордон, що спричинило падіння цін до 50%. Надлишок потужностей електроенергетики існує зараз у всій Центральній та Північній Європі. Низькі ціни, що виникли у результаті цього (наприклад, у Німеччині – 2,5 цента за кВт) відображають, мабуть, тільки перемінну частину затрат і не сприяють окупності нових потужностей. За оцінками, потреба у нових інвестиціях в електроенергетику ЄС може з'явитися не раніше 2010 року, тоді-то й ціни можуть зрости. Саме тому в Європі поки що не спостерігається серйозної активності у питанні про вихід на єдиний ринок РАТ “ЕЭС России”. Цей пункт енергодіялогу поки що в тіні, проте інтерес до нього може зрости, коли при нинішньому низькому рівні інвестицій виникне загроза нестачі потужностей. Важливо, що лібералізація електроенергетичного ринку ЄС відбулася в умовах надлишку потужностей і на базі власного виробництва всередині ЄС – у цьому й полягає суттєва відмінність від ситуації з газом.

Директиви ЄС, скеровані водночас на лібералізацію і створення єдиного загальноєвропейського ринку (1996 рік – електроенергетика, 1998 – газ), запустили процеси, які на цілі десятиліття впливатимуть на умови постачання енергоносіїв. У 2002 році було прийнято рішення, що процес лібералізації завершиться у 2005-му (а не у 2008-му, як планувалося раніше). Після поділів рахунків за видами діяльності настає організаційний поділ компаній, які є великими одночасно у транспортуванні і збуті газу, на два самостійних типи компаній.

Рішення ЄС мало політичний характер і передбачало запуск процесу лібералізації. Воно, проте, не надто заглиблювалось у такі питання, як податки, поведінка постачальників і под. Логіка процесу передбачала право

споживача на доступ до транспортних потужностей, на укладання і переукладання будь-яких контрактів. Проте, як виявилось, газовий ринок нелегко вписати у подібні схеми. Він ніколи не базувався на біржевій торгівлі, його основу становлять стійкі тривалі зв'язки. Торгівля газом (окрім рідкого природного газу) неможлива без системи укрив дорогих трубогонів, вона вимагає довготривалих вкладень як у труби, так і в добування. Переходячи від ринку постачальників до створення ринку покупців, Єврокомісія сподівається одночасно розв'язати дві проблеми: добитися надійності довготривалих поставок (із можливим значним зростанням об'ємів імпорту) і зниження цін на газ для крупних споживачів (хемія та енергетика) і населення.

Лібералізація газового ринку відбувається не надто швидко і з труднощами. Якщо в електроенергетиці виробниками є місцеві і доволі потужні компанії, що володіють реальною конкурентоздатністю на загальноєвропейському ринку, то в газовій галузі місцеві компанії не схильні руйнувати усталені зв'язки, а постачальники становлять собою зовнішній у стосунку до ЕС фактор. Великі покупці і транспортувальники газу зрозуміли, що їм більше не гарантована комфортна ситуація у рамках національних кордонів, і вони прагнуть закріпитися на новому ринку. Але навіть найбільші із цих компаній, такі, як Ruhrgas, не є досить великі, щоби легко стати загальноєвропейським гравцем. Іде велика реструктуризація, відбувається купівля компаній, мають місце спроби творення альянсів. Ринок реагує на лібералізацію не лобовою конкуренцією і зниженням цін, як це буває в інших випадках, а реорганізацією та укрупненням компаній. Для нас важливо, що мова йде про початкову стадію тривалого динамічного процесу, а не про усталену систему, до якої можна було би пристосуватися. Зовнішнім постачальникам важко розрахувати саму ефективність крупних довготермінових вкладень у добування і транспортування газу, оскільки умови на європейському ринку постійно змінюються.

Готується друга газова директива ЕС. Перша директива була нелегким компромісом між окремими країнами, що знайшло відображення у положенні про взаємність (синхронізація ступеня відкритості енергетичних ринків країни А і країни Б одне до одного). Зараз це положення є частиною внутрішнього регулювання ЕС,

потому воно може стати елементом єдиного економічного простору (наприклад, для Норвегії), а врешті й важливим елементом енергодіялогу між ЕС і Росією.

Прикладом змін у позиції ЕС у процесі внутрішньої трансформації може служити історія з Транзитним протоколом до Енергетичної хартії, яку у 1994 році підписала Росія, проте ще не ратифікувала. Комплекс питань регулювання транзиту сам по собі складний: положення про наявні потужності, про тарифи за транзит, про “право першої відмови” у стосунку до сторін діючого транзиту і т. ін. По суті, обговорювалась прозорість для російського постачальника процедур постачання газу в країни ЕС в рамках довготривалих контрактів, тобто де-факто “дідусева обмовка”.

Зовсім інша ситуація склалася у питанні про застосовність Транзитного протоколу до країн – членів ЕС. Питання це постало доволі несподівано восени 2001-го, коли делегація Євросоюзу запропонувала внести у текст цього протоколу конкретну вказівку про застосування його до ЕС як єдиного утворення. Згідно з цією поправкою про “регіональні економічні об'єднання”, під визначення поняття транзиту підлягають тільки такі випадки переміщення енергоносіїв, коли вони перетинають територію ЕС як цілість. Тим самим ЕС знімає зі себе пов'язані з транзитом зобов'язання щодо зовнішніх постачальників, оскільки рух газу повинен буде регулюватися внутрішніми законами ЕС, а не міжнародним договором. Таке розуміння транзиту означає, що відносно до експорту газу із Росії воно буде застосовуватися у лічених випадках – наприклад, у випадку транзиту через країни ЕС у Швейцарію. З урахуванням розширення ЕС у 2004 році, для експортованих російських енергоносіїв сфера застосування положень Транзитного протоколу практично зводиться до транзиту через Беларусь, Молдову й Україну, а ці питання можуть вирішуватися і на двосторонній основі. У той самий час питання транзиту енергоносіїв через Росію із третіх країн покривалися б цим протоколом повною мірою, що зробило б його міжнародним договором про транзит через територію Росії.

Спроби постачальників зберегти довготривалі газові контракти і ясність своїх перспектив цілком перегукуються із бажанням західних інвесторів знайти в Росії стійкий інвестиційний клімат, отримати “дідусеву обмовку” щодо великих контрактів або укласти контракт на

умовах поділу продукції. Складні переговори про зміст майбутнього режиму торгівлі газом в ЕС ішли кілька років. За цей час зі скрипом, проте все-таки у “Другій загальній доповіді” Хрістенко і Ламуре було підтверджено важливість довготривалості контрактів: “Комісія ясно розуміє незамінність довготривалих контрактів за умови “бери або плати””. (Незрозуміло, чи це остаточна позиція Єврокомісії, – антимонопольний директорат має особливу думку.)

Важлива відмінність газового ринку від нафтового – це дуже висока частка транспортних видатків. Попередній баланс інтересів між постачальниками і споживачами базувався на тому, що виробник газу мав гарантований багаторічний збут і міг числити на окупність інвестицій. Ціновий ризик у постачальника залишався, оскільки газові ціни прив’язані до нафтового кошика, що не дозволяє робити чіткі прогнози. Зате постачальникові не доводилось думати про роздрібний збут. Тепер газотранспортні компанії очікують важкий період адаптації, зменшиться число посередників.

У майбутньому російські постачальники зможуть вести конкурентну боротьбу за кінцевого споживача, проте ризик збільшується. Це вимагатиме високої ефективності управління і вироблення нового підходу, доступу до місцевої інфраструктури. У принципі постачальники можуть і виграти, проте твердо передбачити це неможливо. Відхід від довготривалих контрактів, перехід на біржову торгівлю, на короткотермінові угоди є однією з основних цілей лібералізації. І хоча політично існування довготривалих контрактів поки що підтверджено у ході енергодіалогу, у майбутньому визначення ціни на основі короткотермінових договорів – як спотовий ринок на нафтовому ринку – може перекласти ризик на виробника. У цьому випадку газотранспортна компанія бере свій тариф, а різниця між спотовою ціною і тарифом стане виручкою виробника газу. Остання може коливатися так само помітно, як і ціна нафти. Якщо це мета лібералізації ЕС, то для забезпечення такого ринку бажаний надлишок газу на основних регіональних ринках. Ціна постачання газу до Німеччини (115 дол.) при високій ціні на нафту (23 дол. за барель) гарантує досить високий прибуток. Але при 16 дол. за барель нафти ціна газу опускається до 80 дол., що, за вичислення вартості доставки, дає 10-15 доларів. На родовищі багато нових проєктів

цієї ціни уже не витримають. Високий ризик постачальників, з урахуванням комерційного ризику, неминуче позначаються на готовності інвестувати.

Зараз визначається майбутнє інвестицій у забезпечення розвинутих або тих, що швидко розвиваються, країн з великою потребою не так у нафті, як у природному газі. Європейський простір – спроба об’єднання заради підвищення конкурентоспроможності континенту у змаганні з Південно-Східною Азією (разом із Китаєм) і НАФТА. Ліберальний ринок, конкуренція серед його учасників – це прийняті в Європі принципи. Проте висока ціна газу для кінцевих споживачів в Європі – результат не стільки дорогого імпорту, скільки внутрішньоєвропейської системи перерозподілу і високого оподаткування.

Газ, який постачається у центр Європи приблизно за ціною 100 дол. за тисячу кубометрів, доходить по ланцюжку до кінцевого споживача за ціною 120–150 для великих і 300–350 дол. для віддалених і дрібних споживачів. Різниця між ціною постачання енергетичної сировини і кінцевими цінами для споживачів зумовлена податковою і соціальною політикою. За кошт податків на енергоносії частково вирішуються соціальні завдання чи підтримуються капіталовкладення в енергетику наступного покоління, хоча незбалансованість податкових систем різних країн ЕС є очевидною перешкодою для торгівлі енергоресурсами. У певному сенсі за рахунок отриманих прибутків і податків здійснюється модернізація Європи. Цього треба вчитися, це треба використовувати з метою власного розвитку, це треба зробити предметом енергодіалогу.

Захист економічних інтересів Європи повинен перетворитися у виважений і надійний захист інтересів усіх учасників єдиного економічного простору, якщо вже Росія вирішує до нього приєднатися. Швидкість внутрішніх змін в ЕС зростає, і тому потрібен щораз глибший аналіз очікуваних наслідків цих змін для Росії і її компанії, щоби можна було ясно уявити собі стан нашого основного ринку збуту на наступне покоління.

Російські інтереси і перспективи

Формулювання цілей російської енергетичної політики в Європі, масштаби нашої участі у забезпеченні ЕС, обмеження і ризик у цьому процесі, використання прибутку від експорту для розвитку країни – на всі ці

принципові питання ще не отримано чітких відповідей. Навряд чи хтось у Росії сумнівається у тому, що мета торгівлі енергоресурсами – не максимізація об'єму експорту того чи того окремого енергоносія, а отримання і реінвестування стабільних доходів у довготривалому плані (на 20–30 років). Спершу позиція Росії була проста: як частина Європи, Російська Федерація несе якусь частку відповідальності за енергетичну безпеку континенту. Тому вона вступила в енергодіалог з ЕС і готова розглядати можливості збільшення постачання енергії за певних умов:

- додаткове постачання електроенергії супроводжується інвестиціями і передачею Росії технологій;

- особлива увага приділяється технологіям збереження енергії, яке розглядається як самостійне джерело розширення поставок;

- свобода транзиту всіх наших енергоносіїв в ЕС-15 через Східну Європу (яка зараз розчиняється в ЕС);

- розширення поставок енергії охоплює не тільки первісні енергоносії, але й електроенергію (у тому числі з АЕС), ядерне паливо, енергоємкі товари (добрива, метали), нафтопродукти і таке інше.

У галузі нафти і вугілля значне число приватних російських компаній конкурують на європейському ринку, прагнучи закріпитися у Східній Європі перед її входженням до ЕС. Доля колишнього ССРСР в європейському імпорті нафти становить приблизно 37%. З урахуванням проєктів щодо виходу російської нафти на ринки США і Китаю ця доля зростатиме, найпевніше, за рахунок експорту казахстанської сировини. Російські компанії, очевидно, будуть збільшувати поставки нафтопродуктів, хоча не обов'язково з російських НПЗ. У цьому сенсі вростання російського бізнесу в ЕЕП відбувається доволі потужно.

У галузі електроенергії Росія зацікавлена у створенні мостів в Європу для підвищення стабільності систем енергопостачання, можливості маневрувати ресурсами упродовж дня, забезпечувати вихід імовірного (у результаті реформи електроенергетики) надлишку потужностей на ринки Європи. Програма будівництва АЕС у Росії може включати й експортний елемент. Ситуація із ядерним паливом – окрема проблема, тому що тут усі відповідні закупки ліцензуються і тим самим штучно стримується частка російського експорту, хоча це пору-

шує статтю 22-гу СПС. Рано чи пізно російська сторона повинна буде сформулювати свої пріоритети стосовно до всіх видів і форм поставок на експорт.

Внутрішні інтереси Росії щодо тарифів на електроенергію і газ полягають у тому, щоб уникнути серйозного конфлікту між експортерами металів і добрив, з одного боку, експортерами чистої енергії – з іншого, і бюджетом – ще з іншого. Сучасна система ціноутворення у газовій галузі ґрунтується на тому, що вся наша газова інфраструктура була створена у 1970–80-х роках за державний кошт і на збитки іншим соціальним факторам. Щоб створити експортну галузь, гроші “вилучались” із інших галузей та зі сфери споживання населення. Советський Союз щорічно вкладав у газову промисловість близько 10–12 млрд дол. Позірна дешевизна тарифів сьогодні – це ігнорування вартості будівництва тодішньої інфраструктури. Умовно можна сказати, що дешевий газ усередині країни – це не тільки результат наших природних переваг (багаті ресурси), але і “подарунок” від жителів ССРСР: все-бо збудовано на їхні приховані збереження.

Нещодавно Єврокомісія висунула певні вимоги саме у цій ділянці щодо переговорів про вступ до СОТ. Позицію ЕС виразив комісар із торгівлі Паскаль Ламі:

“Ключовим питанням для ЕС є питання подвійного ціноутворення на енергопродукти. Вартість енергії в Росії штучно занижена. Вартість природного газу становить лише одну шосту світової ціни. В результаті

низькі ціни призводять до щорічного субсидування російської промисловості на суму близько \$5 млрд. Виробники можуть експортувати свої товари за невиправдано низькими цінами. Це питання надто важливе для ЕС, аби його ігнорувати” (цитуються за газетою “Коммерсантъ”).

В Евросоюзі, судячи з усього, хочуть, аби російські енергонасичені товари коштували дорожче. У пресу просочувалися неофіційні дані, що метою переговорів з боку ЕС є ціна 45–60 дол. за тисячу кубометрів для російської промисловості. У результаті наші енерге-

тики отримали б більше прибутків для вкладання в експортні проекти, а конкуренція для європейської металургійної і хемічної промисловості знизилася би.

Різка підвищення тарифів на газ стало би в Росії, по-перше, разовим ціновим шоком усередині економіки, для якої вкрай важливо у найближчі роки скоротити рівень інфляції. По-друге, тут не враховується ефект кроссубсидування промисловістю російського приватного споживача в умовах колосальної соціальної нерівності. Завважимо, що різниця між рівнем ВВП на душу населення в ЕС і Росії (21 тисяча дол. до 2,5 тисячі за поточними курсами) надто велика, аби її можна було ігнорувати у контексті європейського економічного простору. Врешті, для Росії важливі процеси лібералізації внутрішнього ринку газу й електроенергії, які приведуть до природнього зростання тарифів, можливо, до рівня 40 дол. проти нинішньої цифри 21 дол., названої у неопублікованій доповіді Всесвітнього банку із цього питання (наводиться за *The Financial Times*).

Російська позиція полягає у тому, що низькі внутрішні ціни на енергію – природня перевага багатой ресурси країни. Іншими словами, населення, яке десятиліттями інвестувало (через планову систему) у розвиток енергетики, має право на низькі енергетичні ціни. Росія сьогодні в основному добуває ще “старий советський” газ, проте частково замінює його “новим російським”. Зростає потреба у ремонті трубогонів, а з 2010 року треба буде здійснювати масштабні проекти – освоєння нових регіонів і будівництво транспортних систем. Повторити вкладання у советських масштабах при нинішніх цінах (не тільки низьких внутрішніх, але й експортних, скажімо, 100 дол.) складно, оскільки значна частина нових ресурсів газу піде на заміщення того, що вибуває, а не на приріст об’ємів.

Для довготривалого планування необхідні відповіді на цілу низку політичних питань. Важливо знати: як працюватиме консорціум в Україні і чи зможе він оновити труби за розумний термін? Чи тягнути балтійську трубу в обхід усіх країн, що призведе до зростання початкової вартості проекту, проте дозволить скоротити територіяльні тарифи? Чи нафтові та інші компанії у процесі реформи газової галузі здобудуть прийнятні для себе фінансові умови для добування газу всередині Росії? Досвід США, наприклад, підказує, що для раціонально-

го довготривалого використання енергоресурсів доцільно освоювати малі і середні родовища. Новий газ нафтових компаній або невеликих родовищ, які розробляють незалежні компанії, у майбутньому допоміг би впорядкувати газовий баланс країни і розвантажити експортні напрямки. Для цього об'єктивно служить і програма будівництва АЕС, яка знижує майбутній попит на газ в європейській частині Росії.

Окрему проблему становить те, яку частку внутрішнього споживання газу ЄС готовий допустити із одного джерела. Офіційно обмежень немає, проте на рівні рекомендацій говориться про 30%, особливо у зв'язку з великою залежністю від російського газу майбутніх членів ЄС. У Велику Європу Росія зараз постачає 36% газу (31% припадає на Велику Британію, 16% на Норвегію, далі за спаданням ідуть Алжир, Нідерланди, Нігерія), причому внутрішнє видобування ЄС, радше за все, у проглявному майбутньому не перевищить 300 млрд кубометрів. Для збереження своєї частки (приблизно 30%) на європейському ринку, що розширюється, потрібне збільшення поставок із 130 млрд куб. м до 200–210 у 2010 році. Це означає необхідність будівництва приблизно трьох ліній трубогонів (по 30 млрд куб. м на рік кожна) і розширення видобування до рівня забезпечення таких поставок плюс урахування постійного пожевлення попиту в Росії і СНД. Тут залишається неясною можливість одночасного виходу на інші експортні ринки.

Складним питанням залишається і співвідношення між поставками власних енергоресурсів і транзитом “чужих” в Європу. Росія, зрозуміло, буде забезпечувати прохід енергоресурсів через свою територію. З точки зору обслуговування старого “советського” капіталу, вкладеного у трубопровідний транспорт, при різних моделях ціноутворення тарифи повинні включати вартість його оновлення.

Враховуючи майбутню ситуацію в ЄС-30, Єврокомісія прагне створити у перспективі “ринку покупця” (тобто надлишок пропозиції) газу в ЄС шляхом виводу на ринок максимальних об'ємів сировини із далеких регіонів: Ірану, Катару, Нігерії, Центральної Азії. При цьому створити цей надлишок можуть тільки самі країни або компанії-постачальники, якщо вони підуть на “випереджувальні” довготривалі інвестиції із розрахунком на швидке зростання європейського ринку. Альтернати-

вою для постачальників є перехід на виробництво зрідженого газу, що дозволить експортувати його на весь світовий ринок, як це поступово склалося в нафтовій промисловості. Правда, вартість доставки поки що висока, а початкові вкладення в будівництво заводів і причалів за вартість можна порівняти з новими газогонами. Оскільки мова йде про величезні затрати, ціна помилки у прогнозі для інвесторів тут справді колосальна.

Російський енергетичний експорт в Європу поки що не має альтернативи для обох сторін. Необхідно визначитися з експортними пріоритетами, маршрутами, вартістю і джерелами фінансування проєктів. Досі публічно детально не пророблялося схем і джерел крупних європейських інвестицій в економіку Росії. При цьому варто чітко розуміти, що відповідальні рішення зі стратегії співпраці доведеться приймати, не чекаючи, доки російське правове середовище “доросте” до європейських стандартів. Або постачальники, які бажають розширювати експорт, інвестують самі і несуть увесь ризик, вибираючи, на який ринок їм орієнтуватися. Або європейці інвестують свої засоби, отримавши гарантії того, що видобута сировина поступатиме саме в ЄС. Що більша невизначеність із майбутніми умовами продажів в Європі, то складніше мобілізувати для таких проєктів фінансові ресурси.

Обов'язки, які накладає на Росію участь у загальному економічному просторі, повинні доповнюватися правами. Наприклад, інфраструктурні гранти ЄС на розвиток бідних районів могли б бути частиною спільного фінансування розвитку Росії там, де вкладання у видобуток енергоресурсів заторкують екологію та умови життя місцевого населення.

Ми виходимо з того, що у найближче десятиліття ЄС і Росія рухатимуться до формування спільного економічного простору, який передбачає більш глибоку інтеграцію. Але вони збережуть відмінності, взаємно доповнюючи одне одного саме на енергетичному ринку. Росія має повне моральне право більше знати про майбутній газовий ринок в Європі, оскільки завжди, навіть в умовах важкої кризи 1990-х років, вона залишалась абсолютно надійним партнером у стабільному забезпеченні континенту енергією.

Розв'язання питання інвестицій у видобуток і експорт енергоресурсів повертає нас до мети Енергетичної

стратегії Росії загалом. У більшості країн при виробленні довготривалої стратегії необхідно враховувати менше число факторів. Це одна, максимум дві енергетичні галузі, обробна промисловість (ціна на енергоносії), інтереси населення (тарифи) і держави (податки). У Росії ж цілих чотири повноцінних енергетичних галузі (електрика, нафта, газ, вугілля), їх інтереси десь збігаються, а десь конфліктують, причому форми власності на компанії різних секторів різні.

Мова йде про суттєві для населення питання, тому Росії життєво необхідна довготривала енергетична політика, стратегія власного розвитку, пов'язана з її зовнішньоекономічними аспектами, а отже і з енергодіялою Росія – ЄС. У кінцевому підсумку, державу, яка турбується про модернізацію економіки Росії загалом, цікавити не фізичний об'єм експорту і навіть не його вартісний об'єм, а реінвестовані в розвиток російської економіки прибутки від експорту.

Переклала Наталка Римська

**ДЕВІД
ВІКТОР
НАДЕЖДА
ВІКТОР**

**чи потрібна
нам
"нафтова
вісь"?**

Нові російсько-американські відносини

Від моменту зруйнування “залізної завіси” американські і російські дипломати намагались намацати таку особливу модель відносин між Москвою і Вашингтоном, яка стала б альтернативою до ворожди часів холодної війни. Але партнерство у сфері безпеки виявилось не надто плідним. У тому, що стосувалося питань розширення НАТО, стабілізації становища в Югославії і війни у Чечні, сторони чекали одне від одного не так допомоги, як терпимости. Широкомасштабному діловому співробітництву завадили адміністративні й економічні проблеми у самій Росії. Новою важливою темою у російсько-американських стосунках поступово стає енергетика.

У ході кремлівського саміту у травні 2002 року Джордж Буш і Володимир Путін обіцяли співпрацювати задля стабілізації становища на світових енергетичних ринках і стимулювання інвестицій в російську нафтову промисловість. Невдовзі у Г'юстоні відбулася перша в історії зустріч голів енергетичних галузей США і Росії, у ході якої міністр енергетики РФ Ігорь Юсуфов ще раз окреслив поставлені завдання. За підсумками цієї зустрічі була сформована спеціальна робоча група із взаємодії у галузі енергетики. У 2003-му році в Росії відбудеться* наступний саміт, присвячений співпраці у цій сфері. У Росії перспективи нового нафтового альянсу опинилися у центрі уваги як журналістів, так і політиків.

Проте особливих причин для ентузіазму немає. Падіння цін на нафту, викликане американським вторгненням в Ірак, може невдовзі виявити відмінності в інтересах обох держав. Росії потрібні високі ціни на “чорне золото”, щоб утримувати економіку на плаву, а на політиці США зниження цін на енергоносії практично не позначиться. Мало того, ті, котрі аплудували новому нафтовому партнерству, не усвідомлюють, що уряди двох країн ледве чи здатні суттєво вплинути на світовий енергетичний ринок чи навіть на об'єм інвестицій у російський нафтовий сектор.

Окрім того, зосередившись на нафтовому питанні, Москва і Вашингтон випустили з поля зору атомну енергетику, а тут в обох держав могли б знайтися глибші

спільні інтереси. Спільні зусилля щодо створення нових технологій виробництва ядерної енергії і перетворення радіоактивних відходів може принести величезний прибуток і Росії, і США. Від цих двох аспектів безпосередньо залежить життєдіяльність ядерної енергетики. Формально вони включені в російсько-американський політичний розпорядок дня, проте насправді майже нічого не зроблено для розвитку співпраці у цій сфері. Враховуючи великий науковий інтелектуальний потенціал Росії і насущну потребу активізації програм, скерованих проти поширення ядерної зброї, порівняно невеликі дипломатичні зусилля і фінансові вкладення могли б забезпечити США серйозні довготривалі переваги.

Шлюб із розрахунку?

На перший погляд співробітництво в енергетичній сфері – крок мудрий. Америці потрібне вуглеводне паливо, а в Росії його багато: нафта і газ становлять дві п'яті загального об'єму експорту. У 2002 році – вперше від кінця 1980-х – Росія знову зайняла першу позицію у нафтодобуванні. Очікують, що у 2003-му об'єм видобутку перевищить* вісім мільйонів барель на день, і це не межа. У минулому році* російські компанії здійснили перші поставки нафти на американський ринок. Символічно, що частину її Вашингтон придбав із метою поповнення свого стратегічного нафтового резерву. Крім того, чотири російські нафтові компанії облаштовують у Мурманську новий великий порт, плануючи у найближчі десять років доставити в США понад 10% всієї нафти, яку закуповує Вашингтон.

Америка і далі залишається найбільшим світовим споживачем та імпортером нафти. У поточному році* близько 60% усієї нафти, що використовується у Сполучених Штатах як паливо, буде імпортовано. Згідно з даними Управління інформації з енергетики США, у 2010 році цей показник досягне 70% і далі поволі зростатиме, тобто залежність від імпортних енергоносіїв збільшиться. Хоча сьогодні економіка США набагато менше чутлива до коливань цін на нафту, ніж три десятиліття тому, проблеми диверсифікації і стабілізації світових нафтових ринків однаково турбують Вашингтон. Політичні розбіжності і побоювання, пов'язані з війною, створюють несприятливу атмосферу в районі Перської затоки, де добувається чверть світової нафти. Міжусобні чвари трясуть

Нігерію, найбільшого африканського постачальника. Венесуела, головний виробник нафти у Латинській Америці, спробувавши збільшити свою частку у світовому експорті нафти, посприяла глобальному обвалу цін у кінці 1990-их і приходу до влади лівого уряду Уго Чавеса. Згодом, у 2002 році, страйки, спрямовані на скинення того самого Чавеса, призвели до припинення відвантаження і підвищення цін на нафту до 30 з лишком доларів за барель. Порівняно із переліченими країнами Росія виглядає як утілення стабільності.

І все-таки перспективи цього нового напрямку російсько-американських відносин не такі вже гарні. Процвітання взаємовигідного партнерства у 2002-му сприяли високі ціни на нафту. Чи витримає воно перевірку у важкі часи? Обидві держави справді зацікавлені у збільшенні об'ємів експорту російської нафти. Америка у цей спосіб розширює коло постачальників, а Росія отримує і гроші, і нові робочі місця. Однак добрі стосунки між двома урядами не можуть суттєво вплинути на ділову кон'юнктуру, яка насправді визначає об'єм приватних інвестицій у російський нафтовий сектор. Мало того, коли ціни на нафту впадуть, Москва і Вашингтон зрозуміють, що їх інтереси таки різні.

Що стосується інтересів Росії в Іраку, то тут найбільша увага прикута до іракського боргу, який залишився ще із советських часів (за різними оцінками, він становить від семи до дванадцяти мільярдів доларів), і до прагнення російських компаній активно брати участь в іракських нафтових проектах. Контракти на розробку родовищ були укладені з урядом Саддама Хусейна. Проте, і те, і те цілком можна зачислити до категорії фікцій. Будь-хто, кому доводилось укладати орендні договори з урядом Саддама Хусейна, скаже вам, що вони ще нічого не гарантують. Керівники "ЛУКОЙЛа", найбільшої російської нафтодобувної компанії, не мали жодних ілюзій із цього приводу і передбачливо зустрілись із лідерами іракської опозиції з надією "застопити позиції" на випадок зміни режиму. Реакція Саддама, коли від довідався про ці маневри, підтвердила їхні найгірші побоювання: іракський президент розірвав контракт із "ЛУКОЙЛом" щодо розробки великого родовища Західна Курна. Росія намагалася вмовити Сполучені Штати виступити у ролі гаранта існуючих договорів, проте Вашингтон вирішив, що ліпше не втручатися. Розпочати поділ

ласих шматків іще до приходу нового уряду означало б підтвердити підозри арабів, що зміна режиму – насправді лише прикриття для нафтового переділу.

Росія нарікає, що Ірак і досі не повернув їй борги, однак не будемо забувати, що загроза війни призвела до підвищення цін на нафту на світових ринках (від минулого літа вони зросли на п'ять доларів за барель), а отже Москва заробила немалі гроші – приблизно половину того, що їй винен Багдад. Погодьтеся, маючи справу з правителем-ізгоєм, якому нині-завтра доведеться розлучитися зі своїм кріслом, не варто особливо перейматися тим, хто саме сплачує вам рахунки*. Головне, що вони сплачені.

Першою випробою для молодого російсько-американського партнерства стануть наслідки війни в Іраку. Реальна проблема, з якою зіткнеться Росія по завершенні війни, – це можливе, хоча і не обов'язкове, зниження цін на нафту, яке наступить після з'ясування ситуації з експортом із району Перської затоки і поновленням поставок із Іраку. Ніхто не може передбачити, наскільки сильно війна і диверсії вдарять по нафтових родовищах в Іраку і сусідніх країнах. Америка могла б частково зняти напругу, використовуючи нафту зі свого стратегічного резерву, як це було під час війни в Затоці 1991 року. Корируючи об'єми виділення нафти зі стратегічного резерву залежно від стану нафтових промислів повноенного Іраку, США допомогли б ринкові швидко пристосуватися до коливань іракського нафтовидобутку.

Однак використати стратегічні резерви задля контролювання цін – крок неправильний і неефективний. Наслідком подібних дій може стати значне зниження цін на нафту, а воно, своєю чергою, може ускладнити стосунки між країнами-споживачами і країнами-постачальниками нафти, такими, як Росія. Зниження ціни на один долар означає для російського бюджету втрату мільярда доларів. Падіння цін нижче 18 дол. за барель призведе до дефіциту бюджету (у ньому закладена ціна 21,5 долара). А якщо це ще і викличе заміщення в ОПЕК, то тривалий період дешевої нафти боляче вдарить по бюджету країн-експортерів.

Раніше падіння цін на світовому нафтовому ринку на політику Сполучених Штатів не впливало. Американські енергетичні компанії, як правило, нелегко переживають такі часи, проте це вигідно пересічному спожи-

вачеві, який за ті самі гроші отримує більше. До того ж, низькі ціни сприяють економічному зростанню.

Як справді війна вплине на нафтову кон'юнктуру, прогнозувати, ясна річ, важко. Тривалий конфлікт, складний процес відновлення країни можуть позбавити світовий ринок іракської сирої нафти (у 2002 році Багдад експортував близько двох мільйонів барель на день). Шкода, завдана поближким родовищам у Кувейті і Саудівській Аравії, призведе до ще гострішої нестачі нафти. Додайте до цього недостатні запаси "чорного золота" і тривалий безлад у Венесуелі – і цілком можливо, що ціни піднімуться до неба. Однак найбільш імовірний сценарій розвитку подій не обіцяє Росії нічого доброго: стрімка воєнна кампанія в Іраку з наступним негайним збільшенням об'ємів багдадського нафтового експорту плюс чітка політика виділення нафти зі стратегічного нафтового резерву для запобігання спекуляцій.

Нафтовий ринок який він є

Як уже було сказано, американський та російський уряди не можуть суттєво впливати на нафтові ціни. Причини криються у фундаментальних особливостях світового ринку. Понад половина всієї нафти, яка видобувається на планеті, відкрито виставляється на єдиному, інтегрованому, світовому ринку. Внутрішня ціна нафти, що залишається в країнах-виробниках, також формується виходячи зі світових тенденцій.

Понад половина всієї світової нафти витрачається у транспортному секторі, і її домінування на цьому ринку у найближчий період, радше за все, зберігатиметься. Будучи рентабельним і зручним у використанні, рідке пальне практично незамінне для літаків та автомобілів, тобто для таких транспортних засобів, які повинні нести в собі компактне джерело енергії. Майже всі види рідкого пального виробляються на основі сирої нафти. Компанії й окремі споживачі можуть пристосуватися до коливань цін на бензин, змінивши свій звичний спосіб пересування, – наприклад, менше користуватися автомобілем. Але основний фактор, що визначає об'єми споживання палива, пов'язаний зовсім не з поведінкою, а з технологією. У переважній більшості транспортної техніки доволі тривалий термін експлуатації – 15 і більше років, отож зміна цін позначиться на загальному попиту на нафту ще не скоро. Так, наприклад, у 1974 році, у сам розпал пер-

шої нафтової кризи, американці стали купувати невеликі, більш економічні машини, проте загальне споживання пального стало зменшуватися тільки після 1978-го, коли частка малолітражок врешті збільшилася до значного рівня. Сьогодні середній показник рентабельності автотранспорту в Америці знову пішов донизу через те, що першими у списках продажів стоять спортивні машини, вантажівки і мінівени.

Зрушення у споживанні нафти відбуваються повільно, і ціни на нафту на світовому ринку визначають в основному постачальники: останні 30 років цю роль практично повністю взяла на себе ОПЕК. Збільшення об'ємів експорту російської нафти знову змусило говорити про те, що важкі часи настануть скоро і для ОПЕК, і для її лідера – Саудівської Аравії. Але робити прогнози поки що рано. Хоча показник видобутку нафти в країнах – членах ОПЕК змінювався, вплив цієї організації на встановлені ціни значно більший, ніж її присутність на ринку. На формування ціни впливає не так злагоженість дій головних постачальників, як їх здатність збільшити або скоротити об'єм видобутку нафти на кілька мільйонів барелів на день (це лише кілька процентів від загального об'єму світового видобутку нафти, який становить 76 млн барель на день). І справді, коли у 1973 році ОПЕК вперше успішно застосувала свою "нафтову зброю", Сполучені Штати самі були найбільшим світовим експортером нафти.

Прагнення маніпулювати ринком не єдине, що об'єднує країни – члени ОПЕК. Їх згуртовує і той факт, що видобування нафти на їх нафтоносних ділянках – справа, загалом, не така уже й коштовна (якщо виробник скорочує об'єм поставок, то заморожуються незначні фінансові засоби) й уряди країн – членів ОПЕК, як правило, здатні жорстко контролювати виробничі рішення. В Росії все навпаки: структура національної промисловості така, що тут стимулюють не постачальників, здатних різко змінювати об'єми видобутку, а експортерів, які постійно працюють на повну потужність. Розробка нових сведловин у Росії звичайно вимагає залучення серйозних інвестицій з ринку капіталів, де на даний момент склалася доволі непроста ситуація. А головна проблема для російських експортерів – не буріння сведловин, а створення інфраструктури трубогонів і портів, які б дозволяли організувати поставки нафти на світовий ринок. Бо, на

відміну від Саудівської Аравії, де до моря рукою подати, в Росії основний на сьогоднішній день нафтовий регіон – Сибір – знаходиться у самому серці материка. На західно-європейський ринок російська нафта поступає по нафтогону довжиною дві тисячі з лишком миль. Західносибірська нафта доставляється і до Чорного моря. Цей шлях трохи коротший, проте морські перевезення через вузький, запруджений суднами Босфор обходяться вельми недешево. Нові маршрути, які провадять до Адріатичного і Балтійського морів, вимагають великих вкладень. Те саме стосується і до будівництва портів на Тихому океані, розробки нових родовищ і прокладання нових трубогонів для експорту західносибірської нафти в Китай. Якщо гроші уже вкладені у справу, то вони перетворюються у нерухомий капітал, що створює могутній стимул для виробника качати на повну потужність.

Приватизація нафтодобувних підприємств і конкуренція в енергетичній сфері створюють умови, у яких ключовим фігурам нафтової індустрії все важче визначити єдиний національний інтерес чи, подібно до країн – членів ОПЕК, діяти злагоджено. Як на будь-якому конкурентному ринку, в російській нафтовій сфері є і прибуткові ніші, і конфліктні інтереси. У зв'язку з цим вплив нафтового сектору на російську політику слабший, аніж вплив інших галузей енергетики, таких, як газова чи електроенергетична, де до сих пір домінують єдині компанії. В останньому списку найбільших нафтових компаній світу, опублікованому в Petroleum Intelligence Weekly, десять із перших п'ятдесяти – російські підприємства, причому держава володіє контрольними пакетами тільки двох із них, і то не найбільших (це “Роснефть”, а також “Славнефть”, акції що виставлялися на аукціон). Натомість кожна з одинадцяти країн – членів ОПЕК була представлена у цьому списку лише одним підприємством – цілковито державним. Державі легше контролювати видобуток нафти, якщо вона сама є виробником. І навпаки, якщо право власності зосереджено у приватному секторі і роздіблено, то велика ймовірність того, що переможуть не картельні інтереси, а фактори ринку.

Незалежні інвестори

Урядові робочі групи, що їх сформували Буш і Путін, мало впливають на рішення, пов'язані з російським нафтовим бізнесом та орієнтовані насамперед на стан

ринку. Практика показує, що росіяни не хочуть вкладати гроші у себе в країні. В одному тільки 2000-му витік капіталу із Росії становив близько 20 млрд доларів – приблизно стільки, скільки Росія заробила на експорті нафти. У тому ж році, який відзначався небувалим об'ємом прямих зарубіжних капіталовкладень у всьому світі, загальний об'єм зовнішніх інвестицій в економіку Росії дорівнював, за даними Конференції ООН із торгівлі і розвитку, всього 2,7 млрд доларів, що становить лише один процент від її ВВП.

Інвестор, який бажав би вкласти гроші в російський нафтовий бізнес, стикається з багатьма перепонами. При цьому не важить, чи він займається розробкою нових родовищ і прокладанням трубогонів (так зване інвестування в об'єкти, що будуються), чи хоче придбати уже діюче підприємство (“інвестування в існуючі об'єкти”). Із приходом Путіна ситуація наче стала мінятися. Зростає довіра до російських установ, офіційна статистика (правда, доволі недостовірна у цій сфері) стверджує, що витік капіталів із країни сповільнився. З іншого боку, інвестори все ще побоюються інсайдерських махінацій та інших ускладнень. Так, наприклад, коли у грудні 2002 року держава виставила на аукціон свій пакет акцій “Славнефти”, всім потенційним іноземним інвесторам дали зрозуміти, що їх участь небажана. Аукціон тривав чотири хвилини, три із чотирьох заявок зробила одна і та сама група осіб, і в результаті акції були продані за ціною, яка ледве перевищувала стартову. Низька вартість російських нафтових компаній на відкритому ринку вказує на те, який неймовірно важкий шлях їм доведеться пройти, перш ніж удасться сформувати відповідні корпоративні установи і переконати інвесторів у тому, що вони нічим не ризикують. Згідно з недавніми дослідженнями компанії Price Waterhouse Coopers, коли в кінці 90-их західні нафтові активи продавалися по 5 дол. за баррель, ціна на російські не доходила до 20 центів.

Що стосується російської енергетичної промисловості, то тут від Москви найчастіше вимагають більшої визначеності у податковій сфері та у сфері регулятивного законодавства. В інтерв'ю російському журналу “Ітоги” Міхаїл Ходорковській, президент “ЮКОСа”, другої за величиною нафтодобувної компанії в Росії, заявив: за останні кілька років у податкове законодавство, що регулює енергетичну сферу, різні зміни вносились п'ятдесят

разів. На саміті у Г'юстоні потенційні інвестори знову підняли цю тему, особливо підкреслюючи необхідність прийняти більш ефективні угоди про поділ продукції (УПП). Подібні угоди, які часто застосовуються в країнах, де законодавча і ринкова ситуація непрозора і непередбачувана, покликані створити "анклав стабільності" навколо проєкту. У типовій угоді про поділ продукції фіксуються податкові режими, висвітлюється питання власності на ресурси і гарантуються платежі у формі взаємозамінних експортованих активів (наприклад, нафти), які не такі чутливі до коливань валютного курсу.

Справедливості ради треба сказати, що Росія уже давно намагається забезпечити стабільність і система угод про поділ продукції тут існує із 1996 року. Правда, за її допомогою так і не вдалося усунути законодавчі неясності, що насторожують іноземних інвесторів, а проєкти постанов, спрямованих на вдосконалення цієї системи, до сих пір не схвалені Державною думою.

Недостатньою ефективністю нинішньої системи УПП пояснюються і низькі результати російсько-американського співробітництва, спрямованого на залучення іноземних інвестицій у російський нафтовий бізнес. У широкому розумінні, нафтова індустрія в Росії сьогодні ділиться на два сектори. Перший представляють компанії, які працюють на старіючих родовищах Західного Сибіру. Головну роль тут відіграють найбільші російські виробники нафти. Цей сектор зорієнтований на інвестиції в уже існуючі проєкти. Нафтові компанії, які на сьогоднішній день в основному належать громадянам Росії, які купили акції за дармовими цінами, цілком могли б використовувати систему УПП. Та все-таки вони воліють цього не робити, позаяк у такому разі, завдяки прозорості системи, відкриються джерела їхніх прибутків – такі, як інсайдерські договори і трансфертні ціни. Виходить, що механізм, створений для залучення зовнішніх інвестицій, російським підприємствам не потрібен, тому що вони не потребують грошей зі сторони.

У другому секторі підприємці освоюють суворі окраїнні регіони: це нові родовища в Арктиці і на Далекому Сході, наприклад, в районі острова Сахалін. Тут діють як великі російські енергетичні компанії, так і транснаціональні гіганти. Для даного сектору життєздатна система УПП більш важлива; у цих нових регіонах, і географічно, і політично віддалених від Москви,

навіть "своїм людям" буває нелегко передбачити, як обернеться політична ситуація. "Людам збоку" вигідніше працювати на нових ділянках, а також там, де застосовуються передові технології, які, зокрема, дозволяють провадити буріння на великій глибині та в умовах мерзлоти. Сьогодні як наочний приклад діяльності із залучення зовнішніх інвестицій можна назвати великі сахалінські проєкти з експорту нафти на світовий ринок і газу до сусідньої Японії та Південної Кореї. Певну роль зіграли і міжурядові контакти, особливо у тих випадках, коли інвесторам не вдавалося за допомогою існуючої системи УПП добитися ясності в нормативних і податкових питаннях. Справді, за сприятливого поєднання ключових економічних факторів уряди Росії і США можуть сприяти укладенню угод. Подібне сприяння є одним із важливих завдань спільної діяльності обох країн – незалежно від того, чи воно відбувається в рамках уже існуючих інститутів, чи структур, спеціально сформованих для кожного конкретного випадку. Система УПП сама собою не може створити справжнього "анклаву стабільності". Інвестори знають, що якщо якась сума вже вкладена у справу, то при слабкій законодавчій базі вони завжди можуть стати жертвами "перегляду угоди".

Розмаїття, економічність, надійність

Для формування більш тривалої політики США в енергетичній ділянці необхідно переглянути напрямки нинішньої діяльності. Партнерство з Росією вимагає певного балансу. Істинною метою цього партнерства, принаймні, для Вашингтону, є зменшення залежності США від коливань світових цін, а для розв'язання цього завдання не менш вигідними можуть бути і відносини з іншими потенційними постачальниками. Варіантів багато. Партнерами Америки могли б стати і Ангола, і Бразилія, і Канада, і Мексика, і Нігерія, і, можливо, воєнний Ірак. Кожна із цих країн може по-своєму протидіяти збільшенню об'ємів видобутку нафти, проте, так само як у випадку з Росією, міждержавне співробітництво може лише частково впливати на ситуацію. Більш значний вплив воно здатне справити на об'єми споживання нафти, оскільки основною перешкодою зростанню ефективності виробництва часто стає відсутність відповідних політичних моделей і фінансування державного сектору. Більш чутливі споживачькі ринки в різних країнах

світу здатні обмежити коливання цін на нафту. По суті, нові стратегії підвищення ефективності виробництва можуть впливати на ситуацію на нафтовому ринку приблизно так само, як і збільшення об'єму видобутку, нерідко з меншими витратами.

Для США підвищення ефективності використання енергії є найбільш надійним способом захисту від стрибків цін на нафту. У період із 30-х до початку 70-х років об'єм виробництва на барель споживаної нафти становив 750 доларів (за нинішнім курсом). Сьогодні цей показник збільшився удвічі і дорівнює 1500 доларам. Таке зростання частково пояснюється більш високими цінами на нафту, що сприяє її бережному використанню, а частково – наявністю законів і правил, що стимулюють розвиток і застосування більш ефективних технологій. У звіті Національної дослідницької ради США за 2002-й рік наводиться низка дієвих способів, які дозволяють іще більше підвищити економічність пасажирського автотранспорту, але, на жаль, останніми роками американські політики ніяк не можуть досягти єдності у питанні економії палива.

Російські споживачі також могли б значно скоротити об'єм споживання нафти коштом більш ефективного її використання. Однак у рамках нового енергетичного партнерства ця тема практично не заторкувалась. Приблизно третина російської нафти використовується на території країни, проте об'єм виробництва на барель становить усього 300 дол. (за цим показником Росія стоїть на одному щаблі з Іраном і поступається Саудівській Аравії). Це пояснюється наявністю цінових обмежень, перенасиченням місцевих ринків і багаторічним ігноруванням проблем охорони природних ресурсів. Проте із розвитком російської експортної інфраструктури законному нафту можна буде продавати за кордоном за світовими цінами.

Отож, розширення кола постачальників і всеохопна діяльність зі зменшення рівня споживання суть дві основних умови забезпечення енергетичної безпеки в Америці. Що ж до об'ємів імпорту нафти і згадженості дій постачальників, то ці фактори не роблять Америку вразливою перед коливанням цін. США – найбільша торгова держава світу, і немає підстав уникати торгівлі нафтою. Однак відкритість до нафтового імпорту повин-

на поєднуватися з диверсифікацією джерел і підвищенням ефективності споживання енергії.

Не нафтою єдиною

Якщо Росії і США потрібна більш життєздатна програма енергетичного співробітництва, то не варто фокусувати увагу на минутих спільних інтересах у нафтовій сфері. Очевидна альтернатива нафти – природний газ. Потенціал Росії у цій галузі не отримав належної оцінки міністра торгівлі США Доналда Еванса на Г'юстонському саміті. Однак російський газ мало цікавить американських політиків і споживачів. Річ у тім, що, на відміну від нафти, експорт газу здійснюється, як правило, у регіональному масштабі, оскільки переважна частина газового палива перекачується по трубогонах, а прокладати довгі трубогони надто дорого. Правда, існує й інша практика, поки що мало поширена, проте вона вже набирає обертів: газ стискають і охолоджують до рідкого стану, а потому за цінами, встановленими на світовому ринку, постачають у віддалені регіони, у тому числі й у США. Але на даний момент лише незначна частина величезних газових ресурсів Росії володіє характеристиками, необхідними для того, аби застосування цього методу було економічно вигідним. Тому у пошуках сфери, у якій міждержавний діалог справді приніс би відчутні плоди, Росії й Америці вартувало б звернутися до теми, що активно розвивалася у 90-их роках, проте згодом обидві сторони її надто швидко забули. Мова йде про ядерну енергетику.

По завершенні холодної війни США і Росія випрацювали багатомільярдну програму, скеровану на досягнення безпеки величезної кількості матеріалів, які піддаються розщепленню, і ядерної технології в Росії. Мета цього проекту полягала у тому, щоби запобігти потраплянню цих “ядерних матеріалів під недбалою охороною” в руки терористів або ворожих режимів. Програма спільного зменшення загрози (СЗЗ) передбачала також існування фондів, із яких би фінансувалось працевлаштування російських учених шляхом залучення їх до спільних дослідницьких проєктів і обміну спеціалістами. Як і слід було чекати, жодного із поставлених завдань виконано не було. Якщо в країні зруйнована система централізованого контролю, а зарплати у науковому секторі впали практично до нуля, то зупинити тотальний відхід спеці-

ялістів-ядерників – завдання доволі непросте. Не дивно, отже, що в Америці також не змогли надати обіцяних мільярдів для спільного проєкту. По-перше, увесь час з'являлися інші пріоритети, а по-друге, періодичне недотримання російської сторони угод про контроль за зброєю викликало постійні спори у Конгресі із приводу кожного перерахування. Нераз пропонувалися цікаві проєкти щодо укріплення СЗЗ, проте жоден із них не здобув ані належної уваги з боку чиновників, ані фінансування. Ситуація не змінилася навіть тепер, коли після трагічних подій 11 вересня можна отримати гроші практично на будь-який проєкт боротьби із тероризмом.

У цивільному аспекті програма СЗЗ призначена не лише для того, аби забезпечити російських ядерників роботою. Росія відкрила під Красноярьськом склади для зберігання ядерних відходів і могильник для їх захоронення. Тепер можливість створення “міжнародного могильника” виглядає більш реальною. Тривалий час ця тема вважалася забороненою, проте вона заслуговує на увагу, якщо хочемо, аби світова атомна індустрія відмовилась від неефективного управління зберіганням і переробкою ядерних відходів у малому масштабі. Так само Росію варто до прилучити до поширеної у всьому світі діяльності зі створення нових моделей ядерних реакторів. Країни – розробники ядерних технологій на чолі зі Сполученими Штатами уклали всеохопні і цілком здійсними плани щодо наступного покоління ядерних реакторів ділення. Російська програма у царині ядерної енергетики займає одне із перших місць у світі за ефективністю підходів до матеріалів, необхідних для створення нових моделей реакторів. Незважаючи на це, зараз Росія не бере участі у міжнародному форумі “Нове покоління-4”, що діє під егідою уряду США і є одним із основних механізмів міжнародної співпраці у питаннях розробки реакторів та їх паливних циклів. Залучення Росії у цю діяльність, стимулювання її зближення з іншими країнами, що володіють новаторськими технологіями у даній галузі (наприклад, з Японією), і надання їй допомоги у забезпеченні надійного збереження ядерних речовин відповідно до зобов'язань, які взяла на себе Америка під час зустрічі “великої вісімки”, – все це повинно увійти до числа найважливіших пріоритетів Вашингтона.

Для противників використання ядерної енергії будь-який план виявиться неприйнятним. Але світ по-

ступово приходять до усвідомлення того, що кліматичне потепління становить серйозну загрозу, отож усі країни повинні серйозно взятися за розробку альтернативних, екологічно безпечних енергетичних технологій. Із основних варіантів, що існують станом на сьогоднішній день, тільки атомна і гідроенергетика дозволяють отримувати електроенергію, не посилюючи при цьому парникового ефекту. Але епоха великих гребель, здається, хилиться до заходу, оскільки із поширенням демократії жителі багатьох країн висловлюються проти затоплення. За таких умов розвиток ядерної енергетики виглядає, можливо, найбільш привабливим варіантом.

Звичайно, підтримання серйозної російсько-американської співпраці у галузі ядерної енергії – завдання не із легких. Зате тут, на відміну від нафтового сектору, більшість важелів впливу, необхідних для досягнення ефективної взаємодії, перебувають в руках урядів. Виважена дипломатична лінія може принести хороші дивіденди, проте для формування дієвого партнерства обидві держави повинні будуть виконати низку умов. Російським політикам доведеться докласти більше зусиль для подолання проблеми, з якою постійно стикалися учасники програми СЗЗ. Росії треба буде встановити контроль над витрачанням засобів на місцях, запобігти відхід спеціалістів і потрапляння матеріалів для ядерних реакторів у ворожі держави. Сполучені Штати зі свого боку повинні будуть не тільки надавати Росії стабільну фінансову підтримку, але й залучити Москву до активного співробітництва у рамках програм розвитку американських ядерних технологій, які вже діють. Сьогодні всі вони скеровані у першу чергу не на створення технологій нового покоління, а на вдосконалення і продовження терміну дії тих американських реакторів, які вже існують.

Урядам США і Росії не варто вводити себе в оману щодо стабільності майбутньої співпраці. Росію ідеальним партнером не назвеш: на даний момент там триває витік ядерних новинок. Є підозра, що цьому сприяють самі керівники галузі. Отож, плани, які стосуються, наприклад, захоронення ядерних відходів, повинні гарантувати максимальний захист від крадіжок. При цьому, напевно, акцент варто робити не тільки на створенні постійного могильника та всіх можливих охоронних систем, але і на технологіях, які б дозволяли фізично неутралізувати ядерні відходи. Америці так само не варто

забувати про те, що Росія неохоче іде на співпрацю у питаннях, які досі мали стосунок до військової таємниці, – ця проблема утруднювала реалізацію програми СЗЗ. Ще одна складна тема, яку не вдасться оминати, – це відношення Росії та Ірану. Російсько-іранська співпраця в атомній сфері, ця вічна притичина для Москви і Вашингтону, здійснюється не лише тому, що Тегеран добре платить, але й тому, що сторони пов'язані непротими відносинами, що стосується до видобутку і маршрутів експорту каспійської нафти. І тут ми не можемо здатися на долю у сподіванні, що проблема зникне сама собою: російсько-іранські зв'язки кореняться у самій географії Росії. І якщо Москва й Вашингтон зацікавлені у тривалій співпраці у сфері атомної енергетики, вони повинні виробити політичну стратегію, яка б допомогла їм дати раду із цією ситуацією.

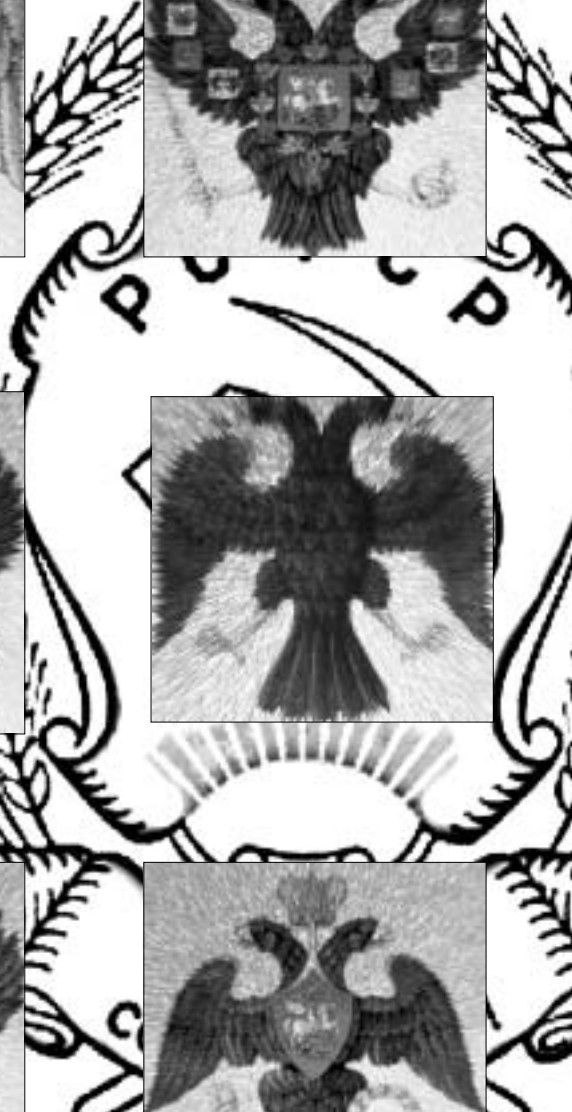
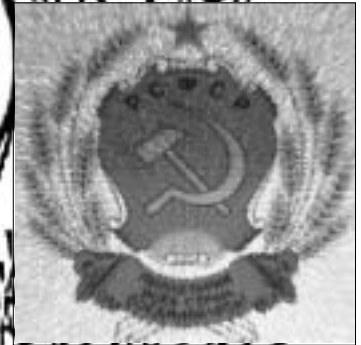
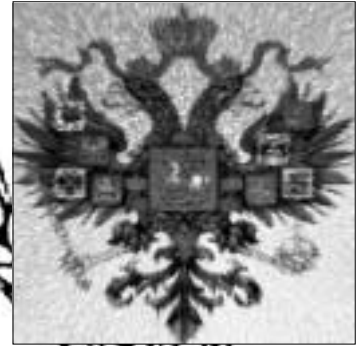
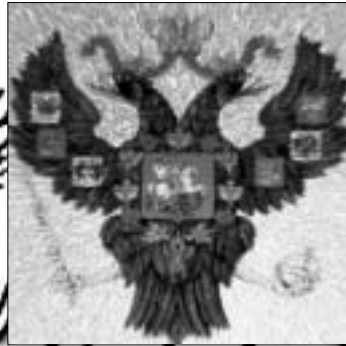
Новий погляд на російсько-американське партнерство

Політики докладають значних зусиль для підтримання конструктивного діалогу між Москвою і Вашингтоном, однак, зосередивши увагу на нафті, уряди обох країн вибрали сферу, у якій їх співпраця мало що може змінити у світі. Попри те, що Америка – найбільший у світі споживач нафти, а Росія – найбільший її виробник, ні міждержавний діалог, ні серйозно обставлені галузеві конференції фактично не можуть вплинути на дії приватних інвесторів. Іронія долі полягає у тому, що, хоча США сильно залежать від імпортової нафти, саме Росія через чутливість її економіки до цінних коливань найбільше постраждає від невдалої спроби обох держав регулювати ціни на нафту. Якщо обидві країни відмовляться від співпраці у нафтовій сфері, російсько-американський політичний розпорядок дня багато втратить, проте Москва і Вашингтон упускають із поля зору низку важливих моментів, насамперед проблему ядерної енергетики.

На сьогоднішній день всьому світові, у тому числі і Сполученим Штатам, потрібна життєздатна ядерна енергетика, проте російські ядерні ресурси не використовуються, а талановиті спеціалісти сидять без роботи.

**Стаття опублікована в журналі Foreign Affairs у 2003 році.*

Переклала Наталка Римська

ДМИТРО ГОРЮНОВ

що маємо,
не бережемо...

Економіки Росії та України, тісний взаємозв'язок між якими дістався у спадок від Советського Союзу, дедалі більше віддаляються одна від одної. 2002 рік – рік України в Росії – відзначився початком скорочення товарообігу між двома сусідніми державами та продовженням так званих торгових воєн. Причому страждає переважно наша країна, тоді як Москві вдається захищати свої інтереси. На превеликий подив експертів, минулий, 2003 рік – цього разу, рік Росії в Україні – став не те щоб переломним для економічних стосунків періодом, але принаймні відновив зростання товарообігу та поліпшив перспективи створення зони вільної торгівлі.

Двостороння торгівля: скорочення зупинилось

Незважаючи на те, що Російська федерація залишається для України торговельним партнером №1, тоді як наша держава – третім за величиною для РФ (після Німеччини та Беларусі), торговельні стосунки між двома сусідами стають дедалі гіршими. Для початку – трохи статистики. Якщо у 1994 році частка Росії у загальному обсязі зовнішньої торгівлі України складала майже половину, то наприкінці позаминулого року – вже менше третини. Тобто, ще до розгортання так званих “торговельних воєн” чітко намітилась тенденція: Україна втрачає Росію як рівноправного торговельного партнера.

Як зазначають фахівці, від торговельних обмежень зазнає збитків виключно українська сторона. Результати 2002 року свідчать, що інтереси РФ не були утиснені, і навіть навпаки: український експорт у Росію зменшився на 8,4%, тоді як імпорт з РФ зріс на 6,6%. Протягом 2002 року експорт скоротили вітчизняні металурги (на 42%), хемічна промисловість (на 28%) та агропромисловий комплекс (на 9%). На загал, майже всі українські експортери зазначають, що їм стало складніше працювати на російському ринку. Щоправда, минулого року (у січні-вересні) зріст відновився і склав 34%. Але диспропорції залишились: імпорт за той самий період зріс ще швидше, на 40%. Чи надовго відновився зріст експорту – невідомо.

Справа в тому, що промисловість РФ вирвалась уперед у порівнянні з українською. Для вітчизняних підприємств це означає, що Росію вже не приваблюють певні українські товари, що мали попит раніше. Крім того, причиною скорочення товарообігу є диверсифікація експорту двох сусідніх країн – тобто його переорієнтація на інші ринки (наприклад, Африки та Азії) – що власне є позитивним для економік РФ та України. Нарешті, спостерігається поступове послаблення успадкованих советських коопераційних зв'язків. Слід також зазначити, що Росія постачає в Україну нафту, газ та газовий конденсат, стягуючи ввізне мито та податок на додану вартість, що збільшує наші витрати на виробництво енергоємної продукції. До речі, на стягнення експортного ПДВ за принципом країни призначення РФ перейшла порівняно нещодавно, 1 липня 2001 року.

Аналіз зовнішньоторговельного сальдо, на перший погляд, дає підстави для оптимізму: починаючи з 2000 року, воно стало позитивним. Однак, сальдо торгівлі товарами України з Росією весь час залишається негативним. Насамперед – за рахунок мінеральної сировини та енергоносіїв: ці товари складають більше половини українського імпорту з РФ. Щоправда, від'ємне сальдо було найбільшим у 1997-1998 роках (при-

близно мінус \$4 млрд.), а з того часу скоротилось вдвічі. Втім, розрив між імпортом та експортом залишається досить великим; це змушує Україну скорочувати імпорт за допомогою торговельних обмежень – щоб не страждав її платіжний баланс.

Що стосується перспектив, можна констатувати значний песимізм в аналітичних оцінках. Традиційне лідерство РФ у темпах економічних реформ дедалі збільшує розрив між українською пропозицією та російським попитом, а отже падіння конкурентоспроможності вітчизняного експорту на російських ринках триватиме. У результаті, успіх українських товаровиробників буде визначатися виключно політичною підтримкою на вищому рівні. Можливо, саме тому розмови про зону вільної торгівлі носять риторичний характер. Загострений характер у торгівлі між країнами найкраще проілюструвати на прикладі так званих торгових воєн.

Епоха торгових воєн

Власне, сам цей термін російські та українські урядовці воліють не використовувати. А загострення стосунків почалося з ініціативи Москви, яка в липні 2001 року запровадила податок на додану вартість на імпорт українських товарів. Одразу ж після того Київ відповів аналогічним кроком. Далі почалися обмеження за окремими товарними групами. У 2002 році Росія наклала обмеження на імпорт українських труб, Україна зробила те ж саме з російською залізною рудою та цементом.

Усвідомлюючи ризик “згортання” товарообігу, міністерства економіки обох країн у квітні 2000 року підписали мораторій на застосування нових торгових обмежень. Але очікуваного ефекту від документу не було. Влітку 2002 року Росія наклала антидемпінгове мито на український оцинкований прокат. Удар припав винятково на Маріупольський металургійний комбінат. Потім Москва запровадила на три роки мито на ввезення прутків для залізобетонних конструкцій з України. Почалось антидемпінгове розслідування стосовно української карамелі. У відповідь Київ обмежив поставки російської харчової соди та залізничних стрілок.

Найбільш цікавим у торгових війнах було накладення Україною 1 серпня 2002 року мита на російські автомобілі. Обмеження діяло чотири місяці. Як писали тоді російські газети, дане рішення було пролобійоване “Автозав-Даewoo”, а також тими підприємствами, що провадять збірку ВАЗів. Частка ВАЗу на українському ринку за цей період скоротилася з 54% у липні до 37% у листопаді. Восени 2002 було започатковано антидемпінгове розслідування на імпорт російських мінеральних добрив.

2003 рік очікувався як рік припинення торгових воєн. Але цього не сталося: на початку року Україна розпочала антидемпінгове розслідування на трубні заготовки з легованої сталі. Москві це, очевидно, не дуже сподобалось. Принаймні, на 2003 рік Росія продовжила обмеження на імпорту українських труб (квота – 620 тис. тонн на рік згодом була збільшена ще на 120 тис.), оцинкованого прокату, арматури тощо. Намагаючись самотужки впоратися зі своїми проблемами, окремі виробники металопродукції (наприклад, “Криворіжсталь”) почали відмовлятися від податкових пільг, наданих законом “Про подальший розвиток ГМК України”. У відповідь Росія погодилась не стягувати мита з імпорту продукції (принаймні, арматури) таких підприємств. Що стосується ВАЗів, існує домовленість про заміну мита квотою (15777 авто на рік).

Таким чином, використання Росією та Україною торгових обмежень триває. Як вважають експерти, кожне конкретне антидемпінгове розслідування дуже часто розпочиналось упереджено або навіть на замовлення певного національного виробника, причому це стосується обох сторін. Навряд чи країни знайдуть у собі сили відмовитись від такого напрочуд ефективного способу захисту своїх інтересів. І ніяка зона вільної торгівлі в цьому, мабуть, не допоможе.

Зона вільної торгівлі

Зараз діє міждержавна угода про зону вільної торгівлі в СНД, яка датується 1993 роком. Але цей документ згодом був відкоригований низкою так званих “виключень з режиму вільної торгівлі”, що фактично зводять вільний режим до ручного управління. Про необмежену торгівлю мова не йде і на перспективу: сторони будуть захищати свої внутрішні ринки і надалі. Хоча, українські виробники розраховують бодай на перегляд системи торговельних обмежень та більш виважений підхід російських партнерів у питаннях протекціонізму. У 1999 році керівники держав СНД внесли в угоду про ЗВТ зміни та доповнення, та запропонували її для ратифікації парламентам країн. У результаті договір ратифікували всі члени Співдружності, окрім Росії, Туркменістану та Грузії.

У серпні 2002 року відбулась серія українсько-російських зустрічей на вищому рівні, де сторони домовились про відміну деяких квот і тарифів (насамперед – на експорт українських труб та іншої металопродукції, а також на 19 видів російських товарів). Варто зауважити, що у комплексі відмінених обмежень був очевидний дисбаланс на користь росіян. Зрештою, обмеження так і не були ліквідовані. В обмін на створення нової ЗВТ, Москва продовжує наполегливо запрошувати Київ спочатку до ЕвразЕС, а потім до Єдиного економічного простору. Нагадаємо, 23 лютого президенти України, Росії, Білорусі та Казахстану ініціювали створення ЄСЄП. Згодом, 19 вересня, в Ялті була підписана Угода про формування цього утворення. І вже майже наприкінці року в Керчі були підписані остаточні документи.

Крім створення зони вільної торгівлі, там з’явилися нові, досить цікаві моменти. Нагадаємо, на початку року в запропонованому Владіміром Путіним варіанті угоди про створення зони вільної торгівлі, у списку виключень країн, де скасувався ПДВ на експорт, чомусь не фігурувала Україна. Як відзначав тоді Путін, інакше російський бюджет щорічно буде втрачати \$700 млн. Другий аргумент росіян: товарообіг між Україною та Росією все одно буде зростати. Але в грудні стало відомо, що Кремль погодився віддати ПДВ на експорт енергоносіїв, що стало досить серйозною поступкою. Інші деталі

угоди поки є тасмницею, але деякі народні депутати (а також нещодавно звільнений міністр економіки Валерій Хорошковський) стверджують, що вони не вельми вигідні для нас. Так, за словами голови парламентського комітету з євроінтеграції Бориса Тарасюка, від участі в ЄП Україна втрачатиме щорічно 9-12 млрд. грн., зовнішній борг збільшуватиметься на \$2 млрд. щорічно, а безробіття зросте на 20-30%. Слід зазначити, що документи ще підлягають ратифікації Радою.

Що стосується перспектив ефективної роботи (за умови створення, звичайно) нової зони вільної торгівлі, вони не є оптимістичними. Проблема – у занадто великій різниці економічних потенціалів України та Росії, відповідно – їх “вагових категорій” в процесі прийняття спільних рішень. Тому, навіть, якщо черговий “вільний режим” буде створений, навряд чи він буде нормально функціонувати. З економічної точки зору, більш ефективною формою співробітництва є взаємодія між регіонами та окремими підприємствами – тобто, на рівні, вільному від політичних вподобань.

До речі, ще один важливий аспект, що стосується певних міждержавних структур – вступ сусідніх держав до Світової організації торгівлі. Держава, стаючи членом СОТ, здобуває право брати участь у переговорному процесі щодо іншої, наприклад, гальмуючи її вступ, та змушуючи виконувати

будь-які свої вимоги. Скажімо, якщо пощастить Росії, вона отримає додатковий, до того ж доволі потужний, важіль впливу на Україну для втілення своїх економічних інтересів. Щоправда, у ході щорічного економічного форуму у Давосі (Швейцарія) і під час “винаходу” ЄП, сторони домовились підписати щось на зразок пакту про ненапад. Поки що, укладання такого документу є більш вигідним для Москви. Прогнози вступу до СОТ на сьогодні такі: 2004-2005 роки для України, та 2005-2007 роки для Росії.

Експансія російського капіталу

Сусідні держави тісно пов'язані не лише торговельними, але й фінансовими стосунками. Наприклад, Росія багато інвестує в Україну: на 1 липня цього року сума склала \$342,9 млн. Найбільш привабливими для російських інвестицій є виробництво коксу, нафтопереробка (серед нещодавніх придбань – комплекс “ЛУКОР”), фінансовий сектор, транспорт та будівництво. На державному рівні, особливо цікавить росіян наша газова труба, внаслідок чого другий рік тривають переговори про створення консорціуму з управління українською газотранспортною системою. Регіонально Росію, перш за все, цікавлять промислово розвинені (і російськомовні) області – Донецька, Дніпропетровська та Харківська. Крім того, РФ активно інвестує в рекреаційну галузь Криму. Українці інвестують

у Росію, м'яко кажучи, не так активно: з більш-менш відомого – лише придбання Ліпецької кондитерської фабрики групою Петра Порошенка “Укрпром-інвест”.

Російськими інвестиціями певною мірою можна вважати борги України перед Росією. Не беручи до уваги Світовий банк та “збірного інвестора”, що викупив українські еврооблігації, РФ є найбільшим кредитором України. Борг Києва перед Москвою складає майже два мільярди доларів (або майже чверть зовнішнього державного боргу України). Крім цього боргу, досить вагомими сумми складають взаємні заборгованості на рівні підприємств. До речі, досі не вирішена проблема передачі російському “Газпрому” облігацій НАК “Нафтогаз України” на чималу суму в \$1,4 млрд., випущених понад рік тому.

Більшість експертів схильна розглядати поживлення російських інвесторів на українському ринку як позитивне явище. Це свідчить про можливість робити бізнес в Україні за умови вирішення питань у політичній площині. Росіяни домінують, тому що їм зрозумілі ризики, на які доводиться наражатися в Україні. Крім того, за допомогою РФ вклади в українську економіку здійснюють інвестори з інших країн. Тобто, в нашу державу приходять “західні” гроші, що реалізуються російськими менеджерами. Таким чином, західні компанії прагнуть якщо не уникнути, то принаймні спростити рішення проблем, що виникають у процесі прямого інвестування в Україну.

Втім, існує дещо інша оцінка “експансії” російського капіталу. Деякі аналітики вважають, що завдяки особливостям ведення бізнесу “по-російськи” західні інвестори розглядають

присутність російських компаній як негативний фактор інвестиційного клімату України. Інший, більш очевидний наслідок експансії – ризик для нашої держави поступово втратити економічну незалежність. Хоча, РФ не є таким вже потужним інвестором, як могла би бути. Скажімо, Росія, широко представлена в Україні трьома фінансово-промисловими групами (“ЛУКОЙЛ”, “Альфа-Групп” та “Русский алюминий”) повинна бути лідером серед інвесторів у вітчизняній економіці. Втім, як свідчать дані Держкомстату, Російська федерація посідає лише п'яте місце за обсягом прямих іноземних інвестицій в Україну.

Не все в середу Петра

До речі, починаючи з 2002 року у деяких російських бізнесменів в Україні намітились проблеми. Все почалося у жовтні 2002-го, коли виник конфлікт між громадянином Росії Костянтином Григоришином (який, щоправда, народився у Запоріжжі) та одним з лідерів СДПУ(о) Григорієм Суркісом. Так от, конфлікт розгорнувся через спільне українсько-російське підприємство “Група “Енергетичний стандарт”, у свій час назване Владіміром Путіним успішним спільним інвестиційним проектом. Президента компанії пана Григоришина заарештували ніби-то за носіння зброї та кокаїну. Лише в червні 2003 через відсутність доказів справу було закрито. “Пришити” злочин йому не вдалось, але з більшістю своєї власності в Україні бізнесмену довелося розпрощатись. Григоришин

продав два феросплавних заводи, банк “БІГ Енергія” та п’ять обл-енерго.

Не менш відомим стало протистояння ДПА та мережі магазинів побутової техніки “Ельдорадо”, яка в Україні була представлена 25-ма магазинами. Почалася історія без особливого шуму – напередодні святкування нового, 2003 року магазини “з технічних причин” були зачинені. Хоча вже тоді можна було прогнозувати певний розвиток подій: адже було зіпсовано період новорічних продаж. Однак, реально конфлікт почався лише в травні: лише тоді проти “Ельдорадо” було порушено кримінальну справу за несплату податків. Причини конфлікту залишилися на рівні версій: на думку більшості оглядачів, однією з його сторін знову були об’єднані соціал-демократи. До речі, незадовго до цього подібні, хоча і менш серйозні, податкові проблеми були в російській мережі “Фоззі”.

Українські податківці також були причетні до конфліктів за участі російських нафтових компаній, насамперед – “ЛУКОЙЛа”. Щоправда, почалося все з Антимонопольного комітету, що звинуватив власників АЗС в Одесі в узгоджених діях з формування роздрібних цін на пальне. Згодом приєдналась і Одеська ДПА, яка стверджувала, що “ЛУКОЙЛ-Одеський НПЗ” недоплатив 83 млн. грн. податків. Також були в податківців плани перевірити Кременчуцький НПЗ (власник – російська “Татнефть”), та Херсонського НПЗ (група “Альянс”). Отож, навіть всемогутні російські нафтові монополісти почуваються в Україні не вельми спокійно.

Приклав свою руку до справи і Фонд державного майна, який наприкінці червня 2003 року оголосив про намір реприватизувати Миколаївський глиноземний завод та Запорізький алюмінієвий комбінат у зв’язку з невиконанням його власниками (відповідно “Русским алюминием” та “АвтоВАЗ-Инвест”) інвестиційних зобов’язань. Експерти зазначають, що доволі часто такі вимоги є надуманими і рідко коли виконуються у повному обсязі. Наприклад, до таких вимог можна віднести зобов’язання не змінювати асортимент продукції протягом певної кількості років. Щоправда, героя даного “сюжету” саме цей приклад не стосується. Так чи інакше, вибіркова цікавість українських приватизаторів до російських власників вочевидь не була випадковою.

Нарешті, серед зовсім свіжих подій – відмова президента Кучми продавати Росії облenerго. Нагадаємо, свого часу голова РАО ЕЭС Анатолій Чубайс висловив намір придбати акції 10 українських енергорозподільчих підприємств. Тим самим, Чубайс почав запроваджувати свою концепцію так званої “ліберальної імперії”. Причому, тоді намір обговорювався і з самим Леонідом Даниловичем, а тому його реалізація вважалась лише питанням часу. На превеликий подив спостерігачів, 22 грудня український президент повідомив, що вбачає сенс в об’єднанні облenerго під прапором єдиних енергосистем, але не російських, а вітчизняних.

Втім, на сьогодні експерти поки що не вбачають системних перешкод для існування та процвітання російського бізнесу в Україні. Описані випадки мали кожен свою причину, можливо – конкретного замовника. Не очікується і політичних наслідків конфліктів російських компаній з українськими контролюючими органами. Адже в подібних випадках бізнесмени з Росії звертаються за допомогою не до офіційної Москви, а безпосередньо до Києва. Однак, можна стверджувати, що уявлення про всесилья великого російського бізнесу в Україні залишається нічим іншим, як мітом.

Таким чином, в цілому негативні тенденції у стосунках між Україною та Росією викликані переважно прагматизмом сторін, причому в кожному конкретному випадку причини конфліктів або просто погіршення стосунків були різні. Частково, скорочення товарообігу можна вважати об'єктивною тенденцією: все ж, з точки зору економічної безпеки необхідна диверсифікація зовнішньої торгівлі. Враховуючи, що деяким вітчизняним виробникам вже вдалося закріпитися на ринках, наприклад, Азії, їх повернення до схем совєтської кооперації не тільки малоімовірне, але й недоцільне. Однак, географічна близькість ринків та спільна система стандартизації повинні обмежити скорочення товарообігу та інших видів економічних зв'язків.

МИХАЙЛО

МІЩЕНКО

МЕСІЯНИЗМ

І

НАЦІОНАЛІЗМ

У ФОРМУВАННІ

СУЧАСНОЇ

РОСІЙСЬКОЇ

НАЦІОНАЛЬНОЇ

ІДЕЇ

Месіянська ідея досить часто виступає складовою націоналістичної ідеології. “Найпоширеніший варіант націоналістичного метафізичного міту, – зазначає Г. Касьянов, – ідея про вибраність певної нації, її особливу місію або ж особливу природу, походження. Можна згадати іудейську версію – євреї, як богообраний народ, італійську – ідею Дж. Мадзіні про особливу місію італійців у світі, німецьку – міркування Й.-Г. Фіхте про те, що нація – це реальний вияв божественного”¹. Месіянські мотиви звучать і в “Книгах буття українського народу”, своєрідному маніфесті українського національного руху доби його народження, вірогідним автором яких дослідники найчастіше вважають М. Костомарова: “і встане Україна з своєї могили, і знову озветься до братів своїх слов’ян, і почують крик її, і встане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя..., ні пана..., на холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії... І стане Україна незалежною Річчю Посполитою в союзі слов’янським. Тоді скажуть усі народи, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: “От камень, его же не брегоса зиждушии, той бисть во главу”².

Поширення націоналістичної свідомості, у тому числі й у месіянському її варіанті, характерне не лише серед пригноблених, але й серед пануючих, “традиційно імперських” націй. Причому, як і поширення націоналізму пригноблених націй, це створювало загрозу для існування імперій. Про таку загрозу з тривогою писав Н. Бердяєв: “Велика світова імперія, в основі якої лежить сила, а не слабкість пануючого національного ядра, не може вести націоналістичної політики, що озлоблює ті народності, які вона охоплює, що навіть всім нелюбов до себе та спрагу визволення. Така політика врешті-решт антидержавна і веде до розділу і применшення Великої Росії. Російська політика може бути лише імперіалістичною, а не націоналістичною, і імперіалізм наш, згідно із становищем нашим у світі, повинен бути щедро-даруючим, а не віднімаючим”³. Саме тому Н. Бердяєв обстоював ідею “імперського російського месіянзму”: “Повне заперечення націоналізму може бути явищем глибоко російським, невідомим західному світові, натхненним вселенською ідеєю про Росію, її жертвним месіянським

покликанням. Месіянizm, що переходить в заперечення будь-якого націоналізму, хоче, щоб російський народ із самопожертвою віддав себе на служіння справі звільнення всіх народів, щоб російська людина явила собою образ вселюдини. Російській душі властиве релігійне, а не “інтернаціональне” заперечення націоналізму. І це явище – російське, характерно національне, за ним стоїть образ людини, яку рішуче слід відрізнити від образу космополіта”⁴.

“Релігійне” заперечення націоналізму зовсім не означає, що під релігійністю мається на увазі православ’я. Говорячи про можливість єднання російської та польської “національних душ”, Н. Бердяєв пише: “Це глибше і ширше православ’я і католицизму як віросповідань, це – особливе відчуття життя і особливий склад душі. Але ці різні народні душі можуть не лише прийняти і полюбити одна одну, але й відчутти свою приналежність до *єдиної расової душі і усвідомити свою слов’янську місію в світі* (курсив мій. – М. М.)”⁵. “Кінець Європи буде виступом Росії і слов’янської раси на арену всесвітньої історії як визначальної духовної сили”⁶.

На думку Н. Бердяєва, націоналізм повинен бути поборений месіянizмом – “месіянська ідея – вселенська ідея”⁷. Імперська свідомість не може будуватися як націоналістична свідомість, а лише як свідомість месіянська. Однак тут же російський філософ зазначає, що “будь-яка велика імперія, історично життєздатна, повинна мати національне ядро, з якого і докола якого здійснюється його всесвітньо-історична робота. Великоросійське полум’я і становить таке ядро російського імперіалізму, воно створило величезну Росію. Російська імперія включає в себе дуже строкатий національний склад, вона об’єднує багато народностей. Але вона не може розглядатися як механічна суміш народностей – вона російська за своєю основою та завданням у світі”⁸. Чи не криється в цьому небезпека “змішування націоналізму і месіянizmu”? Але “будь-яке змішування націоналізму з месіянizмом, будь-яке видавання націоналізму за месіянizмом, породжується темнотою свідомості і несе у світ зло”⁹. Якщо так, то будь-який “імперський універсалізм” та “імперський месіянizm” у сучасних умовах приховує в собі небезпеку перетворення у націоналізм під виглядом месіянizmu. Небезпека такого “імперського націонал-месіянizmu” полягає в тому, що він є особливо нетерпимим до інших

націоналізмів. “Можливе існування багатьох націоналізмів. Націоналізм в ідеї не претендує на універсальність, єдиність та виключність, хоча на практиці може дійти до заперечення та винищення інших національностей. Але за природою своєю націоналізм партікулярний, він завжди частковий. ... Месянізм не терпить співіснування, він – єдиний, завжди вселенський за своїми посяганнями. (Тобто будь-який місянізм є духовним підґрунтям тоталітаризму. – М.М.). Але місянізм ніколи не заперече і біологічно не винищує інші національності, він їх рятує, підкоряє своїй вселенській ідеї”¹⁰. З останнім можна погодитися, якщо йдеться про “чистий” місянізм, коли ж відбувається переродження місянізму у форму національної ідеї, нетерпимість місянізму до інших ідей перетворюється у нетерпимість насамперед до “інших націоналізмів”.

Можна сказати, що застереження Н. Бердяєва про те, що націоналізм без місянізму руйнує імперію, було почуте російськими більшовиками, які змогли запропонувати Росії замість “старої” місянської ідеї “Третього Риму”, “нову” комуністичну місянську ідею, що допомогло зберегти Імперію, перетворивши її на Советський Союз.

Однак, будь-яка ідеологія має обмежений часовий ресурс домінування як у масовій свідомості, так і в суспільно-політичному житті загалом. Комуністична ідеологія з часом також вичерпала свій ресурс, що, врешті, призвело до руйнування підтримуваного нею ССРСР.

Загибель советської Імперії болуче вдарила по російській національній свідомості. Усвідомлення необхідності відновлення “великої країни” в її колишніх кордонах робить реставраційні ідеї домінуючими у стилі політичного мислення не лише російської політичної еліти, а й політичного менталітету російської нації в цілому. Як пише російський публіцист Г. Лісічкін, “не лише імперські й монархічні амбіції колишніх і нинішніх керівників країни, не лише азіатський спосіб російського виробництва заважали і заважають модернізації Росії. Із цими вадами рано чи пізно можна було б впоратися, якби величезна кількість нашого населення не була б душею й тілом прихильна до них, зацікавлена в їхньому збереженні і зміцненні. Хоч би ким не була людина, бомжем чи найзначнішим чиновником, вона на своєму рівні відчуває громадянином наддержави, так чи інакше причетним

до досягнень у космосі, гучних перемог на внутрішніх і зовнішніх фронтах, до успіхів у ракетобудуванні й у сфері балету. ... Володіючи “серпастим і молоткастим”, можна і треба зверхньо дивитися на датчан і “різних інших шведів”, не звертаючи уваги на те, що до пояса доводиться стояти у лайні, а й своєму домі можна ніс задерти, спілкуючись з “тюбетейками” й “особами кавказької національності”. Хіба можна у таких людей забрати те, що замінює їм почуття власної гідності?”¹¹.

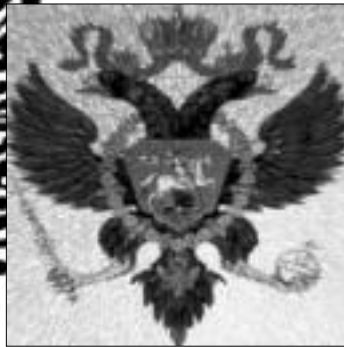
Домінування “імперських” мотивів у національній самосвідомості призводить до посилення в ній не лише реставраційних (у сенсі повернення втрачених територій та “державної величі”) тенденцій, але в цілому консервативних тенденцій, намірів відновлення колишньої суспільної системи в цілому.

Завдання відновлення Імперії вимагають формування ідеології та соціальної мітології, які дозволяти б ці завдання виконувати. Як пише російський суспільствознавець А. Кольєв: “Головний політичний міт, потреба в існуванні якого сьогодні відчувається в Росії, – це міт національної ідеї”¹². “Національна мітологія, що з’єднує широкий шар культурної традиції, породжений Православ’ям, із усією російською історією й мітологічним символічним світом російських казок і билин, фактично може заповнити спорожнілий “середній” простір російського світогляду. При цьому чільною ідеєю стає не Істина, а Перемога, головною цінністю –

не людство, а нація”¹³. “...Основні моменти російської імперської ідеології: консерватизм (традиціоналізм, русизм, корпоративізм, технократизм) і реваншизм (оптимізм, культурний і технологічний експансіонізм, мілітаризм)”¹⁴.

Як пише інший російський інтелектуал С. Пихтін, “... Російська ідея у вигляді пануючої ідеології державної влади в Росії перетворює її, таким чином, у російську національну владу, у керівний орган, що послідовно й планомірно ре-

алізує волю російської нації. Для сучасної російської свідомості... повинна бути чужа філософія мирного співіснування, ... політична стратегія відродження Росії не може бути нічим іншим, як реалізацією політики імперіалізму. Визнання заслугове лише такий мир, що є результатом, продовженням та підтвердженням російської перемоги”¹⁵.

Однак, як бачимо, нова імперська ідея позбавлена “месіянського підґрунтя”, немає навіть спроби видати “російську ідею” за “вселюдську” (оскільки головною цінністю проголошується “не людство, а нація”). Не можна сказати, що в Росії не розумі-

ють, що для “відновлення Імперії” недостатньо лише “мілітаризму та експансіонізму”, що потрібен пошук ідеологій, які могли б бути привабливими не лише для росіян, але й інших народів, хоча б східнослов'янських. Хоча нічого нового в цій царині вгадати не вдається.

“Слов'янська ідея” залишається однією з провідних ідей “інтеграціоністів”. Так, наприкінці травня 2001 року в Москві відбувся з'їзд слов'янських народів, куди, однак, були запрошені представники лише Росії, Білорусі та України, тобто лише тих країн, на “реінтеграцію” яких сподіваються натхненники цього заходу. Близька до “слов'янської ідеї” й ідея “православної єдності”, яка інтерпретується швидше як ідея “протистояння наступу католицизму”. Так, напередодні візиту Папи Римського Івана Павла II в Україну, Державна дума Росії дала доручення думському Комітету у міжнародних справах з'ясувати “реакцію російського Міністерства закордонних справ на майбутній візит Івана Павла II в Київ” та з'ясувати, які заходи вживаються урядом для “недопущення експансії католицизму на територію Росії та інших православних держав”¹⁶.

Проте, в російській масовій свідомості тема пошуку “спільних для східних слов'ян загроз” все частіше витісняється темою “української загрози”. Україна починає розглядатися як “відрізаний шмат” і формування “образу ворога” вже з України має, з цієї точки зору, сприяти консолідації російського суспільства. Певною мірою квінтесенцією цих настроїв у російській масовій культурі став скандально відомий кінофільм “Брат-2”. Як пише російський публіцист Д. Дондурей, “в центрі діалогії (“Брат” і “Брат-2”. – М.М.) – іногородці. У “Браті” йшлося про чеченців, татар та німців. Тепер це євреї, вічні обманщики, “болгарин-румун Кіркоров” (яка різниця)”, хохли, які, як і грузини, за даними останніх опитувань, сприймаються як наші головні вороги. Туди ж – американці. У них там, за океаном, все неправильно. Тому що не по-нашому”¹⁷. Судячи з того, що фільм “Брат-2” у 2000 році “вперше за десять років відшкодував всі витрати, вийшов на 6-е місце (за кількістю глядачів. – М.М.), випередивши п'ятдесят американських, всі європейські та всі російські стрічки, став абсолютним чемпіоном відеоринку, лідером продаж саундтреків, першим, можна сказати, культовим у нас фільмом після “Кримінального чтива”¹⁸ – цей фільм є не маргінальним явищем, а відоб-

раженням домінуючих настроїв російського суспільства. “Мистецтво більш прозірливе за будь-кого з аналітиків”, “ті чи інші фільми незалежно від того, подобаються вони вам чи ні, здатні вгадувати і виявляти якісь істотні настрої в громадській свідомості і, більше того, в масовій підсвідомості”. “На прем’єрі в “Пушкінському” публіка зустрічала бурхливими аплодисментами кожен супроводжуваний расистською приказкою постріл в негра чи тим більше українця”. “Ми вперше за довгі роки бачимо фільм інтегрального успіху. Всестановий (“всесловный”). Етнокультурний”¹⁹.

Поширення подібних настроїв може свідчити насамперед про розчарування в ідеї слов’янського братства, початку процесу витіснення в російській масовій свідомості “інтеграціоністських” ідеологем ідеологемами суто націоналістичними. “Вихід соціальної агресії” в сучасному російському суспільстві наразі відбувається в руслі, визначеному націоналістичними, точніше, націонал-соціалістичними настроями (“режисер переконаний, що для російської людини – варто лише ледь-ледь поколупати його глибинні уявлення – заможний співплемінник завжди підозрілий”²⁰). Політичний курс президента Путіна (“контртерористична операція” у Чечні, боротьба з олігархами, до того ж, “чомусь” переважно з олігархами-вреями) значною мірою відповідає цим настроям.

Тобто досить швидко “демократичний месіянізм” ельцинської доби в Росії поступився позиціями націоналістичній ідеології. Причому месіяніські мотиви виражені вже досить незначною мірою, можна говорити не стільки про націоналізм, який видає себе за месіянізм, скільки націоналізм з “рудиментами” месіянізму. До речі, саме посиленням націоналістичних тенденцій в російській громадській свідомості та в середовищі російського політичного істеблішменту можна пояснити більшу “прагматичність” російської політики у ставленні до своїх сусідів по СНД. Адже “класичний” націоналізм, як зазначалося вище, допускає існування інших націоналізмів, і ставиться до них толерантніше, ніж націоналізм, який уявляє себе месіянізмом.

Тобто можна сказати, що у сучасній Росії відбуваються процеси перетворення націоналізму в основний чинник лояльності й суспільної інтеграції, націоналізм приходить на зміну принципу “самодержавства, православія, народности”, на зміну комуністичному месіянізму,

на зміну “демократичного месіянізму на постсоветському просторі” ельцинської доби.

З цієї причини відбуваються зміни і в “інтеграціоністських концепціях”, сповідуваних російською політичною елітою. “Повна” політична інтеграція постсоветських країн, “повернення в лоно” Росії з точки зору ідеології російського націоналізму вже виявляється не зовсім бажаним, адже у цьому випадку застосування “націоналістичної моделі” побудови етно- і державоконсолідувальної ідеології виявляється неможливим – вона не може виконувати функцію “інтеграції” в подібне державне утворення українців, грузинів чи білорусів. Тому що така інтеграція вимагала б відмови від націоналістичної ідеології і заміни її ідеологією “месіяніського” типу, яку в сучасних умовах витворити досить важко.

З позицій ідеології російського націоналізму, яка набирає силу в Росії, її інтереси полягають у створенні союзного утворення на чолі з Росією, яке б включало в себе формально незалежні, але залежні економічно постсоветські держави, політика яких переважною мірою була б керованою з Москви. З іншого боку, реалізація цієї доктрини потребує також застосування “рудиментів” комуністичної месіяніської концепції, залучення комуністичних політичних сил у постсоветських державах і використання реліктів комуністичної ідеології для формування “проросійські” орієнтованого зовнішньополітичного курсу цих країн. Поряд з комуністичною ідеологією використовуються також ідеї “православного єднання”. Саме цим пояснюється загострена увага російських політиків до релігійних процесів у постсоветських країнах, насамперед в Україні.

Разом з тим, витіснення в Росії “месіянісько-інтеграціоністських” настроїв націоналістичними значною мірою послаблює в країнах-сусідах позиції сил, орієнтованих на політичну інтеграцію з Росією.

1. Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. – К., Либідь, 1999. – С. 150.

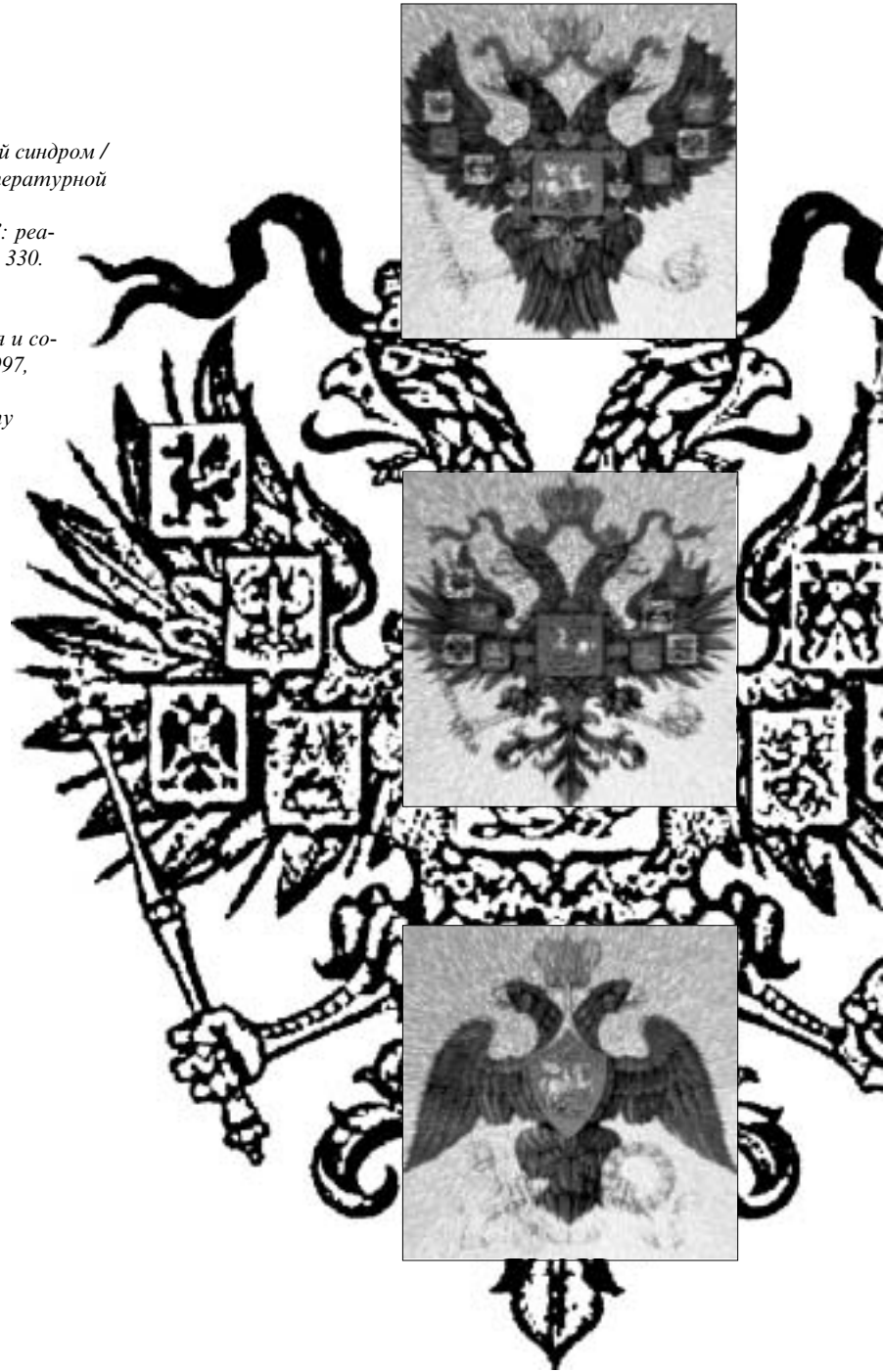
2. Кирило-Мефодіївське товариство: *У трьох томах*. – К., Наукова думка, 1990. – Т.1. – С. 169.

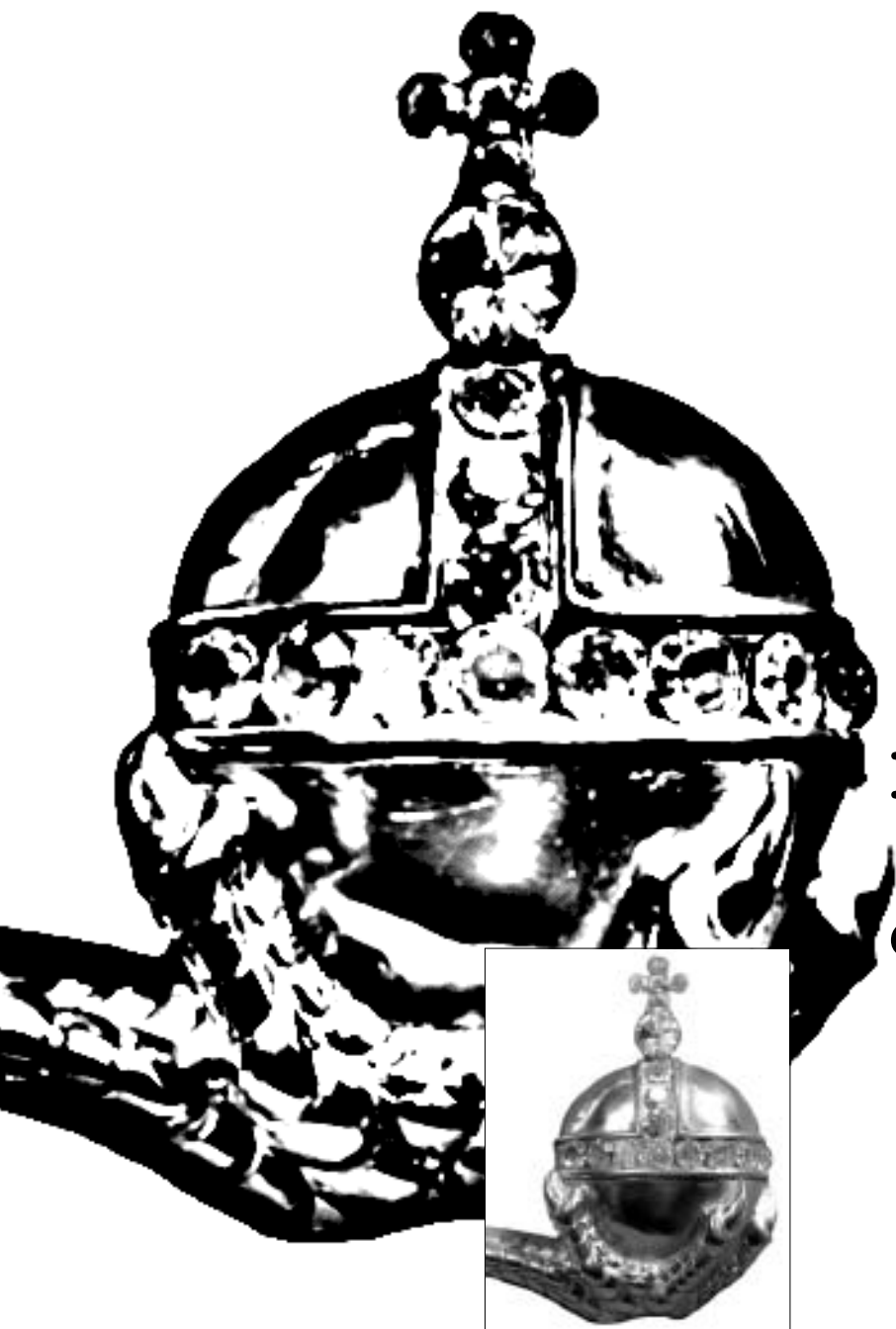
3. Бердяев Н. *Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности*. – М., Мысль, 1990. – С. 102.

4. Там само. – С. 96.

5. Там само. – С. 144.

6. Там само. – С. 112.
7. Там само. – С. 95.
8. Там само. – С. 101.
9. Там само. – С. 93.
10. Там само. – С. 91.
11. Лисичкін Г. Росію виснажує імперський синдром /
/ День. – 18 січня 2001 р. – С. 3. (Передрук з “Літературної
газети” – 27-31 декабря 2000 г.).
12. Кольев А. “Политическая мифология”: ре-
ализация социального опыта. – М.: Логос, 2003. – С. 330.
13. Там само. – С. 341.
14. Там само. – С. 358.
15. Пыхтин С. Русская национальная идея и со-
временность // Русский строй. М.: Интеллект, 1997,
с. 179-180.
16. Гудзик К. Держдума захищає чистоту
віри // День. – 2001, 14 березня. – С. 3.
17. Дондурей Д. Балабанов и его “Братья”
предупреждают Путина: средний класс не чужд
антизападных настроений // Известия. – 2001, 6
марта. – С. 2.
18. Там само. – С. 1.
19. Там само. – С. 1, 2.
20. Там само. – С. 2.

ігор ЛОСЄВ

Росія після
відлиги:
спогади про
майбутнє

Колишній громадянин ССРСР, а нині американський професор Олександр Янов стверджував ще на початку перебудови Горбачова, що за його підрахунками в історії Росії було 12 “перебудов”, горбачовська – 13-та. Усі попередні закінчувалися перемогою сил реакції. Говорячи про підсумки 13-ї, навряд чи можна констатувати триумф демократизації та європеїзації Росії. Повільно, але помітно і невідворотно ця країна повертається до того стану, від якого начебто намагалася втекти на початку 90-х років минулого століття. З огляду на пророцтво Янова, мимоволі спадає на думку висновок про якусь особливу російську історичну карму. Країна, що відчайдушно намагається стати Європою і щоразу стає Азією.

Черговий крах російського демократичного проекту супроводжується фундаментальними змінами риторичних наголосів у масовій культурі, пресі, літературі. Згадки про демократію, права людини, європейські цінності, захист меншин сприймаються або як поганий тон, або як офіційна демагогія, що не має жодного стосунку до реального життя суспільства. Нова ідеологічна мода диктує свої вимоги: треба говорити про велич Росії, її могутність, про повернення втрачених територій, про гідне місце серед тих, хто ухвалює доленосні для всього світу рішення, про домінування над сусідами.

Така тенденція існувала навіть у найліпші часи російського демократичного романтизму початку 90-х років, але сьогодні вона стала панівною, державною, офіційною. Великий імперський стиль, такий знайомий і звичний росіянам, повертається й змушує вчорашніх демократів зважати на це, не дозволяючи собі публічного дисонансу. Власне саме на ґрунті цього стилю тільки й можливо об’єднати непримиренних опонентів: від російських лібералів до російських фашистів. Велика, спокуслива, до сексуальності приваблива для російського серця ідея імперії, старшунання на всьому просторі від Львова до Магадана не залишає байдужими навіть патентованих російських демократів та “західників” на кшталт відомого реформатора Анатолія Чубайса з його закликком будувати “ліберальну імперію”, не зупиняючись на кордонах колишнього ССРСР.

Демарш Чубайса є доволі знаковим. Він віддзеркалює нинішній стан російської духовності. В історичній перспективі комуністична ідея в Росії вмерла, незважаючи на спорадичні сплески червоного протесту знедолених. Капіталістична ніяк не прищеплюється, і Чубайсу це відомо ліпше, ніж будь-кому. Власне, пан Анатолій є для мільйонів росіян живим втіленням ненависного капіталізму. Інтегративного ідейного конструкту немає, відчувається гостра духовна криза російського суспільства. Але напрочуд ефективно спрацьовує імперська ідея, мобілізуючи щось підсвідоме, елементарне та незнищене в російській людині, щось племінне, трайбалістичне на рівні антитези “ми і вони” “Державна велич”, “відсіч знахобнілим іногородцям” спрацьовує як магічне слово, як пароль, збуджуючи архаїчні глибини національної психеї. Кілька років тому авторів цих рядків довелося бути присутнім на зустрічі студентів та викладачів історичного факультету Київського університету з відомим російським політологом Александром Ципком. Російський гість доводив, що у Росії немає українофобії. Коли ж йому навели відповідні цитати з виступів російських політиків Рагозіна, Бабуріна, Затуліна, Лужкова тощо, Ципко пояснив, що ці особи нічого проти України та українців не мають, а виголошують антиукраїнські гасла лише на виборах під час зустрічей з електоратом, бо російський електорат дуже таке полюбляє. Й досі не знаю, чи зрозумів російський професор, що він сказав... У Росії є попит, соціальне, психологічне та етнічне замовлення на імперський світогляд, бо його носієм є більшість населення Росії. За даними (багаторічними) ВЦИОМ Юрія Левади, 75% росіян виступають за приєднання (у тій чи іншій формі) України до Росії (хоча не можуть не розуміти, що це означає знищення української держави з усіма наслідками аншлюсу). Тому й ідея імперського реваншу є надзвичайно популярною у російському суспільстві. Саме ці комплекси пересічного росіянина, як задавлені, так й відносно свіжі (так би мовити ваймарського стибу – втрата “великої країни”, “утиски” росіян з боку іногородців у країнах СНД, поразка у “третьій світовій війні” тощо) були блискучо використані політтехнологами Владіміра Путіна під час його президентської компанії. Таємниця його нинішнього високого рейтингу – непохитна віра мільйонів росіян, що Путін відродить “велику державу”, поверне статус-кво зразка серпня 1991 року.

Імперська ідея – це єдине, що ще ефективно виконує функцію чинника національної мобілізації в Росії.

Ідея громадянського суспільства, демократії, правової держави росіянам не мобілізує і не збуджує. Не мобілізує вона і більшість російських еліт. Адже йдеться про цінності, що не мають власного історичного і національного підґрунтя у цій державі, тому вони сприймаються як щось чуже, імпортоване, накинута Заходом. Дедалі більше ці цінності трактуються як підступна ідеологічна зброя ворожого Заходу. Саме тому нинішній політичний режим, коли свідомо, а частіше інстинктивно звертається до прадавніх, архаїчних етнопсихологічних комплексів росіян. Про деякі цікаві риси цих комплексів писав у кримській пресі петербурзький історик Валерій Возгрін, член меджлису кримськотатарського народу і уродженець Криму: "... на цьому камені вільно обраних несвободи і деспотизму будувалась майбутня Росія. Потім зміцніли сільські громади, що відновлювали племінний диктат більшості й зневагу до особистості, маніхейський жорсткий поділ світу на "наших" і "не-наших" і відповідні подвійні мораль і норми громадського побуту (для своїх і чужих). Себто по суті аморалізм, що поступово став однією з найдивовижніших національно-психологічних рис, що їх уже точно "аршином общим не измерить".

"... Саме звідси, стверджував я в останніх працях, із суто психологічної схильності до архаїки, тобто до консервації древніх колективно-підсвідомих стереотипів, виходить багато історичних і сучасних бід російського народу"¹. Імперська ідея, ідея російської винятковості, особливого російського "права" визначати місце інших у цьому світі, комплекс національної непомилності якраз і належать до найдавніших колективно-підсвідомих стереотипів, що активно використовуються російськими політичними елітами антизахідного штибу, які не гребують спекуляцією на реальних і позірних національних травах, фобіях і комплексах росіян.

Є ще один, дуже суттєвий чинник розчарування росіян у європейських цінностях, насамперед, демократії. Мільйони людей у Росії пов'язують з демократією (цілком справедливо!) втрату територій, які вони вважали своїми, необхідність відмови від свого особливого статусу панівного ("керівного" за Сталінін) народу, втрату багатьох ілюзій та імперських амбіцій. Російська інтелігенція під час перебування сподівалась на збережен-

ня "демократичної імперії" (нині за Чубайсом "ліберальної" у виді СЕП), в котрій разом із правами і свободами зберігалася би першість росіян, виняткове становище російської мови та культури, всебічний контроль над неросіянами та їх життям, себто все, що можна забезпечити тільки різними формами державно-політичного примусу і що стає абсолютно негарантованим в умовах демократії. Свобода без панування над іншими виявилась знеціненою для широкого російського загалу. Ідеал демократичного, цивілізованого європейського суспільства продемонстрував неконкурентоспроможність у російському суспільстві у порівнянні з ідеалом регенерації імперії, підкорення іногородців, "собіранія земель", протистояння "розбещеному Заходові". Усі ці настрої сконцентрувалися, за старим російським архетипом, в одній особі, сильній людині, вожді, "залізній руці", Навряд чи нинішній президент Росії вже є саме таким, але якщо народ так хоче, жадає, вимагає.... Як пояснював Сталін величезну кількість своїх портретів у СРСР всіляким "прогресивним" фойхтвангером і барбюсам: "Як можна заборонити народові любити свого правителя?". Навпевно, й Володимир Путін не заборонятиме....

Стверджуючи, що нині відбувається відкат Росії до старих комплексів, структур і інституцій, варто водночас констатувати наочний факт нового експерименту світового значення, що, вірогідно, теж приверне увагу людства. Росія стає першою і єдиною у світі державою спецслужб. Ще жоден тоталітарний режим в історії не спромігся на такий тип соціального устрою. У СРСР над всевладними спецслужбами стояв Сталін, який не був людиною ЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ.

У Німеччині над гестапо і абвером стояв Гітлер, який не був співробітником цих служб. А в особі Сталіна і Гітлера над "органами" стояла партія. СРСР Сталіна і Німеччина Гітлера були партійними державами. Нині Росія є державою КГБ (назва ФСБ, ПГУ, ГРУ нічого не змінюють в структурі, цілях і методах цього органу), як СРСР був державою ВКП(б)–КПСС. Сьогодні над "органами" Росії вперше в їхній історії немає нікого. Наслідки цього експерименту можуть бути не менш глобальними, ніж того, що розпочався у 1917 році.

Одним із перших "ноу-хау" цього експерименту стала ідеологія і практика так званої "керуваної демократії", себто наявність інституційних структур парла-

ментської демократії, що діють у режимі фактичного підпорядкування єдиному владному центру. Себто йдеться про формальну демократію за фактичної диктатури потужного політичного клану “чекістів” та інших “силовиків” разом з групою наближених до верхньої влади фінансових олігархів. Це супроводжується нищенням вільної преси, заміною інформаційної складової громадського життя жорстко контрольованою згори пропагандою, штучною фрагментацією опозиції з перетворенням її на реально недієздатну, тотальною фальсифікацією виборів, внаслідок чого понад 90% чеченців “голосують” за “єдину і невіддільну Русь”, незважаючи на те, що майже у кожній чеченській родині є вбиті військовослужбовцями російських федеральних сил. Варто звернути увагу й на серію загадкових убивств російських опозиційних політиків. Все це свідчить про те, що деякі специфічні методи роботи спецслужб (зокрема і так звані спеціальні операції) поширюються на все суспільство. І немає підстав думати, що вони не вийдуть за межі російської держави, враховуючи надзвичайно агресивні військові доктрини сучасної Росії, де стверджується право на перший удар якщо цього вимагатиме безпека Російської Федерації.

Ці політичні реформи вельми специфічного спрямування накладаються на архетипи російської етнічної ментальності, що не зазнала суттєвих змін, починаючи з 1985 року, якщо не зважати на суто “ваймарські” комплекси ображеної національної пихи, удаваної “упослідженості” росіян у світі, країнах СНД та в тій-таки Росії від підступів “жидо-масонів”, “осіб кавказької національності” та інших “неруських супостатов”.

Жодної переоцінки цінностей, жодної спроби зробити висновки щодо подій 1991 року і якось переглянути свою національну роль у СРСР та Російській імперії у масовій свідомості росіян, у свідомості російської еліти не відбулося.

Жодного питання про російську вину не постало, на відміну від німецької вини, що дуже тяжко переживалося німецькою свідомістю після Другої світової війни. Але вона його розв’язала, внаслідок чого німецька земля більше не є джерелом агресії.

У Росії навіть сама постановка проблеми російської вини сприймається як русофобія і національна зрада. Значною мірою ситуація складалася історично. Коли

після 1917 року, засуджуючи тюрму народів – Російську імперію, довелося сказати про численні злочини, то виявилось, що російський народ жодного стосунку до цих гріхів не має – у всьому винен царат (щоправда, більшовики не додумались сказати, що саме російський народ більше за всіх потерпів від самодержавства). Коли після 1991 року довелося сказати про нищення неросійських народів, депортації, утиски, русифікацію, то з’ясувалося, що російський народ знову не може взяти на себе моральну відповідальність за це – у всьому винні комуністи, від яких більше за всіх, звісно ж, постраждали росіяни.

Така гротескність ситуації здивувала деяких російських інтелектуалів: “Тезу про “державотворчі функції” російського народу сьогодні прийнято практично всіма політичними течіями і, зокрема, Маніфестом “демократов-государственников” – (спроба окремих російських політиків і громадських діячів об’єднати демократію з ідеологією російського шовінізму. – *І.Л.*), що водночас приписує всі біди Росії згубному впливові абстрактних руйнівників, названих більшовиками. Але, скажіть заради Бога, хіба не повинен “державотворчий народ” хоча б якось відповідати перед самим собою за ту державу, котру він “утворює”? ²

У російській свідомості існує своєрідний страх перед каяттям, перед визнанням своєї вини, що взагалі-то дивно для народу, котрий вважає себе християнським. Натомість, дуже розвинений рефлекс звинувачення інших, які дуже рідко сприймаються як рівні з росіянами у своїх почуттях, переживаннях і стражданнях.

Над усе це проявилось в останніх (після повернення із США) виступах Александра Солженіцина, де глибоке співчуття і співпереживання з росіянами поєднуються з абсолютно глухою байдужістю до внутрішнього духовного світу не-росіян, до їхнього болю, що сприймається письменником як щось за визначенням несуттєве і не гідне уваги. Російська громадськість полюбляє обговорювати ворожі почуття інших народів щодо росіян, проте усіяло ухиляється від обговорення й аналізу власної ворожості до інших; євреїв, татар, кавказців, українців, литовців тощо, часто-густо свідомо підмінюючи серйозний рівень розгляду примітивними клоунадами із запевненнями про свою “любов” до сусіда-инородця, що аж ніяк не знімає з порядку денного необхідності глибокого і чесного аналізу взаємин народів. Ідея Ф.М. Дос-

тоєвського про “всесвітню чуйність росіян” на цьому тлі справляє враження звичайної пропагандистської ідеології, покликаної приховати принциповий російський етноцентризм, пов’язаний з нездатністю до каяття, особливо перед “чужими”. Саме це мав на увазі російський філософ Георгій Федотов: “Чому Росія – християнська Росія – забула про покаєння? Я кажу про покаєння національне, звичайно. Чи було коли-небудь християнське покоління, християнський народ, котрий перед лицем історичних катастроф не вбачав у них караючої руки, не зводив бо порахунки із власним сумлінням?... А у православної Росії не знайшлося пророчого звинувачувального голосу, котрий показав би нам нашу вину у нашій загибелі. Ця нечутливість національної совісті сама собою є найсильнішим симптомом хвороби”³.

На що ж тему висловлюється і наш сучасник, який ототожнює себе з російською культурою і долею: “Нездатність усвідомити власну поразку і зробити з неї необхідні висновки дається взнаки у невитравній заздрісній ненависті до сусідів, котра якщо й міняється на щось, то хіба тільки на глухе роздратування і лють до самих себе, але ніяк не на (природне, здавалося б, у цій ситуації) почуття національного каяття. Складається враження, що, не усвідомивши по-справжньому власну вину, національну причетність до огидних історичних діянь, ми вже стурбовані найбільше тим, як би свого гіпотетичного комплексу вини позбутися...”

Не може бути визнано терпимим моральне становище країни, сусіди якої найбільш за все стурбовані тим, як би опинитися від неї подалі: абсолютно очевидно, що справа тут не у віроломстві сусідів, а в чомусь внутрішньому своєму”⁴.

Отже, російська масова (та й елітарна свідомість) не пережила процесів національного очищення, внутрішньої лібералізації, та, напевно, й не здатна була це пережити за менш ніж десятилітній і дуже суперечливий період. Схема російської історії залишається незмінною: тривалі періоди диктатури з короткими проміжками відлиг між ними. За ці короткі проміжки не встигають сформуватися основи громадянського суспільства, та й суспільство як таке. Адже протягом століть Росія була державою без суспільства, без незалежної преси, без вільної громадської думки.

Сьогодні, після ельцинської доби самокритичних експериментів, відбувається тотальна реставрація політичного минулого на основі синтезу біло-імперської та червоно-імперської ідеї, вималюється історичне примирення “білих” і “червоних” на російсько-шовіністичних засадах. Показово, що компартія Російської Федерації майже повністю відмовилась від інтернаціональної риторики, спорадично повертаючись до неї лише при спілкуванні з компартіями та населенням країн СНД, використовуючи ці гасла тільки для зовнішньополітичних потреб. У російських ЗМІ навіть були несміливі спроби зондажу громадських настроїв щодо реабілітації відомого генерала Власова як борця за “некомуністичну велику Росію”. Отже, саме імперська ідея стає основою національної єдності. А ця ідея передбачає реставрацію московцентричної надпотуги і повернення в тій чи іншій формі тотального контролю над територіями сусідів. Уже зараз спостерігається імперська мобілізація російської культури з її величезним потенціалом ксенофобії та манії державної величності, що найкраще було сформульовано Владіміром Путіним: “Росія буде або великою,

або її взагалі не буде". Ці процеси, що відбуваються у нинішній Російській Федерації, не віщують нічого доброго всім її сусідам, але передовсім – Україні, бо масова і елітарна свідомість Росії не визнає легітимності існування не лише української держави, а навіть українців як етносу. Численні опитування провідних російських соціологічних

центрів яскраво про це свідчать.

Незалежна українська держава є своєрідним "скандалом" для російської громадської думки, як елітарної, так і масової. Сучасне російське суспільство переживає ренесанс історичних уявлень часів валуєвщини та Емського указу – "не било, нет і бить не может".

Якщо "онтологічність" вірмен, естонців та молдован російською свідомістю ще визнається, то "онтологічність" українців негайно заперечується як щось штучне, віртуальне, вигадане. Для переважної більшості росіян існування України як держави є нонсенс, порушен-

ня нормального світового порядку. Тому немає жодних підстав очікувати, що дії нинішньої влади в Москві щодо України не будуть підтримані тим, що в Росії називається "громадська думка". Ба більше, нині йдеться про високий рівень мобілізованості російського соціуму на заперечення (аж до фізичного) Української держави з усіма її реальними та можливими ідейними, культурними, ментальними проявами.

Росія повертається до свого минулого, демонструючи принципову нездатність до європейських форм демократичного життя, продукуючи натомість звичні для неї євразійські політичні конструкції, таких собі "кентаврів" на зразок "керованої демократії", що тотожна "авторитарній демократії" або запропонованій колись ще Мао Цзедуну "демократичній диктатурі народу". Поволі насуваються такі звичні після кожної відлиги політичні та ідеологічні "приморозки". Остання на планеті імперія розуміє, що за демократизацію доведеться розплачуватися територіями (приклад СССР перед очима), "демократична імперія" (за Чубайсом – "ліберальна") є нонсенс і тому робить свій вибір. Не на користь демократизації. У цьому є внутрішня логіка: адже історія практично не знає таких фактів, коли б величезні іншоетнічні території з виразними тенденціями до сепарації були б утримані метрополією за демократичних форм правління. Росію було поставлено перед вибором: демократія чи збереження (а можливо і збільшення) імперії. Відповідь російської нації та її політичних, бізнесових і культурних еліт уже відома.

1. Возгрин В. Беру свои слова обратно // *Голос Крыма* № 23, 13 июня 1997.

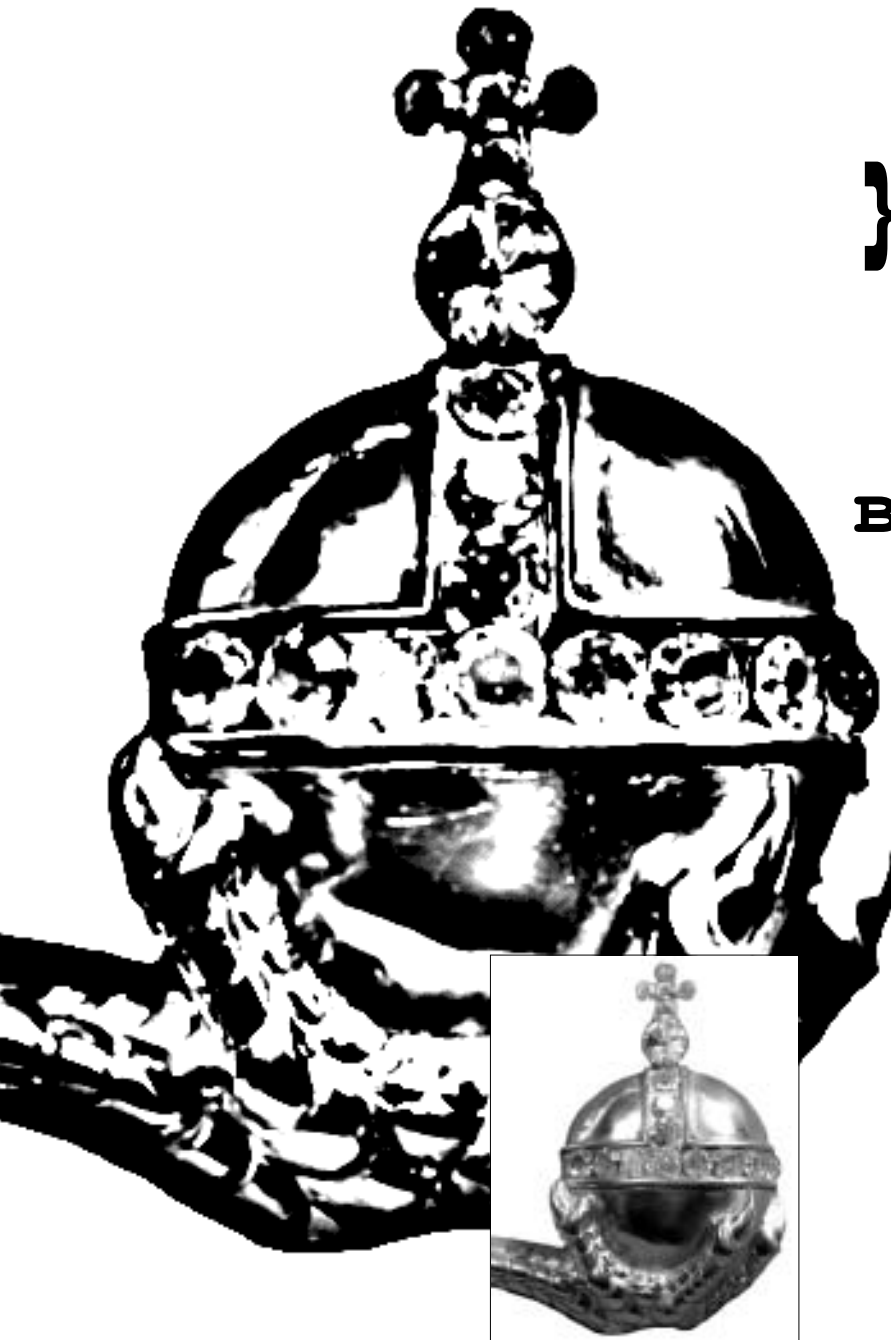
2. Туманов Б. В мировое общество со своим пулемётом // *Новое время*. 1997. № 42. С. 11.

3. Федотов Г. О национальном покаянии // *Судьба и грехи России: избранные статьи по философии русской истории и культуры*. В 4-х т. С-Пб., 1991. Т.2. С. 47-48.

4. Малахов В. Идентичность, диалог, ответственность: о философии нашего общеня // *Дружба народов*, 1998. № 11, С. 162-163.

рустем жангожа

Москва,
как много
в этом слове

... або Самоідентифікація нової-старої Росії як визначальний фактор метафізики постсоветського геополітичного простору

1. Віртуальна геополітична парадигма нового євразійського альянсу у контексті інтересів міжнародного співтовариства

Передовсім, дозвольте коротко і ретроспективно відтворити ситуацію, що виникла у зв'язку із закінченням “холодної війни”. Йдеться про розпад військово-політичної коаліції соціалістичних країн, об'єднаних у військово-оборонний альянс “Країни Варшавського договору”, оскільки певні істотні обставини цього періоду безпосереднім чином стосуються заявленої теми статті.

Як відомо, з відходом цього воєнно-політичного блоку з історичної сцени, політична архітектура світу перестала бути геополітичною конфігурацією двополярного (дихотомічного) світу, один боком якого був “соціалістичний Схід”, іншим – “капіталістичний Захід”. Після саморозпуску коаліції країн “Варшавського договору”, довгі роки існуюча “динамічна рівновага” між двома основними принципами і напрямками світового розвитку була порушена на користь Заходу, що почав поступально культивувати на звільненому геополітичному просторі основні принципи і цінності ринкової економіки, лібералізму і демократії. Головним постулатом цих принципів був зсув основних пріоритетів державної політики в напрямі захисту приватної власності, а також індивідуальних громадянських прав і демократичних свобод, що отримали своє класичне визначення у прийнятій ООН у 1949 році Декларації прав людини.

Між іншим, хоча і ратифікована в ті роки тодішнім Советським Союзом і його сателітами – країнами соціалістичного блоку, однак вони ніколи не дотримувалися її положень у своїй реальній внутрішній і зовнішньополітичній діяльності.

Незабаром, політична й ідеологічна лакуна, що виникла на східному фланзі світового простору, почала потроху заповнюватися ідеями, що проникають сюди з Заходу. На сьогодні до складу найбільш авторитетних

міжнародних політичних і економічних інститутів (ЕС і СОТ) увійшли багато країн з колишнього соціалістичного табору. Крім того, Чехія, Угорщина і Польща стали ще й членами військово-атлантичного блоку НАТО. Про своє бажання увійти до цього блоку вже у найближчому майбутньому заявили також Румунія, Болгарія і країни Балтії.

У зв'язку з втратою свого безумовного і беззаперечного впливу на пост-соціалістичні країни Центральної Європи, а також у зв'язку з втратою безумовного впливу на колишні союзні республіки, що почали дрейф у бік ослаблення своєї політичної й економічної залежності від Росії, остання опинилася у скрутному становищі. З одного боку, країна, як і раніше, відчувала себе могутньою світовою державою, з іншого, зазнавала серйозних економічних труднощів, пов'язаних із руйнуванням колишньої виробничо-економічної інфраструктури, невдалими методами конверсії ВПК і стихійною реструктуризацією національної економіки. Росія втратила змогу утримувати матеріальний добробут і рівень соціальних гарантій свого населення на належному рівні. До цих несприятливих для країни обставин додалася вкрай неуспішна і непопулярна серед населення Росії війна з непокірною Чечнею з її незліченними і нічим не виправданними людськими жертвами і величезними матеріальними витратами.

Очевидно, що у такій ситуації Росії необхідний був новий імпульс для рішучого подолання замкнутого кола невдач, що переслідували країну і спричинилися до стану глибокої соціальної зневіри населення.

Очевидним є те, що цивілізованим виходом з соціально-політичної й економічної кризи було для Росії проведення зважених і рішучих дій з модернізації виробничо-економічної і соціально-політичної мегаструктури. Тим паче, що значні обсяги сировинних ресурсів (насамперед, карбонатно-гідрогенна сировина і широка номенклатура чорних, кольорових і рідкісноземельних металів) давали їй значні можливості для цього. Однак, за справедливим зауваженням Ігоря Яковенко, що виходить із системного підходу при аналізі історичних перспектив своєї країни, “гігантські розміри Росії і рихлість держави все більше і більше усвідомлюються як об'єктивні перешкоди для історичної динаміки”¹. Іншими словами, регіони Росії, що перебувають на різних таксономічних рівнях свого

історико-цивілізаційного розвитку, важко надавалися до синхронної і діахронної інтеграції в єдиний політико-адміністративний і соціально-економічний простір. Істотно системні відмінності між ними створюють ситуацію, коли відцентрові тенденції, з моменту ослаблення влади федерального центру починають переважати над тенденціями доцентровими. А це істотно утруднює процес консолідації політики й економіки країни в цілісну структуру з наступною трансформацією її в єдиний господарсько-економічний комплекс.

Слід визнати, що, у супереч запевненням офіційної влади, політико-економічний і соціокультурний простір Росії протягом усієї історії перебував в агрегатному стані того чи іншого рівня контракції-стиску (чи розслаблення) консолідаційних стяжок. Ця обставина – відсутність іманентних умов для утворення органічної цілісності країни – аж ніяк не сприяла оперативній, послідовній і синхронній реалізації стратегічних проєктів, що задіюють її регіони як частини єдиного і взаємообумовленого цілого. Більше того, вона гальмували реалізацію настільки необхідних для росту матеріального добробуту населення Росії програм широкомасштабної модернізації сукупної політико-адміністративної і виробничо-економічної системи.

При відсутності передумов для здійснення вкрай необхідних реформ задля повернення країні і її багатонаціональному населенню впевненості у собі залишався тільки один, однак надійний і перевірений всією історією Росії, засіб. Він полягав у поверненні відчуття могутньої військової держави, з якою не може не рахуватися увесь інший світ. Тільки такий стан, трансформований у національно-державну ідеологію, міг стати приводним механізмом для консолідації народонаселення Росії у громадянське суспільство. І такий засіб з'явився у зв'язку з косовськими подіями. Цього разу всі російські ЗМІ (що насправді завжди були “засобами масової пропаганди” спершу ідеологічного апарату комуністичної партії, а згодом тих чи інших фінансово-промислових груп) рішуче й одностайно засудили воєнні дії НАТО проти режиму С. Мілошевича. І вони домоглися необхідного для федерального центра результату: населення Росії стало на бік сербського диктатора. А знаменитий нічний рейд російських десантників з Боснії до Косово, що порушив усі домовленості між НАТОвськими миротвор-

цями і Російським військовим штабом, здійснений влітку 1999 року, був сприйнятий громадськістю країни заледве не як подвиг, завдяки якому російська армія голосно заявила усьому світу про свою, як і раніше, високу бойову готовність. Головним результатом цієї операції стало створення нездоланної перешкоди для албанської громади на шляху її виходу з-під адміністративного контролю Сербії, що і було потрібно Росії для посилення її геополітичних позицій на Балканах.

Наступним етапом на шляху консолідації російського суспільства у цілісну політичну націю стали події, пов'язані з незрозумілим рейдом чеченських бойовиків у Дагестан і вибухами житлових будинків у Москві й у Ростовській області, проведені, хоча і дотепер невідомими, зате вміло асоційованими з чеченськими терористами, силами.

З погляду досягнення результату, не беручи до уваги моральну сторону питання, слід усе-таки віддати належне російським ЗМІ. Друга чеченська кампанія проходить під гаслом інформаційної підтримки з боку усіх видів російських mass media, завдяки яким суспільство широко підтримало дії політичного керівництва і федеральних військ. Причому, не лише жорсткі дії щодо повстанців, але і невинуваті жорстокість армії стосовно цивільного населення Чечні, відреагувавши на все традиційним російським “одобрям'с”.

З цього моменту між державою і суспільством Росії виникає повна солідарність стосовно пріоритетної ролі і значимості держави перед правами окремої особистості чи етнічної групи. Передовсім, це позначилося на різко негативній реакції переважаючої частини населення Росії на сепаратистські дії політичної еліти Чечні і, на загал до самих чеченців, що прагнуть здобути державний суверенітет.

Однак, серйозною перешкодою цьому зворушливому зближенню держави зі своїм народом виступили провідні країни міжнародного співтовариства.

Підавши Росію різкій критиці за військову кампанію у Чечні і пригрозивши, у випадку продовження військової експансії, застосувати рішучі політичні й економічні санкції, Захід нагадав усьому світу про свою прихильність до фундаментальних цінностей гуманізму – до пріоритету особистих прав людини перед інтересами держави.

Між іншим, водночас з Росією, міжнародне співтовариство розкритикувало і держави Центральної Азії, у яких придушення громадянських прав і демократичних свобод особи давно уже викликають серйозну і цілком обґрунтовану заклопотаність.

На підтвердження своїх намірів твердо і послідовно дотримуватися індивідуальних прав людини альянс західних країн однозначно висловився за здійснення економічної політики щодо цих країн у твердій прив'язці до дотримання ними громадянських прав і демократичних свобод. Результатом цих акцій стало різке скорочення інвестиційних програм, спрямованих на реалізацію проектів модернізації виробничо-економічних і соціально-політичних інфраструктур у цих країнах.

Не бажаючи йти шляхом лібералізації встановлених у своїх країнах режимів, оскільки тільки вони залишалися єдиним і надійним гарантом і механізмом утримання влади, правлячі групи цих країн могли протиставити Заходу лише монолітну єдність, засновану на колективній безпеці.

Перші ознаки колективного демаршу цих країн проти нових стандартів міжнародної політики артикульовано прозвучали під час вересневої (1999 р.) зустрічі у столиці Киргизстану Бішкеку так званої “шанхайської п'ятірки” (згодом ШОС) – Росія, Китай, Узбекистан, Казахстан і Киргизстан.

Обмінюючись думками щодо змінених принципів ставлення до дотримання прав людини (чи етнічних груп) усередині країни, сторони прийшли до думки, **що оцінки правомочності (чи неправомочності) дій країни стосовно своїх громадян є внутрішньою справою цієї країни.**

Це формулювання і ввійшло до колективної декларації учасників зустрічі, яку вони офіційно і оприлюднили.

Наступним етапом у розвитку і змістовному підкріпленні висунутого “бішкекською п'ятіркою” принципу стала двостороння китайсько-російська зустріч, що відбулася 10 грудня 1999 року в Пекіні між Президентом РФ Борісом Єльциним і Головою Держради КНР Цзянь-Цзяніном.

Гостро відреагувавши на критику Кремля за військові акції щодо цивільного населення чеченської республіки, російський президент виголосив ключову фразу, що дезавує істинну мету переговорів між ліде-

рами двох країн: “Учора Клінтон дозволив собі натиснути на Росію. Він, вочевидь, на хвилину, на півхвилини, забув, що таке Росія. Ми маємо повний арсенал ... ядерної зброї”. І далі: “Усе буде так, як ми вирішили з Цзянь-Цзяніном. Ми самі будемо визначати, як нам жити, а не він (Клінтон)”². Схоже, увесь світ здригнувся, почувши з вуст російського лідера лиховісне нагадування про те, що Росія має могутній арсенал ядерної зброї. З чого імпліцитно випливало, що Росія нікому не дозволить втручатися у свої внутрішні справи (читай, починати будь-які дії на захист цивільного населення Ічкерії, що стало жертвою “наведення на території повсталого республіки федерального конституційного порядку” – *авт.*).

Нагадаємо, що це попередження пролунало відразу ж після підписання союзного договору між Росією і Беларуссю, що помітно підсилило її геополітичні позиції і наблизило Росію до початку відродження колись грізного СРСР.

Варто зауважити, що це було проголошено у стінах Держради Китаю – країни, що в останні роки динамічно нарощує свій економічний і військовий потенціал, і було сприйнято її керівництвом із глибоким розумінням і неприхованим схваленням.

Коментуючи висловлювання російського лідера, західні аналітики змушені були визнати, що архітектура сьогодинського світу радикально міняється. На місці розваленого постсовєтського простору, усе чіткіше починає вимальовуватися силует нового геополітичного утворення, що розростається у масштабну “геополітичну дугу”, до складу якої увійшли Росія, підписанти декларації “шанхайської п'ятірки”, а також Беларусь, держави Центральної Азії і динамічний “китайський дракон”.

Симптоматично на тлі останніх подій пролунала і репліка російського “яструба” В. Жириновського, що, на питання коментатора ОРТ: “чи не боїться Росія опинитися в ізоляції від міжнародного співтовариства?” – різко відповів: “Не нам потрібен Захід, а ми потрібні йому! Адже наші країни мають величезні запаси сировинних ресурсів, без яких Заходу не обійтися”³. Не можна не визнати, що певна логіка в цій репліці таки є. І не тільки абстрактна, але цілком змістовна. За короткий час світ опинився перед реальною погрозою повернення до протистояння між Сходом і Заходом. Однак, тепер це протистояння ґрунтується не лише на ідеології комунізму

(як колись країни Варшавського блоку), але на більшій основі – на поєднанні економічних і геополітичних інтересів Росії, країн Центральної Азії і Китаю. У цій геополітичній конфігурації для структурної цілісності і формальної завершеності бракує тільки одного сектора – Передньої Азії. Потенційно він уже давно існує. Насамперед, це відлучені від міжнародного політичного, торгово-економічного і культурного співтовариства Іраку, Ірану і типологічно пов'язаною з ними Лівії (охарактеризованими політтехнологами США разом із КНДР як “вісь зла”). Відповідно до загальноприйнятих в усьому цивілізованому світі принципам і нормам внутрішньої і зовнішньої політики ці країни, де цинічно і відкрито порушуються елементарні права людини, не можуть бути прийняті до міжнародного співтовариства, а також не можуть бути включені до його торгово-економічних й інших інститутів. Але це тільки тоді, коли обмежити це співтовариство рамками західного світу і країн, що притримуються у своїй внутрішній і зовнішній політиці ліберально-демократичних цінностей. За межами ж цієї ойкумени розосереджені країни, де панує інша система ціннісних орієнтацій і пріоритетів стосовно громадянських прав і ліберально-демократичних свобод. І ці країни, щоб не опинитися в ізоляції, також змушені шукати можливостей для інтеграції у міждержавні політичні і торгово-економічні (і, можливо, у військово-політичні) мега-системи, так би мовити “дружити проти когось”. Питання тільки в одному: як довго ця група країн буде шукати прийнятну для себе політико-правову, торгово-економічну і соціокультурну матрицю, здатну виступити прийнятним для всіх принципом і надійним механізмом для інтеграції цих країн у військово-політичний і торгово-економічний альянс. Схоже, що саме такий принцип сформувався на наших очах: “ставлення до прав людини й окремих етнічних груп є внутрішньою справою держави”. Його реалізація не змусить себе довго чекати. А це, у свою чергу, може означати, що вже найближчим часом виникне “геополітична дуга” (політичний союз Китаю, Росії, до складу якого увійшли Беларусь і країни Центральної Азії) може трансформуватися в “геополітичний трикутник”, до складу якого ввійдуть Ірак, Іран і, можливо, Лівія. Зрозуміло, якщо розглядати цей віртуальний альянс в історичній перспективі, то його часові рамки дуже обмежені. За своїм характером він є швидше ситуа-

тивним й інтровертним, ніж розгорнутим у стратегічне майбутнє, в історію. Однак у триваючому тисячоліттіми історичному часі, ця “ситуація” може проіснувати не одне десятиліття.

Цілком переконливі підтвердження такому припущенню вже існують.

Вибори до вищого законодавчого органу Російської Федерації – Російську Думу, показали, що громадяни РФ віддали свої голоси не за політичні, економічні і соціальні реформи, а за сильну державу. Цим вибором громадяни РФ, цілком усвідомлено вручили новому вищому законодавчому органу і обновленому керівництву своєї країни, широкі повноваження на проведення максимально твердого курсу в міжнародній політиці. Результати парламентських виборів у Росії унаочнили все сильнішу тенденцію російського суспільства, а саме: в ім'я державної потуги громадяни країни готові поступитися своїм матеріальним добробутом і деякими громадянськими свободами.

Залишилися дрібниці – політична воля і рішучі політичні дії правлячої групи країни, що взяла б на себе зобов'язання виконати делеговані їм волею народу повноваження на зміцнення військової потенціалу Росії. І ці дрібниці реалізувалися у несподівано для всіх знайденому безболісному і цілком легітимному механізмі зміни влади – у ротачії її вищого керівництва: у достроковій і добровільній передачі влади призначеному особисто Борисом Єльциним спадкоємцю – Владіміру Путіну.

Новий президент Росії не має жодних моральних зобов'язань стосовно політичних декларацій своїх попередників (М. Горбачова і Б. Єльцина) неухильно проводити в Росії курс на демократичні перетворення. Більше того, він зовсім недвозначно і без коливань, дав зрозуміти Заходу, що надалі не має наміру зносити причіпки і докори щодо форм і змісту зовнішньої і внутрішньої політики Росії. На підтвердження своїх намірів, він озвучив модернізований варіант оборонної доктрини Росії, у якій передбачалося право Кремля на застосування ядерної зброї. Окрім того, першими кроками на новому для себе політичному подіумі були спроби президента Росії консолідуватися з блоком комуністів, що мають у новообраному парламенті РФ найбільш численну фракцію.

Для політичних експертів не виявилася несподіванкою реанімація дипломатичних переговорів між

Москвою, Багдадом і Тегераном, а також нагнітання напруженості між Росією і країнами Південного Кавказу – Грузією й Азербайджаном, що почали в останні роки політичний дрейф у бік Заходу.

Але повернемося до передньоазійського регіону. Точніше, до інформації, згідно з якою багато провідних країн західного альянсу, незважаючи на ембарго, оголошене Іраку, продовжують збільшувати свої вклади в розробку його нафтових і газових родовищ. За висновками президента вашингтонського “мозкового тресту” – Ніксоновського центру “За мир і свободу” – Дмитра Саймса, ця країна має значні запаси нафти і газу і тому не може не викликати до себе підвищеного інтересу з боку світових ринків⁴.

Після даних, наведених у цій же доповіді Дмитра Саймса, присвяченій аналізу економічного потенціалу близькосхідного регіону, а також ресурсам карбонатно-гідрогенної сировини Іраку, закономірне питання: як довго протримаються міжнародні санкції, спрямовані на ізоляцію Іраку від світових споживчих ринків – вирішилося найбанальнішим способом – введенням військ до Афганістану й Іраку.

Очевидно, при оцінці виниклого внаслідок експансії США і їхніх західних союзників цугцванга (замість широко розрекламованого бліцкригу) тут, як ніколи, актуальним буде марксистське розуміння ієрархії і співвідношення базису і надбудови: пріоритету економічних інтересів над інтересами загальногуманітарними і політико-правовими.

Що ж стосується міжнародної політики, то події останнього часу дозволяють зробити висновок про те, що політичний дискурс і вектори його сучасного розвитку набули після подій у Косово принципово нових змісту і напрямку.

По-перше, та “мовчазна згода” на окупацію Афганістану й Іраку, пояснюється відсутністю достатнього військового ресурсу, для того, щоб, хоча б несміливо, але все-таки виразити свою незгоду з просуванням воєнно-політичного блоку західних країн у регіон Близького і Середнього Сходу. Адже, при всій незрілості політичної самоідентифікації, нинішні політичні лідери цих країн не можуть не усвідомлювати, що наступними на “лаві підсудних” “в ім’я ідеалів демократії і прав людини, як вищих цінностей гуманізму” можуть виявитися і вони.

Є таке казахське прислів’я: “Дочко, говорю тобі (зауважую – *авт.*), а ти, невістко, прислухайся (візьми до відома – *авт.*)”...

Якщо ж говорити без жодних моральних умовностей, то до поняття міжнародного права якнайліпше підходить цинічний вислів про те, що “право є правом правлячих, виражене за допомогою закону”.

Загальновідомо, що в цих країнах існує цілий ряд невирішених питань, пов’язаних як з порушеннями громадянських і демократичних прав окремих особистостей, так і з утиском цих свобод для етнічних груп, що прагнуть до незалежності.

Ця ситуація може бути переконливо проілюстрована на прикладі етнічних меншин, що проживають по периметру державних кордонів Китаю (Тибет і Східний Туркестан).

Безуспішно апелюючи до історії, у якій вони століттями зберігали незалежність не будучи інкорпорованими в Китай, у складі якого вони врешті опинилися внаслідок мінливості історичної долі і власної політичної безтурботності, ці народи усе ще не втрачають надій на свій національно-державний суверенітет. Але, на жаль, крім безутішних сліз і мрій знайти жадані свободу і незалежність, їм нічого не залишається...

У мінливій системі політичних і геополітичних координат і пріоритетів поки не цілком чітко бачиться місце України. З одного боку, Україна усе ще значною мірою залежить від свого північного сусіда – Росії, з якою зв’язують глибинні історико-культурні традиції. Не менше міцні зв’язки і між національними економіками двох країн і, насамперед, у галузі енергоносіїв. Відомо, що Україна пов’язана з Росією в єдину енергосистему, до складу якої входить уся складна інфраструктура електрозабезпечення. Україна імпортує для потреб своєї економіки, а також транспортує через свою територію російську карбонатно-гідрогенну сировину. Інші, альтернативні джерела поки ще у далекій перспективі. Зокрема, входження до групи країн-учасниць міждержавного альянсу ГУУАМ є для України дуже перспективним кроком щодо диверсифікації джерел енергоносіїв і прокладання територією транзитних нафто- і газогонів з наступним повномасштабним розвитком транспортно-комунікаційної інфраструктури (Балто-Чорноморський і Чорноморсько-Каспійський транспортні коридори), однак зіштов-

хується зі значними проблемами. З одного боку, це відкрите небажання Росії випустити Україну з-під свого економічного і політичного впливу. З іншого, через відсутність у самої України достатніх матеріальних ресурсів для матеріально-технічного забезпечення намічених дорогих проєктів.

За таких обставин Україна повинна зробити історичний вибір, що визначить перспективи її розвитку: або шляхом інтеграції в демократичну Європу, або шляхом її повернення до групи країн, що протистоять західній цивілізації. У цьому сенсі можна говорити про те, що постсовєтський період в історії України, коли країна могла дозволити собі проводити політику плюралізму і компромісів, завершився. Сьогодні Україна повинна твердо заявити своїм громадянам і всьому міжнародному співтовариству про свої політичні і моральні пріоритети.

Це вимога до більш рішучого визначення свого ставлення до України справедливе також і для країн міжнародного співтовариства. Або вони допоможуть Україні оперативної інтегруватися у свої інститути (у ЕС, СОТ й ін.), або змиритися з тим, що геополітичні межі можливого євразійського альянсу розширяться до Балкан.

2. Діалектика відносин держави і нової компрадорської буржуазії у дискурсі нової національної стратегії Росії

Весна 2003 року ознаменувалася початком якісно нового для сучасної Росії процесу. Реально правляча у сучасній Росії компрадорська буржуазія (див. доповіді СНС “Большая игра в Россию”, “Риски и угрозы для России в 2003 году”) приступила до підготовки трансформації державного устрою країни з метою забезпечення гарантованого і легітимізованого лідерства надпотужного бізнесу у його відносинах з виконавчою владою. Фактично, країна опинилася на порозі повзучого повероту на чолі з компрадорською буржуазією.

Сьогодні можна стверджувати, що компрадори, завершивши первинну приватизацію основних об'єктів національної економіки, перейшли до наступної фази політико-державної перебудови Росії – до приватизації її політико-владного простору з наступним присвоєнням конституційних політичних повноважень.

У виниклій ситуації інститут президента країни, як основа політичної системи постсовєтської Росії,

з гаранта стабільності правлячих кіл, ким він був у 1992-2002 роках, стає серйозною перешкодою на етапі фінальної монополізації (див. “Риски и угрозы для России в 2003 году”) і можливою загрозою проєктам олігархічної модернізації.

Індикатором процесу запеклої і безкомпромісної боротьби між державою і компрадорами виступили останні резонансні конфлікти, пов'язані зі спробами арешту керівників надпотужних бізнес-структур, яким передувало “зачищення” – фізичне усунення – компрадорів “третього”, “четвертого” й інших, більш низьких, стратифікаційних рівнів і ланок.

У зв'язку з переміщенням силових полів, методика і технологія взаємодії держави і все більш політизованого капіталу в Росії висуваються в “поле пріоритетної уваги”. А пошук альтернативи перехоплення влади компрадорами – ключовим елементом сучасної стратегії Росії, оскільки саме в цьому тектонічному центрі виникли нові виклики, від яких залежить майбутня доля цієї країни. Відповідно, і тих молодих державних утворень колишнього ССРСР, що виникли у його геополітичному просторі.

Таким чином, стає очевидним, що всяка спроба здійснити аналіз національної стратегії Росії, вимагає включення у “проблемне поле”

колись андергграундного, а тепер дуже істотного для внутрішньої і зовнішньої політики країни фактора компрадорської буржуазії⁵, а також потребує більшої визначеності стосовно її ролі і місця у сучасному розвитку.

Значення цієї проблеми для мінливої Росії було підкреслено вже у першій доповіді СНС (“Совет по национальной стратегии”. – *Ред.*) “Велика гра в Росію: суб’єкти національної стратегії” (листопад 2002 року), де сучасний розвиток Росії був охарактеризований як олігархічна модернізація. У свою чергу, олігархічна модернізація може бути охарактеризована як складова частина нав’язаного розвитку (imposed development), у лещатах якого країна перебуває з початку 90-их років минулого століття⁶.

На думку експертів СНС, владний механізм сучасної Росії перейде в нову історичну якість, коли припинить діяти як “комітет з управління справами олігархів” (визначення доповіді СНС “Большая игра в Россию” для уряду РФ) і знайде можливість втілювати інтереси тих соціальних сил, що ставлять перед собою завдання динамічного розвитку країни, росту “людського капіталу” її населення, забезпечення громадянам Росії рівних прав і можливостей⁷.

Визначальною ознакою виникнення компрадорських груп у Росії, так само як і у цілому СНД, є те, що вони виникли і сформувалися за межами ринкових механізмів. Базовою основою їх формування був процес приватизації: президентська влада майже безоплатно передала “новим нової” найбільш привабливі об’єкти власності (у першу чергу, промислові й інфраструктурні)⁸.

Компрадорські групи в сучасній Росії виробили певну систему базових цінностей. Цю систему з високою рівнем вірогідності можна охарактеризувати як антинаціональну. Необхідно відзначити, що як суб’єкти російської економіки компрадорські групи виступають, в основному, у ролі іноземних інвесторів, оскільки їхня власність на території Росії оформлена на іноземних юридичних осіб. Вивіз капіталу з Росії з 1990 по 1998 роки, (дані відкритих джерел) становив близько \$ 150 млрд. У 2000 році, за існуючими даними, вивіз капіталу досяг \$25 млрд., і надалі цей рівень не знизився, незважаючи на декларовану стабілізацію політико-економічної ситуації і відносно поліпшення інвестиційного клімату в Росії. На початку серпня 2002 року впливове політико-економічне видання Financial Times, посилаючись на аналітичну доповідь Пітера Буна (Peter Boone) і Дениса Родіонова – співробітників московського офісу інвестиційного банку UBS Brunswick Warburg, опублікувала статтю “Міцніючі магнати Росії”. “Аналізуючи діяльність 64-ох найбільших російських компаній, уже не контрольованих державою, ми з’ясували, що 85% їхніх капіталів перебувають у руках усього лише восьми груп акціонерів”. Йдеться про групи, уособлені главами корпорацій: Михайл Ходорковській (“ЮКОС”), Владімір Потанін (“Интеррос”), Михайл Фрідман (“Альфа-груп”), Олег Деріпаска (“Русский алюминий”, “Базовий елемент”), Роман Абрамовіч (“Русский алюминий”, “Сибнефть”). З 64-ох найбільших російських компаній, оборот яких у 2000 році склав \$109 млрд., \$47 млрд. припадає на контрольовані державою компанії, головним чином, “Газпром” і ПАТ “ЕЭС России”, а \$62 млрд. – на приватні компанії, що забезпечують 25% ВВП.

У західних країнах, досвід яких є для Росії “ліберальною моделлю” і “референтною метою”, законодавче обмеження монополізму і надлишкової концентрації капіталу перетворилося у самостійну галузь правового ре-

гулювання, здійснюється, головним чином, федеральними законами. Наприклад, у США характерним правовим явищем стало так зване антитрестівське законодавство, спрямоване на недопущення надмірної концентрації економічної могутності в руках монополій. Зокрема, так званий, “закон Шермана”, який, апелюючи до норм загального права, оголосив незаконними об’єднання, що прагнуть монополізувати регіональну і зовнішню торгівлю США. До моменту актуального впровадження закону Шермана і комплексу субсеквентних правових актів (1941 р.), за деякими даними, у США було монополізовано близько 40% капіталу (у Росії, як ми бачимо, цей показник удвічі вищий).

3. Модернізація по-компрадорськи: нові змісти і наслідки для Росії

У 1991 році в Російській Федерації, за офіційними статистичними даними (що, однак, не надто адекватно відображають сумну дійсність), доходи 10% найбільш забезпеченого населення були в 4,5 рази вищі, ніж доходи 10% найменш забезпечених верств. До 2000 року це співвідношення збільшилося до 14,3 рази, у той час як, з погляду дезінтеграції суспільства, співвідношення не може перевищувати 10:1. За різними оцінками, сьогодні на частку 2% найбагатших росіян припадає до 33,5% усіх грошових доходів населення, а на 10% найбідніших – усього 2,4%. Такого гігантського розриву немає в жодній розвиненій країні. Наприкінці 2001 р., за даними Держкомстату Росії, прожитковий мінімум у країні становив 1,6 тисячі карбованців, а частка населення, що перебуває за межею бідності, — одну третину, тобто близько 50 мільйонів осіб. Чітко позначилися території концентрації бідності й убогості: Північний Кавказ і північ Європейської частини Росії.

Однак, якщо для розчулених лібералів ці дані є трагедією, то, виходячи з логіки політичного процесу, вони означають тільки одне – інкубаційний період перерозподілу капіталів минув, і тепер Росія впритул підійшла до завершального стадії остаточної приватизації влади – до того, щоб етап акумуляції капіталів набув своїх конституційних, легітимних форм. Для благополучної реалізації цього проекту в Росії є всі передумови – монополізація фінансових засобів (легітимних і, ще великою мірою, тіньових) в авуарах компрадорських груп, люм-

пенізовані біосоціяльні маси цивільного і військового населення країни, із середовища яких можна мобілізувати репресивні формування, здатні оперативно реагувати на погрози для нового капіталу, вичерпання ресурсу популістської політики, розшарування суспільства на міжетнічні, міжрегіональні і міжконфесійні анклавні, акумуляція інформаційного поля в руках компрадорських груп, наявність зовнішньої загрози з боку явних ворогів – зловлих чеченців і ісламських терористів, остарбайтерів – “салоедов-хохлов”, “мамаліжнікав-малдаван”, усіляких “чорних” – “ліца кавказської і азійської національності”, “об’єдаючих Русь” й ін. Для того, щоб структурувати ці “нові історичні виклики”, у розпорядженні компрадорів є численний корпус представників науково-аналітичних центрів, що формують PR-технологічні концепції у відповідності з “доцільністю історичного моменту” і “другої найдавнішої професії” чи, як вони самі воліють себе називати, “четвертої влади”, готових виправдати і героїзувати будь-які, мало популярні акції з придушення несвідомої “біосоціальної маси”.

Так що, основні риси політичного обличчя Росії, здобувають нові, цілком виразні ознаки і характеристики. Виходить, що перед новою генерацією політологів, які досліджують цю країну, стоїть завдання, сформульоване незабутнім М.С. Хрущовим: “Мета ясна, завдання визначені – за роботу, товариші!”...

Замість післямови

Не поглиблюючи заявлену в статті тему, можна говорити, що приведений нами пілотний аналіз соціально-політичної ситуації нинішньої Росії на двох основних рівнях – у гео- і внутрішньополітичному перетинах виявляє, що сучасний транзитний стан країни поступово починає знаходити певну конфігурацію і змістовне наповнення. Автор усвідомлює те, що його спроба розглянути ситуацію у Росії як державному утворенні, в основі якого лежить традиційне для цієї країни прання до екстенсивного розвитку, як головного державоутворюючого фактора, і у внутрішньополітичному, коли владна вертикаль підтримує процес політизації внутрішнього капіталу, вимагає більш фундаментального підходу. Підходу, при якому необхідне детальне опрацювання всіх соціально-політичних страт, що виникли за останні роки в цій країні, їх складної діалектики у співвідношенні з мінли-

вим геополітичним простором, що формується в умовах глобалізації – завдання, на даному етапі, надскладне.

Проте, уже сама спроба визначення нового дискурсу дослідження, нового алгоритму мінливого світу, дозволяють йому вважати подібний підхід досить виправданим. Хоча б у тому сенсі, щоб до поставлених питань привернути увагу незалежних (і, можливо, більш кваліфікованих, ніж автор статті) дослідників.

1. Див. *Распад России как предмет осмысления. “НГ – Сценарии”, № 10, 10.11.1999, с. 6.*

2. *ИТАР–ТАСС, 10.12.1999.*

3. *ИТАР–ТАСС, 23.12.1999.*

4. *ИНТЕРФАКС–АИФ, № 1-2 (131-132), 1-8, 01, 1998*

5. Автор зумисне відмовляється від вживання терміну “олігархи”, запровадженого як евфемізм у російські *mass media* з легкої руки Б. Березовського, оскільки термін “компрадорська буржуазія”, на його думку, є більш адекватним стосовно групи російських нуворішів, що поступово (але все більш послідовно) намагаються політизувати, а отже легітимізувати свої капітали, незаконно захоплені у період “приватизації”.

6. В останні роки (2000–2003) у засобах масової інформації і, що більш істотно, в експертному середовищі, термін “олігарх” почали вживати як синонім великого бізнесмена, або навіть просто багаті людини. У зв’язку з цим межі сприйняття поняття “олігарх” стали зовсім нечіткими. СНС визначає поняття “олігарх” як суб’єкт певної владної системи, що склалася у Росії протягом останнього десятиліття ХХ століття. Ця система достатньо описана у доповідях СНС “*Большая игра в Россию*” и “*Риски и угрозы для России в 2003 году*”. Олігархія, за визначення – це влада небагатьох. У цьому сенсі російський олігарх зовсім не зобов’язаний бути бізнесменом : це фізична особа, що задовольняє певні критерії правлячої касты (правлячого прошарку). Кількість олігархів незмінна у часі, олігархом сьогодні неможливо стати без згоди всіх – або, як мінімум, без кваліфікованої більшості – суб’єктів олігархічного пулу (правлячого прошарку).

7. Див. детальніше “*В России готовится олигархический переворот*”. Доповідь “*Совета по национальной стратегии*”, присвячена ситуації у Росії. Г-та “*Комсомольская правда*”, 26.05.03.

8. Для ілюстрації можна порівняти суми, за які майбутні олігархи придбали найпотужніші об’єкти власності на території РФ, з сьогодинішніми показниками капіталізації доходності цих об’єктів.

– *Контрольний пакет акцій НК ЮКОС (78%) було куплено на заставному аукціоні групою МЕНАТЕП, що контролюваною М.Ходорковським і його партнерами, у 1995 р. за \$350 млн. Уже в 1997 р., незабаром після початку публічної торгівлі акціями ЮКОСа, ринкова капіталізація корпорації досягла \$9 млрд. На сьогодні (до нещодавнього оголошення оборудки про злиття з “Сибнефтью”) капіталізація НК ЮКОС наблизилась до \$15 млрд.*

– У листопаді 1995 р. група “*Интеррос*” (В. Потанін) придбала на заставному аукціоні цзаставний пакет акцій РАТ “*Норильский никель*” за \$170,1 млн. За офіційними повідомленнями, у 2001 р. лише чистий прибуток “*Норильского никеля*” становив близько \$1 млрд. Капіталізація підприємства перевищує \$10 млрд.

– У грудні 1995р. відбувся заставний аукціон з продажу державного пакету акцій (51%) акцій НК “*Сибнефть*”. Пакет було куплено тандемом “*Нефтяная финансовая компания*” (компанія була заснована контрольованими Б. Березовським и Р. Абрамовічем фірмами) – “*Столичный банк сбережений*”, що запропонували уряду \$100.3 млн. У 2000 році чистий прибуток компанії “*Сибнефть*” становив \$674,8 млн. Статок Р.Абрамовіча, який до недавнього часу одноособово контролював “*Сибнефть*”, за оцінкою журналу *Forbes* у 2003 становив \$5.7 млрд.

Переклала Марта Філь

боріс парамонов

російська
влада
як основа
культурної
ідентичности

Філософ Боріс Гройс, що працює сьогодні в Австрії, написав, а журнал “Критична Маса” № 1 цього року (2003), переклав німецькою мовою і надрукував його статтю “В очікуванні російської культурної ідентичності”. Це надзвичайно дивна стаття.

Не будемо голослівні у цій оцінці – точніше сказати, у цьому відчутті, – прочитуємо автора. Боріс Гройс написав:

“Якщо ти є росіянином, на Заході знову і знову стикаєшся з питанням про російську національну ідентичність і кожен раз, коли прагнеш відповісти на нього, відчуваєш незручність і безпомічність. Підстави цієї незручності легко визначити. Питання культурної ідентичності, у теперішньому розумінні цього слова не є питанням про минуле, про достовірну культурну традицію, що несуть на собі її носії дорогою до сучасності... При цьому очікується, що властивості цієї традиції залежать, перед усім, від етнічного, точніше від національного походження її носія. Однак, у минулому сьогоднішнього, постсоветського росіянина – зовсім не в такий спосіб усвідомлена національна культурна традиція, а комунізм, марксизм-ленінізм, і пролетарський інтернаціоналізм. Його культурна ідентичність – неідентичність. Чи, якщо хочете, вона є наступницею універсальної мрії – мрії підірвати всі особливі ідентичності, трансцендентувати їх і навіть знищити”.

Подальша аргументація Гройса йде у напрямі, що може, наприклад, тепло вітатися Олександром Солженіциним. Він (Гройс) пише, що у советський час були подавлені і навіть зовсім знищені національно-російські традиції культури, релігії, а також побуту. До того ж у советській імперії росіяни не були привілейованою нацією, як це було у класичних імперіях, до прикладу Британській чи Французькій. Етнічні росіяни не були “панамі” у так званих “братських республіках”. Більше того, Гройс показує історичний факт, про який сьогодні прийнято не пам’ятати: що і царська Росія, будучи імперією, не керувалася національною ідеологією (тільки два останні царювання здійснювали такі спроби), що імперська свідомість в принципі універсалістична. Звичайно, це не завжди так, і, для прикладу, та ж Велика Британія зовсім не поспішала надати своїм підданам у колоніях повноту прав (це здійснили парадоксальним чином лей-

бористи, коли імперія, по суті, вже розпалася: оголосили право кожного жителя колишніх колоній на англійське підданство, що спричинило мультикультурність Англії як держави). Те ж, що і про Росію, можна сказати і про іншу тодішню імперію – Австро-Угорську, внаслідок чого сформувалося парадоксальне явище: культурна ностальгія за нею. Між іншим, сьогодні колишня Австро-Угорщина є “наймоднішою” країною з огляду культурного минулого. До неї ставляться майже так само, як діячі італійського Ренесансу ставилися до античної спадщини.

Повернемося до російської теми, у трактуванні Гройса. Він пише далі:

“(Все) це означає, що сьогоднішній росіянин приходить у сучасність не з визначеної у минулому національно-культурної традиції, а з майбутнього радикального універсалістського проекту. Це і є джерелом його безпомічності у запитаннях про культурну ідентичність, – адже її у росіян немає. Він соромиться цього, адже сьогодні не прийнято не мати культурної ідентичності. Ми сьогодні живемо у світі, де кількість культурних ідентичностей зростає вибухоподібним чином, і кожна окрема ідентичність стає все оригінальнішою, більше укорінюється в історію, стає все багатшою та значимішою”.

Тут автору хочеться заперечити. Заперечення наступне: чи не переоцінює він те явище, що одержало назву мультикультуралізму, яке і сприяє стрімкому зросту культурної ідентичності? Адже це явище не стільки культурне, скільки ідеологічне, й ідеологія, що його підтримує, добре відома: це горезвісна політична коректність. Але ж можна і не погодитися з тим, що релігія вуду рівноцінна, скажімо, християнству, а культурна спадщина Чорної Африки – філософії Платона. Боріс Гройс у цій тезі некритично слідує фактам, фактичне приймає як належне, а це не філософська позиція. Філософу не личить ігнорувати поняття культурних норм і забувати стару філософську апофегму: істина це не факт, а ідеал. Можна згадати стару, ще добільшовицьку лайку, особливо уподобану Іллічем: хвостизм. Так більшовики ляляли меншовиків за їх буквальне наслідування більшовицькому детермінізму: мовляв, процес іде так, як має йти, ми не творці історії, а її пасивний матеріал, і нічого створювати партію сприяння місячному затемненню – воно і так без нас наступить.

Але найнеочікуваніше в статті Гройса – загальні суджень про оцінку сучасної російської ситуації. Складається враження, – та властиво, це важко назвати враженням, радше прямою констатацією авторської позиції, – що він вітає як культурно перспективне явище – відродження національно-комуністичного шовінізму, як засобу побудови необхідної для росіянина культурної ідентичності. І знову процитуємо слова автора, Бориса Гройса:

“Розпад Советського Союзу з західної точки зору найчастіше трактується не як результат демократичного руху всередині самої Росії, а як наслідок поразки Росії у холодній війні, а також успішної боротьби поневолених східноєвропейських народів за своє національне звільнення... Це повне співпадіння домінуючого західного і націонал-комуністичного трактування розпаду СССР як поразки Росії у холодній війні призводить до того, що російська національна ідентичність зараз формується дуже активно і різнобічно. Вона встановлюється перш за все шляхом націоналізації, чи точніше етнізації заднім числом імперського і комуністичного минулого.. Російська історія піддається етнічній чистці. І це працює дуже добре, так як у сусідів Росії така етнічна чистка російської історії не викликає почуття жалю, а лише радість. Адже і ці сусіди “на шляху до Європи” у своїй більшості мріють тільки про те, щоб забути і витіснити свою участь в російській імперії і советській історії”.

Знову ж таки – фактично все вірно сказано, але який з цього робиться висновок:

“Таким чином, етнічні росіяни залишаються наодинці зі своїм комуністичним минулим, і ця універсалістська комуністична мрія перетворюється у цілком оригінальну історичну традицію, що цілковито прийнятна для творення з неї цікавої культурної ідентичності. Цей процес етнізації спогадів про царську Росію і про советський комунізм у даний момент іде на повну потужність, але він ще не завершений. Є, однак, причини сподіватися на те, що не пізніше як через десять-п'ятнадцять років жоден росіянин вже не буде відчувати безпомічності, коли на заході будуть питати про його культурну ідентичність”.

Хотів цього автор, чи не хотів, але у нього вийшло, що адекватну російську культурну ідентичність витворюють зараз постсоветські червоно-коричневі чи такі “загублені” люди, як письменник Валентін Распутін. Наскільки пригадую, саме він чи не перший заговорив про це: що советський комуністичний режим в останні

свої роки став “російським”, він почав говорити про це майже від серпня 91-го року.

[...] Подібна етнізація советського минулого йде досить активно. Це безсумнівний факт. Але чи можна цей факт подавати як норму, бачити в цьому культурну перспективу для росіян – перспективу створення “цікавої культурної ідентичності”, як написав Борис Гройс? У його статті не лучаться кінці з кінцями: спершу він говорить, що російське начало було подавлене комунізмом, тобто аж ніяк не є його джерелом, а наприкінці шукане російське відродження бачить у тому, щоб цей комунізм інтегрувати в російську ідею, як кажуть простіші люди, а вишуканий Гройс називає культурною ідентичністю. Читач статті Гройса здивований: можливо тут захована тонка іронія? Може сутність цієї статті в тому, що росіянам нічого більше знайти і засвоїти у власному минулому?

Але як ми пам'ятаємо, у Гройса йшлося не тільки про СССР, але і про царську і про імперську Росію, де теж російське відтіснялося на користь імперського. Однак, чи в російському докомуністичному суспільстві не було нічого, крім імперії? Чи у цьому минулому не було справжньої культури, окрім імперської політики і символіки? Спадають на гадку мемуари Набокова, де він розповідає скільки часу і зусиль він потратив, переконуючи своїх західних співбесідників у тому, що Мілоков – не царський міністр. Саме там Набоков і сказав слова, що пригадуються під час читання статті Гройса: що

в Росії було по суті дві держави – огидно деспотична держава і велика вільна культура. Це останнє і варто згадати, коли мова заходить про цю саму російську культурну ідентичність.

Однак, не можна сказати, що уявлення про вкоріненість колективістських установок у російській свідомості – вигадка. Звісно, твердження, що з цієї російської традиції і виріс комунізм, як ми його називали протягом сімдесяти з лишнім років, не вірне. Як і не правильно, що ко-

мунізм є законним наступником російської історичної влади – самодержавства. Царське самодержавство не було тоталітарним режимом – принаймні, з часів петровської реформи. Звідси і феномен великої російської культури, з'яві і розквіту якої ніяк не заважав царизм. Водночас, не можна заперечувати певної колективістсько-соціалістичного забарвлення російської свідомості – до того ж, майже на всіх культурних рівнях. Г.П. Федотов писав, що культурна інтелігенція, обурюючись ексцесам комуністичного режиму, жодного разу не підняла голос на захист відчуженої приватної власності, – цей злочин комуністів не здавався російській інтелігенції злочином взагалі. Таким

свідченням висококультурних сучасників подій не можна не вірити.

Зрозуміло, звідки походить ця настанова свідомості – із факту багатоголіткового існування селянських поземельних громад, а селян у державі було 80 відсотків. Російським селянам був властивий аграрний комунізм, писав Бердяєв. Про недоліки, чи навіть пороки общинного землекористування говорили багато в минулому, говорять багато і зараз – цю тему гальванізував Солженіцин, звівши Століпіна на п'єдестал борця з общинами. Але у російській культурі створювався міт про селянина і його общинний спосіб життя, про славнозвісний селянський “світ”. Найбільш повно цей міт сформулювали слов'янофіли, але поділяли його не тільки вони. Народництво, зокрема і революційне, підхопило цей міт. Лев Толстой немало сприяв укріпленню хлопської мітології, не кажучи вже про Достоевського з його гаслом народу-богоносця.

У слов'янофілів була ще одна специфічна ідея – про поділ у російській історії держави і землі, тобто політичного і земського, народного начала. Російський народ не політичний, він не цікавиться державними проблемами і не має жодних претензій на участь в управлінні державою. Лозунг слов'янофілів: державі – силу влади, землі – силу думки. Російська влада, зі свого боку, за слов'янофілами, зважала на цю народну думку, виразником якої виступають земські збори. Цю струнку структуру зрушили петровські реформи, коли розпочалася агресивна експансія держави в народне життя.

[...]

Зараз важливіше сказати про інше: всевладдя держави у Росії вплинуло на формування російського характеру не менше, ніж селянські общини. Російська людина, залишившись чужою буржуазному суспільству і підприємництву, успішно освоїла, і так би мовити, душевно прийняла настанови власництва, навіть на найнижчих рівнях. Звідси і є явище, відзначене Достоевським під назвою “адміністративне захоплення”. (По-науковому це називається “авторитарна особистість”, тобто така людина, що мислить існування тільки в структурах влади і підпорядкування).

У романі “Беси” старий ліберал, чоловік років 40 Степан Трофімовіч Верховенський говорить:

“...призначте будь-якого негідника, найостаннішу патолою продавати які-небудь нещасні залізничні квитки,

і ця жсалогідність за хвилю буде ... дивитися на Вас Юнітером, щоб показати свою владу. "Давай-но я покажу всю владу на тобою... І це в них до адміністративного шалу доходить..."

Що найпарадоксальніше, ця стара російська традиція майже повністю співпадає з найновішими теоріями влади, найвідоміша з яких належить французькому філософу Мішелю Фуко. Еволюція інституту влади, за Фуко, підійшла до такої стадії, коли їй не потрібно застосовувати насильство і подавлення: існують певні мікроструктури влади, що регулюють поведінку людей на всіх рівнях, аж до сімейних відносин. Взагалі ці мікроструктури існували завжди, але не зразу стали домінуючою, як зараз, формою владарювання.

Так це явище описує Жаном Бодріаром, одним із опонентів Фуко у своєму есе "Забути про Фуко":

"Для Фуко не існує криз чи перипетій влади, є тільки модуляція "мікрофізична" сегментація влади (...) ця "влада" залишається тасмницею: віддаляючись від деспотичної децентралізованості, вона на півдорозі перетворюється на безліч відносин сил, щоб у кінцевій точці витворити спротив, настільки малий, настільки незначний, що в цьому мікроскопічному масштабі атоми влади і атоми спротиву будуть буквально перемішуватися..."

Важко найти краще описання російського феномену "влади на місцях". Так що росіянам забувати про Фуко не варто. Російський "адміністративний шал" чудово відповідає цьому описові.

І тоді вже не дивуєшся, читаючи у Нью-Йорк Таймс у статті Джеймса Брука, як на острові Сахалін розвивають нафто- і газодобування за допомогою іноземних інвесторів і спеціалістів.

"Починаючи з травня, всі іноземці і росіяни з материка, якщо їм необхідно виїхати зі столиці до Південно-Сахалінська, повинні мати письмові дозволи від місцевої міліції і прикордонних служб".

Корпорація Ексон-Мобіл, що планує вкласти у розвиток Сахаліна 12 мільярдів доларів протягом 10-ти років, побудувала для своїх працівників житло за межами міста.

"Згідно з новими правилами, наші інженери повинні мати пропуск, щоб після роботи повернутися додому" – говорить один з ексоновських службовців Майкл Аллен.

Є й інші бюрократичні рогатки. Усі іноземні одержують візу на Сахалін, дійсню лише на три місяці. Поновити чи продовжити цю візу неможливо на самому Сахаліні, тому іноземцям необхідно літати в Токіо чи Сеул. "Клянусь вам, я вже витратив близько 2000 доларів на ці польоти", – сказав Уілям Дінті Міллер, віцепрезидент компанії Брітіш Петролеум, що працює на Сахаліні.

Про такі дрібниці, як встановлення підслуховуючих пристроїв у житлах іноземців, навіть зайве говорити.

Іноземні бізнесмени на Сахаліні кажуть, що основною перешкодою розвитку росіян є російський характер – "atittute": установка, спосіб реакції".

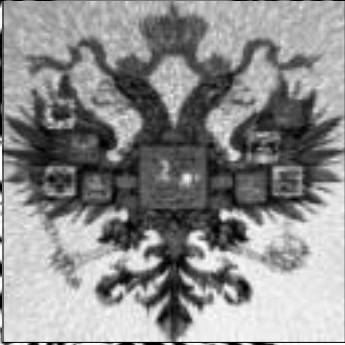
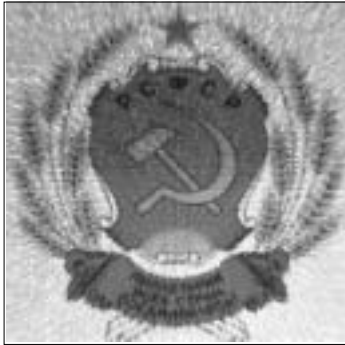
Один іноземець сказав: "У Китаї місцеві влади заохочують бізнес та іноземні інвестиції, надаючи їм широку ініціативу. У Росії хочуть тільки контролювати".

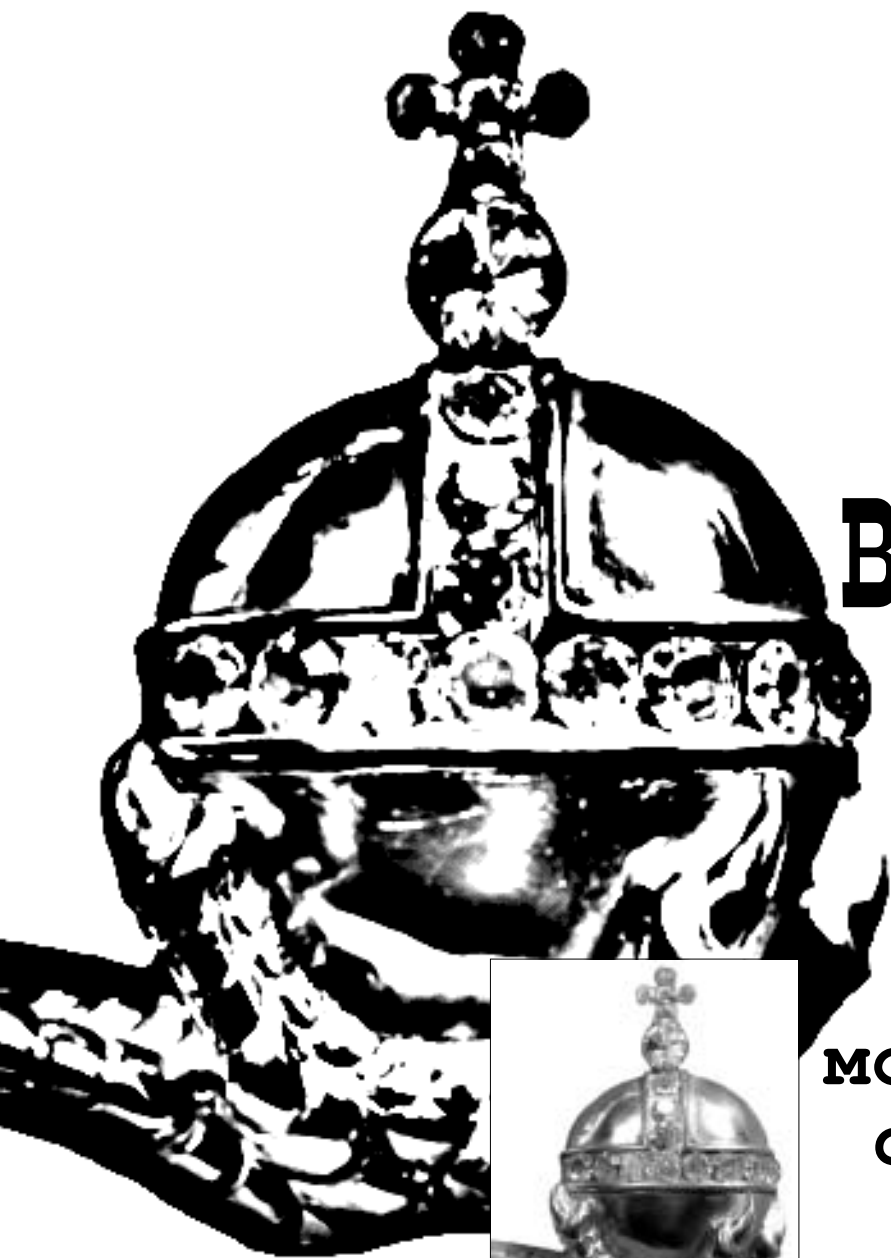
Як видно з наведених історичних свідчень і найновіших хронік, російській культурній ідентичності, про яку клопочеться Борис Гройс, зовсім не варто шукати якісь непрохідні шляхи в якомусь іманентному комунізмі – і цим пишатися перед іноземцями. Російська культура – чи, якщо завгодно, протикультурна, ідентичність давно вже сформувалася і не змінюється навіть під час найкатастрофічніших обвалів вітчизняної історії. З часів Гоголя, якщо не раніше, у Росії панують городничій Сквознік-Дмухановській і суддя Ляпкі-Гяпкін. Їх ми бачимо на описаному американцем Сахаліні.

Якщо б цитовані іноземці знали російську класику, вони б знайшли вихід з ситуації за тим же гоголівським "Ревізором": не бути принциповим, не качати прав, а дати в лапу адміністратору. Одразу б усі пропуски та візи відмінили.

Відомо, що в мейерхольдівській постановці "Ревізора" під час німої сцени, коли фельдгер оголосив про приїзд ревізора, перед онімліми чиновниками з'явився той же Хлестаков. Те ж сталося в Росії після великої та безкровної антикомуністичної революції.

Переклав Ян Чайковський

ігумен веніамін (новік)

РПЦ
і проблема
модернізації
суспільства

Є таке неприємне для російського слуху слово: “модернізація”. У Росії переважає емоційно-смакове сприйняття: є слова “смачні” і “несмачні”. “Модернізація” – без сумніву належить до другої групи слів. Точний (не обивательський!) зміст цього слова – зміна чогось на раціональній, тобто розумній основі. Розум дано людині від Бога, і людина зобов’язана розвивати в собі і застосовувати цей дарунок. Раціональний підхід, як методологічний принцип, став переважаючим у Новий час, в епоху Просвітництва. Коли така методологія починає претендувати на самодостатність, коли мета підмінюється засобами, то виникає раціоналізм. А це вже ідеологія, тобто урізаний світогляд. Але навіщо ж до крайностей доходити? Модернізація в техніці призвела до бурхливої науково-технічної революції, у соціально-політичній сфері – до побудови правової держави, виникнення громадянського суспільства (ідея самоврядування) і режиму ліберальної демократії. Ліберальна демократія – це і принцип участі усіх у суспільному житті, і повага до свободи особи при обмеженні волі законом. Цією межею є права людини, як вони викладені в Загальній Декларації Прав Людини й у Конституції РФ. Закон повинен захищати найменшу меншість – людину – від інших людей, суспільства і держави. Безгрішний тільки Бог, всі інші повинні бути підзаконні.

Чи можлива модернізація релігії? На догматичному рівні навряд чи. Однак, релігія – це не тільки догматика, це і соціокультурна оболонка церкви. І ця оболонка цілком піддається модернізації. Наприклад, коли усі важливі питання (у тому числі і фінансові) життя приходу вирішуються не келійно, а на відкритих зборах, коли богослужбні тексти починають звучати тією мовою, якою люди звикли думати, коли середньовічна культурна оболонка стає більш сучасною. Усе це можна назвати модернізацією церковного життя. Якщо така модернізація (відновлення) не відбувається, то релігійне життя стиглізується, набуває характеру театральності.

Як свідчить практика, найлегше проходить технічна модернізація, сутужніше – культурна, ще важче – релігійна. У релігійній сфері відносно (соціокультурні форми) часто сакралізується, приймається за абсолютне.

Росія зараз переживає кризу самоідентифікації. Її не було в епоху православного самодержавства, якщо не брати до уваги відомої, дотепер не закінченої суперечки західників і слов’янофілів. Петро І нікого не запитував, а просто поставив усіх перед фактом західної модернізації. Такої кризи не було й в епоху комуністичного самодержавства (якщо не зважати на опозицію дуже нечисленних дисидентів і анекдоти пошепки на кухнях). Не до дискусій було, та й якої-небудь чітко вираженої суспільної думки просто не існувало. Народ, як йому і призначено при автократії і патерналізмі, мовчав, посміхався, пив, а найрозумніші захищали дисертації і вивчали мови (про всяк випадок).

Найбільша православна чеснота “слухняности” була дуже доречною. Хто без слухняности, той з гординою, та й взагалі – “немає влади не від Бога” (Рим. 13:1). Диктаторам ця фраза завжди дуже подобалася. Про те, що означає “коритися більше Богу, ніж людям” (Деян. 5:29), згадували значно рідше. Советський варіант слухняности акумулювався у відомих наказах: “ініціатива карасться”, “не висуйся” і т.п. А советський варіант аскетизму – у всезагальній матеріальній убогості життя. Тут масовидні (не колективістські! Але з огляду на сформовану термінологію будемо вживати старий термін “колективізм”) цінності (наприклад, спільний інтерес “зміцнювати державу”) переважали над особистісними. Звідси – повна байдужість суспільства як до індивідуальних трагічних доль, так і до доль цілих груп людей: скажімо, Чечня, біженці. Людина вважалася гвинтиком, а незамінних гвинтиків, як відомо, не буває. Сьогодні загальна апатія розрослася до майже повної байдужості і до своєї долі.

Православна соборність (хомяковський термін) – це теж колективізм, але у Христі. У Росії була соціально-релігійно-політична доктрина, виражена в цільовому ідеалі “симфонії” (гармонії) Церкви і держави (запозичена у Візантії разом із православ’ям) і у відомій уваровській тріаді “православ’я, самодержавство, народність”. Цар, імператор розглядався як “батько вітчизни”, навіть як представник (помазаник) Бога на землі. Держава – як певне відображення Царства небесного, а народ – як діти нерозумні. Заворожлива картина, багатьом людям вона здається природною. Це вам не якась нудна демократична “усредніловка” з поділом влади. Сучасною

мовою це називається “патерналістським сакральним інтегрізмом”. Закінчується все це погано, а іноді – дуже погано, але не відразу. Зневага важко вловимою “ефемерною” свободою виявляється, в остаточному підсумку, смертельною.

Домігшись у 1548 р. автокефалії (незалежності від Константинополя), Російська Церква остаточно впала у залежність від місцевої влади. Приклад митрополита Філіпа, вбитого за наказом Івана Грозного, вбивства архієреїв при Петрі I – усе це навчило російське духовництво покірності і слухняності перед державною владою.

У 1917-му не виявилось жодного серйозного імунітету проти комунізму. Це був єдиний випадок у Росії, коли реформа йшла не зверху. Але замість благодатної соборності одержали явно не-благодатну колгоспну, табірну зону. Міту благодатного колективізму піддалися і деякі східні країни (не без советської, звичайно, допомоги) – Китай, Північна Корея, В'єтнам, Камбоджа, деякі країни третього світу – Албанія, Куба, дехто в Африці. Це не географічний Схід, а соціальний, якщо визначати Схід за соціальною характеристикою схильності до колективізму. Згадаємо, що масовидний колективізм – це найстарша форма людського спільножитку, де комунальні цінності придушують особистісні, а термін “комунізм” відображає цей аспект буквально. Не випадково сьгодні комуністи раптом возлюбили “соборність” і потягнулися до православ'я, до державности, а демократи дивляться на цей симбіоз з підозрою. Бог, як це часто буває, тут ні до чого.

Єдиним серйозним імунітетом проти усіх видів колективізму виявився відрефлектований (рефлексія наявна при самоусвідомленні) західний персоналізм – повага до людської особистості та її відносної автономності. Тому комунізм не прижився на Заході. Як сказав Пушкін, “самостоянье человека – залог величия его”. До колективів і великих держав ця велич людини не має істотного стосунку. У нас же, з легкої руки слов'янофілів, західний персоналізм прийняли за егоїзм, а західний раціоналізм (методологію послідовного продумування питань) – за дріб'язкову ошадливість і формалізм (у праві та економіці). Слов'янофіли мислили не в категоріях “нудного закону”, а в категорії надихаючої благодати і любови. Влаштували, як то кажуть, безпрограшний конкурс гасел. Хто ж проти любови? А любов у соціальній сфері – це “соборність”.

Періодично Європейська частина Росії потрапляла під вплив західної модернізації, в основному технічної, почасти культурної, але не соціальної і не політичної. Ренесанс і Просвітництво були в Росії лише у небагатьох ізольованих головах. І Петро I, і Сталін, по суті, творили тоталітарного політичного монстра за взірцем східних деспотій. Тяга до лампочок (Ілліча) перемінилася лише на тягу до комп'ютерів. Балети і шахи були декоративною прикрасою системи. Але соціально-політична структура країни мінялася мало.

Особливо це вплинуло на соціальну структуру і психологію, на масове переселення людей із сіл у міста, що так і не переставали бути сільському засміченими. Російське суспільство за своєю психологією залишається традиційним, степовим. Величезні території відіграли далеко не ліпшу роль. Ще Чаадаєв писав, що ми живемо в містах, як кочівники (“Первое философическое письмо”). Петро I перетворив православ'я в релігію для села. Саме сільських жителів почали називати “християнами”, тобто селянами. Бороди в духовництва і хустки в жінок надовго стали майже обов'язковими в православ'ї.

Сталін утилітарно підійшов до Православної Церкви, у своїх інтесах легалізувавши і водночас перейменувавши її з “Православної Російської” у “Російську Православну Церкву” (РПЦ). Це відбулося на стадії переродження інтернаціоналістичного більшовізму в націонал-більшовізм. Сталін втягнув Православну

Церкву в “холодну війну” із Заходом. На ювілейній Православній конференції у Москві (у 1948 р. виповнилося 500 років автокефалії Російської Церкви) православні ієрархи дружно таврували західний екуменізм і Папу Римського як “посібника імперіалізму”.

Що робив з Церквою комуністичний режим, добре відомо. Церква була для нього насамперед вивіскою для омани Заходу, якій він охоче піддався. У 1961 р. при Хрущові, усупереч рішенням 1948 р., комуністична влада змусила РПЦ вступити в головну міжнародну екуменічну організацію –

Весвітню Раду Церков, розглядаючи це як “дах” для своєї діяльності на Заході.

Коли тоталітарний комуністичний монстр, в основі якого була колективістська соціальна парадигма, рухнув під власною вагою, виникла проблема національної самосвідомості.

Люди одержали певні свободи, за які вони не боролися (а тому готові у будь-який момент від них відмовитися). Але все-таки – що робити? Починати будувати нову вавилонську вежу (багатопверхову комуналку) чи подумати про інші схеми розвитку?

Зазначимо, що в нас є конституція – західна за своєю базисною філософією. Це філософія гуманістичного персоналізму, згідно з якою держава існує для людини, а не людина для держави (див. ст. 2). Стосовно держави існує, на відміну від особистості, презумпція вини, її влада повинна бути розділена на три основні гілки: законодавчу, судову, виконавчу. В умовах гласності (свободи ЗМІ) стає неможливою узурпація влади і значно зменшуються зловживання. Громадянське суспільство через неурядові організації контролює державу як структуру й утримує її. Держава може навіть не мати засобів масової інформації (як, наприклад, у США).

Очевидно, що конституція в Росії не є результатом розвитку російської соціальної думки, не укорінена в соціально-етичних цінностях, вона не вистраждана. Перша російська конституція була прийнята більшовиками, що і не збиралися її дотримуватися, і сприймали її лише як засіб легітимації. Конституція в Росії ніколи не була основним законом прямої дії. Її не знали і не читали, як не читають і зараз. Більшість її статей – декларації, а ніякі не закони.

Сьогодні знову наростають антизахідні настрої, але це ніби про всяк випадок. Серйозних підстав сердитися на Захід немає, тим паче, що він нас годує, постачає комп'ютерами й оргтехнікою. Народ же хоче не комунізму, не лібералізму і взагалі жодного “ізму”, а елементарного порядку. Однак, цей порядок не асоціюється з ліберальними цінностями. Швидше, з чимось сталінсько-брежневським, звичним. Якби сьогодні прийшов диктатор, він не зустрів би серйозної опозиції. Достоевський у своїй знаменитій пушкінській промові (на відкритті пам'ятника Пушкіну в Москві) назвав російську людину універсальною надлюдиною, що легко засвоює західні ідеї. Але є одна ідея, що вперто відкидається російською свідомістю. Це правовий лібералізм, що лежить в основі багатьох конституцій, зокрема і російської. У цьому неприйнятті – вплив Азії, де ніколи не розуміли, як особистість (частина) може позиватися з колективом (цілим).

Може, у Росії дійсно якийсь свій шлях, про що невпинно нагадують наші нові “патріоти” і “євразійці”? Ну не розуміє вона концепції прав людини! Ну не хвилюють її жахливі умови у в'язницях і дитячих будинках, побиття молодих людей в армії, як не хвилюють і долі тисяч біженців, що вмить стали пасинками у своєї бать-

ківщини-матері. Нас тут взагалі мало що хвилює, ми не неврастеніки які-небудь! Жодних “пташок” нам теж не шкода! Одним словом: Москва сльозам не вірить, і баста!

Але... подібні проблеми є скрізь, де немає правової держави, де немає поваги до окремої людської особистості, де існує право сили, а не сила права. Це, звичайно, країни третього світу. Пригляньмося до них – і побачимо щось дуже знайоме за психологією. Ті ж спроби видати нестаток за чесноту (мовляв, за духовність страждаємо!). Так що ж ми – Схід? Треба вирішити-визначитися з ким дружити.

Однак, як не бадьоряться всякого роду заєдінцікі, інших механізмів захисту людської особистості, крім ліберально-правових, людство поки не придумало. Варто повторити, що лібералізм – це не соціальний кисіль, що породжує анархію, а твердий порядок, але тільки там, де він повинен бути (не можна красти у жодній формі, убивати, шкодити іншим). Сфера ж духовно-релігійного, політичного і законного економічного самовираження особистостей нічим не повинна бути обмежена, крім прав інших особистостей, що також обумовлено в законі. Чи російський лібералізм – особливий? Чи він у нас анархізмом називається?

Фактична відмова від конституціоналізму і парламентаризму неминуче відкине нас в епоху тужливого соціалізму з картково-пайковою системою і з населенням, що тихо спивається. Навіть епохи ударних будов уже не буде. Неоєвразійским геополітичним романтикам “свого шляху” слід це твердо запам’ятати. Вони вже добалакалися до нашої богообраності: мовляв, Росія – “вісь світової історії”, не більше і не менше. А що ми злиденні і без валюти – так це ознака духовності. Даруйте, але хотілося б знати заздалегідь, скільки очікується політв’язнів у міру просування цим “своїм шляхом”? Чи добродії хочуть стати наглядачами в системі? Чи очолити комітети “духовних відроджень” і “духовної безпеки”? Те, що нам східне язичество ближче західного християнства, зрозуміло вже з праць євразійців 20-х років (не треба нових євразійців читати) чи з нещодавнього закону “Про свободу совісті і релігійних об’єднань” (1997). З усієї російської релігійної філософії лише комуно-язичеське євразійство, створене не без допомоги ОГПУ, виявилось необхідним.

Є ще одна дуже цікава категорія начебто православних, що ратують за теоцентризм і вертикалізм, а відтак дорікають Заходу в антропоцентризмі і, відповідно, у горизонталізмі і бездуховності. Начебто це звучить дуже непогано. Дійсно, для віруючої людини у центрі світогляду перебуває Бог. Але християнський Бог особливий. Він закликає йти до Нього не прямо, а через любов до людей, сприймаючи їх як створених за образом і подобою Його. Любов до Бога виявляється неможливою без любові до людей, бо інакше може утворитися нова фундаменталістська “партія Бога” на православний лад. Пороху на це, звичайно, уже не вистачить, але крові людям попусувати можна багато.

У РПЦ теж з’явилася – чи не вперше за всю її історію – можливість адекватного соціокультурного самоусвідомлення в умовах свободи. Можна згадати, що християнство, утверджуючи свободу особи, спонукає нас не до древнього колективізму і патріотичної єдності, а до особистісного самоусвідомлення, до відповідальності і до поваги інших людей, теж створених за образом і подобою Божою, теж обдарованих свободою. Саме християнство дає серйозну основу примату особистості над будь-якими спільнотами і колективами, праву на несхожість, тобто правам людини. Ця думка манівцями просочилася навіть у нашу конституцію (ст. 2).

Відомо, що Церква повинна служити не народу і тим більше не державі, а Христу, Який і є її Главою. Але якщо у суспільній свідомості відсутній особистісний вимір, то і Церква, що складається з тих же членів суспільства, опиняється перед тією ж проблемою особистісного самовідчуття, тобто з дефіцитом дорослих людей, відповідальних перед Богом, суспільством і один перед одним. Виникає питання: на яку систему соціокультурних і політичних цінностей може орієнтуватися сучасна Церква? На архаїчну патерналістсько-колективістську чи на більш персоналістичну, що відповідає новому етапу розвитку нашого суспільства? Приречено впадати у фактопоклонство, у нове “православ’я, самодержавство, народність”, мовляв, “ми взагалі такі”, і “батогом обуха не переб’єш”? Називати саме це “реалізмом”? Чи спробувати все-таки народу виразно пояснити, що таке правова держава, де існує верховенство закону, перед яким усі рівні (за аналогією з верховенством Бога)? Такий закон – це ніби

“світський Бог” для всіх громадян, незалежно від їхнього віросповідання.

У нас зрозуміли, що таке клани, олігархи, але поки ще не зрозуміли, що таке правові закони, а не просто закони. На Захід нам рано кивати: там, мовляв, є і монархія, і державні релігії. Це, даруйте, політична маніловщина. Там за права людини сторіччями боролися. У нас же нова примара бродить, ми, схоже, без них не можемо. Ця примара – “візантійська симфонія”. Історія, як відомо, нічому не вчить, але нас історія особливо нічому не навчає. На Заході розуміють, що таке право людини, і добре, на відміну від нас, розуміють. Чому б цьому не повчитися? Ні, подавай нам тепер православних президентів, якщо царів уже не можна. Судячи з останніх соціологічних опитувань, ми ще самі твердо не вирішили, куди нам рухатися: повертатися в рідний “комуністичний Єгипет”, згадуючи про мітичну соборність, чи на свій страх і ризик продовжувати продиратися в землю обітовану, до волі? Здається все-таки, що християнство спонукує нас до останнього. Як сказав той же поет: “Спочатку ця ідея (ідея Христа. – В.Н.) була монархічною, потім вона стала республіканською”. Нас чекає християнське осмислення демократії і персоналізму. Чи вступить нарешті Росія у Новий час? Це питання залишається відкритим.

Переклала Марта Філь

детер бертеро

сучасна
трансформація
російської
політичної
культури

Якщо політичні трансформації можуть бути й еволюційними і революційними, то культурна трансформація належить радше до таких, що здійснюються еволюційним шляхом. Будь-яка політична трансформація вимагає тривалого розвитку. Досвід ХХ ст. доводить, що політичну систему можна створити доволі швидко. Її можна винайти заново, чи скористатися готовим досвідом. Але це неможливо проробити з політичною культурою.

Проблема створення чи перенесення запозиченої політичної системи тісно пов'язана із проблемою політичної культури. Трансформація будь-якої політичної системи вимагає зміни на всіх рівнях – у владі, у політичних інститутах, у суспільстві. Вона вимагає нового менталітету в керуючих і керованих. Стрижнем будь-якої політичної системи є політична культура. І якщо запозичення чи створення нових політичних інститутів можливе, то складно (практично неможливо), запозичити автоматично чужу культуру, зокрема культуру політичну. Видається нереальним і швидке створення своєї нової культури. Культура – це та сфера, зміна якої вимагає доволі тривалого часу. Цеповною мірою стосується і культури політичної.

Розвиток політичної культури вимагає тривалого часу, щоб витворити нову самосвідомість і визначити новий шлях. На мій погляд, те, що зараз відбувається в Росії – дуже складний і тривалий процес.

З розпадом Советського Союзу у Росії на політичної культури утворилася пустеля. Сьогодні у Росії культура колишнього режиму обвалюється, а нова виникає болісно і повільно. Серед представників різних поколінь є люди (чи з ностальгією, чи з перекрученим уявленням про минуле), які ще просять повернути “советське”. Що ж мається на увазі під поверненням “советського”?

В основі цього лежить, насамперед, пошук моральності і встановлення певних норм. Що б не відбувалося сьогодні в Росії, воно часто пояснюється “особливостями нашого життя”. У цьому тлумаченні можна побачити спробу встановити норму у навколишньому хаосі. Росія зараз шукає, за що вхопитися. Історія, релігія і влада привертують особливу увагу у процесі пошуку самосвідомості.

Росія звертається до історичної традиції, намагаючись співставити минуле із сьогоденням. Питання “Хто ми?”, як і колись, приводить до наступного запитання – “Відкіля ми?” У цьому сенсі показовим є те, що відбувається з пам'ятками минулого (їдеться не тільки про скульптурні монументи, але і про певні символи історичної пам'яті). Пам'ятники символічно і фізично знищують, але інколи знову відновлюють. Це свідчить про те, що люди вирішують проблему, що варто забути, а що згадати зі свого історичного минулого. Черговий етап цього процесу може тривати довго.

Сьогоднішні питання загострені унікальністю транзиту, що переживає Росія. Під час інших культурних зламів, що пережила країна (хрещення Русі, прихід більшовиків до влади) нова система цінностей активно насаджувалася, міняючи стару систему. Уроки історії пропонують приклади боротьби нового зі старим (православ'я з язичеством, більшовизму з усією попередньою традиційною культурою). А якщо на зміну старого нічого нового одразу не приходить?

Це нове не може з'явитися саме собою, воно має народитися у результаті розвитку.

Крім історії, нову опору намагаються знайти і у релігійній традиції. Релігійна символіка проникає у сучасне суспільство і “зверху”, і “знизу”, починаючи від відновлення Храму Христа Спасителя і закінчуючи натільними хрестами, що носять росіяни різного віку. Інтелектуали шукають мудрість у російській філософській традиції, з якими релігія тісно пов'язана. При цьому вони звертаються до “російської ідеї”, намагаючись у ній знайти точку відліку для нового розвитку. Але в релігії, так само, як і в історії, немає і не може бути чітких відповідей на сьогоднішні запитання.

У російській історії культурні трансформації переважно здійснювалися під впливом інтелігенції. Сьогодні ця інтелігенція, як специфічно російське явище, або просто відсутня, або розгублена і не знає, що можна запропонувати суспільству як “нову ідею”. Цілком можливо, що пропозиції інтелігенції просто не чують. Однак, відсутність голосу російської інтелігенції – ще не привід для трагедії. Адже саме в середовищі інтелігенції були породжені ідеї, що закінчилися появою советської держави.

Для російської політичної культури пошук норм традиційно пов'язаний з фігурою носія влади. І саме зараз у його сильній владі багатьом мариться можливість відновлення втраченої норми. Але влада поки не вказала шлях. Виходить бентежна мовчанка. Сама влада сьогодні виразно не означила свою позицію щодо цього. Так зберігається ситуація невизначеності, що породжує непевність у завтрашньому дні і дуже впливає на всю політико-культурну сферу. Крім того, явна персоніфікація влади (в образі президента, регіональних і інших лідерів) заважає формуванню нормальної партійної системи.

Багато росіян стверджують, що вони не хочуть жити інакше. На мій погляд, сучасний стан російського суспільства, можна почати порівняти зі станом людей, що раптово звільнилися з тривалого (а можливо, навіть довічного) тюремного ув'язнення. Необхідність Самостійного прийняття рішень викликає страх. Після довгого терміну побудувати нове життя буває доволі складно, складніше, ніж знову позбавитися волі.

Російська політична культура поки не рухається ні до демократії, ні до чогось іншого. Досить парадоксальна ситуація з новими владними інститутами. Відповідно до всенародно прийнятої Конституції сформована цілком демократична (у всякому разі, за своєю конструкцією) політична структура. Починаються спроби законодавчої регламентації демократичних норм і “правил гри”. Однак, саме суспільство не готове сприймати ні ці інститути, ні ці закони. Влада і суспільство існують самі по собі.

Захід пропонує Росії демократичну модель. Однак, після першого десятиліття нібито демократії наступило розчарування Багато в чому це результат несправджених надій на “ліпше життя” для всіх і відразу. Варто мати на увазі, що пропозиція демократії приходиться у Росію саме тоді, коли сама демократія переживає кризу. У світі з'явився досить глибокий сумнів у демократичному облаштуванні. Активізувався всесвітній рух проти глобалізму і лідера демократії – США. Достатньо глибокою є критика демократії усередині самої існуючої демократичної системи. Окрім того, рух до демократії ускладнює і те, що в Росії демократія асоціюється з культурою поклоніння грошам і з загрозою кровопролитних воїн проти Афганістану, Іраку і, можливо, інших.

Ще одна унікальність, що ускладнює трансформацію російської політичної культури – це історичні пи-

тання про приналежність Росії до Європи чи Азії. Знову досліджуються історичні прецеденти російського звернення до Європи. Але робиться це вже не з таким азартом, як колись. Росія одночасно Європа, Євразія й Азія. Невизначеність у цьому питанні пов'язана з виникненням іншої пропозиції. Ця пропозиція – “свій шлях”.

“Свій шлях” цілковито

влаштовує власників російського капіталу, яким невідгідна економіка західної демократичної моделі. Вони воліють не відкривати двері західним інвестиціям. Переходу капіталу у такому масштабі серед такого вузького кола учасників з такою невизначеністю в історії цивілізації ще не було. Але більше п'ятдесяти років тому було пророцтво – “те, що було зароблено, відразу витрачається через непевність у майбутньому”. “Економіка далекої дії замінюється на економіку негайної вигоди, чи на звичайний грабіж” (Сорокін П.А.). Здійснилося, і наслідки продовжують сильно впливати на трансформацію.

Політична культура “власників” і їхні непрозорі відносини з владою теж говорять про специфіку російської трансформації. Уявлення про реальність і рух до нової системи ускладнюють і ЗМІ. Юрій Афанасьєв у своїй недавно опублікованій книзі попередив світ, що Росія “небезпечна”. Під час минулої світової кризи соціолог П.А. Сорокін писав, що необхідною передумовою здорового й інтегрованого глуму є присутність соціальної стабільності і безсумнівних загальноприйнятих норм. Таких умов (можна сперечатися)

зараз у Росії немає. Без здорового глузду Росія може зважитися піти не у бік корисної для неї системи, а у систему, що змусить її знову переживати трагедії.

До речі, чомусь у розмовах про сучасну Росію мова неодмінно йде про те, чого немає. Можливо, це інстинктивний захист від того, що є. Чи просто свідчення складності процесу. Усі запитують, де майбутнє Росії. А де ж рух до цього майбутнього?

Якщо не вистрибнути з потопаючого корабля чи погодитися, що руху

немає, цей еволюційний перехід буде продовжуватися довго, але зрештою успішно. Спочатку бажано з'ясувати, де Росія сьогодні. Нового шляху ще не видно. Устремління до нової системи моральності і нових норм, до нової політичної культури при всіх складностях трансформації має втілюватися ретельно і зосереджено. Воно починається із самосвідомості. Зараз головне – шукати. І хоча Росія ще не

прийшла до рішень, можна бути упевненим, що ці пошуки поки тривають.

Переклала Марта Філь

**СТІВЕН
ВАЙТ
ЯН
МАК
АЛІСТЕР**
Путін
і його
прихильники

У посткомуністичний період Росія занепадала за майже усіма параметрами. Внутрішнє виробництво постійно скорочувалося аж до кінця 90-их, міжнародні зв'язки розпалися, а кожен третій громадянин Російської Федерації опинився за межею бідності. За даними Світового Банку, наприкінці 90-их Росія все ще залишалась 12-ою економічною потугою світу, проте вона опинилась позаду Нідерландів та Північної Кореї, а дохід на душу населення впав до рівня таких країн, як Малайзія, Ботсвана та Південно-Африканська Республіка. Міцні вислови оглядачів західних газет, на кшталт “Верхня Вольта з ракетами”, котрі видавались принизливими та перебільшеними, почали відображати істинний стан речей. Справді, кількості населення постійно зменшувалась, а сама держава розпадалась мірою того як окремі республіки та регіони “брали стільки суверенітету, скільки могли заковтнути”, водночас центральна влада все важче і важче впроваджувала прийняті нею рішення, ба навіть податки збирала з великими труднощами. У своєму першому президентському посланні Владімір Путін, екстраполюючи ці тенденції, попереджував, що Росія може деградувати до рівня навіть не другосортної – третьорядної світової потуги.

Не виглядало, щоб правлячий клас Росії міг чи прагнув зупинити цей, як видавалося, неухильний занепад. Між березнем 1998 (коли “впав” Віктор Черномірдин) і серпнем 1999 (коли Владімір Путін, мало знаний на той час шеф служби безпеки, замінив Сергея Степашіна) змінилось п'ять прем'єрів. Становище Єльцина, який мав проблеми зі здоров'ям, похитнулось: рейтинг різко впав (1.8 за десятибальною шкалою наприкінці літа 1999); більше, ніж дві третини опитаних були готові особисто брати участь у акціях з вимогою його відставки. Вкрай стурбований Кремль уважав, що урятувати свої позиції та зберегти особисту свободу можна лише спровокувавши масові заворушення (спроба винести Леніна з мавзолею могла б відволікти увагу мас), чи, принаймні, віднайшовши можливість відкласти вибори, що мали відбутись улітку 2000-го. Із початком нової Чеченської війни різко зросла популярність Путіна, проголошеного офіційним спадкоємцем Єльцина; багато хто вважає, що пов'язана з чеченцями загроза була штучно роздмухана цинічним

Кремлем, що мав на меті підвищити рейтинг протегованого кандидата. Популярність Путіна зросла блискавично: у серпні 1999 його бачили президентом усього 2% виборців, а наприкінці року він збирав уже 50% голосів; ще більше людей йому довіряло та симпатизувало.

Путін переконливо переміг у першому раунді виборів, що відбулись у березні 2000 після несподіваної відставки Єльцина. Майже всі підтримали його новий уряд, покликаний зупинити, і навіть розвернути назад тривалий і, як видавалось, неunikний розпад та занепад Росії. Населення продовжувало з тривогою слідкувати за новим президентом. Проте економіка швидко зростала, а нова адміністрація стала більш наполегливо відстоювати національні інтереси у відносинах із світовою спільнотою. А головне – відновилась центральна влада всередині самої Росії. “Антитерористичну операцію” у Чечні розширили; законодавство всіх республік та регіонів узгодили з федеральною конституцією; сім новостворених федеральних округів очолили призначені президентом представники. Проте, надто багато у цих реформах залежить від величини владних повноважень президента, а їм уже зростати нікуди. Отже тепер, наприкінці його 4-річного терміну, запитуємо: хто він, Владімір Путін? Чому його підтримує народ? Чи справді він винайшов формулу влади, застосувавши яку утримає ту “консолідацію”, що її вважав основним досягненням першого року своєї каденції?

Феномен Путіна

Путін, без сумніву, є “вибором народу”, адже його електоральна база досконало відображала суспільство в цілому, була його статистичним зрізом. Повибірні дослідження свідчили, що серед прихильників Путіна жінок було трохи більше, ніж чоловіків, та демонстрували рівномірний розподіл за віком із невеличкою диспропорцією на користь старших вікових груп яка, проте, була меншою ніж серед прихильників Зюганова. Водночас, розподіл адептів Путіна за рівнем освіти був досконало рівномірним; серед його виборців було багато колишніх членів КПСС, як також і людей, які до партії ніколи не належали. За нього голосували виборці з різним рівнем прибутку, переважно люди середнього достатку; за критеріями власної оцінки виборцем рівня добробуту його

родини, за місцем проживання (у місті чи в селі) та по країні в цілому теж спостерігали рівномірний розподіл.

Множина прихильників Путіна не просто творила досконалий зріз суспільства в сенсі об'єктивних соціологічних характеристик – вона об'єднувала людей із схожими політичними поглядами та подібною громадянською позицією. У повсякденній рутині державного життя його симпатикам незрівнянно більше подобався порядок, ніж демократія – так само, як і решті громадян Росії. Вони віддавали перевагу консолідації суспільства навколо таких цінностей як стабільність, закон і порядок – як і інші виборці, принаймні, у дуже схожих пропорціях. Прихильники Путіна черпали натхнення головню у родинному житті (як і електорат в цілому); вони були більше незадоволені ситуацією у Чечні, ніж станом економіки держави (знову ж таки, як і більшість росіян). Більше того, вони були задоволені або незадоволені власним життям точнісінько так само, як і інші громадяни з правом голосу. Направду, було дуже багато спільного між прихильниками Путіна та його супротивника-комуніста – обидві групи підтримували війну в Чечні та державну власність – та й взагалі у передвиборних програмах Путіна та Зюганова було багато однакових положень і, фактично, кожне додавало голосів їм обом.

Роком пізніше відбулось голосування, набагато більш “пам'ятне” для Путіна ніж президентське. Проте, за даними проведеного нами у квітні 2001-го загальнонародного дослідження, Путіна продовжували підтримувати всі групи виборців. Справді, значення соціоекономічних змінних, які ми використали, щоб порахувати, яким буде рейтинг Путіна у березні 2000, показують, що його електоральна ріка живилась з широкого розмаїття випадкових, майже нічим не об'єднаних, джерел. Значення десяти параметрів (від демографічних факторів, таких як вік та стать, до гуманітарних характеристик, як от освіта та рівень доходів) прогнозують лише 2% від повної зміни рівня електоральної підтримки Путіна, тоді як решта 98% виникає невідомо звідки. Виборець не мав бути атеїстом – це було статистично важливим лише для передбачення того, проголосує він за Путіна чи ні – але й це в кінцевому рахунку вплинуло слабо. Відсутність соціоекономічного зразка, що мав би лежати в основі визначення електоральної бази Путіна (за винятком незначного за наслідками фактору релігійності) наводить

на думку, що не існує типового “Путінського виборця”, на якого новий президент міг би орієнтуватися у прийнятті рішень та при виборі політичного курсу.

Отриманий нами зріз множини прихильників Путіна – широкий, такий, що майже співпадав із структурою суспільства – мав свого відповідника у нечіткому, неясному, всеохопному образі нового президента. Путін не приймав зобов'язань перед жодною політичною партією, і більше половини опитаних не знали, куди його віднести – до лівих, правих, чи центристів. Як стверджував соціолог Юрій Левада, Путін був своєрідним “дзеркалом, у якому кожен – комуніст чи демократ – бачив те, що хотів і чого очікував”. Члени досліджуваних нами репрезентативних вибірок описували його як розумного, компетентного, фізично та психічно здорового чоловіка, який добре зберігся, чесного та шанованого за кордоном. Прихильники Путіна звертали увагу на його твердість, характеризуючи його як “настоящего мужика”, вольову та рішучу людину; жінки зауважили “чоловічу посмішку” (як сказав один з учасників опитування, “ми звикли до амебо-подібного чоловіка, але він є чимось зовсім іншим”). У той же час і прихильники Путіна, і його опоненти погоджувалися, що про нового президента важко сказати щось певне, бо він прийшов до влади внаслідок серії закулісних домовленостей і не був замішаний у публічних скандалах. Дехто описував його як “темну конячку”, “неопізнаний об'єкт” чи, навіть, як “чорний квадрат” Малевича. Говорили про його жорстокість, підступність та непередбачуваність.

Впродовж першого року правління Путіна його репутація зазнала кількох ударів, зокрема, внаслідок трагедії “Курська” у серпні 2000-го, на яку він прореагував із запізненням і (як дехто вважав) неадекватно. Обговорюючи з російськими журналістами наслідки першого року своєї каденції, Путін наполягав, що “від мене нічого не залежало”, проте визнав, що був заскочений інцидентом з “Курськом”. “Курськ”, проте, мало вплинув на становище президента, так само як і захоплення контролю над комерційним телевізійним каналом НТВ навесні 2001 – ця акція загрожувала свободі слова, але “у ній, на думку більшості населення, Путін не брав активної участі”. На думку деяких аналітиків, Путін став “тефлоновим президентом” – популярним, що б він не робив. Опитування громадської думки свідчили про стабільну 70%

підтримку – вищу за ту, що забезпечила йому обрання на пост президента Росії; у 2001 він втретє поспіль став “людиною року”, а його безоглядно рішуча поведінка під час кризи з заручниками у жовтні 2002 була винагороджена майже всенародною підтримкою. За кілька місяців до завершення свого першого терміну на посту президента Єльцин не мав шансів бути переобраним. Не видно жодного політика, який би міг кинути виклик Путіну, чи то наприкінці його першої каденції у 2004 році, чи пізніше, якщо термін його перебування на посту продовжать за межу, визначену конституцією.

Творення президентського іміджу

Майстерні іміджмейкери теж внесли свою частку у той надзвичайно високий рівень суспільної підтримки, яким втішався Путін. Одним із відносно нових підходів, що підняли його популярність, були “прес-конференції у віртуальному просторі”. На першій, через рік після свого обрання на пост президента, Путін у он-лайнному режимі відповідав на запитання, що надходили від трьох різних інтернетових служб. Наступна, що відбулась наприкінці 2001 на трьох основних державних телеканалах, викликала ще більший суспільний резонанс: надійшло більше двох мільйонів запитань та коментарів. Цей “діалог з країною” не мав аналогів у світі. Більшість дзвінків стосувались соціальних проблем – пенсійної реформи, цін на комунальні послуги та різноманітних пілг – проте були й інші, більш гострі: про криміналізацію органів правопорядку та загрозливо широке розповсюдження наркотиків. За даними опитування, більш ніж половина населення країни бачила щонайменше половину передачі, і більша половина глядачів (54%) була задоволена з того, як президент відповідав на запитання.

Інформація про приватне життя Путіна та опис його дитинства теж робили його образ більш привабливим. Півгодини щоденно президент присвячував плануванню роботи (що, звичайно, контрастувало із звичками його попередника); опублікував, у співавторстві, працю з історії та теорії дзюдо, не дивлячись на те, що вона розкрила певні тактичні прийоми з його арсеналу політичної боротьби (маються на увазі одкровення на кшталт “людина падає, коли втрачає рівновагу і не може її відновити”). У інших повідомленнях розповідалося про раннє дитинство майбутнього президента, причому наголошу-

валось на якостях, характерних для забіякуватого, некерovanого, “вуличного” хлопця. Наприклад, тітка з Рязані розповіла “Комсомольській Правді” про те, як одного разу маленький Вова видряпався на зовнішнє підвіконня їхньої квартири на п’ятому поверсі, іншого разу впав у воду під час риболовлі – щастя, що вже вмів плавати, бо це було справжнє “водохрещя”. Однокласники Путіна тяжіли до спогадів про його унікальну здатність ув’язуватись у бійки, хоча згадали також як майбутній президент владнав усі сумні формальності після несподіваної смерті свого шкільного товариша, та про те, як із своєї першої зарплати купив матері торт – найбільшого з усіх, що продавались у крамниці.

Образ Путіна продовжували прикрашати у серії біографічних досліджень, що почали з’являтися чи то в першій, чи в другий рік його президентства. Вчителька німецької, у “спогадах про майбутнього президента”, згадувала про Путіна як про учня із скромними досягненнями, котрого одним з останніх прийняли в піонери, та котрий, як виявилось згодом, мав “гострий та бистрий розум, чудову пам’ять та був винятково допитливим”. Детальніші дослідження з’явилися з-під пера російського журналіста Олега Блоцкого. Він використав фотографії, особисті архіви, інтерв’ю самого президента і його дружини, на які ті погодились, судячи з усього, не дуже охоче. Перший з трьох планованих томів поглиблював імідж тендітного, проте рішучого юнака, котрий не вагається захищати свої інтереси, якщо визнає це konieczним. Путін признався Блоцкому, що його виховувала вулиця, де він “жив, як у джунглях”. Там він засвоїв важливий урок: задля перемоги “у кожній бійці чи сутичці слід йти до кінця так, ніби це остання, вирішальна битва”. Другий том, опублікований у 2002-му, підкреслював твердий, з присмаком чоловічого шовінізму, характер президента. “На жінці лежить вся хатня робота”, сказав він якось своїй дружині, та “Не слід хвалити жінку, коли не хочеш її зіпсувати”. Не дивно, що Людмила Путіна призналась Блоцкому, що чоловік “випробовує її постійно впродовж усього їхнього спільного життя”.

З’явилися навіть ознаки виникнення культу особи. Через рік після обрання робітнички однієї з ливарень на Уралі виливали погруддя нового президента. На одній із ткацьких фабрик цього ж регіону виготовляли килими з його портретом у золотому овалі. У музеї Магнітогорська

експонується спецодяг, у якому Путін оглядав одне з підприємств. Тимчасом фабрика у Челябінську почала продукувати годинники з парсуною Путіна на циферблаті, місцевий кондитер продавав торти аналогічного дизайну, у місті відкрили “Бар Путіна”, де подають шашлики “владна вертикаль” та молочний коктейль “коли Вова був маленьким”. У повісті “Президент” описано нашвидкуруч скомпоновану фантастичну історію про “настоящего мужика”, що єдиний живим повернувся з небезпечної виправи до Чечні; опера “Моніка в Кремлі” написана на не менш неправдоподібний сюжет про шпигунку ЦРУ, заслану, аби спокусити російського президента. Проте її перевербовує ФСБ, а у фінальній сцені вона виходить заміж за приставленого до неї охоронця. Тимчасом одна жіночка рок-група випустила диск “Штурм повітряних трас” із синглом “Хтось, схожий на Путіна” (цей “хтось” не п’є і “не буде мене кривдити”). П’ятдесятиріччя Путіна стало приводом для подальшого звеличення його персони: одні читачі “Аргументів і фактів” уявляли свого президента з самурайським мечем та у відповідному одязі – “воїном, що трощить кого хоче і коли хоче”; інші вбачали у ньому “мою любов” і навіть “мою дитину”.

Усіх перевершило сільце Ізборск недалеко від Санкт-Петербурга, у якому президентський кортеж здійснив якое незаплановану зупинку. Відвідувачам пропонують відвідати міся “де Путін купив огірок”, “де Путін скинув маринарку і спробував води з джерела”, та “де Путін торкнувся дерева і загадав бажання”. В Іркутську у квітні 2002 продали з аукціону крісло, на якому він сидів під час відвідин цього міста; дерево, яке він посадив у Санкт-Петербурзі як офіційна особа з міської адміністрації, тепер прикрашає декоративну тарілку; лижні спуски та церкви масово перейменовують на його честь. Не zostалися без роботи і придворні живописці. Один зобразив Путіна, що загадково сидить під “Чорним квадратом” Малевича; інший, Нікас Сафронов, компліюючи “соцреалізм, Візантійську велич та давньоруські билини”, зобразив президента на тлі країни, розстеленої у нього під ногами. Ще один портрет, Александра Окунева, виконано у стилі ранніх зображень Леніна – “з привітною посмішкою, розумним виразом обличчя та авторучкою у руці”. Сафронов, художній директор еротичного журналу, розпочав малювати портрет у 1999, будучи

переконаним, що малює майбутнього президента. Після березня 2000 “грандіозна кількість посадовців” замовила копії картини для своїх кабінетів. (Як сказав якийсь скульптор “Аргументам і фактам”, життя немилосердне до митців і вони мусять “використовувати кожную можливість”.)

Виявилось, що президент втішався високим рівнем підтримки жінок, хоча у ранніх публікаціях йому закидали “брак сексуальности”. “Правда” повідомила про прикрий випадок у Ярославлі, де виявили “нову категорію пацієнтів – жінок, до божевілья закоханих у президента Путіна”. Людміла розпочала колекціонувати газетні публікації про президента, коли їй було далеко за тридцять, і назбирала грубу паку, яку зберігала під ліжком у замкненій скрині. Вона просила чоловіка вимкнути телевізор, коли Путін виступав по радіо, а через два тижні “як засліплена” сиділа перед телевізором, по якому показували його інтерв’ю, і навіть не встала нагодувати чоловіка, котрий голодний прийшов з роботи (вони так посварилися, що не розмовляли три дні). Врешті-решт вона перейшла жити до дитячої кімнати, у якій повісила портрет президента; розлучений чоловік зірвав його і кинув на підлогу. Людміла розридалась і впала в такий розпач, що довелось звернутись до приватного психіатра. Той пояснив, що цей випадок зовсім не є унікальним: жінки вбачають у Путіні “суперчоловіка, ідеального партнера”, котрий “ніколи не зрадить і не помре від горілки” (лікар сподівався, що Людміла “незабаром віднайде втрачену рівновагу”).

Визначення рейтингів президента

Рейтинги Путіна були, безумовно, високими – настільки високими, що їх деколи навіть називали “туркменськими”. Але вони були також і оманливими. Почнемо з того, що з усіх типів оцінювання діяльності президента рейтинги давали найвищі результати; вони залишались такими навіть після падіння із свого 80% пікового значення у січні 2000. При проведенні опитувань Всеросійський центр дослідження громадської думки просить пересічних росіян назвати “5-6 політичних діячів, котрим вони довіряють найбільше”. На середині третього року своєї каденції Путін із 41% був на першому місці. Бачимо, що відбулось падіння з 49% на момент обрання, а майже половина опитаних не довіряла жодному з полі-

тиків чи відмовилась відповідати на запитання. Дещо більш стійким параметром є відсоток тих, хто готовий голосувати за Путіна якщо вибори відбудуться “цієї неділі”, але це менше за кількість тих, хто був готовий вчинити так у березні 2000, коли його підтримувала не більше, як третина виборців. Але це були оцінки Путіна як особи, як державного діяча; вони не стосувались того, як він керує країною. У цьому сенсі ставлення суспільства було набагато стриманішим.

У ході опитувань Всеросійський центр дослідження громадської думки регулярно просить дати загальну оцінку діяльності уряду, а саме: як респонденти за десятибальною шкалою оцінюють президента, прем'єр-міністра та парламент? На третій рік урядування Путін мав загрозливі 5.9 – більше, ніж у парламенту, але не набагато більше, ніж у прем'єр-міністра (4.4). У наступному пункті опитування ВЦІОМ запитував пересічних росіян, чи збулись надії, що вони пов'язували з новим президентом. Виборці розділились на дві майже однакові групи: 48% були в цілому задоволені, а 46% – розчаровані. Чи росіяни погоджувались з президентом, чи підтримували його в цілому? Згідно з результатами опитувань, лише 17% “повністю поділяють його погляди і підходи”. Більший відсоток (27%) офірує більш умовну підтримку, залежно від того, чи він “продовжуватиме підтримувати демократичні та ринкові реформи”. Інші 17% підтримають, “коли не буде прийнятної альтернативи”. Близько 10% не люблять Путіна але “сподіваються, що він є добром для Росії”, а 12% за жодних обставин не поставлять його на перше місце.

Деякі причини такого ставлення прояснилися, коли пересічних росіян попросили оцінити діяльність Путіна у низці галузей політичного життя. Вони вважали, що президент досяг найбільших успіхів у справі відновлення авторитету Росії на міжнародній арені. Певний консенсус спостерігався також щодо того, що він успішно відновлював порядок всередині країни – йшлося про посилення контролю федерального центру над регіонами, заходи проти олігархів, та спроби знизити рівень організованої злочинності. Але було певне занепокоєння долею політичних свобод, спричинене переслідуванням незалежних засобів масової інформації та просуванням на ключові пости у його адміністрації осіб, пов'язаних з Путіним довгою спільною службою у КГБ. Мало вірили

у те, що Путін зможе пришвидшити темп економічного зростання та відновить доперебудований рівень життя рядових росіян; ще менше було тих, хто уважав, що він успішно поборював чеченських повстанців чи знайшов якесь політичне розв'язання проблеми Чечні. Безперечно, екстраординарний ріст його популярності значною мірою пояснювався обіцянкою швидкого розв'язання проблеми Чеченського тероризму (“мочить в сортире”); криза з заручниками у жовтні 2002 показала, що таке розв'язання, таке ж швидке, як і коштовне (в сенсі людських життів), триватиме й надалі.

Результати опитувань репрезентативних груп також свідчать про поступову ерозію тієї безоглядної підтримки, якою Путін втішався на момент обрання. Спочатку були певні надії на те, що новий президент виконуватиме передвиборні обіцянки та зrealізує свій потенціал лідера. Але після “чорного серпня”, коли затонував “Курськ”, а телевежа в Останкіно була пошкоджена вогнем, почали виникати запитання, радше на рівні підсвідомості, ніж усвідомлювані. Не виглядало, щоб війна у Чечні була близькою до успішного завершення, боротьба з олігархами була якоюсь спазматичною, а реформування державних структур не дало очікуваних результатів. У річницю його обрання члени репрезентативних вибірок не бажали і далі “дивитися і чекати”; зростають нарікання на те, що Путін “вже цілий рік при владі”. Ті, хто голосував за нього минулого року, почали ставитися до свого обранця більш критично: президент не виправдав їхніх надій і вони не вірили, що він зробить це у недалекому майбутньому. (“Ми очікували від нього більшого”). Якщо президент приймав непопулярні рішення, зростала кількість виборців, схильних реагувати негативно.

Наприкінці першого року правління Путіна тижневик “Аргументы и факты” оприлюднив підсумковий баланс; він також може служити своєрідним вироком першій половині його президентського терміну. Більшість території Чечні опинилась під контролем федеральних військ – проте близько 3000 військових загинуло, а місцеве населення перетворилось на непримиренних ворогів. Владу Кремля відновлено, проте ще зарано говорити, що поділ на федеральні округи є по-справжньому ефективним. Деяких олігархів відтіснили на узбіччя, проте brutальне поводження з ними знеохотило потенційних

інвесторів. Маємо невеликий прогрес у реформуванні економіки, проте успіхи пов'язані головню з високим рівнем світових цін на нафту, а не з діяльністю уряду. Податкова реформа тупцювала на місці, а військова йшла більше на папері або (що гірше) призводила до розпаду боездатних військових з'єднань. Суддям підвищили заробітну платню, проте глобальна судова реформа ще й не розпочиналась. Зовнішня політика Росії стала більш прогнозованою, проте численні закордонні візити Путіна принесли мало вагомих результатів. Цей вердикт викликає, у кращому разі, змішані почуття.

Партія Путіна?

По той бік припливів і відпливів громадських симпатій лежить набагато більша проблема: якою мірою Путін був спроможним чи неспроможним побудувати коаліцію політичних прихильників, на котрих би міг опертися під час свого першого, а потім і другого терміну на посту президента. Як показують результати дослідження, близько чверті електорату є стійкими прихильниками Путіна, а інша чверть – його тверді супротивники; залишається близько половини від загального числа людей з правом голосу, які не визначились і не мають стійких уподобань. Один колишній радник Єльцина охарактеризував цю широку, рівномірно розподілену за статистичними “зрізами” суспільства, множину прихильників Путіна як “нестійке об'єднання людей без ідеології, яких неможливо пов'язати між собою”. Перспективи на середній чи довший проміжки часу, правдоподібно, залежатимуть від того, якою мірою цю текучу масу вдасться згуртувати у “партію Путіна”, спроможну підтримати програму уряду, яка могла б включати непопулярні рішення, через що президент перестав би бути “всім для всіх”. Що ж могло перетворити цю тимчасову спільноту у стійку одиницю на момент, коли у Путіна розпочалась друга половина каденції?

Як показує наше опитування, проведене у квітні 2001, а також інші дослідження, підтримка президентури Путіна і далі майже рівномірно розподілена по всіх зрізах електорату. Як і раніше, прихильників Путіна трохи більше серед віруючих (хоча частота відвідування церкви робить цю різницю неочевидною), і їх трохи менше серед тих, хто не працює фізично. Проте це дуже мало свідчить на користь гіпотези, що Путіна підтримують переважно

знедолені та неїмуші; статистичні факти переконують у відсутності такого типу ефектів. Якщо б і справді Путіна підтримували якісь окремі групи виборців, скажімо, старі та вбогі, чи краще організовані жителі міст, ми мали б очікувати, що вік, стать, освіта та рівень доходів призведуть до сильніших статистичних ефектів ніж ті, що спостерігаємо. Ми також дослідили вплив економічних пріоритетів прихильників Путіна, сфокусувавши увагу на принципових переконаннях щодо програми структурних реформ, яку, принаймні формально, доручено проводити його адміністрації. Тільки для одного з шести параметрів виявили статистично важливий розрив: тих, хто вважав, що Путін добре робить свою роботу, було менше від тих, хто вірив, що окремих громадянин має право володіти великим бізнесом. Але ефект був малим порівняно з сумарним впливом інших обставин, і, у будь-якому випадку, це вказувало на те, що президента більше підтримують ті, хто опонував його внутрішній політиці, ніж ті, хто з нею погоджувався. Не було статистично важливих ефектів жодного іншого типу: прихильники Путіна не висловлювались, наприклад, на користь приватної власності на землю (відповідний законопроект Кремль якраз намагався провести через Думу), серед них не було більше громадян переконаних, що вони самі, через індивідуальне страхування, не покладаючись на державне забезпечення, мають забезпечуватись від імовірних ризиків. Президент міг спробувати виставити себе адвокатом ринкової економіки, проте наше дослідження свідчить, що це б не допомогло вирізнити в електораті якусь окрему групу з людей із такими самими пріоритетами та опертись на їхню підтримку.

Президент не досяг успіху у впорядкуванні рядів своїх стійких прихильників та згуртування з них сильно-го, більш централізованого політичного об'єднання. Ми могли б, наприклад, сподіватись відрізнити прихильників Путіна від інших виборців за їх поглядами на роль президента у його протистоянні з парламентом, та за їх розумінням політичного лідерства як такого. Як би там не було, громадська підтримка Путіна основана на сильно-му та рішучому лідерстві, на його обітниці відмовитись від туманної, двозначної політики минулого на користь “диктатури закону”. Проте, коли ми аналізуємо блок запитань, пов'язаних із поглядами на те, наскільки важливо мати сильного лідера, виявляється, що переконання

тих, хто голосував за Путіна та тих, хто був задоволений його діяльністю на посту президента, мало відрізнялись від поглядів інших респондентів. Більша різниця була у тому, як наші респонденти уявляли собі баланс сил між президентом та парламентом – прихильники Путіна більш схильні схвалювати дальше посилення виконавчої гілки влади. Але цю точку зору поділяли всі наші респонденти: просто прихильники Путіна на ній наголошували.

Ми не змогли, як сподівались, отримати докази на користь того, що прихильників Путіна вирізняє набір якихось окремих, специфічних поглядів та переконань. Хоча Путін походить з середовища Комуністичної партії та КГБ, він працював у реформістській адміністрації Собчака у Санкт-Петербурзі, і мав би продовжувати політичний проєкт, ініційований Борисом Єльциним. Під час передвиборчої кампанії у грудні 1999 його привселюдно підтримали “Єдинство” і Союз правих сил, хоча, не так прямо. Політичний простір, зайнятий Путіним, чітко окреслювався підтримкою демократії західного зразка, багатопартійної системи як такої, та партій, котрі недвозначно підтримували вільноринкову економіку. До того ж, розпочавши згуртовувати електорат навколо гіпотетичної “партії Путіна”, ми могли б сподіватись виявити прихильників Путіна радше на другому запитанні нашого опитування – коли просили оцінити, наскільки добре Путін робить свою роботу – ніж на першому, коли респондентів просили пригадати, за кого вони голосували під час виборів президента у 2000-у. [...] Різниця між тими, хто голосував за Путіна, і тими, хто віддав перевагу іншому кандидату на президентських виборах у березні 2000, була більшою ніж різниця між прихильниками Путіна та іншими респондентами роком пізніше. Частково це може відображати різну природу запитань – у одному просять дати рішучий присуд у формі голосування, інше є ширшою оцінкою президентської діяльності – проте різниці є невеликими. Наприклад, усереднена різниця у відповідях між виборцями Путіна та прихильниками інших кандидатів у 2000 була 17%, а наступного року, коли виборців поділили згідно їх оцінки діяльності Путіна, різниця становила в середньому 8%. Іншими словами, за період, що минув з часу його обрання, прихильники Путіна не тільки не стали відмінною від інших групою (“партією Путіна”), а почали ще менше відрізнятися від решти виборців.

Узагальнюючи відзначимо, що виборці більшою мірою були поділені за їхньою політичною орієнтацією та партійним вибором, ніж за поглядами на те, якою має бути політична система в цілому. Особливо це стосується їхнього ставлення до виборів президента. Наприклад, у середньому 27 відсоткових пунктів відрізняє прихильників Путіна від прихильників інших кандидатів у момент проведення виборів, але не більше 7-ми пунктів відділяє ці групи наступного року, коли вони оцінювали його діяльність на посту президента. Єдине, що вражає – це дивовижна зміна ставлення до Путіна прокомуністичних виборців, довіру яких надзвичайно важко завоювати усім кандидатам (і кандидату-комуністу зокрема): у набагато меншій пропорції, ніж на момент виборів, вони були представлені серед тих, хто був розчарований діяльністю президента через рік. Проте у відповідях на ключові для всіх запитання було набагато більше єдності. Ті, хто голосував за Путіна на виборах, і ті, хто позитивно оцінював наслідки його річної праці, були єдині з іншими респондентами, ставлячи советську систему на перше місце – поперед “Західної демократії” та актуальної політичної системи. Так само, як і інші виборці, вони віддавали перевагу політичній системі із меншою кількістю партій, чи, навіть, однопартійній – порівняно із багатопартійною, що існує зараз. Тут, як і у інших опитуваннях, прихильники Путіна були близькими до статистичного “зрізу” суспільства на загал.

Ризики президентської популярності

Розпочавши другу половину свого президентського терміну, Владімір Путін зумів утримати рівень народної підтримки, якому позаздрили б більшість світових лідерів. Згідно з джерелами з його найближчого оточення, Путіну дуже залежало на його популярності, і він утримував “придворну” соціологічну службу, яка регулярно повідомляла його про поточний рейтинг; він приклав так мало зусиль, щоб захистити незалежні засоби масової інформації, почасти тому, що вони могли б допомогти потенційному конкуренту утвердитись і кинути виклик на виборах у 2004 році, коли його перший президентський термін добіжить кінця. Однак “правити означає вибирати”, і популярність може обернутись “даром данайським”. Справді, існували певні ознаки того, що Путін – за висловом Юрія Левади – став “заручником свого рей-

тингу” і, щоб утримати високий рівень своєї популярності, уникав приймати будь-які рішення, які б могли відштовхнути навіть невеличку частину тих, хто його в той чи інший спосіб підтримував. Чим більше було б відданих, ідейних прихильників, тим ширшим був би політичний простір, у рамках якого Путін міг би приймати як популярні, так і непопулярні рішення. Проте, за нашими даними, не існувало виразного ядра прихильників Путіна у момент його обрання, не було його й роком пізніше, коли “партія Путіна” стала ще більш розмитою. Адепти Путіна – і ті, хто голосував за нього на виборах, і ті, хто позитивно оцінював наслідки його річної діяльності – утворювали досконалий “зріз” всього електорату як сукупної цілості. Для них були властиві ті ж соціальні ознаки, вони поділяли найбільш поширені “економічні” погляди, і мали того самого роду політичні переконання, що й інші виборці (хіба що підтримали таки Путіна, а не іншого кандидата). Зі свого боку, президент старанно уникав зобов’язань перед будь-якою партією, навіть якщо вона задекларувала його підтримку. Якщо щось і вказує на прихильників Путіна, то це їхнє задоволення тим, що він є президентом Росії; але на такого роду фундамент важко оперти реалізацію програми реформ чи узгодження суперечливих інтересів різних центрів влади.

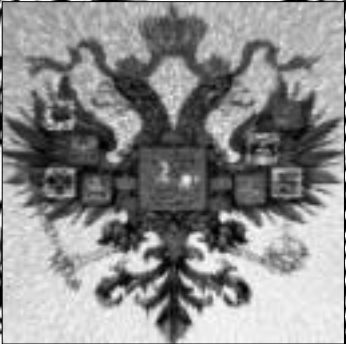
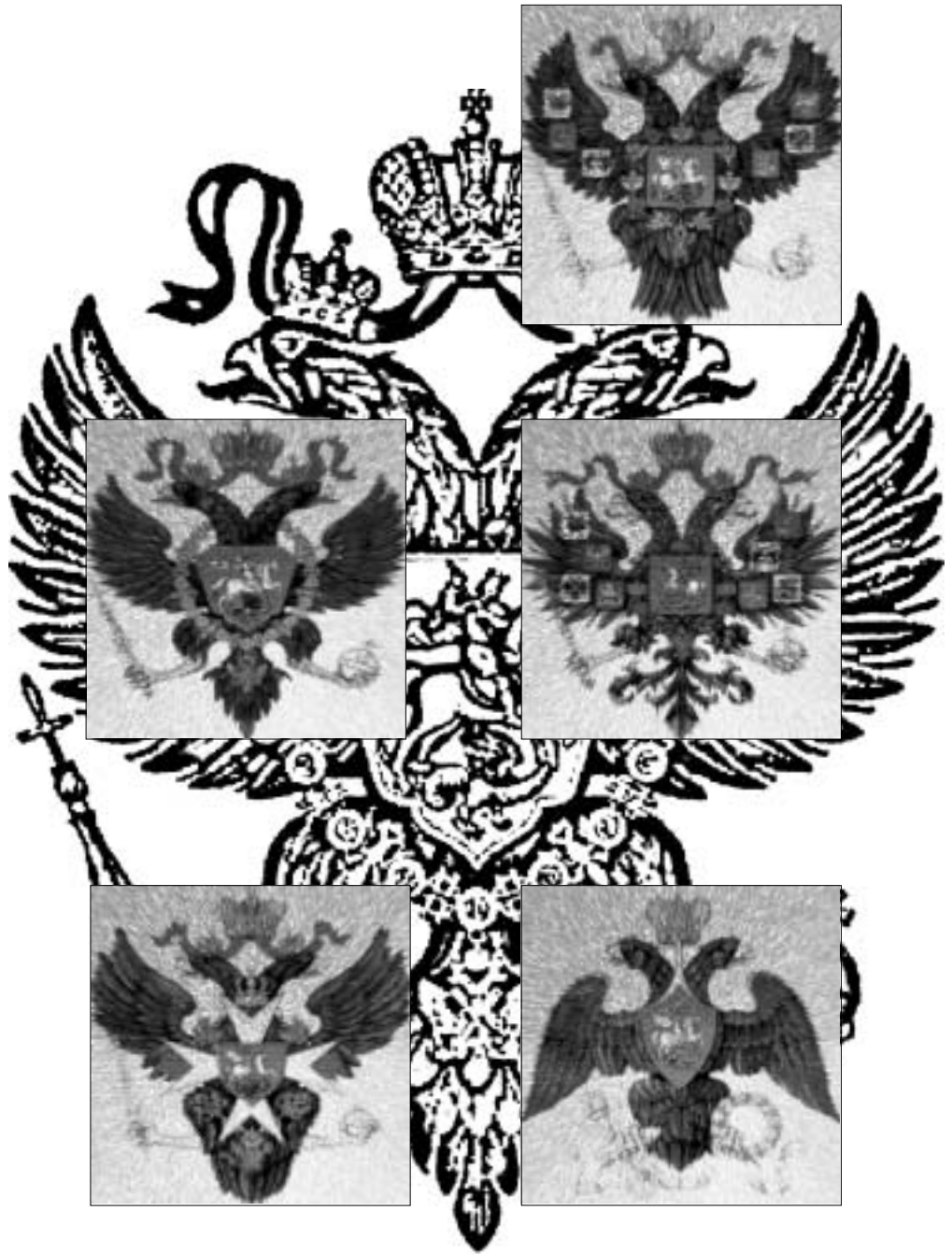
На практиці неможливо уникнути необхідності приймати важкі рішення. Відродження економіки від самого початку сильно залежало від світових цін на нафту. Оскільки рівень цих цін уряд Росії не контролював, це спричинило обвал рубля у серпні 1998, наслідком чого стало подорожчання імпорту. Але вплив девальвації почав швидко слабнути внаслідок подальших коливань цін на нафту що, у свою чергу, піддало певному ризику усі пункти державного бюджету. Російська економіка продовжувала бути “нафтозалежною”, продовжувала залежати від цін на сировину на світовому ринку. Вона обплутана боргами, причому пік на графіку повернення позик припадає на початкові роки нового десятиріччя. У той же час старіння інфраструктури тривало своїм звичаєм, про що свідчили пожежа на телевежі в Останкіно влітку 2000 та прорив дамби в Якутії навесні 2001 – найстрашніший за останні сто років.

На порядку денному постали нові завдання. Ніщо не вказувало на те, що “антитерористична операція” у Чечні буде розгортатись таким чином, що у Кремля

буде достатньо підстав оголосити її успішною. Тимчасом продовжували гинути люди, тривало руйнування інфраструктури, причому кількість смертей та масштаби руйнувань досягли загрозливого рівня. Спроба приватизації землі – а положення про її приватизацію вже включили у російську Конституцію – спровокувала демонстрації, очолені Комуністичною партією, що контролювала більше, ніж половину регіональних урядів Російської Федерації; і це при тому, що вона стосувалась лише невеликої кількості землі в урбанізованих районах. Будь-яка серйозна спроба реформувати житловий сектор, зокрема впровадити реалістичні ціни на комунальні послуги, вплинула б на добробут кожної родини. Мало хто, чи то в найближчому майбутньому, чи трохи згодом, міг би собі дозволити приватне медичне обслуговування. І мало хто міг собі дозволити приватне пенсійне забезпечення, адже до 30 відсотків населення жило за межею бідності.

Путін прийшов до влади, не виголошуючи “маніфестів” і, фактично, не провадячи передвиборної кампанії. Сім’я Єльцина обрала його спадкоємцем, і його першою публічною акцією було надання їй імунітету від судового переслідування. Його прихід до влади уможливила Чеченська війна, у якій він не зумів перемогти у терміни, які сам вважав прийнятними. Високий рейтинг дозволив перемогти супротивників, зокрема й губернаторів, але його позиції залежать від світових цін на нафту. Така залежність діє на президента паралізуюче. “Партія Путіна” є малопомітною, не видно навіть якоїсь “лідерської команди”, так що він дуже залежить від мінливих настроїв електорату. Тимчасом не було ухвалено указів, метою яких було б істотне поліпшення у тих сферах життя, що найбільше цікавлять звичайних росіян: восени 2002-го половина з них оцінювала стан економіки країни як “поганий” чи “дуже поганий”, і лише чверть сподівалась змін на ліпше у недалекому майбутньому. Владімір Путін мав щастя пережити безпрецедентний “медовий місяць” із російським електоратом. Проте збільшуться кількість ознак того, що він уже “відміряв половину шляху”, і що друга його половина може бути “важчою за першу”; власне кажучи, “режиму віри в особу” може забракнути для досягнення того типу якісних змін, які б засвідчили рішучий розрив із спадщиною Єльцина.

Переклав Юрій Яремко

Віталій

ПОНОМАРЬОВ

**між
"зачисткою"
і СПОКУТОЮ**

Как там в Ливии, мой Постум, – или где там?
 Неужели до сих пор ещё воюем?
 (Иосиф Бродский, “Письма к римскому другу”)

Досвід нещодавнього українсько-польського примирення дає змогу українцям – бодай заради геополітичного балансу, – замислитися над самою можливістю подібної акції у східному напрямку. Йдеться не лише про завершення пів тисячолітнього конфлікту цивілізацій (радше, субцивілізацій – центральноєвропейської та євразійської). Насамперед, порозуміння по осі “Варшава – Львів і Київ – Москва” означало б завершення занадто вже тривалого процесу українського культурного самовизначення. І домовленість водночас із західним і східним сусідами України стосовно морального тлумачення досвіду історії, тягаря індивідуального сумління і спокутування національної провини могло би заохотити українські Захід і Схід нарешті зійтися у Києві вдвох.

Проте, класично довершена формула українсько-польського примирення “Вибачаємо і просимо вибачення” виявляється цілковито непридатною для випадку українсько-російського. І зовсім не через сміховинну асиметричність переліків взаємних кривд, навіть якби такі реєстри хтось справді взявся укладати, урівноважуючи Конотоп Полтавою, а похід Петра Сагайдачного на Москву – маршем Міхаїла Муравйова на Київ. Просто українсько-російське порозуміння можливе лише на основі публічного визнання росіянами факту геноциду українців з боку російської держави. І першою підвалиною примирення стало би наголошення самими росіянами на юридичній та моральній відповідальності російської держави за голодомор і терор щодо українців і за усі її намагання абсолютно гуманно розчинити їх в євразійських сутінках.

Єдино можливим тут видається наслідування іншого польського зразка – Заяви 193-х польських інтелектуалів “Пам’яті жертв акції Вісла”, надрукованої у паризькій “Культурі” за березень 1997 року. Йдучи за цим взірцем, росіяни могли б привселюдно сказати приблизно так: “Засуджуємо організовані московським керівництвом у ХХ столітті в Україні штучний голод та

терор однозначно і цілковито. Схиляємося перед пам’яттю мільйонів їхніх жертв, висловлюємо співчуття усім, кому болить кривда своїх родин та своєї спільноти”.

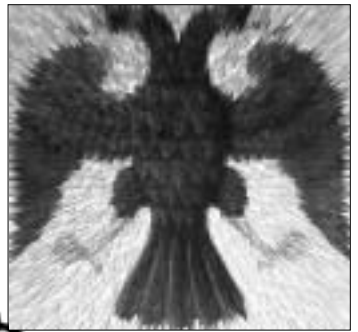
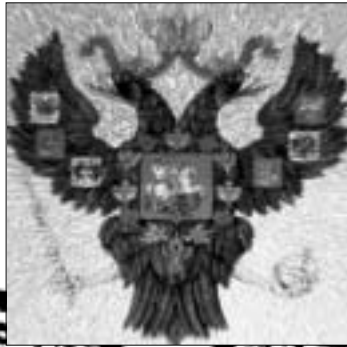
Таких, або подібних слів було б цілком достатньо для початку українсько-російського примирення. Проблема лише у визначенні суб’єктів цієї дії. Надто ж коли зважити на те, що державці з Боровиковського пагорба відмовилися вибачитися перед українським народом за голодомор, а їхні колеги з київських Липок поставилися до цього з *розумінням*. Якщо до того ж узяти до уваги, що російська масова свідомість і досі потерпає від віддалених наслідків родової травми Переяслава та від фантомних болів, спричинених відокремленням України. Якщо врахувати масовий відхід російської інтелігенції від шляхетної традиції морального Опору владі. Та і для мільйонів українців, які на своїй землі щовечора припадають до російських телеканалів, проблема примирення поки що навряд чи актуальна. Відтак, зацікавленими тут залишаються лише інтелектуали. І якщо серед українських культурницьких еліт прихильники порозуміння переважають, то прикмети російського учасника цього процесу ще потрібно окреслити.

Напевно, на примирення з українцями може погодитися лише росіянин-західник, завзятий прихильник прав людини, включно з її національними правами – аж до священного права нації, до якої людина себе зараховує, на політичну незалежність. Це буде особа, що мріє про звичайну модерну державу – наймичку на побігеньках у громадянського суспільства. Росіянин, здатний поставити перед собою засадниче, навіть екзистенційне російське запитання: “Чи варта вся уявна велич імперії однієї сльозинки чеченської дитини?”. Це має бути інтелектуал – вічний заручник і перша жертва російської політики. Росіянин, що для нинішніх західних політиків є *сепаратистом*, а для російських фундаменталістів – світоглядним “*инородцем*”, ментальним “*нацменом*”, “*буржуазным националистом*” і “*пособником террористов*”. Це – особистості кшталту Петра Чаадаєва, Міхаїла Лермонтова, Андрея Сахарова, Валерії Новодворської, Глеба Якуніна, Сергея Ковальова. Сьогодні найпростіше впізнати такого росіянина за його вишуканою і досконалою літературною російською мовою.

Можливе примирення жодним чином не означало б *узгодження* інтелектуалами обох боків їхнього бачення

історії України і Росії. Їм би довелося при цьому змиритися, приміром, з тим, що для українців героями завжди будуть вояки Української Повстанської Армії, так само, як для росіян – вояки Добровольчої армії. Втішаймося хоча б тим, що ні для тих, ані для інших героями ніколи не стануть “ченці” “*Ордена меченосцев государства Российского*”, “*наркомвнудельцы*” чи слов’яни-“*братки*”.

Можливо, на траверзі острова Тузла ідея українсько-російського примирення комусь видаватиметься передчасною і утопічною. Насправді ж вона ідеально вкладається у простір *відповідальності інтелектуалів*. Якщо розуміти це як вироблення орієнтирів розвитку спільноти, визначення естетичних критеріїв і суспільних цінностей, ствердження взірців поведінки та моральних норм.

андрей горних

Росія як справа
смаку

Питання ставлення до Росії у постсоветському просторі нагадує гебрейське питання столітньої давности. Була колись земля обітована, що благими намірами вимостила дорогу до пекла і розіп'яла своїх богів. Народ, що жив на ній, розкидало по всьому світу – і серед твоїх сусідів напевно знайдеться не один із *них*. Але фантазм цієї землі хвилює, а в очах людей, що колись-то її заселяли, тривожно читається закоренілий месіанізм.

Мова, звісно, про советську Росію, про СРСР і советських людей. Бо Росія новітньої історії, Росія, що модернізується, не так частина – хай яка значуща, хай навіть центральна – геополітичного полотнища під назвою СРСР, до якого імперською грубою ниткою підшивалися різнобарвні фрагменти “наоцкраїн”, – як сама текстура цього полотнища. Росія-бо “лягла в основу” до втрати ідентичности, розпустилася на нитки, із яких стала сплітатися нова соціальна “матерія” без будь-яких національних візерунків, які б на ній були вишиті. “Росія” навіть анаграматично немов би вплетена в “СССР”: потрійне “с” як посилення подвійного “с” в обрамленні “р”; СРСР виглядає як суха квінтесенція початкових приголосних, чоловіча інверсія “жіночної” Росії.

Слово “Росія”, немов дно морського корабля, обросло множинністю побічних смислів. Власне кажучи, така доля усіх слів в епоху постмодерністського надвиробництва цінностей. І коли ми їх уживаємо, нам, здається, уже не те що “не дано передугадати”, а й узагалі заборонено знати, як відгукнеться те чи те слово на боці іншого. Слово як монада, наповнена індивідуальною експресією, у непроникній оболонці. Коли тільки мова заходить про Росію, мені, її уродженцю, який ось уже добру половину свого життя живе у Беларусі, особливо тоскно. Чи це звучить з уст російських лівих, чи державників, чи постсоветських прозахідних націоналістів – я не розумію, про яку Росію йдеться. Кожен-бо залучає той ряд побічних асоціацій, що необхідний для оформлення власної психічної напруги. “Росія” – це містка, “доленосна” (бо говорити про Росію значить говорити про її долю, а отже і про долю самого мовця), пуста форма для вияву риторичних енергій політологічного розмаху. Одні втратили Країну, інші ніяк не можуть від неї

звільнитися. Усі мовчкирозуміють, що говорять про одне й те ж.

Вдаючись, із певним наміром, до грубого історичного схематизму, я би виділив чотири “археологічних” шари у семантичній масі слова “Росія”.

Петровська епоха: молода нація, що силою самоутверджується як європейська імперія. Молодий національний капіталізм, із великим розмахом, ремісничий і безпринципний. Бородата боярська ретроградність і сказання глибокої давнини. Селянство як нечулий матеріал історії. Історичний оптимізм, замішаний на крові.

Останнє століття дому Романових: “домашній” відпочинок для городських станів і селянської общини від першого натиску європейських буржуазних революцій. Блискучий аристократизм і солідне купецтво, дрімуча бюрократія, прекраснодушні поміщики-самодури і скотиняче становище “простої людини”. Класичне російське мистецтво. Самодержці, замкнені у своїх фантазмах і фобіях. Зростання розброду і партикуляризація суспільного життя із розвитком капіталізму у Росії. Трагічно-апокаліптичні відчуття кінця світу, історії.

Советська Росія: постпетровське повторення західної модернізації під лозунгом розриву із капіталізмом. Хитрість історичного розуму, що перехитрив самого себе – модерн без суб'єкта, технологічний прорив при затримці виміру колективного утопії. Супутні крайнощі творчого ентузіазму і чорної депресії, тріумфу і терору, агресивного невігластва партократії і високого советського мистецтва. Новий історичний оптимізм, замішаний на ще більшій крові.

Постсоветська Росія: сильні і тямущі чоловіки безсистемно-індивідуально вихоплюють гарячі шматки власности у чоловіків кволіх і нетямущих. Залишки “системности” (ФСБ або губернаторський клуб) виступають лише як іще одні гравці у процесі перерозподілу власности. “Спільна справа” – споживання; імітація індивідуальности і побутовий комфорт. Смерть мистецтва і глибокодумности, більше стилю та аналітичної розсудливости, вишукана журналістська словесність, свобода (або: нарешті інтелігента залишили без державного нагляду і без грошей). Суспільна прострація, домінування медій і посередників. Ідеологічна знемога в очікуванні третього – остаточного – “Петра”, який би поєднував у собі процвітаня індивіда і потугу держави. Загалом же

меланхолійне переживання кінця Історії як доконаного факту.

Кожен із цих станів має доволі широкі, проте достатньо відмежовані одне від одного асоціативні поля, ціннісні модальності і систему образів, що репрезентують ту чи ту частину “Росії”, до того ж, ці страти “російськості” внутрішньо суперечні. Ось таке моє *ad hoc* бачення “Росії”, якщо не заглиблюватися в особисті поетичні інтуїції на тему “с чего начинается Родина”. І тут справа не в тому, аби констатувати, що “Росія” – це радше місиво, а не масив значень, полісемічна хмара, яка не має стійкого ядра, а це дозволяє якщо не зрозуміти, то принаймні вибачити будь-який слововжиток, із нею пов’язаний. Мій задум полягає в тому, аби окреслити Росію як більш-менш стійкий концепт, як предмет суперечки. Позаяк після досвіду зіткнення із постсовєтським націоналістичним антиросійським дискурсом у мене загалом склалося враження, що “Росія” (як і багато інших речей) – цілком перейшла у ділянку смакових суджень.

Росія як концепт найбільш драматично описує траєкторію діалектики індивідуального і загального у новітній історії: відкриття перспектив Утопії, Історії, колективного проекту, їх провали можуть виявитися доволі повчальними для розуміння постсовєтського (пост) модерністського типу суб’єктивності, якщо подолати особисті перспективи. “Росія” – це означення спроби “реалістичного” (у сенсі середньовічного філософського реалізму, у сенсі ранньокapіталістичного реалізму як стилю мистецтва і життєвого канону інтелігенції) співвідношення індивідуального і загального в іноземних рамках західного модерну. Останньої спроби узагалі якось співвіднести ці два первні перед постмодерністським зняттям самої проблеми такого співвіднесення. І тією мірою, якою постсовєтській людині важко повірити в те, що нескінченне індивідуальне коло заробітку-споживання суть єдина історична перспектива, Росію і справді можна назвати “сутнісною часткою нас самих” (Андрухович). Причому якраз остільки, оскільки вона ледве пробивалась крізь взаємодіючі стихії совєтської дрібнобуржуазності та архаїчного, варварського насилля, вона й виявилась невиконаною обіцячкою.

Просто вражає, як легко постсовєтський дискурс розправився із діалектикою Єдиного і Множинного, що свій початок виводить ще із Платона. Індивідуальне,

плюральне – істинне буття, все решта – тоталітарний морок. Це якась історико-філологічна помста двадцяти-столітньої традиції західноєвропейської метафізики, яка витратила стільки зусиль, аби продемонструвати, що загальне – це умова мислимості та існування індивідуального, що індивідуальне – необхідний структурний момент загального. Залишимо класичну онтологію (з її тезою про те, що умовою можливості речі є концептуальна тотальність Ідеї) або естетику (одиничний твір мистецтва можливий мірою співвіднесення з естетичною тотальністю Форми). І, розуміючи, наскільки скомпрометована марксистська теза про індивіда як ансамбль суспільних відносин, ризикнемо ще раз озвучити: умова можливості індивіда є порядок Символічного або соціальної тотальності (для тих, хто здатен почути у цьому ще щось, окрім пропонованого тоталітаризму) у її історичних модифікаціях. “Суспільна тотальність” (а не конкретні соціальні інститути), за словами Адорно, не має власної життєвості, вона є спосіб творення одиничних моментів індивідуального, форма даності світу індивідові. Це подібне на кінематографічний *гер*: індивід викидає за борт баласт “суспільного”, але виявляється, що він до нього прив’язаний, отож за якусь мить опиняється за бортом сам.

У постсовєтських націоналістичних закидах “Росії” симптоматична саме позиція мовця. У ліпшому випадку вона легітимізується через реліктову ідеологію Просвітництва: 1) нація як соціальна тотальність, що визначає принцип індивідуалізації; 2) усунення Ідолів (ментальних або соціально-політичних, інших націй) – необхідна і достатня умова для того, аби життя саме собою пішло правильним річищем (просто заберіть звідусіль Росію, у нашому випадку). У чистому варіанті ця позиція східноєвропейського інтелектуала – позиція “самодостатнього” індивіда, який нікого більше не представляє, ні до кого не звертається і жодних соціально-символічних ефектів не сподівається, викриваючи “спільності” і “тотальності” як пусті міражі перед достовірним монолітом власного “я”. У дискурсі, що виходить із такої позиції, з Росією “покінчено” на найглибиннішому рівні – як з історичним концептом.

Особисто я не проти, аби існував такий постсовєтський жанр публіцистики – Росія як справа смаку. Гірко і смішно, коли Росія описується як ірраціональна суміш

пияцтва і польотів у космос із нездоровими імперськими амбіціями. Але в цьому є немало правди і повчальності – чого-бо на дзеркало нарікати... (З іншого боку, русофобія – це дзеркало російської ідеології; тією мірою, якою Росія шукає свого зовнішнього Антипода, сусіди Росії своїх внутрішніх демонів убачають в обліку Росії.) Правда також, що багато моїх колишніх співгромадян по СРСР мають обґрунтовані особисті порахунки з Росією. Та й у самій Росії від Чаадаєва живе велика традиція нещадної самокритики, коли не самоїдства.

Небезпеку такого жанру я вбачаю лише у тому, що скрайня ліберально-індивідуалістична позиція, до якої він “природно” прив’язується, блокує вихід до більш насущного і важливого, на мій погляд, завдання – критики Росії саме як невиконаної обіцянки. Або, коли говорити просто, не дає зайняти позицію лівого інтелектуала, яка саме зараз, після приходу справжнього капіталізму і відходу у минуле покоління істматчиків і діяматчиків, потрібна не менше, ніж заливання кока-колою тліючих головошок Імперії. Мало того, мені здається, що за риторикою ліберального (само)утвердження постсоветського індивіда стоїть підсвідоме невизнання того факту, що умови можливості сучасного індивіда не скасовано, – але це вже така соціальна тотальність, яка трансформувалась у тотальність капіталу. Східноєвропейському інтелектуалу ще належить здати собі у цьому справу і замислитися над ефектами індивідуалізації через капітал (гроші, інвестиції, реклама, споживання і таке інше), визнавши, що сьогодні важко придумати щось ліпше, аніж ліберальна демократія, і що, стосовно до наших широт, усе-таки “ворюга милей, чем кровопийца” (Йосиф Бродський).

У серіалі “Твін Пікс” є ось яка сюжетна лінія. Лютого, жажливого чоловіка-тирана, який усіляко гнобив дружину, вхопив параліч. У мстивому запамороченні від свободи дружина приводить у дім коханця. Удвох вони натягують на нього ковпак блазня і влаштовують перед ним такі сцени, лише підозра про які раніше поставила б під загрозу саме їхнє життя. Чоловік є тут, поруч, у цілій своїй фізичній нерухомій масі, він не може промовити і слова, не може і пальцем поворухнути, та його очі, хоч і без жодного виразу, увесь час дивляться... Це розпалює особливу евфору, яка живиться веселим жажом від думки: “А що коли він устане?”

Щось вельми суттєве у структурі емоційних відношень героїв визначається цією мовчазною присутністю Речі, яка сповнена нестерпної Історії і яка, поза межами всіх логічних доказів, таїть у своїй глибині немислиму, неможливу загрозу.

Мабуть, це справа особливого смаку – вибирати Росію на роль отакої зовнішньої Речі, яка стимулює емоційне життя всередині постсоветських націоналізмів. Про це сперечатися годі.

Переклала Наталка Римська

андрей
пустогаров

who are you
miss Russia?

Цього літа редакція журналу “Неприкосновенный запас” запропонувала мені перекласти для одного зі своїх чисел есею Юрія Андруховича “...но странною любовию”. Що я і зробив. Коли номер потрапив мені до рук, я помітив низку змін, які хтось зробив у тексті перекладу. Одна із них мене збентежила. Замість свого доволі точного перекладу – “Для воплощения проекта (мова ішла про стабілізацію української держави за російським зразком) **не достаает лишь такой малости, как существование этого самого украинского Путина**” – я прочитав: “**не хватает всего лишь такой ерунды, как существование этого самого малютки – украинского Путина**”.

Я звернувся до редакції за поясненням. Мені відповіли, що зміни у перекладі зробив сам Андрухович. “Хозяин – барин”, – подумав я і полегшено зітхнув. І тільки восени, напіткавши у київській газеті “Дзеркало тижня” текст Андруховича “Про неможливість любови”, який майже цілком збігався із першими двома третинами попереднього “...но странною любовию”, я, здається, збагнув, що означало слово “малютка”. “Крихітка” було в українському тексті. “Крошка” по-російськи. Крихітка Цахес. Герой казки Гофмана і російської передачі “Куклы”. Злий, потворний карлик, якого, внаслідок дії чарів, усі оточують любов’ю і вважають красенем. Отож, ось він – образ Путіна: крихітка Цахес. Ось він – образ сучасної російської держави.

Як кажуть, збоку видно ліпше. Проте романтизм німецьких романтиків видається мені нуднішим від дійсності. У них – солодка фея, що обдарувала крихітку Цахеса, у нас – “матерый человечисе” Єльцин, який іще застудиться на нашому похороні. І який, на відміну від феї, знав, що діяв.

Я не вважаю Путіна злодієм. Я навіть не вважаю його політиком. Справжні політики не виникають раптом і нізвідки. Після дефолту нізвідки, за пропозицією Явлінського, був виник Примаков. У нікуди він і пішов. Сидить тепер інколи на засіданні уряду за столиком збоку у третьому ряді.

Путін – поезія, у сенсі “и на бунтующее море льет примирительный елей”. Він і садівник: “Я садовником родился, не на шутку рассердился...” Але нам не страш-

но. Ми то згадаємося: оте прагнення все контролювати – не просто звичка офіцера спецслужб. Це ознака слабкості, намагання втримати ситуацію в руках. Єльцин дозволяв собі багато чого не контролювати: знав-бо, що коли вдарить грім – він прийде і розбереться. Тому-то й міг тижнями “працювати на дачі з документами”. Путін, виглядає, ходить на роботу кожного дня. Чесно надимає щоки. Багато з його дій викликають симпатію. Але час “розкидати каміння” змінився надчасовим “любити Путіна”. Хвалити це все наважується лише Чубайс.

Що ж це за “любов до Путіна”? Щось подібне на синдром перемоги у холодній війні.

Росія перемогла у холодній війні свій комунізм. Мало того, свято непослуху, відмова від двох обов’язків, що їй залишилися – згуртувати Советський Союз і бряжчати зброєю задля виклику духа світової революції – дозволили їй відчуті різницю. Відкрились неймовірні можливості. Порівняно зі советською владою навіть війна у Чечні була ліпша.

Можливостей, як завше, вистачило не на всіх. Після свята непослуху настав похмурий ранок із його почуттям утоми. Склалася ситуація, коли невдоволені всі, але міняти ніхто нічого не хоче – порівняно, знову-таки, зі советською владою, всім є що втрачати. Звідси й любов до Путіна: притулиться лицем до його шинелки, завмерти до 2008-го року і бажати тільки одного – аби це ніколи не закінчувалося. Але міняти доведеться. Ще й тому, що на російських полях, які лежали під зябом, наче бур’ян, стала проростати держава.

Зрозуміло, що держава, яка знову відростає сама по собі, може бути тільки гіршою від тієї, яка була – советської себто. І тут я підстрибую з радості – суспільство уже не тоталітарне. Крім самої держави, є крупний приватний капітал, і підприємці різного калібру, і молодь, яка говорить “забий” на все, окрім права говорити кому завгодно “забий”. Існують навіть сякі-такі сходи (вибачте за каламбур) громадянського суспільства. Та й верхівці владній уже зовсім не хочеться на свята мерзнути на Мавзолі. А найбільше вона би засмутилась, якби на якомусь західноєвропейському леговищі на неї натягли б наручники, як на держсекретаря союзу Росії та Беларусі.

І головне – життя стало набагато складніше, ніж воно було років із двадцять тому. І ставатиме ще складніше. А значить – прощай загадкова російська душе –

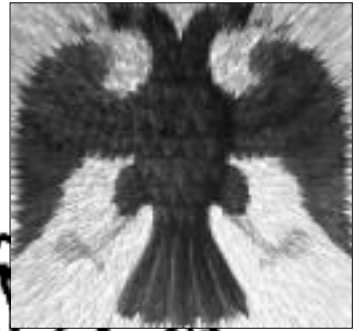
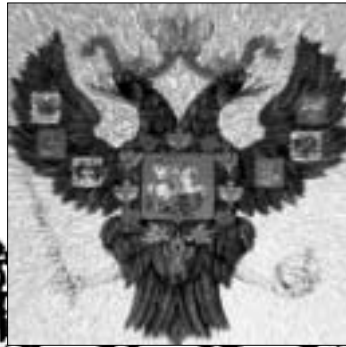
нікуди буде подітися від торжества законности і правопорядку.

Ця тенденція наочно проявляється у поведінці доволі численного підвиду росіян – московських водіїв. Гречність на дорогах невинно зростає разом із числом машин. Обов'язкове страхування майнової відповідальности при аварії, немов кольт, прирівнює крутих і некрутих. Більшість, по-моєму, вже відчула: при конфлікті ліпше віддатися формальній процедурі закону, а не влаштувати розбірку “чия правда” – витратиш більше часу і нервів.

Саме життя навчить росіян уму-розуму і змусить окультурити свою неоковирну державу. Завдання Путіна – постаратися, аби держава до того часу зовсім не розвалилася, бо більшості втікати від її уламків нікуди.

Мабуть, тому-то росіяни і тягнуть із вибором, бо знають: колись вони прочитають на своїх захмарених небесах: “Ласкаво просимо у пустелю реального”. “Золотий мільярд” уже бродить пісками переможної демократії серед розмаїтої побутової техніки. Скоро і нам туди. І той, хто замислиться над долею Росії, відштовхуватиметься не від сердешного крихітки Цахеса, а від героїв чергової серії “Matrice: remited”.

Переклала Наталка Римська

деніел ранкур-лафер'єр

чи
розпадається
Росія

Переконавшись, наскільки величезне поле для фантазій відкривається при роздумах щодо російської географії, здається мені, що саме час повернутися на землю й навести низку важливих фактів стосовно Росії.

Якою б Росію не вважали – європейською, азіатською чи євразійською, вона – велика і дуже етнічно розмаїта країна. Варто зазначити, що існують успішні етнографічні описи й результати вивчення переплетених історій різних етнічних і національних груп в межах Росії¹. Сьогодні у Росії нараховуються понад сто різних етнічних груп, і головною з них, зрозуміло, є росіяни (81,5% згідно з переписом 1989 року, а, відповідно до останніх оцінок, кількість росіян внаслідок міграції і склала майже 83%²). Більшість етнічних груп є штучними конгломератами ще дрібніших груп, котрі, проте, можна розрізнити. Демографи об'єднують їх виключно для зручності³. Згідно советського перепису 1989 р., до росіян були зараховані дванадцять встановлених, але не зареєстрованих груп: козаки, камчадали, кержаки, колимчани, колимські, похощани, пашенні, ямські, марковці, помори, семейські та каменщики⁴. Культурна різноманітність, котра характеризує російський етнос, виразно описана етнографом Валерієм Тішковим:

“Культурные дистанции между различными географическими группами русских (например, живущих на Поморье, на европейском Севере и на Кавказе) могут быть больше, чем культурные дистанции между ними и теми народами, с которыми они пребывают в длительных исторических контактах. Русские-поморы, русские-терские казаки и русские старожилы Сибири по материальной культуре (жилище, пища, одежда), по хозяйственным занятиям и поведенческим нормам и даже по языку (имеются в виду сильные диалектные различия) – это фактически разные культурные комплексы”⁵.

Що ж об'єднує всі ці різні “культурні комплекси” всередині російського етносу? На думку Тішкова, це певною мірою довільний етнонім “росіяни”.

Росія складається з низки адміністративних одиниць, більшість з яких не палають бажанням перераховувати податки до центру. Опитування, проведене серед російських громадян у 1998 році, продемонструвало, що

35% вважали себе, радше, “громадянами області”, і тільки 29% відчували себе “громадянами Росії”⁶. Деякі адміністративні одиниці, котрі були названі ім'ям домінуючої етнічної групи і були для неї своєрідною “батьківщиною”, проголосили суверенітет після того, як суверенітет проголосила Російська Федерація⁷. Не дивлячись на те, що населення таких етнічно маркованих республік, як правило, є незначним, вони разом з іншими етнічно визначеними районами займають 53% території Росії⁸. Деякі республіканські лідери (наприклад, Менгемер Шаймієв, президент Татарстану), порушуючи нову федеральну конституцію 1993 року, у свій час підписали сепаратні угоди з президентом Росії Б. Єльциним. А Чеченській республіці (Ічкерії) недавня спроба відділитися обернулася двома кривавими етнічними війнами. Більшість росіян стурбована тим, що на території Російської Федерації можуть початися й інші подібні війни. З 2400 громадян, опитаних у 1996 році, 34% висловили стурбованість, що Росія розпадеться на декілька незалежних регіонів⁹. Проте, у розпливчатій та невизначеній назві “Російська Федерація” немає відчуття фрагментарності. Можливо, Росія не є такою ж нашвидкуруч скроєною країною, як, скажімо, Індонезія, котру Пітер Льовенберг назвав “штучною нацією, створеною з фантазії”¹⁰. Тим не менш, порівняно з теперішніми Францією, Німеччиною й навіть Сполученими Штатами, Росія презентована як дуже строкате й незграбне державне утворення. Ця незграбність була ще помітнішою у століття, що передували Октябрській революції, коли неросійські етнічні групи все ще перебували у процесі “збирання” в імперію¹¹.

Понад те, значна кількість етнічних росіян – за рахунок їх приблизно 23 мільйони – мешкає за межами самої Російської Федерації. Вони опинилися відрубаними від неї після краху Советського Союзу у 1991 році. Ця “нова діаспора” досягає значної концентрації у таких гетерогенних областях, як Північний Казахстан, Киргизія, Латвія, Північно-Східна Естонія, Придністровська область Молдови та Україна (особливо у Криму і Донбасі)¹². Така ситуація склалася переважно внаслідок міграції туди росіян у царські, а згодом і у советські часи з їх споконвічних областей¹³. У будь-якому випадку, сучасну діаспору можна вважати результатом того, що Річард Пайпс називає “ненажерливим апетитом росіян до землі”¹⁴. Однак,

з точки зору самої діаспори, відбувся відступ кордонів старої батьківщини, внаслідок чого члени цієї діаспори виявилися за її межами, у частково ворожому, антиросійському кліматі.

Настрої сучасної російської діаспори – цікава тема для психологів. Чимало цих росіян хотіли б “репатріюватися” до Росії, і тому кількість тих, хто в’їжджає до Росії, є достатньо значною (понад 700 тисяч у 1994 році)¹⁵. Однак більшість членів російської діаспори, здається, задоволені своєю неросійською “батьківщиною”, позитивно ставляться до збереження своєї російської ідентичності й водночас демонструють толерантність до неросіян, серед яких живуть¹⁶. З часом, однак, “російський” компонент ідентичності деяких з цих людей буде розмиватися (наприклад, в Естонії їм доводиться вивчати мову титульної нації), що загрожує майбутнім поколінням зсувом на користь титульної національної ідентичності. У інших випадках помітними є ознаки того, що “російська” ідентичність поступається “російськомовній” ідентичності (наприклад, у Казахстані, у російськомовному конгломераті, котрий складається з росіян, євреїв, українців, білорусів тощо)¹⁷. Іноді про російськомовних представників цієї діаспори говорять як про “росіян”¹⁸ – це ще одне свідчення на користь розпливчатого, узагальнюючого характеру цього терміна.

Нова діаспора є предметом стурбованості для багатьох етнічних росіян, котрі проживають у самій Росії. При цьому найчастіше використовують такі терміни, як “співвітчизники” та “етноросіяни”¹⁹, – останній з них є частково оксюмороном. На думку Солженіцина, при розпаді Советського Союзу “розріз” було зроблено “по живому”, а Беловежська угода – ніщо інше як “масова зрада Батьківщини”²⁰. Іредентизм, себто прагнення повернутися до колишніх кордонів імперії, є присутнім у свідомості багатьох росіян, а чимало тих, хто повернувся до Росії, є прихильниками націоналістичних поглядів. І хоча ельцинському уряду вдалося відкласти розгляд цього питання до ліпших часів²¹, значна частина простих громадян Росії висловлюється на користь силового розв’язання проблеми діаспори: 33% опитаних вважають, що Росії варто було б анексувати прилеглі до неї території, населені переважно росіянами²². Серед опитаних москвичів 45,6% вважають, що Росії слід розірвати економічні стосунки з тими країнами “ближнього зарубіжжя”, котрі не захищають права російськомовного населення²³,

що там мешкає. Проте, діаспорники, котрі повернулися до Росії, далеко не завжди є бажаними гостями, – нерідко їм доводиться осідати у спустошеній сільській провінції; вони, здебільшого, відчувають погіршення свого економічного становища і культурний шок²⁴.

Згідно іншого опитування, 33,2% респондентів дотримуються думки, що необхідно створити “слов’янську державу”, яка б складалася з Росії, України і Білорусі²⁵. Ультранационалісти не припиняють повторювати, що слід створити “Велику Росію”, котра б містила більшість районів колишнього Советського Союзу, які нині не входять до складу Російської Федерації²⁶. Такі почуття, природно, є загрозовими для сусідів Росії й нагадують про традиційний російський експансіонізм і імперіалізм. Сам факт, що росіяни, говорячи про колишні советські території, називають їх “близьким зарубіжжям”, показує, що для багатьох росіян ці території не є *справжнім* зарубіжжям. Роман Шпорлюк стверджує, що деякі з російських націоналістів очікують, що “близьке зарубіжжя” стане “ближчим” і менш “зарубіжним”²⁷. Як зазначає Валерій Тішков, вже саме це це словосполучення є підставою для “реваншистської ідеології”. Врешті-решт і Китай, і Норвегію можна формально зарахувати до “близького зарубіжжя”, однак мало хто з росіян думає про те, щоби їх анексувати²⁸.

Навіть всередині самої Російської Федерації з її численними етнічними республіками не існує такої, котра називалася б “Російською” Оскільки росіяни усюди становлять значну більшість, то ті, хто не носить етнічної назви області і краю, сприймаються як “росіяни” саме через відсутність такої назви²⁹. Таким чином, росіяни є, за висловом Юрія Слов’язкіна, своєрідною “відсутньою національністю”³⁰. Декому з них, однак, хотілося б бачити більш визначену “російську етнічну територію”³¹. Інші навіть закликають до утворення нехай меншої за розмірами, але чітко окресленої й етнічно компактної “російської республіки” у складі федерації. Це був би своєрідний етнократичний парадиз, “Росія для росіян”. Як писали в 1993 році в одному з номерів “Литературной газети” Андрей Бистрічкій і Дмитрій Шушарін, існування такої республіки могло б допомогти етнічним росіянам “знайти свою суб’єктивність” всередині Росії³². Іншими словами, декому з російських націоналістів бракує адекватного самосприйняття, сприйняття своєї “суб’єктивности” як такої.

Тема російської “субективності” була підхоплена деякими екстремістами; скажімо у 1997 році на конференції “Русский вопрос” у Москві неодноразово згадували про “безсуб’єктність” російського народу³³. Утім, помірніших націоналістів ця проблема непокоїть менше. Александр Солженіцин, наприклад, відверто заперечує як існування самої проблеми “російської республіки”, так і лозунг “Росія для росіян”³⁴. І те, і інше, на думку Солженіцина, є шкідливим, оскільки може розділити й знищити Росію. Максимум, на що здатні етнічні росіяни, – це, на його думку, зберегти свою об’єднуючу роль у федерації.

Хоча націоналісти нерідко виражають стурбованість надто великою роздробленістю Росії, об’єктивні дані свідчать про протилежне. Минулі побоювання, що Росія може повторити долю Советського Союзу за взірцем 1991 року, фактично виявилися необґрунтованими. Росія зовсім не виявляє ознак “дезінтеграції на бантустанни”, за висловом Богдана Зайковскі³⁵. Багато регіонів домоглися певної незалежності, але, як каже прислів’я, “благо регіонів – благо Росії”³⁶. Республіканські лідери, котрі уклали сепаратні угоди з Москвою, виявилися надійними прибічниками об’єднаної Росії, а компроміс, якого сторони готові дійти, сприяє національній інтеграції³⁷. Роберт Кайзер зазначає, що “готовність росіян переглянути відносини з неросійським населенням республік і готовність неросійських еліт не вимагати повної незалежності від Росії свідчить про те, що Чечня не стане катализатором дезінтеграції Російської Федерації”³⁸.

Результати опитувань громадян Російської Федерації, проведених у 1992 – 1997 роках, також дозволяють зробити позитивний прогноз для країни. Кількість тих, хто вірить, що рано чи пізно народи Росії навчаться співпрацювати один з одним, більш ніж удвічі перевищує кількість тих, хто вважає, що країна розпадеться³⁹. Цим вдало скористався Борис Єльцин на виборах 1996 року. Його кампанія пройшла під гаслом “федералізму” як “національної самоорганізації”, закликуючи регіональних та етнічних груп відстоювати власні інтереси і водночас співпрацювати заради збереження великої російської нації. І хоча Єльцин також звертався до мрій про “відродження” Росії, відновлення її колишньої слави, він, однак, уникав гасла “Росія для росіян”. Таким чином, йому вдалося здобути підтримку частини російських націоналістів, не роздмухуючи при цьому етнічних пристрастей⁴⁰.

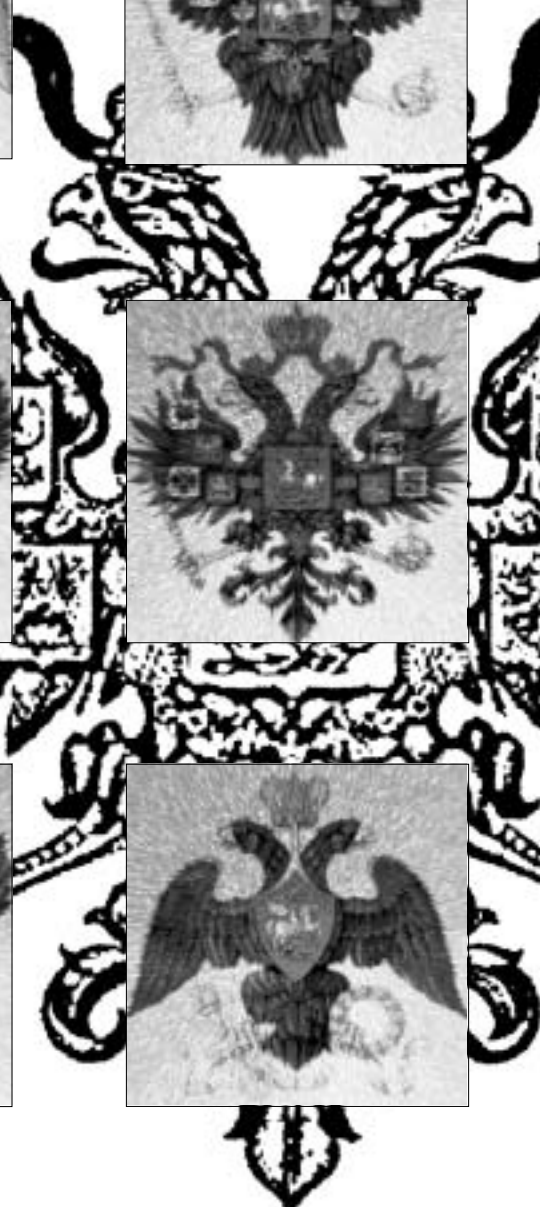
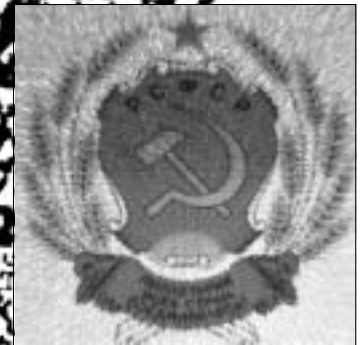
У процесі опитування, проведеного 1998 року, російських громадян запитували: “Якби оголосили референдум щодо відокремлення вашої області (краю, республіки) від Росії, ви проголосували б “за” чи “проти”? 76% респондентів заявили, що проголосували би “проти”, і лише 15% – “за” (9% утрималися)⁴¹. Навряд чи ці результати можуть вважатися індикатором сепаратистських тенденцій у російських регіонах наприкінці ХХ століття.

Об’єднуючим фактором, котрий ніяк не можна недооцінювати, є домінування у країні етнічних росіян. Не лише практично всі у Росії розмовляють російською мовою, але й населення складається переважно з етнічних росіян; така ж картина спостерігається навіть у більшості республік, котрі носять назву етнічної групи, та в інших районах проживання етнічних груп. Сам факт, що значна більшість (біля 83%) населення Російської Федерації вважає себе етнічними росіянами, жодним чином не сприяє національній фрагментації. Тим часом, напередодні розпаду Советського Союзу лише 51% його громадян належали до етнічних росіян. Можна зіставити ці цифри з аналогічними показниками у відносно стабільних західних “націях-державках”: у Франції 82% жителів вважають себе французами, в Англії 77% жителів називають себе англійцями, в Іспанії 70% жителів зараховують себе до іспанців. До речі, результати перепису 1897 року демонструють, що, згідно класифікації за мовним принципом, менш як половина жителів Російської імперії (43,4%) були етнічними росіянами⁴². Ця обставина певним чином сприяла загибелі імперії.

На думку Еміля Паїна, у сучасній Росії найвірогіднішими кандидатами на відокремлення є ті республіки, котрі перебувають не всередині країни, а на її периферії і при цьому носять назву домінуючої етнічної групи⁴³. Однак, навіть у таких випадках економічні та інші стимули збереження єдності з Росією, як правило, виявляються доволі сильними⁴⁴. Наприклад, Чечня, серйозно зруйнована російською армією у 1995–1996 роках та у тривалій війні, для свого відновлення розраховує на “подачки” з Москви. Чечню напевне не врятують панісламські зв’язки, економічне майбутнє цієї території є повністю в руках Росії. Тим не менш, Чечня, мабуть, ще довго буде для Росії “країною басків”.

Переклав Володимир Сикілев

1. *Народы России* 1994; Каппелер 1997.
 2. Паун 1999а.
 3. Tishkov 1997: 15.
 4. Там же: 17, табл. 1.3.
 5. Тишков 1995: 14. *Обзор различных этнографических групп в русском этносе см.: Русские* 1997: 107–123.
 6. Пантин, Лапкин 1998: 3.
 7. Докладніше про розпад ССРСР див.: Lapidus, Walker 1995.
 8. Дробизева 1994: 190.
 9. Огляд проводив Всеросійський центр вивчення суспільної думки, результати див.: *Литературная газета*. 1997. Апрель. №15, 16. С.5.
 10. Lowenberg 1995: 193.
 11. Shevtsova, Bruckner 1997: 23; Allworth 1980: 17–22; Slezkine 1994a.
 12. Kolstoe 1995; Кабузан 1996; Chinn, Kaiser 1996; Smith 1997; Pilkington 1998; Laitin 1998. Про “круглий стіл” різних політичних думок щодо проблеми діаспори див.: *Россия и этнороссияне* 1998.
 13. Kolstoe 1995.
 14. Pipes 1974: 119.
 15. Pilkington 1998: 5, fig. 1.1.
 16. Сижевич 1996: 32; МНДПГ 1996: 32–35; і особливо: Лебедева 1976.
 17. Laitin 1998: 190, 263–299.
 18. Laitin 1998: 192.
 19. *Россия и этнороссияне* 1998.
 20. Солженицын 1998: 64, 65.
 21. Tolz 1998: 288-289.22 Клямкин, Лапкин 1995: 94, табл. 6.
 23. *Московские новости*. 1997. 12 — 19 января. С. 1.
 24. Pilkington 1998.
 25. Гориков и др. 1996: 82, табл. 4.
 26. Parthe 1997: 3.
 27. Szporluk 1994: 12.
 28. Tishkov 1997: IX.
 29. Про лінгвістичну теорію маркованості див.: Andrews 1990.
- За Якобсоним, російська етнічна категорія є у загальному значенні немаркованою, себто це є швидше не твердження А, ніж твердження не-А. Сльозкін, судячи з усього, має на увазі теорію маркованості, коли говорить про те, що на початку совєтського періоду територія Росії була немаркованою” (див.: Slezkin 1994b: 425).
30. Там же: 443.
 31. Кабузан 1996: 274; пор.: Mendras 1995: 507, де говориться, що “Росія є передусім країною росіян”.
 32. Быстрицкий, Шушарин 1993; пор.: Ступишин 1997; Кулешов та ын. 1997: 396.
 33. Яценко 1997: 5.
 34. Солженицын 1998: 131.
 35. Szajkowski 1993.
 36. Цымбурский 1995: 229.
 37. Tishkov 1997: 260.
 38. Kaiser 1997: 27.
 39. Левашиов и др. 1997: 35, табл. 16.40; Гельбрас 1997: 143.
 41. Пантин, Лапкин 1998: 3.
 42. ПВПНРИ 1905/2: 2; СМОЦ 1996: 257; Tishkov 1997: 27, табл. 2.1.
 43. Паун 1994; пор.: Паун 1999в.
 44. Там же.

деніел ранкур-лафер'єр

зміна
ПОСТСОВЕТСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ

[...] Варто відразу обмовитися, що ті росіяни, для кого етнічна чи національна ідентичність не має значення, не є предметом дослідження даної статті. Навпаки, нас цікавлять соціальні та поведінкові установки тих людей, котрі цінують свою російську ідентичність в історичному минулому, так само як і тих, для кого сьогодні російська ідентичність зберігає важливе значення, не дивлячись на посилення економічного регіоналізму, політичне віддалення регіонів від центру та розвиток інших кризових явищ постсоветського періоду (а можливо, власне саме з цих причин).

Цілком зрозуміло, що сьогодні чимало росіян переживають сильну кризу ідентичності, й існування цієї проблеми визнають як російські, так і іноземні дослідники. Соціолог Ігор Кон говорить про “гостре відчуття втрати ідентичності в сучасній Росії”, психолог Еткінд відзначає “раптову втрату особистої ідентичності”, психіатр Ріта Роджерс вказує на “кризу ідентичності, що сприяє поверненню до старих прийомів адаптації”¹. Історик Річард Пайпс стверджує: “Зникнення імперії заподіяло відчутної шкоди не лише самоповазі росіян, але й їх етнічному самосприйняттю”². Навіть найдосвідченіші з орієнтованих на Захід лібералів ламають голови над “відсутністю російської ідентичності”, як пише про це журналіст Девід Ремнік (David Remnick)³. З іншого боку, більш консервативно налаштовані російські мислителі хоча й визнають “корінну переоцінку світогляду”, котру пережив кожен росіянин, однак з долею полегшення відзначають, що зараз можна бути просто “росіянином”. “Бути росіянином”, як каже теолог Олег Генісарецький, означає “бути самим собою”⁴.

Оскільки росіяни традиційно вирізняються колективізмом, криза ідентичності національного колективу повинна була виявитися хворобливою: при типовій для росіян перевазі групового над індивідуальним, варто було очікувати серйозної стурбованості при зміні приналежності до національної групи. В індивідуалістичній культурі, себто такій, де колективний первень є менш виразним, індивідууми повинні (хоча б теоретично) відчувати меншу стурбованість при зміні національної ідентичності⁵.

Криза національної ідентичності у Росії супроводжується також іншими психокультурними явищами, такими як апокаліптичні передчуття, націоналізм, національний месіанізм, антисемітизм, неприязнь до кавказців і жителів Середньої Азії, безоглядна ксенофобія й гомофобія. До цього можна додати широко розповсюджені відчуття втрати, ностальгії, сорому, беззахисності, страху, горя і просто безпредметної люти. Серед цих різних емоцій *сором посідає* особливе місце у соціологічних дослідженнях⁶, що можна зрештою пояснити, якщо взяти до уваги жалюгідну економічну ситуацію й мілітарне ослаблення країни, що колись була наддержавою. У багатьох відношеннях країна перетворилася на “інваліда”, і саме тому Олександр Солженіцин пише, що “Росії має бути соромно”⁷. З точки зору психоаналізу, громадяни теперішньої Російської Федерації донині не оклигали від колосального збитку, котрого зазнали їхні нарцисичні почуття, – власне почуття сорому свідчить, що постраждала людська сутність, її “Я”⁸.

Теоретично криза ідентичності передбачає, що росіянин має ставити собі запитання: “Хто я?”. Проте росіяни, будучи традиційно колективістами, а не індивідуалістами, схильні формулювати його дещо інакше: “Хто ми?” – так, скажімо, звучить заголовок книги Геннадія Хохрякова “Русские: кто мы?”⁹, котра вийшла у 1993 році. Можна навести інші приклади, зацитувати похмуру заяву Гліба Павловського:

*“Кто мы? Те, кто удостоился чести вершить мировой процесс. А что есть мировой процесс? Воспитательная катастрофа. Один из компонентов мифа о России – педагогический катастрофизм: оказывается, погромы и землетрясения поражают людей для того, чтобы зрелищем казни вразумить остальных”*¹⁰.

Таке грандіозне, воістину месіянське визначення колективної ідентичності є доволі типовим для російської філософської думки. Вже у 1836 році Пьотр Чаадаєв стверджував, що росіяни, у своїй убогості, утворюють одну з тих націй, котрі “існують лише для того, щоб дати великий урок світові”¹¹. Росіяни є особливими, вони мають певне призначення. Часто це і є відповіддю на те, хто вони.

Далеко не усім подобається це запитання, що постійно звучить на постсоветських просторах: “Хто ми?”. У сучасній Росії є більш практичні люди, такі, як

Анатолій Ракітов, що не вірить в особливу місію Росії, а хоче бачити її просто “нормальною”:

“...мы все время себя спрашиваем: “Кто мы, русские? В чем наши особенные черты? Откуда мы “есть пошли”?” Эта само поглощенность, заикленность на себе объясняется тем, на мой взгляд, что Россия всегда была окружена контрастно противоположными культурами и, сравнивая себя то с Востоком, то с Западом, все время задавалась вопросом: так кто же я? Запад? Восток? Или нечто промежуточное, среднее?”

Будет очень хорошо, если этот вопрос поскорее забудется. Возможно, мы поймем наконец, кто мы такие, а может, так и не поймем, но нам станет просто не до этого. Мы займемся совсем другим: начнем строить нормальную жизнь”¹².

Ракітов припускає, що для відповіді на запитання: хто є даний суб’єкт, слід визнати, що хтось чи щось, існуюче поза суб’єктом, – наприклад, “доля”, – визначає, ким він є¹³. Такий фаталізм не приносить користі, оскільки стримує ініціативу індивідуума. Росіяни повинні відкинути “ідеологію долі”. Натомість їм слід вільно обрати свій власний шлях: “Доля – це коли обирають за мене. Шлях – це коли обираю я ...”¹⁴.

Для свідомих етнічних росіян після розпаду Советського Союзу запитання “хто ми?” є приблизно еквівалентним запитанню “що таке Росія?”, себто “що являємо ми собою як ціле, частиною якого ми всі є, і з якими ми себе ототожнюємо?”. Цитоване вище твердження Ракітова слугує прикладом: від запитання “хто ми, росіяни?” Ракітов переходить до запитання “хто я (Росія)?”, а потім знову повертається до вихідного “хто ми?”. Інший добрий приклад тотожності “ми = Росія” навів у 1992 році в одному із своїх інтерв’ю режисер Андрей Кончаловській: “Страхи, що ми припинимо бути Росією, є безпідставними”¹⁵. “Ми”, у такому випадку, вже не просто росіяни, “ми” – це Росія.

Зрозуміло, проблема національної ідентичності завжди мала важливе значення для інтелігенції. Це не є новиною. Наприклад, тема “що таке Росія?” – “стара болячка”, яку постійно “роз’ятрували” російські газети, як висловився Алексей Пушков, оглядач газети “Московские новости”¹⁶. Проте зараз, у постсоветські часи, проблема національної ідентичності набула особливої гостроти. Як пише Александр Солженіцин у своїй нещодавно

давню виданій книзі “ “Русский вопрос” к концу XX века”, одна з причин катастрофи сучасного російського життя полягає “у сьогоднішній аморфності російської національної свідомості, у сирій байдужості до своєї національної приналежності...”¹⁷

Росіяни, на думку Солженіцина, зовсім неадекватно стурбовані, чи вони все ще існують як *росіяни*. А російський “народ” має бути збережений. Перерахувавши ряд іноземних слів (запозичених російськими ЗМІ), котрі викликають у нього заперечення (як, наприклад, “брифінг”, “пресинг”, “ваучер”), Солженіцин заявляє, що в 90-ті роки “російське питання” постає наступним чином: “Бути нашому народові чи не бути?”¹⁸. Солженіцин хоче, щоб російські люди були самі собою. Він вважає, що росіяни могли б досягти цього, відмежувавшись від решти світу і зосередивши свою енергію на внутрішньому, духовному розвитку. Тепер це є досить можливим, вважає Солженіцин, оскільки важка травма, заподіяна країні комуністичним режимом, поступово заліковується.

Немає жодних ознак, що мрія Солженіцина про ізоляцію Росії від Заходу здійсниться. Насправді відбувається швидка “вестернізація” Росії. І, як зауважує Айвер Ньюмен (Iver Neumann), сам Солженіцин нібито розуміє, наскільки західним він є сам: “Коли сучасний націоналіст-романтик на кшталт Солженіцина виступає проти Західної цивілізації, він робить це в межах європейських літературних жанрів, наприклад, у романі; послуговується винайденими в Європі ЗМІ, такими як газети; полемізує згідно норм, прийнятих на Заході, дотримується європейського мовного етикету і дозволяє собі лінгвістичні архаїзми у тій же манері, як це робили німецькі націонал-романтики”¹⁹.

Влучне спостереження Ньюмана можна застосувати не лише до Солженіцина, але й взагалі до всіх російських націоналістів. Проте, не дивлячись на західноєвропейську атрибутику, у них є дещо не-західноєвропейське, – російська національна ідентичність. Навіть затяте західництво не може позбавити адепта тих чи інших ознак його ідентичності. Проте, націоналісти, як правило, цього не розуміють і нерідко мають сумніви щодо свого самовизначення.

Іншою причиною зміни постсоветської ідентичності є свобода, що її отримали громадяни Росії. Як про це каже Владімір Шлапентох, росіяни зараз “отримали

свободу бути вільними від політики”²⁰. Колишнім громадянам Советського Союзу більше не доводиться голосувати (за попередньо схвалених кандидатів), брати участь у партійних заходах, доносити на своїх співгромадян тощо. Політична пасивність у Росії стала значною мірою реальністю.

Одним із наслідків цього є широко розповсюджене почуття байдужості до політики національного чи етнічного самоутвердження. Опитування 3-ох тисяч етнічних росіян, проведене в 1992 році С. В. Рижовою, показало, що 50% сільських респондентів (і 62% москвичів) погодилися із твердженням: “для мене не має значення моя національність і національність оточуючих”. Проте інші 50% сільських респондентів (і 38% москвичів) погодилися із твердженням: “я ніколи не забуваю, що я – росіянин”²¹. За словами Рижової, спостерігається певне переважання “етноіндиферентних” росіян над “етноакцентованими” росіянами²². Але в групі низького соціально-професійного статусу відзначається невелика перевага етноакцентованих відповідей. Саме належні до неї люди найбільш хворобливо відчують постсоветські економічні перетворення.

У 90-их роках більшість російського населення опинилася перед значними економічними труднощами. У процесі проведеного 1995 року опитування 61% респондентів на питання “Як за рік змінилося ваше економічне становище і вашої родини?” відповіли “трохи погіршилось” чи “дуже погіршилось”. Лише 16% відзначили деяке поліпшення²³. У 1995 році репрезентативне опитування показало, що 28% громадян Російської Федерації живуть нижче рівня бідності²⁴. На 1998 рік ця цифра зросла, досягнувши 37% до середини 1999 року²⁵. Серед найчастіше згаданих проблем у репрезентативному опитуванні 1997 року була дорожнеча, зростання цін, затримання зарплати та невпевненість у майбутньому²⁶.

Чимало виявилися жертвами ринкових сил, котрі раптово запрацювали в постсоветській Росії. У суспільстві виникла стурбованість матеріальним станом. Соціальне страхування, адекватне новим економічним умовам, фактично так і не сформувалося, а стара система втратила своє колишнє значення (наприклад, встановлені ще за советських часів пенсії були “з’їдені” інфляцією). Згідно опитувань, у нинішніх економічних труднощах

респонденти звинувачують, головним чином, федеральну та місцеву владу і, частково, кримінальний світ²⁷.

Але похмурі економічні реалії не перетворили росіян на безнадійних песимістів. Окрім знаменитої російської терплячості, більшість росіян володіє цілим рядом психологічних ресурсів, на які можна розраховувати у скрутну годину: сприятливе сімейне середовище, почуття власної гідності, пов’язане з професійною діяльністю, схильність до альтруїзму та загальна тяга до збереження дружніх відносин²⁸.

З точки зору національної ідентичності, колектив нині більше не захищає своїх членів. Перед індивідуумами постала необхідність змінити колишню советську ідентичність на російську. Проте тепер на захист індивідуума не може постати ані старий советський колектив, з яким він раніше себе ототожнював, ані новий російський. Зміна ідентичності не просто супроводжує економічні зміни, але й є їх частиною.

Переклав Володимир Сикілев

1. *Kon* 1993: 405; *Etkind* 1996: 122; *Rogers* 1997: 191.
2. *Pipes* 1995: 5.
3. *Rennick* 1998: 114.
4. *Генисарецкий* 1993: 86.
5. *У надісланому мені 25 червня 1997 р. повідомленні*

Юхані Іханас пише: “Принадлежность к группе более важна для формирования самовосприятия в культурах, основанных на коллективизме (какова традиционная русская культура), а не на индивидуализме”.

6. *Див., напр., опитування 1995 р. громадян Російської Федерації: Горшков и др. 1996: 91, табл. 9. Пор.: Сикевич 1996: 95, табл. 19; Здравомыслов 1997: 5. Почуття сорому є спорідненим з почуттям образи, котре є широко розповсюдженим серед жителів постсоветської Росії (див.: Паин 19996: 3). Почуття сорому в росіян, котрі мешкають у титулярних республіках, є вираженим особливо, тоді як прояви гордості є особливо помітними в титулярних народів (див.: Солдатова 1998: 31).*

7. *Солженицын* 1998: 6.
8. *З проблемою нарцисизму пов’язана проблема “оплакування” втрати Советського Союзу. Ця проблема виникла вже в останні роки советської влади, наприклад, серед жертв сталінських репресій (пор.: Volkov 1994: 150.). Александр Еткинд вказував на “почти полное отсутствие в официальной*

советської культурі похоронних ритуалів или даже елементарних об'яснень по поводу всего, что имеет отношение к смерти" (Ekind 1996: 116). Проте навіть за советських часів у сільських районах збереглися досить складні поховальні ритуали, як про це свідчить розповідь Солжениціна "Матренин двор" (пор. також: Rapcour-Laferriere 1995: 149, 274).

І все ж у постсоветський період існували публічні поховальні ритуали, наприклад, 17 липня 1998 р. відбулося перепоховання останків родини Романових у Петропавлівській фортеці у Санкт-Петербурзі. Президент Єльцин навіть промовляв на панахиді та вклонився труні Ніколая II (про це див.: Московские новости. 1998. 19-26 июля). Водночас, останки Леніна дотепер виставлені на обсервацію у мавзолеї. Належним чином організована панахидя Леніна стала би подією номер один у колективному "оплакуванні" Советського Союзу (пор.: Volkov 1997: 135). 1995 р. генерал Александр Лебедь висловив сподівання, що останки Ніколая II чи Леніна варто поховати одночасно та з великою шанобою (див.: Лебедь 1995: 440 – 441).

9. Див.: Хохряков 1993. Виключенням тут є Ігор Кон, корий запитує "хто я?", а не "хто ми?" (Кон 1993: 400). Проте, уникнення колективної проблеми ідентичності, можливо, пояснюється тим, що цей автор називає себе напівросіянином-напівєвреєм. Інший приклад – советський історик Михайл Гефтер, котрий завжди себе запитував "Я – хто?" (див.: Высочина 1995: 29).

10. Павловский 1995: 349.

11. Чаадаев 1991/1: 326. Про російське месіянство від Чаадаєва до советської інтелігенції див.: Bran-Zejmis 1991; Neumann 1996: 20 – 21, 35 – 37, 64 – 65; Duncan 1998.

12. Ракитов, Панов 1995: 47–48. Питання про те, чи належить Росія Заходу чи Сходу, ставили давно; на початку XVII століття ним вже цікавився дяк Іван Тимофеев (див.: Ключевский 1987 – 1990/3: 247; Тимофеев 1951: 162). Цю ж тему підіймав П.Я. Чаадаєв у першому із своїх "Философических писем", написаному в 1829 р. (див.: Чаадаев 1991/1: 45).

13. Про центральне значення поняття "доля" в російській культурі див.: Rapcour-Laferriere 1995: 69 – 77.

14. Ракитов, Панов 1995: 46.

15. Караева 1992: 22.

16. Erlanger 1995.

17. Солженицын 1995: 106.

18. Солженицын 1998: 108, 152сл.

19. Neumann 1996: 195.

20. Shlapentokh 1997: 869.

21. Рыжова 1994: 115, 117.

22. В опитуванні 1993 р. говориться про ще більші відсотки етноіндиферентних росіян.

23. Hough 1996: 36.

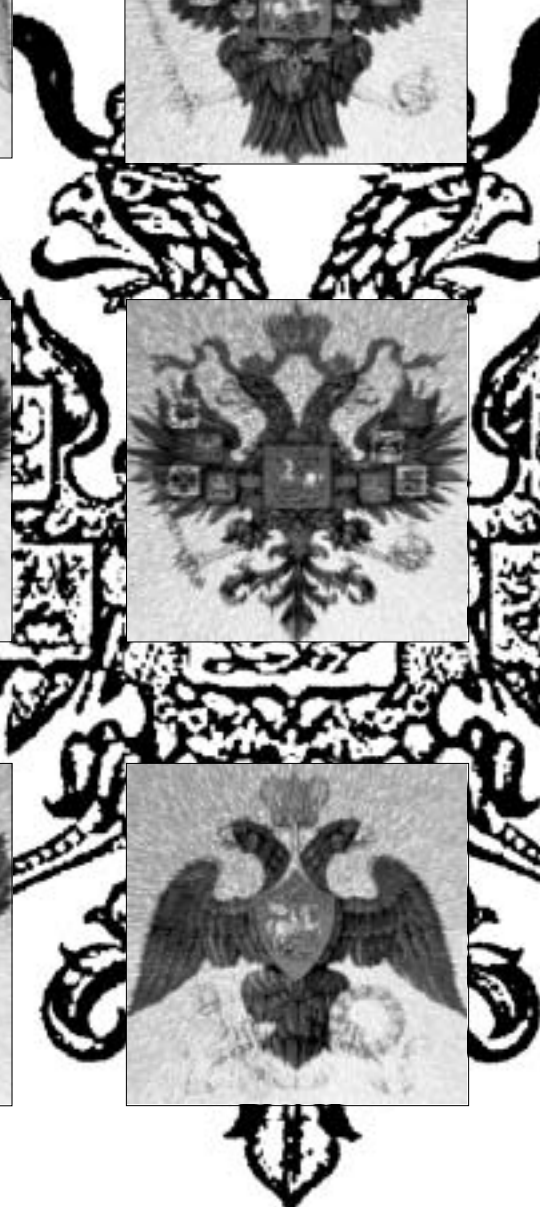
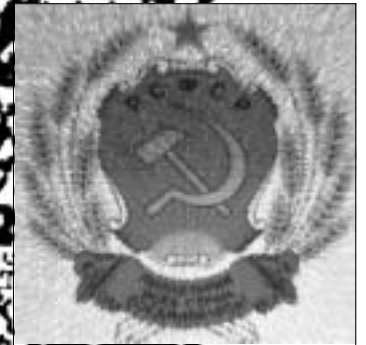
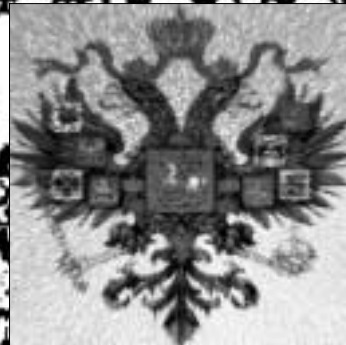
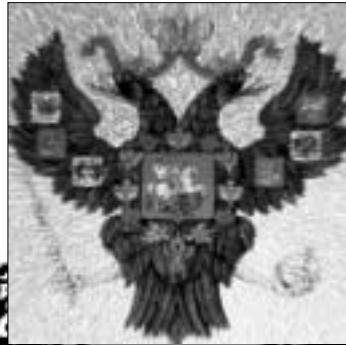
24. Горшков и др. 1996: 95, рис. 4.

25. Aslund 1998. The New York Times. 1998. 20 October. P. A8.

26. Леваиов и др. 1997: 10, табл. 2.

27. Там же: 15 – 16, табл. 5.

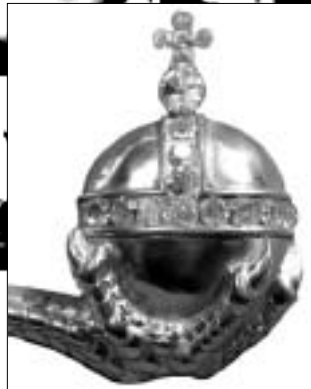
28. Дилигенский 1998.

Тарас

ПРОХАСЬКО

**безвідповідальність
периферії**

Дописи такого гатунку переважно передбачають вживання фрази “я нікого не хотів образити, але...”

Мушу зауважити, що цього разу я зовсім не намагався нікого не хотіти образити. Швидше навпаки.

Вже досить давно я отримав від редакції серйозного та поважного видання запитання про “міру відповідальності російських інтелектуалів за теперішній стан суспільства, який проявився у результатах останніх виборів”.

Запитання стало для мене несподіванкою настільки, що першим відрухом була відмова навіть від таких роздумів.

Несподіванкою була вість про якісь вибори у Росії. Несподіванкою було формулювання про “міру відповідальності” тих, чиєю основною рисою є цілковита безвідповідальність.

Несподіванкою було навіть звернення з таким запитанням до людини, яка не читає російських газет та нової російської літератури, не дивиться російського телебачення, яка прочитала більшість тих творів російської літератури, що передбачала шкільна програма і яка мала можливість говорити російською... Ще й до того, має певне упередження щодо російських інтелектуалів, бо є настільки примітивною, що потребує особистих стосунків з тим, кому може довіряти.

Не дивно, що весь цей набір підходів і властивостей врешті обернув первинну реакцію на зворотну: без мого варіанту спектр відповідей може позбутися якоїсь грані.

Отож. Передовсім, російські інтелектуали, як і все російське суспільство, є явищем периферійним. Вперше я відчув себе щасливим тоді, коли в уже незалежній Росії обстрілювали райхстаг. За інерцією наше телебачення ще подавало хроніку цих подій як щось дуже рідне. Я ж відчував, наскільки всі ці пристрасті не стосуються ні мене, ні мого найближчого оточення, ні моєї країни. Думаю, що багато громадян України усвідомили цю периферійність Росії тоді, коли наші солдати не вирушали в Чечню, а бомби вибухали не в наших містах. Одне слово, полегшення. Нарешті позбулися цих кровних зв'язків.

Щодо російських інтелектуалів, то перша їхня периферійність виникає з невіддільності від російської влади. Жодне питання, навіть онтологічне, російські інтелектуали не розглядають ширше, ніж у межах державности, геополітики та світового призначення їхньої країни. Це означає, що ніщо напрацьоване російськими інтелектуалами не може мати універсального, загальнолюдського значення, якщо не ставити Росії і російського питання у центрі розмірковувань, викликів, відповідей, вирішень і відчужень.

Єдинородність російської влади та російських інтелектуалів є очевидною не лише тепер, коли “суспільство опинилося у стані, який задемонстрований останніми виборами” (я вже встиг дізнатися і про вибори, і про стан, який насправді зовсім не змінився, бо зміни суспільного стану в Росії з нашої перспективи просто неможливі), але й впродовж всієї історії російського інтелектуалізму. Навіть найбільш революційного. (Мушу визнати, що російські інтелектуали ставали інтелектуалами в повному розумінні цього слова хіба тоді, коли осмислювали античність. Однак, не керуючись при цьому доктринами, канонізованими актуальною владою.)

Через таку зрощеність із владою виявляється ще одна периферійність російських інтелектуалів – тотальна маргінальність стосовно того, що самі інтелектуали називають “народом”. Москва менше відрізняється від Росії, ніж російські інтелектуали від російського “народу”. Їхній конструктивний вплив на цей народ є настільки мізерним, що міру відповідальності за щось, здійснене народом, можна обрахувати, лише вимірюючи незроблене самими інтелектуалами.

Третя, сподіваюся, що не остання периферійність (не остання хоча би тому, що вже згадують четверту, яка виявляється у вічному невротичному богошукацтві) теж є не менше визначальною. Периферійність стосовно один одного.

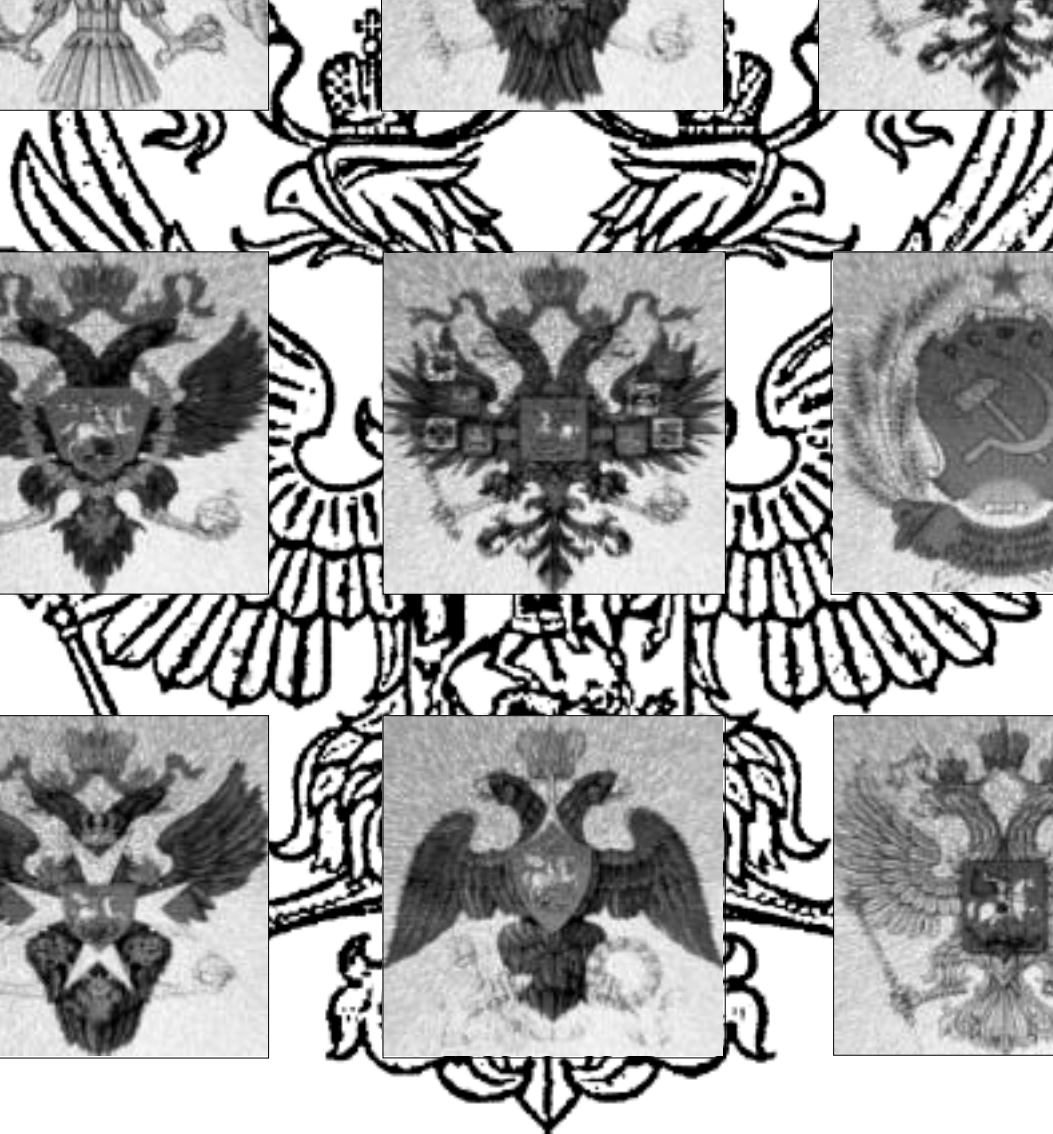
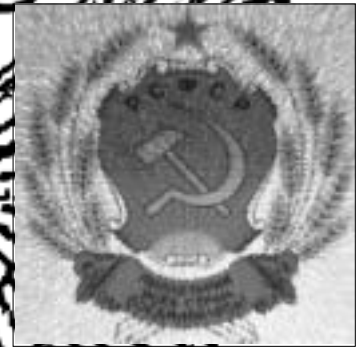
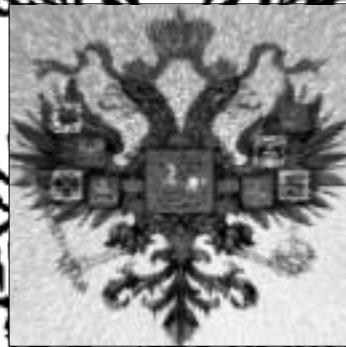
Ніколи російські інтелектуали не були здатні створити єдності, яка полягає не в єдинодумності, а в можливості діалогу. Діалогічність як спосіб співіснування ще не виробили в Росії. І інтелектуали, чийм основним суспільним завданням є спонукання до діалогу, ведення діалогу, знаходження порозуміння, стали тим чинником, що унеможливило суспільний діалог, бо вони самі не

спроможні до дискусії, яка передбачала би домовленість та усунення проблем, викликаних різним баченням.

Російські інтелектуали вдаються до заяв, прокламацій і доносів, проклять, вимог, харизматичних проповідей, сомнабулічних одкровень. Іноді всі ці речі не можуть не бути талановитими, але вони водночас не можуть дарувати хоч якогось полегшення ні авторам, ні адептам, ні тим, до кого доходять відголоски та перекази, бо вони заперечують будь-який діалог і спілкування.

Така-от міра безвідповідальності, яку все ж варто було би вважати чимось зовсім далеким і незначним хоча би до того моменту, коли їхня неготовність до діалогу вкотре обернеться чимось вагомим, бо дуже екзистенційним.

ЛЕОНІД КІТАЄВ-СМИК

синдром
заручника

Рядові учасники усякої війни незабаром починають відчувати себе заручниками певних “вищих” інтересів. Злочинно-фінансових: “На нас роблять гроші”; або амбіційно-політичних: “Єльцин з Дудаєвим не можуть домовитися”; а інколи, і шляхетно-патріотичних: “Усі на захист свободи Чечні!”; або навпаки: “Збережемо єдність Росії!”

Поки війна не скінчилася, синдром заручника лежить, мабуть, в основі інших психологічних феноменів. Чи “мирне населення”, чи солдат, чи генерал, але, потрапивши туди, де йде війна, вже не виберешся, не викрутишся, хіба що пораним чи у труні. Але і тоді залишишся заручником війни у своєму каліцтві чи у пам’яті рідних.

На певному етапі чеченської війни чеченські військові, натхненні успіхом диверсійно-терористичного захоплення заручників у Будьонівську, зробили його методом своєї боротьби. Нещасних невинних хапали на вулиці, у будинках, групами на роботі, і або, прикриваючись ними, приймали бій, чи таємно переправляли у гори. Учаси заручників не уникли і православні священники-миротворці, і будівельники, що приїхали відновлювати розорену військовою Чечню, і енергетики зі станцій, що дає Чечні електричний струм, і чеченські адміністратори, і російські мільйонери.

Узяття заручників воюючими сторонами для наступного взаємообміну стало злочинною нормою чеченської війни. Спочатку ними наповнилися російські “фільтраційні пункти”, де намагалися визначити, хто з безлічі захоплених чеченців воював, а хто – ні. Утримуваних там не оголошували заручниками, хоча вони ними були. Їх обмінювали на страх, що хотіли посіяти серед усього населення Чечні, а через нього й у воюючій його частині. Але більшість тих, кого після “перевірки”, тобто після залякуючих психологічних і фізичних впливів, випускали, не були психічно зломлені. Навпаки, вони виявлялися зараженими пристрастю помсти і заражали нею інших чеченців. Точніше кажучи, у них пробуджувалися етноархаїчні рефлекси “жорстокої помсти” і “беззавітної відваги”.

Чеченська сторона, спершу далека від поняття “брати заручників”, навіть відпускала полонених російських солдатів. Але російські фільтраційні пункти навчили

чеченців. Починаючи з диверсійно-терористичної ситуації у Будьонівську вони взяли узяття заручників до арсеналу своїх військово-політичних операцій.

Про психологічний стан заручників відомо немає. На жаль, це так. Напевно, з ним треба ознайомитися – всяке може трапитися.

Ставши заручниками, люди змінюються. Спершу майже у всіх виникає шок і двояке уявлення про те, що ж трапилося. Бути цього не може! Захоплення, убивств, приниження і безпорадності. Страшно, безпросвітно. Усе це не зі мною! Як у кіно. Але це я і близькі люди виявилися у жахитті. Важливий момент: тут головне – не згубитися. Розгубленості, звичайно, не уникнути, але не можна втратити розуму. У цю хвилину у деяких заручників ніби зривається з запобіжника пружина протесту проти вчиненого насильства, вибухає тяга до порятунку. Така людина намагається бігти, навіть коли це безглуздо, кидається на терориста, бореться, вихоплює у нього зброю. Нерозважливого бунтівного заручника терористи убивають. Адже і вони, швидше за все, новачки у такій ситуації. Їхні нерви давно перенапружені підготовкою до захоплення, страхом, сумнівами. Убивають безрозсудно, навіть якщо не хотіли убивств і розраховували тільки налякати, пошантажувати захопленням заручників. Після першого убивства усе міняється. Злочинність терористів зросла – вони почувають себе причетними й озлоблюються. Заручники, побачивши реальну смерть як свою долю, отримують найсильнішу психічну травму. Жах починає “валити” їхню психіку.

Тому, якщо ви раптом стали заручником, зупиніться, озирніться, перш ніж діяти. І, головне, подумайте: чи немає поруч когось, хто більше за вас потребує допомоги. Допоможіть. Якщо зможете, – це перший крок до вашого порятунку.

Ще один невірний крок може зробити заручник через відомі психіатрам ілюзії помилування. Як спалах у вашій свідомості може виникнути уявлення, що усе не може бути настільки жакхливим, що все погане от-от минеться. Треба тільки помиритися з терористами, умовити їх, благувати, сльозами волати до їхньої доброти.

Ні. Терористи, навіть якщо вони майже такі ж люди, як і ви, з того ж суспільства, уже живуть не у вашому світі, у них тепер інше життя. Можливо, ще не у всіх, але серед них є ватажки, що кинулися у безодню злочину. Вони прирекли і себе, і вас на падіння в безодню того,

що сталося. Їх зупинить тільки насильство. Благання до них можуть стати вашим першим кроком до пособництва злочинцям, до зрадництва інтересів інших заручників, до злочинного розпаду вашої особистості.

Тривале заручництво у нелюдських умовах викликає думку про самогубство. Психологи вважають, що вона у свідомості заручників служить “пом’якшенням” страху смерті дивною розрадою тим, що є запасний вихід із трагічної дійсності. Самогубства серед заручників малоймовірні, вважають психологи.

Дуже правильним є висловлювання Достоевського, у якому він визначив людину як істоту, що до всього звикає. У заручників з перших днів починається адаптація – пристосування, і психічне, і тілесне, до усіх раптових незручностей. У адаптації є “ціна”: зрушення душевні і тілесні. Щось порушується відразу, багато що може порушитися потім, після звільнення, якщо воно відбудеться.

Першими притупляються відчуття і переживання. Те, що обурювало чи доводило до відчаю, буде відскакувати від отупіло стану, як від броні, що наростає і захищає заручника. І ще – примітивними стають його інтереси і поведінка: схватися, попісяти, покакати, поїсти, поспати. Головне при цьому – не втратити остаточно людського вигляду. Як втриматися? Допомагати хоч кому-небудь, хоч у чому-небудь, а не тільки собі. Ті, у кого, на їхню бід, у заручниках з ними діти, близькі люди, ті врятовані від розпаду душі, від втрати людського обличчя. Але ціною цього “порятунку” можуть стати хвороби стресу, що розтягуються на роки після звільнення заручників, якщо воно відбудеться.

Чого не вдасться уникнути заручникам – це апатичності й агресивності, що виникають у них незабаром. Якщо умови утримання суворі, то вже через кілька годин хтось із заручників починає злобливо спалахувати, лаятися із сусідами, можливо, навіть зі своїми близькими: чоловік з дружиною, батьки з дітьми. Така агресія допомагає “скидати” емоційну перенапругу, але разом з тим виснажує людину. Не “захоплюйтеся” своєю раптовою агресивно-командирською чи суворо-наставницькою гарячністю, вона – відволікання себе від страху.

Багато хто, навпаки, впадають в апатію. Це теж “відхід” від емоцій страху і розпачу. В одних рідше, у інших частіше апатія переривається спалахами безпомічної агресивності. Цілковито цього не уникнути.

Уникнути слід пробудження свого садизму, прагнення, здавалося б, у праведному гніві покарати когонебудь слабкого, дурного, недужого зі своєї вини, що робить щось не те, що треба.

Садизм – звір, що пробудився у душі, що з’їдає особистість, що залишає після себе розтлінність і мерзенність. Ще стережіться бути захопленим садизмом новоявлених лідерів з числа заручників, якщо раптом такі з’являться, не станьте їхнім прихвоснем. “Не відміється” опісля. Садизм заразний, особливо якщо вся атмосфера пронизана садизмом терору.

У заручників під дулом пістолетів сторожів-терористів, поруч із зарядом смертоносною вибухівки чи з канистрами набридливо тхнучого бензину, при постійній загрозі життю і своїй безпорадності – при всьому цьому у заручників можуть розвинути шизофренічні явища. Їм може ввижатися, що раптом прийшли на допомогу давно померлі батьки, або вчуватися звуки штурму визволителів, і голоси загрозливих терористів-загарбників, і страшні тварини в темряві.

Не бійтеся – ви не збожеволіли. Це пройде не пізніше, ніж за два тижні після звільнення. Дочекайтеся його. Не втрачайте надії, обдаруйте нею інших.

При тривалому перебуванні у заручниках, тобто в полоні, у середовищі полонених виникає одна з двох форм соціальної організації, що завжди з'являються в ізоляційних співтовариствах, будь то казарма, експедиція, полон, в'язниця. Для стислості їхнього опису згадаймо тюремний жаргон. Одну з форм називають “закон”,

іншу – “беспредел”. При першій строго регламентуються норми взаємин, ієрархії, розподілу їжі і, що важливо, гігієни особистої і суспільної. Ці норми можуть здаватися витончено ненормальними, але по своїй суті вони спрямовані на виживання групи, ізольованої у згубних, тобто ненормальних умовах. Чи на збереження хоча б “елітарної” частини цієї групи. При другій формі соціальної організації “правлять” переважно груба сила і низькі інстинкти, що пробуджуються при екстремальній, примусовій ізоляції людей.

Що перемаже (нерідко у жорсткій боротьбі) і реалізується – “закон” чи “беспредел”? Залежить це від душевної сили, інтелекту, життєвого досвіду

полонених-заручників. І ще від впливів на них з боку тюремників-загарбників.

Ті, що опинилися у заручниках, поведуться однаково.

1. Нетерпляче відчайдушних від 0 до 0,5% Таких нерозумних може стати набагато більше (до 60%), якщо “нетерплячі” розпалють своєю безрозсудною відчайдушністю “істероїдних”. Прихованих істериків багато серед населення, психічно ослабленого десятиліттями принижень і злиднів.

2. Якщо істероїдним жінкам у критичних ситуаціях властиві плач, голосіння, метання з криками і риданнями, то чоловіки-істероїди стають агресивні. Вони відповідають злістю, розлюченістю на всякий тиск, утиск. Чим більше на них тиснуть екстремальні обставини, тим більше в істероїдах опору. Він може стати стійким чи накопичуватися і вибухати. Їхній опір ворогам чи небезпечним обставинам може стати героїчним. Це добре. Для них “героїзм” небезпечний згодом, коли після звільнення починають оспівувати героїв-заручників.

3. У розпал трагедії заручникам найбільш корисні ті з їхнього числа, хто непохитний перед негодами, розумно сміливий і обережний. Стресовий тиск зміцнює їхню стійкість. Вони морально підтримують інших. Їх може бути 5–12% серед заручників. Стійкі допомагають пережити ув'язнення іншим нещасним. Йдть за ними. Допомагаючи стійким – допоможете собі. Разом з ними знайдете у собі непомічені раніше гордість й інтелектуальну натхненність (навіть якщо вони і ви – “люди не інтелектуальної” праці).

Дослідники заручництва часом помиляються, зараховуючи до “стійких” і “нетерпляче-відчайдушних”, і “агресивних істероїдів”. Як відрізнити “стійких”? Вони малопомітні, їхні добрі справи легко забуваються (щоб тим, кому вони допомогли, не обтяжувати душі комплексами боргу, каяття і заздрости), якщо “стійкі” самі не занедужали комплексом месіяництва, не стали згодом “вождями” чи “гравцями”.

4. Серед заручників багато бентежних у своїй прилюдній самотності. Таких 30–50%. Морально подавлені, психічно приголомшені. Їхнє страждання заглушає всі інші почуття, заважає спілкуванню. У таких заручників монотонія тяжкого переживання страху і безпорадності може супроводжуватися шизоїдними явищами. Чим триваліший, сильніший, трагічніший тиск екстремальних

обставин, чим глибше психічне виснаження заручників, тим більше з поміж них стають такими, що не знаходять ні в чому і ні в кому підтримки, що шукають порятунки у собі, що знаходять тільки душевні муки. Що їм робити? Їм треба допомагати.

Інші, чим триваліше заручництво, тим більше зближаються з терористами, що їх захопили. Таких два типи.

10–25% роблять це з майже свідомим розрахунком поліпшити хоч якось своє існування, зменшити загрозу терору особисто для себе і своїх близьких. Це “поплічники” терористів. Вони не однорідні.

Є вираховано-розумні. І тільки слабкість, надлам душі чи великий страх за близьких людей штовхає їх до колабораціонізму. У них самовиправдання: “Жертвуючи собою, ми для користи інших пішли служити ворогам. Ми не “зрадники”, а тасмні “свої””.

Але є вираховано-злісні. Служачи ворогам, шукають можливість вивищитися при новому розміщенні сил. І задовольнити свої комплекси. Звичайно, за рахунок слабких заручників, пригноблюючи їх чи, навпаки, милостиво допомагаючи. Останнє їм оргастично приємно, і після звільнення послужить виправданням їхнього пособництва терористам.

5. Нарешті, 20–30%. Чим триваліше їхнє заручництво, тим сильніше вони відчувають ніби родинну близькість з терористами, що їх захопили, поділяючи з ними їхні переживання і ворожість до рятівників.

Ці заручники і після звільнення співчують загарбникам, захищають їх, навіть арештованих. Небезпека, спільна для терористів і утримуваних ними заручників, спає, “ріднить” одних з іншими. Легковірним політикам і судовим слідчим колишні заручники починають здаватися “пособниками” загарбників-терористів.

При штурмі обложених терористів виникає не тільки (а) “братерство по крові”, що може бути пролита і ними, і заручниками. У такій ситуації (б) починають діяти рефлекси пошуку захисника (сильного, владного) і (в) виникає психологічна спайка “підвладних” і “володарів”, якщо “володарі”:

– у чомусь рівні з “підвладними”: спільною небезпекою, спільними негодами, спільними здобутками, спільною радістю порятунку від смерті;

– людяно, співчутливо ставляться до “підвладних”.

Чеченці наділені етноархаїчними рефлексами у ставленні до бранців як до поважаної цінності. Вони ставилися до заручників з очевидною доброзичливістю.

За розповідями свідків, у місті Будьонівську чеченці, побачивши початок штурму лікарні, де вони засіли, вкривали і заспокоювали заручників. У селищі Первомайському керівник чеченців Салман Радуєв обходив заручників, заспокоюючи їх, розповідав про останні події.

(г) На відміну від багатьох інших терористів обложени чеченці зберігали дитячу грайливу хвацькість. Голосна трансляція танцювальної музики, що зазвичай породжує в обложених зневіру, у чеченців у Первомайському викликала непідроблену радість і танець. Це підбадьорювало і заручників, “ріднило” їх з чеченцями, будило дитячі рефлекси.

(д) Навіть коли розстрілювали когось із заручників, спрацьовував психологічний механізм за принципом “розділяй і пануй”. Люди, що опинилися у привілейованому становищі, при стресі, як правило, відвертаються від тих, що стали паріями, приреченими, “опущеними” (кримінальний жаргон).

Відчуття “споріднення” із загарбниками-терористами, що виникає у заручників, нагадує (е), інфантильні (дитячі) реакції, що з’являються в деяких людей при стресі: пошуки батька, сильного вершителя долі дитини, батька, “ що карає і милує”, і при цьому залишається “рідним”, більше того, почуття “споріднености” може зміцнюватися при “насильстві на благо покараному”.

(ж) При “синдромі заручника” страх перед терористами і прагнення утекти через “ультрапарадоксальну інверсію” психічних процесів інвертується (змінюється на хворобливу любов і прихильність до терористів.

(з) У цьому є і щось жіноче, що виявляється, коли сила і брутальність самця можуть паралізувати тіло і волю, можуть будити солодке очікування перед злиттям.

Сплав грайливої дитячості і мужності чеченських бойовиків-терористів приваблює, заворожує багатьох, змушує ними пишатися, а когось – і наслідувати їм.

Дарма лають мітичних психологів, що не працюють з колишніми заручниками, аби позбавити їх від синдрому “споріднення” з терористами. По-перше, психологів для цього немає. По-друге, цей синдром дуже стійкий. Він зберігається десятиліттями у російському народі, що був “заручником” у кривавого сталінсько-комуністичного режиму, але зберігає до нього парадок-

сальну прихильність. Це не втрата історичної пам'яті, не спроба виразити протест супротивникам комуністів, не масова легковажність. Це психобіологічний рефлекс збереження традицій спів-підпорядкованості через жорстокість.

(і) Є думка, що в Будьонівську й інших містах і селищах, де російські війська атакували чеченців, що взяли заручників, в останніх не було й близько “синдрому заручника” з його біолого-психологічними механізмами, описаними вище. Журналіст Андрей Бабіцький був із заручниками в Будьонівську, потім під час їхнього переміщення по Чечні аж до звільнення. Він звернув увагу на схожість соціально-політичних орієнтацій у російських заручників і у загарбників-чеченців. І ті, й інші в недалекому минулому – “советські люди”. Для них влада була ворожа. Вона придушувала свободу, права, нерідко і життя своїх підданих. У несправедливості чеченської війни увиразнилося обличчя несправедливої влади, що, здавалося, вже пішла. Знову терор проти мирного населення: російського, чеченського, що гине під бомбами. Коли війна під боком, її несправедливість очевидна. У росіян і чеченських людей ті самі емоції, мотивації. У загарбників-чеченців вони актуалізовані загибеллю рідних під залпами російських гаубиць і танків. У заручників-росіян ті ж мотиви актуалізуються, коли в них (і в загарбників) стріляють БеТееРи, гранатомети, що уособлюють російську державу. Опираючись на трагічний пафос свого життя, що гнітилися державою (“життя загинуло у провінційній злиденності, вічному дефіциті усього при советській владі, рідкісних святах, затьмарених похміллям... і зараз зарплату не платять”) заручники легко перебудовуються – “за терористів-загарбників”, разом нехтуючи і ненавидячи Владу. Такими можуть стати до 80% заручників.

Більше того, А. Бабіцький помітив, що російські заручники здатні “підзаряджати” чеченських загарбників ненавистю до військ. Ось чому випадки переходу заручників на сторону загарбників не випадкові. Не випадкова участь бойових груп українських, прибалтійських націоналістів у чеченській війні на боці чеченців. Не бачити

таких “етноархаїчних рефлексів” у росіян, українців, чеченців, прибалтів та ін. злочинно, тому що ця сліпота спонукає владу підживити масло у вогонь війни.

При вказаних розбіжностях усі заручники нещасні під гнітом жаху смерті, приниженості, безпорадності і повної невизначеності долі. Багато хто з них після звільнення потребує психологічної допомоги, а нерідко лікування душевних і тілесних розладів.

Переклала Марта Філь

ИГОРЬ КЛЕХ

Рождество
в Третьем
Риме,
или
Чудо о Снеге
(святочный рассказ)

Свора далматинцев гнала его через березовую рощу. Несколько поотстав, поблескивала доспехами группа легионеров. Но агент оказался проворнее своих преследователей. Его воздушный шар ушел у них прямо из-под ног, так что псы еще какое-то время прыгали в высоту, пытаясь уцепиться когтями за корзину и обрезок каната. Наверху было холодно. Ветром понесло его поначалу в сторону Кремля, – там его скоро заметили, и со стен наставили пики и стали пускать стрелы. Но ветер переменился. Шар неся теперь, теряя высоту, над студеной рекой. Пролетая над Каменным мостом, аэронавт еще успел заметить запутавшуюся веслами в сети, перегородившей реку, подводную лодку другого агента. Столпившиеся на мосту стрельцы в высоких меховых шапках глушили ее камнями и метали в нее алебарды и топоры, покуда не проломали ее дощатый борт, и оттуда вышел первый огромный пузырь. Корзина шара уже черпала воду по другую сторону моста, когда налетевший с Яузы сквозняк неожиданно поднял летательный аппарат “свечой” вверх, – но лишь затем, чтобы, показав в последний раз аэронавту дивную покачивающуюся под ним панораму Кремля и выпуклой Красной площади, шваркнуть им со всего маху о стену высотки на стрелке двух рек. Стена вспыхнула в мгновение ока, – на дне корзины разбился сосуд с греческим огнем.

Еще один связной также оказался нейтрализован силой обстоятельств. Патрицианские белые одежды служили пропуском в метро. Миновав стражу и турникет на входе, он спустился на самодвижущемся эскалаторе к поездам. Системой хитроумных механизмов эскалатор был связан с соседним, по которому в обратном направлении бежали на месте закованные в цепи рабы. Пот сбегал по их обнаженным спинам. Воздух был сперт. Потрескивало пламя факелов, укрепленных на стене через равные промежутки. Подземная платформа освещалась огромными чашами с горящим маслом. Но колоссальные своды с лепниной, смыкавшиеся над ней

где-то в вышине, едва угадывались. Двусторонняя мраморная колоннада терялась в потемках вдаль, уводя к переходам на другие станции. Погонщики с бичами подгоняли к посадке очередные составы открытых вагонеток со скамьями, где привольно располагались патриции. Сбоку от рельсов вымощены были беговые дорожки для рабов, которые, держась за борта вагонеток, толкали их от станции к станции. Туннели освещались факелами только на поворотах. На одном из таких поворотов разогнавшаяся вагонетка сошла с рельсов, потянув за собой остальные. Патриции выбирались из туннеля в мерцающей темноте, кляня богов и спотыкаясь о чьи-то тела. Движение на всей линии оказалось парализовано.

Резидент, не дождавшись подручных и связного, сам вышел из подъезда своего пятиэтажного дома позади Лубянки. На выбритой в шевелюре дорожке под картузом нанесены были им специальным составом, самовоспламеняющимся от соприкосновения с воздухом, слова заклятия. Улицы полны уже были народом, передвижение давалось с трудом, будто в водной среде. Как стемнело, вся эта людская “ходька” пришла в движение и увлекла его за собой, унося в сторону от Красной площади – куда-то на бульварное кольцо.

Все дело было в том, что в этом году в России случился невиданный недород снега. Что делало границы ее уязвимыми для распоследнего из завоевателей, всегда страшившихся русских зим, а также отбирало всякие виды на будущий урожай. Спасти положение могла только “ходька” – т.е., тройной обход по кругу в рождественскую ночь Главной Елки Страны, поднятой с первой звездой из люка на Красной площади. К ней и стремилась со всех сторон злосчастная агентура недругов и поджигателей, чтоб отнять у русских последний шанс. Пешком или конно, на ходулях или в паланкинах, по бульварному кольцу или Садовому, хоть по МКАД (потому что на собственно Красной площади из-за бестолкового столпотворения сделать это даже с утра уже было невозможно) все население столицы и приезжие паломники должны были описать три круга около колючего дерева русских морозов, моля снега с небес. На кремлевской стене собрались самые Важные Персоны. У подножия башен

разведены были костры, и огромные овальные зеркала отбрасывали их свет на ель, взволнованное море голов, крыши домов и хмурое небо над ними. Многие лунатики вышли в ту ночь на крыши домов и, будучи окликнуты толпой, либо задеты зеркальным лучом, упали и разбились. В Кремле горело гальваническое электричество – уже после метро, Америки и обратной стороны Луны его изобрел Кулибин, – но на всех его пока что не хватало, потому что выращивали его все еще в лейденских банках. Напряжение на площади и в городе, погрузившемся в бесснежные зимние сумерки, росло. В полночь открылись ворота Кремля, и из них вышел Железный Дровосек. Толпа приветствовала его радостными криками, потому что сразу узнала в нем повзрослевшего веселого плутишку Буратино, обрядившегося в латы, сменившего колпачок на воронку и букварь на топор. Отложив страшный с виду топор и нащупав под ветвями ели торчащий из ствола ушастый ключик, Буратино-Дровосек обеими руками повернул его, как штурвал. И, о чудо! Ель трижды прокрутилась со скрипом вокруг собственной оси – так что вся Россия и весь мир, оставшись неподвижными, как бы трижды обернулись вокруг елки. Одно из зеркал, потеряв управление, полоснуло по небу световым зайчиком, и все москвиты, столпившиеся на площади, окрестных улицах, бульварном кольце, и до самой МКАД, вдруг увидели гонящихся по небу друг за дружкой ангелов с трепалками, исправно выколачивающих друг у друга из крыльев перья снега. Будто перина оказалась распорота над Москвой, и далее – до самых Камчатки и Азова. Повалил такой снег, что все поспешили вернуться в свои дома, потому что зима, наконец, смиловилась и пришла в Россию. На враз замерзших стеклах, всех зеркалах, всех дисплеях и пэйдже-рах Кулибина начертанная невидимым пальцем светилась до рассвета надпись: “Христос рождается. Как поняли? Прием”.

Снега выпало в эту ночь так много, что им завалило все двери до половины. И три дня русские никуда не ходили – ни в магазин, ни в гости – сидели дома. И много в следующем году народилось новых русских.

ИГОРЬ

КЛЕХ

**БОЛЬШОЙ
СЕКРЕТ**

Та военная тайна, которую Мальчиш Кибальчиш так и не выдал врагу, и которую Мальчиш Плехин знал для себя, состоит в том, что Москва представляет собой, по существу, гигантский тиснёный тульский пряник.

Теперь уже можно признаться, что звезды на башнях Кремля никакие не рубиновые, а карамельные, с начинкой из повидла, и затоптанная интуристами Красная площадь вымощена колотым сахаром, что между Южным и Северным речными вокзалами в гранитных берегах Москвы-реки плещется кисель, что все москвичи курят “Яву” не простую, а “Золотую”, и свои загородные дома возводят не из кирпичей, а из цукатов, кроют их лимонными мармеладными дольками и посыпают дачные дорожки какао. Не имеет больше смысла это отрицать.

александр пушкін

Переспіви
з Піндемонті

Не надто я ціную голосні права,
 Що не одна від них чманіє голова.
 Не нарікаю, що про мене – ані згадки
 У колі обраних, куди течуть податки
 Між радників нападників-тварюк;
 І маю в носі я, чи вільно йде у друк
 Бридню для бевзів, чи тренована цензура
 Журнал помітила, де – змова-авантура.
 Панове, це лише слова, слова, слова.
 Інакші, ліпші я б волів собі права;
 Інакшу, ліпшу я б волів собі свободу:
 Залежати від цісаря, від настроїв народу –
 Чи не однаково? – Бог з ними.

То й облиш

Пусті залежності, собі самому лиш
 Зумій служити; а для влади, що вгорі є,
 Не гни ні совісті, ні розуму, ні шиї;
 І йди куди забаглося, не рвись, куди усі,
 В природі розчинися, у її святій красі,
 У витворах мистецтва і натхнення,
 І в серце влий блаженство одкровення.
 Ось щастя! Ось права...

Отці пустельники і діви непорочні,
 Щоб серцем злинути ув обшири заочні,
 Щоб вберегти його серед земної мли,
 Чимало молитов душею сприйняли;
 Та жодна з них мене так не хвилює,
 Як та, яку священник рецитуює
 В печальні дні, в великопісні дні;
 Усе частіше промовляється мені
 Молитва ця, коли шепоче паства:
 Владико днів моїх! Дух млявості й недбальства,
 І владолюбія, як змія, віджени,
 І пустословіє від мене відігни.
 Мої прогрішення мені дай, Боже, зріти
 Й ніколи свого брата не судити,
 І духа доброчесності й любові
 Дай своєму недостойному рабові.

Коли в задумі я сповільнюю ходу
 Й на кладовище замиське іду,
 Решітки, стовпчики, розкішні гробівці,
 В яких гниють шановані мерці,
 Затиснуті в багні сьак-так рядами –
 Як гості жадібні за вбогими столами,
 Купців, чиновників покійних мавзолеї,
 Дешевого різця увічнені ідеї,
 Над ними написи і в риму, і без рим
 Про славі житія – хто ким був і яким;
 За роганем старим вдовиці плач амурний;
 Відгвинчені злодюгами коштовні урни,
 Слизькі могильні ями без мерців
 На ранок, позіхаючи, чекають похильців, –
 Це все такі думки навіює похмурі,
 Що кублиться п'ятьма, як серед бурі.
 Хоч плач і утікай...

Та втішно ж як мені

В години вечорові, осяйні,
 В селі блукати цвинтарем до ночі,
 Де мертві сплять у спокої урочім.
 Там досить місця для могил простих;
 Вночі не лізе злий харциз до них;
 Біля каміння в мосі жовтім, як в одінні,
 Проходить селянин повільно у молінні;
 А замість урн й мізерних пірамід,
 Безносих геніїв, розкошланих харит,
 Над похованням розрісся дуб величний -
 Хитається й шумить...

/1836/

Версія українською Віктора Неборака

сергей

МОСТОВЩИКОВ

**нелегальная
перепись :
русские**

Если раз хотя бы в жизни доводилось вам бывать русским человеком, вы, конечно же, помните это ни с чем не сравнимое ощущение. Зубы выбиты, голова нечесана, руки растут из задницы, ноги по локоть в непролазном дерьмище, денег нету ни черта, дети – негодяи неблагодарные, друзья – сволочи, слова доброго не услышишь, будущее – ошибка, прошлое – заблуждение, а ветерок такой теплый, ласковый, а рассвет такой сказочный, розовый, и лежишь ты, пряник недоеденный, посреди пустого стола мироздания и думаешь тихо про себя: “Родина моя ненаглядная, как же прекрасна ты у меня! Как же счастлив я, будучи у тебя!” Конечно же, это незабываемые мгновения.

Особенная их прелесть заключается в том, что сделаться по-настоящему русским может совершенно любой человек, хотя бы даже и тунгус, или монгол, или негр. Чем-то это похоже на то, как любой желающий может стать американцем. Только для того чтобы записаться в американцы, нужно стоять в очереди, есть землю, клясться на долларе и в результате рано или поздно все-таки попасть в состав компота из сухофруктов – набора жестких фиников, изюмов и дичков, запаренных кипятком капитализма. А для того, чтобы сделаться истинно русским, никакого даже и желания не требуется. Русские ведь – народ стихийный, паюсный, поэтому не нужно ни паспорта, ни исторического наследия, ни веры, ни целенаправленного полового акта. Все происходит как-то само собой, внезапно, ибо настоящие русские – не результат сложной эволюции, смены мезозоя кайнозоем под трепет балалайки, а следствие болезненного озарения, проще говоря, сотрясения головного мозга. Например, я совершенно убежден: если об голову какого-нибудь негра бить кирпичи, лечить его водкой, жалеть и петь ему песню “Мне малым-мало спалось”, он либо обидится,

либо через неделю делается таким русским, что, встречая его у подъезда, вы будете говорить:

– Здорово, Афанасий! Как жена, как дети?

А он будет отвечать:

– Да пошел ты в жопу, Аполлон. И без тебя тошно.

Вообще сотрясение головного мозга – настолько чудесное состояние, что способно совершенно видоизменять мир, делать зыбкими границы материального и духовного, превращать говно в пулю, а пулю – в мысль. К тому же при внезапном повреждении ума окружающая природа приобретает некоторую вселенскую загадочность, а акт общения с нею – силу заклинания. Кушпель-пушпель-три-рубля-кукиш-пупиш-тра-ля-ля! Становятся видны пугающие знаки – хорошие и плохие.

Однако отличить одни от других в таком состоянии практически нереально. Не случайно же русскими инь и янь служит один и тот же предмет – топор. Им можно, как говорится, и мон-плезир из дров натесать, и старушку по голове приголубить. От сотрясения из человека также часто выходит песня. Долгая, протяжная – не то радость, не то вой. Движения его приобретают пластичность и необязательность: хотел сделать что-нибудь путное, а получился только хоровод. Наконец, очень беспокоят окружающие люди, в особенности незнакомые. От этого, кстати, символами подлинно русского гостеприимства издавна являются хлеб и соль – лакомство, в сущности, трудное, тюремное.

Но самым, конечно, прекрасным последствием внезапного помутнения головного мозга служат мучительные вопросы, которые русский человек обычно задает себе сам и сам же на них не может ответить. Ну как, к примеру, выяснить, кто виноват? Медицинский факт: ударенный ум не помнит ни обстоятельств удара, ни их последствий. Следовательно, не виноват никто. Или сразу все. Или кто угодно. Другой пример: вопрос “что делать?”. Следует ли истязать себя познанием, если дураку ясно: делать нельзя ничего. Постельный режим. Покой. Максимальное потрясение – душ Шарко и макраме. Однако именно из-за того, что русскому человеку категорически противопоказаны любые виды деятельности, он берется за все что

угодно, после чего умирает в мучениях и славе. К великому счастью, это не приносит никаких конкретных результатов.

Единственное, пожалуй, преимущество от жизни на свете русских людей – это их колоссальное превосходство над другими народами мира. Все дело в том, что другие народы какие-то уж больно умные. И в этом их очевидная слабость. Мозг ведь, как известно, нужен только для координации движений, не более того. Чтобы правильно набрать телефон, попасть в трусы и вынести мусор. Плюс, разумеется, накопить несколько полезных сведений – как зовут маму, как пишется “пиво” и как пройти в библиотеку. То есть ум, умность – забавы вовсе не самоценные, а скорее вспомогательные, приспособленческие. Вот что действительно имеет значение – так это звериная сила, инстинкт, убеждение, воля. И здесь русский человек не имеет себе равных на планете.

Он может удариться оземь и обернуться утицей. Сегодня быть фиалкой нежной, а завтра стать зайцем с рогами. Он может реветь, как буйвол. Грызть, как белка. Биться башкой, как дятел. Не иметь денег, но посмотреть так, что рублем одарит. Махнуть левой рукой – и чего изволите. Махнуть правой и домой пойти. И там, лежа с выбитыми зубами и руками, растущими задом наперед, думать, ненавида весь свет: “Родина моя ненаглядная, как же прекрасна ты у меня! Как же счастлив я, будучи у тебя!”

И на этом, пожалуй, помолясь, и закончим мы нелегальную перепись населения родины нашей. И поставим в истории этой точку. Ибо что же еще-то сказать?

АВТОРИ ЧИСЛА:

Арбатова Надежда, директор наукових програм Комітету “Росія в об’єдиненій Європі”, завідувачка сектором Центру європейських досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин, Москва, Росія. Текст опубліковано у журналі “Неприкосновенный запас”, 2003, №4 (30)

Бюкенен Патрік Дж. (Patrick J. Buchanan), правий консерватор, радник Ніксона і Рейгана під час їхнього перебування на посту президента США, кандидат у президенти США від Республіканської партії на виборах 1992-го і 1996-го років та від Партії реформ у 2000-му році.

Борко Юрій, професор, головний науковий співробітник, керівник відділу Європейської інтеграції Інституту Європи Російської Академії наук; за освітою – історик, наукова спеціалізація – економіст-міжнародник; автор 23 монографій, Москва, Росія. Текст друкується за матеріалами Gazeta.Ru

Вайт Стівен (Stephen White), експерт з питань Східної Європи університету Глазго, Велика Британія

Віктор Девід – директор Програми з енергетики і сталого розвитку при Стенфордському університеті, США

Віктор Надежда, науковий співробітник факультету економіки Єльського університету, США

Гілл Фіона (Fiona Hill), старший науковий співробітник Інституту Брукінгса (Brookings Institution), Вашингтон, США

Горюнов Дмитро, економічний аналітик, редактор фінансового відділу “Інвест-газети”, Київ, Україна

Гринкевич Олександр, кандидат філософських наук, доцент, уродженець міста Броди біля Львова, експерт у політико-психологічному портретуванні провідних політиків світу, редактор книги “Обличчя влади. Російська політична еліта. 1998-2000 рр.” (2002 р.), Київ, Україна

Горних Андрій, філософ, доцент Європейського гуманітарного університету, Мінськ, Беларусь

Грігор’єв Леонід, доктор економічних наук, Генеральний директор Бюро економічного аналізу, Москва, Росія

Гутнік Владімір, доктор економічних наук, керівник Центру європейських досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин (ИМЭМО) Російської академії наук, Москва, Росія

Дергачов Олександр, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, голов-

ний редактор журналу “Політична думка”. Київ, Україна

Жангожа Рустем, провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, Київ, Україна

Жеребецький Євген, державний експерт Національного інституту з проблем міжнародної безпеки, Київ, Україна

Зігерт Єнс, керівник бюро фонду Гайнріха Бьолля у Москві, Німеччина-Росія. Текст друкується за виданням “Der Krieg im Schatten”, Herausgegeben von Florin Hassel, Suhrkamp, 2003

Каганській Владімір, географ, культуролог, геополітик, Росія. Текст друкується за виданням: В. Каганский “Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство”, Новое литературное обозрение, М., 2001

Кітаєв-Смик Леонід, фізіолог, психолог і культуролог, академік Всесвітньої екологічної академії, завідувач секцією екології духу, науковий співробітник Російського інституту культурології, Москва, Росія. Текст друкується за книгою “Психология чеченской войны”

Клех Ігор, львівський прозаїк, автор ряду повістей і новел, мешкає у Москві

Клітченко Олександр, політолог, займається аналізом внутрішніх процесів у країнах – сусідах України, Київ, Україна

Кузнецова Неллі, політолог, займається аналізом внутрішніх процесів у країнах – сусідах України, Київ, Україна

Лосєв Ігор, доцент Національного університету “Кієво-Могилянська академія”, кандидат філософських наук, Київ, Україна

Мак Алістер Ян (Ian McAllister), співробітник Австралійського національного університету

Міщенко Михайло, кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби Центру Разумкова, Київ, Україна

Мостовціков Сергій, головний редактор тижневика “Большой город”, Москва, Росія. Текст друкується за матеріалами Gazeta.Ru

Мошер Девід (David Mosher), працівник відділу національної безпеки США, управління Конгресу з питань бюджету, Вашингтон, США

Неборак Віктор, письменник, автор книг “Літостратон”, “Перечитана Енеїда”, “Введення у Бу-Ба-Бу”, Львів, Україна

Новік Веніамін, ігумен, кандидат богослов'я, християнський публіцист, Санкт-Петербург, Росія

Парамонов Борис, кандидат філософських наук, коментатор Нью-Йоркського бюро Радіо Свобода, автор численних статей з питань російсько-советської історії та культури, Нью-Йорк, США. Текст друкується за матеріалами Радіо Свобода

Пономарьов Віталій, філософ, публіцист, Київ, Україна

Прохасько Тарас, письменник, належить до Станіславівського феномену сучасної української літератури, Івано-Франківськ, Україна

Пустоґаров Андрій, письменник, поет, перекладач з української, Москва, Росія

Ранкур-Лафер'єр Денієл (Rancour-Laferriere Daniel), професор, фахівець з питань Росії Каліфорнійського університету, США

Стент Анжела (Angela Stent), директор Центру євразійських, російських і східно-європейських досліджень Джорджтаунського університету, США

Сушко Олександр, директор Центру миру, конверсії і зовнішньої політики України, Київ, Україна

Умбах Франк, науковий співробітник Науково-дослідного Інституту з питань зовнішньої політики, Берлін, Німеччина

Фі Флоренс (Florence Fee), президент консультативної фірми FC Fee International Inc, приватний консультант у галузі енергетики, Лондон, Велика Британія

Чубайс Анатолій, член Правління Російського союзу Промисловців і підприємців (роботодавців), глава ПАТ “ЕЭС России”, Москва, Росія

Редакційна заувага

У попередньому числі журналу № 30 “Маніпуляція свідомістю” під псевдонімом “Лідія Леонова” було надруковано статтю асистентки кафедри психології Львівського національного університету ім. Івана Франка Анни Вовк “Політичний міт”. У майбутньому для точної ідентифікації авторів просимо не забувати розгорнуто підписувати надіслані до журналу матеріали.